

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

A RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNETÉT KUTATÓ INTÉZET ÉS LEVÉLTÁR FOLYÓIRATA

IX. évfolyam | 3-4. szám

„A régi világnak vége” Magyarország – 1944

RETÖRKI

2024. ŐSZ-TÉL

Nyári Gábor

Politikatörténeti vázlat az 1944-es
magyarországi elitváltásokról

Joó András

Koktél Wallenberggel

Bern Andrea

1944 a Horthy család szemszögéből

Pócs Nándor

Megfigyelők a hátsó udvarban

Tartalomjegyzék

MŰHELY

NYÁRI GÁBOR: „A régi világnak vége, az soha feltámadni nem fog”. Politikatörténeti vázlat az 1944-es magyarországi elítváltásokról	2
KÁDÁR LYNN KATALIN: Versengő magyar emigráns szervezetek Amerikában, 1941–1945.	27
JOÓ ANDRÁS: Koktél Wallenberggel. Háborús diplomácia és magyar fegyverszüneti erőfeszítések Stockholmban 1942 vége és 1944 márciusa közt	38
SZEKÉR NÓRA: Út Moszkvába. A Faust Imre vezette küldöttség háttértörténete	48
BERN ANDREA: Az 1944. március 19. és 1944. október 15. közötti időszak a Horthy család szemszögéből	59
PÓCS NÁNDOR: Megfigyelők a hátsó udvarban. A Nemzetvédelmi Szolgálat a második világháború idején	72
KOVÁCS TAMÁS: Sodrások, sodródások és változások egy szervezet életében. A magyar rendőrség(ek) 1944-ben	84
SZERENCÉS KÁROLY: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány tevékenysége a megalakulástól a fegyverszünetig	93
VIZI LÁSZLÓ TAMÁS: Erdély és a magyar-román határ kérdése 1944–1945-ben	101
VINCZE GÁBOR: Három hódmezővásárhelyi „kisnyilas” a szegedi népbíróság előtt	114
NAGYMIHÁLY ZOLTÁN: „Mikor lesz már ingünk fehér és magyar?” Az 1944-es év emigrációs megítéléséről három tételben (1944–1953)	129

A 20. SZÁZAD (H)ARCAI

M. KISS SÁNDOR: „Százszor bátrak és viharvertek”. Adalékok egy „elszürkített” generáció történetéhez	146
BARTHA ÁKOS: Angyalföldi vendetta. A Teve utcai tanoncellenállók elfeledett története	158

VITA

GULYÁS MARTIN: Történelmi források koncepciók fogságában. Mire alkalmas a népbírósági peranyag, s mire nem?	163
---	-----

RECENZIO

BERTA KRISTÓF: „Láttam az elnyomottak könnyeit, akiknek nincs vigasztalójuk”	171
STRAUSZ PÉTER: Valami véget ér(t), valami fáj	173
PURCSI ADRIENN: A trianoni békediktátum egy emberközelibb aspektusból	175
PÉTSY ZSOLT BALÁZS: Református sorsok a szocialista Csehszlovákiában	177

AKTUÁLIS

Az elmúlt időszak legfontosabb eseményei	180
A Rendszerváltó Szemle 2024/3–4. számának szerzői	182

A borítón látható fényképeken: Budapest, Szentháromság tér, a Pénzügyminisztérium épülete előtt egy német nehézharckocsi áll 1944-ben. Fortepan / Fortepan/Album076, 227097. A lerombolt Széchenyi Lánchíd, 1945. Fortepan / Erky-Nagy Tibor, 273984.

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

Lektorált folyóirat.

Kiadó:
**Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Levéltár Nonprofit Közhasznú Kft.**

Felelős kiadó:
Nyári Gábor

Kiadó székhelye:
6065 Lakitelek, Szentkirályi út 4.

Főszerkesztő:
Nagyimihály Zoltán

Felelős szerkesztő:
Házi Balázs

E számunkat Nyári Gábor szerkesztette.

Szerkesztőség tagjai:
**Jónás Róbert, Pálincás Barnabás, Rapali Vivien,
Riba András László**

Szerkesztőbizottság elnöke:
M. Kiss Sándor

Szerkesztőbizottság tagjai:
**Fricz Tamás, Kiss Gy. Csaba,
Marschal Adrienn, Nyári Gábor, Simon János, Strausz Péter,
Szekér Nóra, Ujváry Gábor, Vizi László Tamás**

Nyelvi lektor:
Budai-Szántó Daniella

Szerkesztőség elérhetősége:
1145 Budapest, Columbus utca 27–29/b.
szerkesztoseg@retorki.hu

Ingyenes kiadvány. Megjelenik negyedévenként.

HU ISSN 2732–379X (nyomtatott)
HU ISSN 2939–5496 (online)

E lapszám megjelenésének szakmai partnere
a Kodolányi János Egyetem.

A folyóirat megjelenését a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatja.

Nyomdai munka: Tama Solutions Kft.
A RETÖRKI Rendszerváltó Szemle című műve
Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0
Nemzetközi Licenc alatt van.

MAGYARORSZÁG – 1944

Összeomlás. Úttévesztés. Megszállás. (Amit a német terminológia „kölcsönös megegyezésnek” nevezett el, a szovjet beszédmódban „felszabadításként” kanonizálódott.)

Elvesztett szuverenitás. „Elsodort ország” – ahogy Fenyő Miksa naplójának címe mondja.

Kollaboráció vagy (aktív és passzív) ellenállás. Háború és diplomácia. Fegyverszünet, kiugrás és átállás.

Holokauszt. Antiszemitizmus és zsidómentés. Emigránsok és disszidensek.

Minden „ideiglenes”: kormány, nemzetgyűlés, megszállás(ok), koalíció, demokratikus kísérlet.

Megannyi fogalom, amely kulcsfontosságú lehet a tragikus 1944-es év megítélése és értékelése kapcsán. Fogalmak, amelyek ránk vetülnek, fenyegetnek és figyelmeztetnek nyolcvan év távlatából is – és/vagy amikről még ma is keveset, néha azt is rosszul tudjuk.

1944–2024. Nyolc évtized eltelt – még akkor is, ha annak több mint fele egy más irányú, de az előzővel hasonló lényegű diktatúrában és idegen megszállás alatt –, és ez talán elegendő alapigazságok megfogalmazására és tudatosítására. Olyan tények rögzítésére, amelyek mára már konszenzuálissá válhattak.

Magyarország a német megszállással elvesztette szuverenitását, a szabad cselekvés lehetőségét. Március 19-e határkő – nemcsak a politika- és alkotmánytörténetben, de az emberi magatartásformákat tekintve is. A helyén maradt kormányzó felelőssége – ha jó szándék vezette is – nem tagadható a hazájában történt eseménysorozatért. Volt magyar ellenállás, amely ezer szállal kötődött a régi, Horthy-korszakbeli elithez. A puccsal hatalomra került nyilas párt-diktatúra tevékenysége minden józan ész és civilizációs normán kívül esett. A holokauszt emberi értelemmel felfoghatatlan borzalmait által sújtott zsidóság megmentéséért sok magyar – politikai ideológiától függetlenül, nem egy esetben egymástól a legtávolabb álló eszméktől vezéreltetve – tevékenykedett, akár saját élete és szabadsága kockáztatásával is. A második világháború utáni népbíráskodás számos valódi háborús bűnöslel számolt le, ez azonban nem jelentette, hogy a folyamat végső célja a valós igazságszolgáltatás, és nem a politikai alapú megtorlás volt.

Ha e tételeket elfogadjuk, az nem jelenti, hogy ne gondolhatnánk nagyon mást a különböző szereplőkről, az év eseményeinek mozgatórugóiról, és hogy a történelmi kutatás ne tárhatna fel számos, akár a kánont is átforgató történetet. Csupán a kereteket rögzíti – amely alighanem szükséges ahhoz, hogy valamiféle közös pont rajzolódjon ki a korszakról formálódott nemzeti emlékezetben.

„Aki tudott robbantani 1944-ben, az tud utána is” – Benkő Zoltán, a koalíciós időszak egyik ifjúsági vezetője idézte fel ekképpen az államvédelem 1945 utáni „figyelmeztetését”. A mindenkor diktatórikus hatalom és a szuverén személyiség, valamint a belőlük szerveződő nemzet szembenállását jelző mondat sokszori forgatása közben azt is rögzíthetjük: egyre több kötet, tanulmány, kutatás mutatja be azokat az embereket és csoportokat, akik szörnyű korszakokon átívelve igyekeztek megőrizni a sokszor, így 1944 folyamán is csak a lelkekben létező független Magyarországot.

Nagy Mihály Zoltán

Nagy Gábor

Nyári Gábor

„A régi világnak vége, az soha feltámadni nem fog”

Politikatörténeti vázlat az 1944-es magyarországi elitváltásokról

„Rossz úton vagyunk. Másodszor is tévúton járunk. A németek elvesztik a háborút, utána teljes összeomlásuk következik. És akkor orosz megszállás alá kerülünk, de ez sem fog örökké tartani, a bolsevizmus is összeomlik, mert embertelen és az emberi természettel ellentétes gondolat.”

(Teleki Pál)¹

Az 1944-es év a magyar történelem egyik legtragikusabb időszak. A második világháború utolsó szakaszában a nyugati szövetségesekkel egyre kétségbeesettebb tárgyalásokat folytató, a kiugrásban és átállásban reménykedő magyar politikai elitben Hitler már egyáltalán nem bízott meg, így az ország megszállása mellett döntött. A német csapatok március 19-i bevonulása nemcsak Magyarország haderejének és gazdaságának teljes csatasorba állítását jelentette, hanem megkezdődött a zsidó és a németek szemében „nem kívánatos” honfitársaink meghurcolása és elpusztítása, illetve az akkor már negyedszázada hatalmon lévő politikai, gazdasági, társadalmi és katonai elit jelentős részének agresszív leváltása is. Nyár végén megjelentek az akkori magyar határon az újabb megszállók, a szovjet Vörös Hadsereg katonái, az ország pedig hadszíntérre változott. A „régeli elit” utolsó kísérlete a háborúból való kiugrásra azonban kudarcba fulladt, egy

újabb „váltás” következtében pedig azok a nyilasok kerültek uralomra, akiket korábban még a németek sem találtak alkalmasnak arra, hogy kiszolgálják őket. A Szálasi Ferenc vezette rezsimnek azonban nemcsak a megszálló németek miatt nem volt lehetősége az ország valós irányítására, hanem azért sem, mert az előretörő szovjetek egyre nagyobb területet vontak ellenőrzésük alá. Még az év decemberének végén megalakult Debrecenben az Ideiglenes Nemzeti Kormány és az Ideiglenes Nemzetgyűlés, amelynek tagjai között ugyan még ott ültek a régi rend – nem túl jelentős – képviselői, de már hangsúlyos szerepet kaptak a Moszkva által támogatott kommunisták. A Magyarország sorsát – többé-kevésbé – befolyásoló elit így három alkalommal is cserélődött az év folyamán, miközben a valós döntéseket a megszállók vezetői hozták meg. Jelen írás ezen „elitváltások” folyamataira és hátterére kíván a rendelkezésre álló keretek között rávilágítani.

A RÉGI ELIT ALKONYA

„Katonai, gazdasági, belügyi felségjogaink darabonként morzsolódtak le. Lassanként, észrevétlenül és egyenként tördelte ki a magyar kormányférfiak gyengülő ellenállása mellett a náci erőszak Szent István koronájából a szuverén drágaköveket [...]”

(Bethlen István)²

1944 tavaszára a negyed évszázados Horthy-korszak elitje – döntően a világháborús éveknek „köszönhetően” – nem volt jó állapotban. Nem tudtak megújulni, illetve válaszolni az új kihívásokra azok a vezető rétegek, amelyek levezényelték a Trianon utáni talpra állást, kitörtek a politikai elszigeteltségből, kulturálisan és gazdaságilag növekedő pályára állították az országot – átvészelve egy gazdasági világválságot is –, majd munkájuk egyfajta betetőzésként elérték a békés területi revíziókat. Ennek oka belső és külső tényezőkben egyaránt keresendő.

¹ Idézi: Török Bálint: Értjük-e Teleki Pál nagyságát? *Magyar Szemle*, 2001/5-6, [72-90.] 80.

² Bethlen István: A magyar politika a második világháborúban. Politikai tanulmány vagy vádirat. In: Bethlen István: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2000. [389-431.] 395.

Az első világháború és Trianon traumájából Magyarország úgy próbált meg – sikeresen – kilábalni, hogy az alapokat az ezeréves államiség múltjának dicső eseményeihez, hagyományaihoz, a nemzeti összetartozás eszméjéhez kötötte. A biztos alapok stabilitást adtak a rendszernek, ugyanakkor keretek közé is szorították egy olyan időszakban, amikor Európa és a világ gyökeres változásokon ment keresztül. A világ-gazdaság középpontja egyre jobban áttevődött Európából az amerikai kontinensre, és az Egyesült Államok már a politikában is kezdte feladni az izolacionizmus elvét. Eközben a 19. században előtérbe került, majd az első világháború után elemi erővel jelentkező problémákra – nemzetállamok és birodalmak sorsa, társadalmi rétegek helyzete, tulajdonviszonyok változása, hit megkérdőjelezése stb. – egészen újfajta „megoldási javaslatok” születtek, amelyek közül több szélsőséges politikai erőként nyilvánult meg és került hatalomra a fasiszta Olaszország, a kommunista Szovjetunió, majd a náci Németország képében, ezzel gyökeresen megváltoztatva a „játékszabályokat”.³ A Horthy-korszak „klasszikus” alapokra épülő berendezkedése pedig – Európa nem szélsőséges államaihoz hasonlóan – egész egyszerűen nem tudott és nem is akart alkalmazkodni az új „játékszabályokhoz”, így viszont nem volt képes megfelelően reagálni sem. Ezért nem értette

Európa, hogy a német fajelmélet valami egészen más, mint az egyes népek és vallási csoportok között meglévő évszázados ellentétek; ezért nem tudta sem megérteni, sem kezelni Adolf Hitlert Neville Chamberlain brit miniszterelnök az 1938-as müncheni konferencián; és ha rossz szájízzel is, de ezért fogadták el partnerként Magyarországon a hagyományos pártok az országgyűlésbe az 1939-es pütkösi választásokon bejutó szélsőjobb képviselőket.⁴ Fontos megjegyezni, hogy ekkor, az újabb világháború kirobbanása előtt még nem lehetett tudni, hogy hová vezet a fasiszmus, a nemzetiszocializmus, Franco Spanyolországa vagy Salazar Portugáliája, gyakorlati tapasztalat csak a szélsőbal terrorjáról volt. Ez nem felmentés, csak magyarázat.

A körülmények még gyorsabban változtak, miután kitört az újabb világháború. 1938 márciusa, az Anschluss és 1941 júniusa, a Barbarossahadművelet megindítása között eltelt alig három év alatt Európa tizenhárom állama szűnt meg vagy került megszállás alá,⁵ míg a két totalitárius diktatúra, a náci Németország és a kommunista Szovjetunió szövetségeseiből ellenségekké váltak. Magyarország előbb a tengelyhatalmi szövetségbe került, majd német oldalon belesodródott a háborúba is. Amellett, hogy a magyar gazdaság ezer szállal kötődött a némethez, elég ránézni Európa térképére,

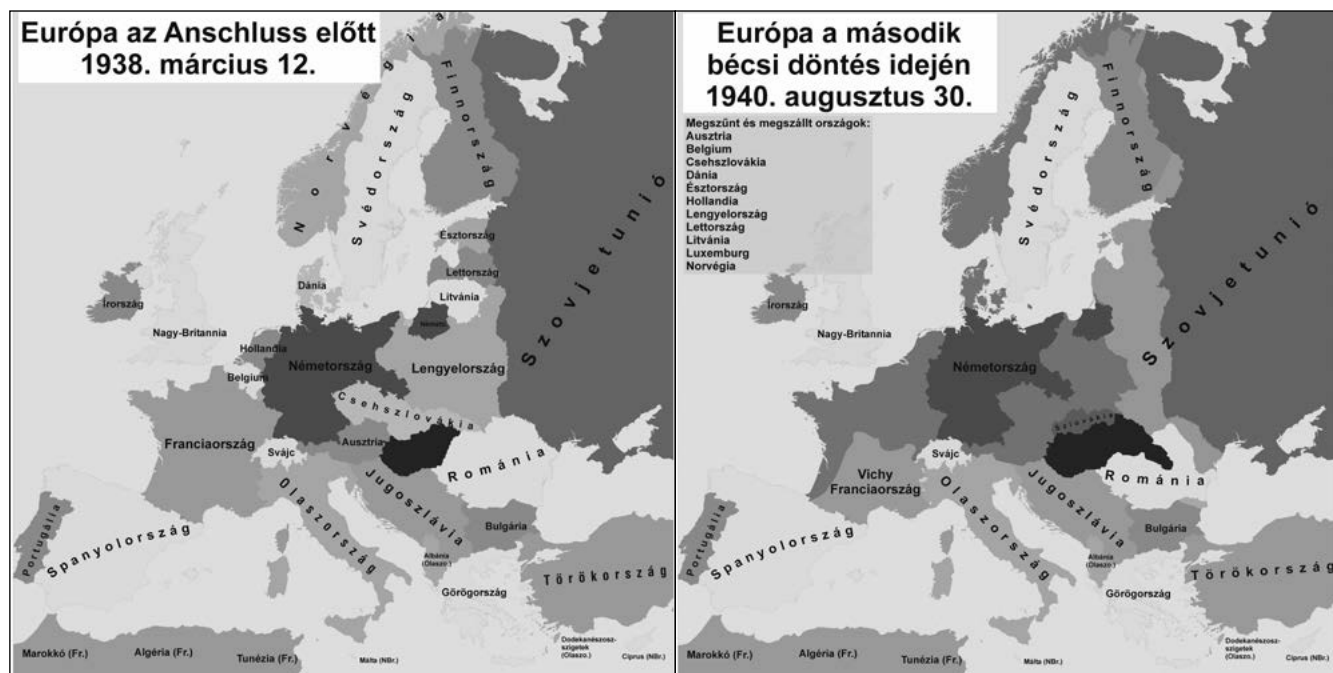
és láthatóvá válik az a kényszerpálya, amelyen a magyar politikai elit mozoghatott. Magyarország a két totalitárius nagyhatalom között található, távol a franciáktól, a britektől, nem is beszélve az Egyesült Államokról, ráadásul ez utóbbi országok nem is igen mutattak komoly érdeklődést a Kárpát-medence helyzete iránt. 1941 júniusára ráadásul még jobban beszűkült a mozgástér: ekkorra Franciaország egyik része német megszállás alá került, a másik része kollaborált; a britek a katasztrofális vereség után épp az angliai légicsatát próbálták túlélni; az ősi szövetséges Lengyelország elsőként vált a totalitárius diktatúrák prédájává; és ekkorra minden szomszédos állam – a nem éppen baráti Romániát kivéve – megszállás alá került vagy megszűnt. Ez szintén nem felmentés, csak magyarázat.

A rohamosan változó külső körülmények mellett pedig a magyar politikai elit sem volt képes a megújulásra. A trianoni béke aláírása és a hadiállapot beállta közötti időszakban olyan nagy formátumú személyek irányították a magyar politikai életet, mint kormányzati oldalon Bethlen István és Teleki Pál miniszterelnökök, Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter, Walko Lajos, Kánya Kálmán és Csáky István külügyminiszterek, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter vagy az ellenzék részéről a kisgazda Gaál Gaszton és Eckhardt Tibor,

³ Megjegyzendő, hogy nem csak szélsőséges irányvonalak nyertek teret, az első világháború utáni gazdasági problémákra adott válaszként erősödtek meg vagy jöttek létre a különböző érdekképviseleti kamarák, amelyek jellegüknél fogva társadalmi-politikai hatást is képesek voltak elérni. Strausz Péter: Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviseleti rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon, 1926–1940. *Múltunk*, 2010/1. 83–122.

⁴ Az 1939 pütkösdíjén rendezett országgyűlési választáson a kormánypárt Magyar Élet Pártja 181 mandátumával szemben az addig illegális Nyilaskeresztes Párt 29 mandátumot szerzett, valamint a kisebb szélsőjobb pártok és pártonkívüli képviselők további 20 mandátumot értek el. Vizi László Tamás: Kormányzati törekvések a szélsőjobb visszaszorítására az 1939-es pütkösi választásokon. In: *Magyar Világ*, 1938–1940. Szerk. Vizi László Tamás. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2020. 235–261.

⁵ Betűrendi sorrendben: Ausztria, Belgium, Csehszlovákia, Dánia, Észtország, Görögország, Hollandia, Jugoszlávia, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Luxemburg, Norvégia.

Európai területi változások 1938. március 12. és 1940. augusztus 30. között. A térképeket készítette: Mihályi Balázs

a szociáldemokrata Peyer Károly vagy a liberális Rassay Károly. A sokak által szidott Gömbös Gyuláról szintén elmondható, hogy olyan átfogó programot akart megvalósítani a gazdasági világválságot követően, amelyet nyugodtan nevezhetünk hosszú távú stratégiának.⁶ Teleki 1941. április 3-án bekövetkező tragikus halála azonban az önállóan, függetlenül cselekvő magyar politika végét jelentette. A tudós Teleki a nagyhatalmak között lavírozva úgy tudta elérni a békés területi revíziókat, hogy közben meg tudta őrizni Magyarország semlegességét és egészen a végzetes óráig jó – vagy legalábbis hazánk irányába megértő⁷ – kapcsolatot ápolt

a nyugati szövetségesekkel.⁸ Hogy ez mennyire nem volt egyszerű feladat és mennyire nem Hitler akarata szerint cselekedett a kormányfő, jól mutatja, hogy Franz Halder,⁹ az OKH¹⁰ vezérkari főnöke már 1940. május 26-án a megszállást előre vetítve írta le titkos hadinaplójába, hogy „ha Magyarország nem áll be a sorba, protektoratusi státuszt fog kapni.”¹¹

A megszállás azonban ekkor még nem következett be, mivel Telekit az a Bárdossy László követte a miniszterelnöki poszton, aki kiváló diplomata volt ugyan, de pár hónapos külügyminiszteri szolgálatól eltekintve jelentős kormányzati tapasztalattal nem

rendelkezett. Elődjével ellentétben hitt a németek győzelmében, és ennek rendelte alá politikáját is. Bárdossy kevesebb mint egyéves regnálása alatt Magyarországon „beállt a hadiállapot” a Szovjetunióval, Nagy-Britanniával és a brit korona többi országával, valamint az Egyesült Államokkal szemben, miközben Teleki korábbi függetlenségi kísérleteit mind veszni hagyta.¹² Ezzel Bárdossy történelmi léptékű hibát vétett, ugyanazt követte el, amit a magyar politikai elit az első világháború alatt: úgy kötötte hozzá országát az egyik szövetséghez, hogy közben nem alakított ki kapcsolatokat a másik tömbevel.

⁶ Gömbös Gyula kormányzásáról és a *Nemzeti Munkaterv*ről lásd: Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest, Vince, 2001. 217–305.

⁷ Teleki Pál titkos diplomáciai tevékenységéről lásd: Borbándi Gyula: A Teleki–Pelényi terv nyugati magyar ellenkormány létrehozására. *Új Látóhatár*, 1966/2. 155–170.; Pelényi, John: The Secret Plan for a Hungarian Government in the West at the Outbreak of World War II. *The Journal of Modern History*, 1964/2. 170–177.; Nyári Gábor: *A Sándor-palotától a ravatalig. Teleki Pál második miniszterelnöksége, 1939–1941*. Piliscsaba – Budapest, Kairosz, 2015. 21–88.

⁸ Teleki Pál második miniszterelnökségéről lásd: Czettler Antal: *Teleki Pál és a magyar külpolitika, 1939–1941*. Budapest, Magvető, 1997.; Nyári i. m. 2015.

⁹ Halder, Franz (1884–1972): német katonatiszt. 1935-ben tábornokká léptették elő, 1938 és 1942 között a német szárazföldi haderő vezérkari főnöke. Hitlerrel való szembenállása miatt elbocsátották, 1944-ben részt vett a Hitler elleni sikertelen merényletben.

¹⁰ *Oberkommando des Heeres*, a német szárazföldi haderő főparancsnoksága.

¹¹ *War Journal of Generaloberst Franz Halder, Chief of the General Staff of Supreme Command of the German Army*. IV. 1940. május 10. – 1940. október 30. Archives Section, Fort Leavenworth, Kansas, USA. Document NO. N-16845-D. 1940. május 26-i bejegyzés. 37–38.

¹² Bárdossy László külpolitikájáról lásd: Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig*. Budapest, Magvető, 2000. 16–124.

Bárdossyt – akinek súlyos hibái miatt mennie kellett – Kállay Miklós követte a miniszterelnöki poszton, aki igyekezett mindent megtenni, hogy a magyar haderőt megvédve, a nyugati hatalmakkal kapcsolatot keresve előkészítse Magyarország kilépését a háborúból. Az egyéves „kihagyás” azonban végzetesnek bizonyult, ráadásul nem is rendelkezett olyan képességekkel, tudással és nemzetközi elismertséggel, mint Teleki vagy Bethlen. Horthy Miklós és Kállay utasítására vagy tudtával számos kísérlet zajlott, csak néhány fontosabbat említve: Wettstein János, Bakách-Bessenyei György és Barcza György diplomaták jó néhány aranyrúd „társaságában” tárgyalásokat folytattak Svájcban;¹³ a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert magát a független Magyarország elsőszámú képviselőjének szerepébe gondolva utazott Isztambulba, ahol aztán hidegzuhanyként érte, hogy a britek „csak” szabotázsakciókat kértek tőle;¹⁴ míg az Egyesült Államokban Eckhardt Tibor és a posztjáról a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás után lemondott egykori washingtoni követ, Pelényi János igyekezett igencsak nagy ellenszélben sikerre vinni a Független Magyarorszáért

Mozgalmat.¹⁵ Érthető az is, hogy Kállay Nyugatra tekintett, azt ugyanis pontosan látta, hogy a Szovjetuniótól és a kommunizmustól sem számíthat Magyarország semmi jóra.¹⁶

Ezek a tapogatózások és kísérletek azonban nem hozták el a várt eredményt, és nem sikerült megegyezni a nyugati szövetségesekkel, miközben a németek – mint ezzel Hitler szembesítette is Horthyt az 1944. márciusi klessheimi tárgyalásokon¹⁷ – gyakorlatilag mindenről tudtak,¹⁸ és ez elegendő volt ahhoz, hogy a Führer Magyarország megszállásáról döntsön.¹⁹ Hitlernek egy olyan Magyarországra volt szüksége, amely mindenben vakon végrehajtja az utasításokat, a németek kimondott hozzáállása így egyszerű és könnyörtelen volt: „Minden értünk vérző magyar a mi véráldozatunkat csökkenti...”²⁰

Bár a tárgyalások sikertelensége elsősorban a nyugati szövetségesek passzivitásán, illetve a szomszédos államok emigráns politikusainak ellenséges tevékenységén múlt, közrejátszott az is, hogy magyar részről nem volt megfelelő „emberanyag” a tervek kivitelezésére. Amíg a '20-as években

a második és harmadik vonalban Bethlen segítségére voltak a Monarchiában nevelkedett hivatalnokok és szakemberek, Telekinek pedig második miniszterelnöksége alatt rendelkezésre állt az egyetemeken tehetséges hallgatóiból, tanítványaiból verbuvált csapat, addig Kállay az első vonalban is csak egy személyre számíthatott, akinek mind a tapasztalata, mind a tudása megvolt a bonyolult politikai játszmákban való részvételhez. Az az egy, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter viszont soha nem lépett túl saját szerepén – éppen ezért is utasította vissza a számára többször felkínált kormányfői pozíciót. Bizonyos tekintetben Kállay és a 75. életévét betöltött Horthy magára maradt: az öregedő Bethlen – Kányához és Károlyi Gyulához hasonlóan²¹ – már nem vett részt túl aktívan a folyamatokban; Teleki, Csáky, a kormányzó utódjának szánt idősebb fia, Horthy István halott volt, és hiába dolgozott az Egyesült Államokban Eckhardt Tibor személyében egy olyan nagy formátumú politikus, aki korábban a Népszövetség előtt sikerrel védte meg Magyarországot a Sándor jugoszláv király elleni merénylet kivizsgálása során,²² ha nem volt meg az apparátus,

¹³ Bővebben lásd: Joó András: A „nemzet aranya”. A „Kállay Alap” története – tények és kérdőjelek. *Századok*, 2020/2. 327–362.

¹⁴ Bővebben lásd: Székér Nóra: *Fedőneve: Marslakó. Világhírű magyar tudósok állambiztonsági megfigyelése*. Budapest, Jaffa, 2023. 184–197.

¹⁵ Bővebben lásd: Eckhardt Tibor: *Visszaemlékezések, 1941–1943*. Budapest, L'Harmattan, 2008.; Kádár Lynn Katalin: *Eckhardt Tibor amerikai évei, 1941–1972*. Budapest, L'Harmattan, 2006. 57–117.

¹⁶ Kállay Miklós külpolitikájáról bővebben lásd: Czettler i. m. 2000. 125–526.; Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia, 1942–1944*. Budapest, Napvilág, 2008.

¹⁷ Minisztertanácsi Jegyzőkönyv másolata. 1944. március 19. délelőtt. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C/80 Szent-Iványi Domokos (1898–1980) iratai. 3. doboz: Aktamások. 16. dokumentum

¹⁸ A külügyminisztérium feljegyzése a Hitler–Horthy találkozó előkészítésére. Berlin, 1944. március. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*. Szerk. Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Budapest, Kossuth, 1968. 773–777.

¹⁹ A másik döntő ok a zsidókérdés magyar részről „nem megfelelő” kezelése volt. Ablonczy Balázs: *Az utolsó nyár. Magyarország, 1944*. Budapest, Jaffa, 2024. 28.

²⁰ Veessenmayer jelentése Magyarország politikai helyzetéről és javaslatai új kormány kinevezésére. Berlin, 1943. december 10. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m.* 1968. [743–751.] 749.

²¹ Bár mindannyian – Eszterházy Móric volt miniszterelnökökkel együtt – tagjai voltak az úgynevezett „Burg-klikknek”, Horthy bizalmi körének, ez inkább egyfajta informatív tanácsadó testületként működött, a napi politikai folyamatokban nem vettek részt.

²² Bővebben lásd: *Királygyilkosság Marseille-ben. Eckhardt Tibor emlékiratai*. Szerk. Kádár Lynn Katalin. Budapest, L'Harmattan, 2009.

amely a megfelelő összekötést biztosítani tudta volna. A magyarság tragédiája, hogy az a politikai elit, amely közel negyedszázadon keresztül sikeresen vezette az országot, 1944-re, a legtragikusabb esztendőre már csak árnyéka volt önmagának.

Március 19-e így a baljós előjelek ellenére felkészületlenül érte a kormányt és a társadalom jelentős részét is.²³ A megszállás előtti két hétben még mind a kormánypárt, mind a számára a Magyar Érdemrend Nagykeresztjét adományozó Horthy megerősítette Kállayt abban, hogy továbbra is ugyanazt a politikát kell folytatnia.²⁴ Hiába lehetett tudni több forrásból is a határon csoportosuló német csapatokról,²⁵ amikor Horthy a március 15-i nemzeti ünnepen, az Operában megkapta a budapesti német követől Hitler meghívását Klessheimbe,²⁶ a politikai és katonai vezetőkkel való egyeztetést követően az utazás mellett döntött.²⁷ A kormányzói különvonat március 17-i indulásától kezdve igen feszült napok következtek,

amíg Hitler Horthyval, a kiutazó magyar vezetők²⁸ pedig német tisztségviselőkkel tárgyaltak,²⁹ Kállayhoz el sem jutottak az információk.³⁰

A német megszállás eseményei többnyire közismertek. Horthy és a kormány megdöbbsent – bár Kállay némileg naivan egy ideig hitt abban a német állításban, hogy a megszállás csak ideiglenes jellegű³¹ –, a kabinet a németek akaratával ellentétben lemondott.³² A német megszállás következtében Magyarország már nemcsak kényszerpályán mozgott, hanem maradék szuverenitását is elveszítette.

1944. március 19-e tragédiáját – és a megszállás következményeit előre jelezve – talán az a pillanat írja le legjobban, hogy miután a minisztertanács ülésén Csataj Lajos honvédelmi miniszter – aki a Klessheimben tárgyaló küldöttség tagja volt – közölte, hogy a németek kijelentették, hogy amennyiben Magyarország nem áll ellen, függetlenségét Berlin tiszteletben fogja tartani, a belügyminiszter felsorolta azokat az

atrocitásokat, amelyeket a megszállók az első néhány órában elkövettek: „Egy Gestapo ezredes parancsot adott ki, hogy Budapest körülzárandó és egy zsidó sem engedendő ki. Amennyiben a magyar rendőrség visszautasítja a Gestapo parancsokat, a Gestapo maga fogja végrehajtani az utasításokat. A belügyminiszter megállapítja, hogy a németek ismételtén valótlanságokat mondtak, így különösen akkor, amikor kijelentették, hogy Magyarországgal szemben csak barátságos eszközöket fognak alkalmazni. Ezzel szemben ma, 19-én reggel a Gestapo behatolt Kállay miniszterelnök dolgozószobájába s ott megkísérelte gróf Bethlen István letartóztatását. [...] Baranyait,³³ Rassayt és számos más vezető embert a Gestapo letartóztatott és internált. Bethlen István gróf házában házkutatást tartottak. Bajcsy-Zsilinszky Endrét megsebesítették. Az Astoria szállót lefoglalták a Gestapo számára.³⁴ A Margit-sziget épületeit és valamennyi fővárosi iskolát a németek saját számukra kiürítették.”³⁵

²³ Rátkai Károly újságíró, akit a megszállást követően a németek egyből letartóztattak, az előző nap estjét még így írta le: „Fricivel és az Albert-házaspárral négyesben mentünk el az előadásra. Jól mulattunk, majd egy ferencvárosi kis kocsmában vacsoráztunk. Alig lehetett helyet kapni. Szólt a sramli-zene, mindenütt boldog, megelégedett arcok. Békés szombat este.” Rátkai Károly: *A két torony. Magyar politikások Mauthausenben*. Budapest, Genius, 1945. 5.

²⁴ Macartney, Carlile Aylmer: *Október tizenötödike. A modern Magyarország története, 1929–1945. II.* Budapest, Gede Testvérek, 2006. 280.

²⁵ Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronköhidáig*. Budapest, Gondolat, 1978. 656–657.; Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam. II.* Budapest, Európa, 2012. 176–177.; Jagow budapesti követ távirata a Külügyminisztériumnak. Budapest, 1944. március 14. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m.* 1968. 780–781.

²⁶ Ribbentrop külügyminiszter távirata Jagow budapesti követhöz. Berlin, 1944. március 15. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m.* 1968. 781–782.

²⁷ Horthyt elsősorban Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök azon érvelése győzte meg, amely szerint a német megszállás katonai szempontból értelmetlen, mivel csak további csapatokat von el a frontról. *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezései*. Washington, Occidental Press, 1980. 23.

²⁸ A delegáció tagja volt még Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök, Csataj Lajos honvédelmi miniszter és Ghyczy György külügyminiszter, Sztójay Döme berlini követ pedig útközben csatlakozott.

²⁹ A klessheimi tárgyalásokról összefoglalóan lásd Horthy visszaemlékezéseit: Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Budapest, Európa, 2019. 251–257.

³⁰ Macartney *i. m.* 2006. 306.

³¹ Bán D. András: Kállay Miklós volt magyar miniszterelnök levele Bakách-Bessenyei György volt svájci magyar követnek, 1944. július 14. *Mozgó Világ*, 1995/12, 73–81.

³² Minisztertanácsi Jegyzőkönyv másolata. 1944. március 19. délelőtt... i. m.

³³ Baranyai Lipót pénzügyi szakember, a Nemzeti Bank korábbi elnöke.

³⁴ A megszállás utáni időszakban az Astoria lett a Gestapo egyik legfontosabb központja és börtöne, a „prominens” letartóztatottak nagy részét itt tartották fogva az első napokban.

³⁵ Minisztertanácsi Jegyzőkönyv másolata. 1944. március 19. délelőtt... i. m.

MEGSZÁLLÓK, KOLLABORÁNSOK ÉS ELLENÁLLÓK – A RÉGI ELIT MARADÉKA

„Abból a célból, hogy Magyarország a háromhatalmi egyezményben szövetkezett európai nemzeteknek a közös ellenség ellen közösen viselt háborújában, különösen pedig a bolsevizmus hatásos leküzdésében minden erő mozgósításával és átfogó biztosítékok megteremtésével támogatást kapjon, kölcsönös megegyezés alapján német csapatok érkeztek Magyarországra.

A lemondott eddigi magyar kormány helyére a Kormányzó Úr őfőméltósága Sztójay Döme berlini magyar követet bízta meg az új kormány megalakításával.”

(A Magyar Távirati Iroda jelentése)³⁶

1944. március 19-e után a magyar politikai, gazdasági, katonai és társadalmi elit egy részét a kész listákkal érkező németek letartóztatták, ezzel lefejezve a magyar katonai, állam- és közigazgatást. A letartóztatásokat elsősorban a Gestapót is irányító Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA)³⁷ intézte. Kállay Miklósnak március 20-án reggel, a letartóztatására érkező németek előtt – Horthy segítségével – sikerült elmenekülnie, a török követségen kapott menedéket.³⁸ Később, a nyilas puccs után önként adta át magát az újabb hatalomnak, és megkezdődött hosszú kálváriája: a Margit

József királyi herceg és Kállay Miklós 1943-ban.
Fotó: Fortepan / Fortepan, 28473

körúti fogháztól, a sopronkőhidai börtönön és több német koncentrációs táboron keresztül, egészen a „különleges foglyok” osztrák és olasz területekre való hurcolásáig, ahol a háború vége érte.³⁹

A kormányból szintén a Gestapo fogságába került – még hivatalban lévő miniszterként – a belügyekért felelős Keresztes-Fischer Ferenc, aki a korszak egyfajta „szürke eminenciása” volt, és kökeményen fellépett mind a jobb-, mind a baloldali szélsőség ellen. Kálváriája első állomásként Bécsben, a Gestapo hírhedt Metropol Szálloda-i főhadiszállásán „hallgatták ki”, a szintén fogságba került testvérével, Keresztes-Fischer Lajos vezérezredessel, a kormányzó Katonai Irodájának korábbi vezetőjével, illetve az ugyancsak a szélsőségek

elleni fellépéséről ismertté vált rendőrfőkapitány-helyettessel, Sombor-Schweinitzer Józseffel együtt.⁴⁰ Az egykori belügyminisztert végül a flossenbürgi koncentrációs táborban érte a háború vége, a fogság igencsak megviselte – testvérével a háború után jellegzetes kézfejükéről ismerték fel egymást –, hazájába már nem térhetett haza, az ausztriai Vöcklabruckban hunyt el 1948-ban, 67 évesen.⁴¹

Rövid időre a Gestapo őrizetébe került Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter is,⁴² és bár Ghyczy Jenő külügyminiszternek sikerült elmenekülnie a letartóztatás előtt,⁴³ helyettese, Szentmiklósy Andor már nem volt ilyen szerencsés. A Kállay bizalmi emberének számító diplomatát, aki aktívan részt vett a nyugati szövetségekkel való kapcsolattartásban,

³⁶ Sztójay Döme elnökletével új kormány alakult. *Függetlenség*, 1944. 03. 23. 1.

³⁷ Németül *Reichssicherheitshauptamt*, rövidítése: RSHA.

³⁸ Kállay Miklós részletesen írt erről az időszakról saját visszaemlékezéseiben: Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam. II.* Budapest, Európa, 2012. 176–227.

³⁹ A németek által fogságban tartott, majd túszként hurcolt különösen értékes foglyokról (vezető politikusok, magasrangú katonatisztek és családjaik) lásd: Sayer, Ian – Bronfield, Jeremy: *Hitler utolsó dobása*. Budapest, Európa, 2022.

⁴⁰ Szita Szabolcs: A Gestapo Magyarországon a német megszállás után. *Múltunk*, 2001/1. [59–105.] 76.

⁴¹ A történeteket Keresztes-Fischer Ferenc családja közölte a szerzővel.

⁴² Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. MTA Doktori Értekezés, Debrecen, 2016. 342.

⁴³ Gulyás László: Ghyczy Jenő. In: *111 életrajz a külpolitika történetéhez, 1919–1944*. Szerk. Gulyás László. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására, 2020. 173–174.

a megszállás utáni napokban elhurcolták, a dachau koncentrációs táborban hunyt el.⁴⁴

Bethlen István sikeresen elmenekült a letartóztatás elől, de egészsége megrendült, agyvérzést kapott. Ami a németeknek nem sikerült, azt végül a szovjet megszállók végezték el: a volt miniszterelnököt elfogták, majd a Szovjetunióba hurcolták, ahol rövidesen elhunyt, halálát hivatalosan szívbénulás okozta.⁴⁵

Az első napokban az országgyűlés felsőházának tíz tagját tartóztatták le, döntően az arisztokrácia és a nagypolgárság képviselőit,⁴⁶ a képviselőháznak pedig tizennyolc tagja – köztük például a későbbi miniszterelnök, a kisgazda Nagy Ferenc; a korábban a zsidótörvényeken dolgozó, de aztán nézeteit revideáló, kormánypárti Makkai János; a korszak ismert írója, a németellenes érzéseit nem titkoló, szintén kormánypárti Somogyváry Gyula; a Polgári Szabadságpártot vezető és újságján keresztül nagy befolyással rendelkező Rassay Károly; vagy a szociáldemokraták vezéralakja és frakcióvezetője, Peyer Károly – járt hasonló módon.⁴⁷ A képviselőház következő, március 22-i ülésén Tasnádi Nagy András házelnök egyetlen napirendi pontként az

ülések bizonytalan időre történő elnapolását indítványozta. A letartóztatott képviselők ügyében egyedül Közi-Horváth József atya próbált felszólalni, sikertelenül. Az ülés mindösszesen három percig tartott.⁴⁸ A megalakuló Sztójay-kormány első rendeletei között tiltotta be a Független Kisgazdapártot, a Szociáldemokrata Pártot és a Polgári Szabadságpártot.⁴⁹

A gazdasági élet szereplői sem maradhattak ki a letartóztatásokból, a már említett Baranyai Lipót korábbi jegybankelnök mellett letartóztatták a korábbi közellátásügyi minisztert, a tudományos és gazdasági körökben nemzetközi elismertségnek örvendő Laky Dezsőt, és „természetesen” nem kímélték a legfontosabb cégek vezetőit sem, akik között számos zsidó származású volt, a legjelentősebbeket említve: Aschner Lipót (vezérigazgató, Egyesült Izzó), Buday-Goldberger Leó (elnök-vezérigazgató, Goldberger Gyár, a Gyáriparosok Országos Szövetségének igazgatója), Chorin Ferenc báró (igazgató, Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság, főrendiházi tag), Hiller József (vezérigazgató, Bauxit Tröszt – Alumíniumérc Bánya és Ipari Részvénytársaság), Kornfeld Móric báró (igazgató, Weiss Manfred Művek).⁵⁰

Közhely, hogy a magyar katonai vezetés németbarát⁵¹ volt. Bár ezt az állítást nem lehet cáfolni, szükséges árnyalni a képet. Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök nem vádolható azzal, hogy szimpatizált volna a németekkel, működése alatt fő feladatának tekintette, hogy igen szűkre szabott keretek között megőrizze a magyar haderő függetlenségét és emberanyagát, bár tény, hogy a szövetséggel való fegyveres szembefordulást is ellenezte. Neki végül áprilisban kellett távoznia posztjáról, őt az akkor még németbarátnak tartott Vörös János követte.⁵² Csatay ugyan maradt a honvédelmi miniszteri poszton – a németek ezt a tárcát eredetileg a szélsőjobbba Ruszkay Jenőnek szánták⁵³ –, de kizárólag Horthy kérésének engedve, az ő képviselőjeként.⁵⁴ Még úgy sem kerülhetett el a letartóztatást a magyar katonai hírszerzés két vezéralakja, Ujszászy István tábornok és Kádár Gyula ezredes sem, hogy az ellen még az új báb-kormány is felszólalt.⁵⁵ A katonatisztek közül is százak – döntően, akik a keleti frontot megjárva tisztában voltak a német „bajtársak” igazi arcával – kerültek a megszállók fogságába.⁵⁶

A katonák mellett a rendőrség átvétele is kulcsfontosságú volt a megszállók számára. Elsősorban

⁴⁴ Kállay i. m. 2012. 213.

⁴⁵ Romsics Ignác: *Bethlen István*. Budapest, Helikon, 2019. 513–530.

⁴⁶ Püski Levente: *A magyar felsőház története, 1927–1945*. Budapest, Napvilág, 2005. 144.

⁴⁷ Szita i. m. 2001. 62.; Macartney szerint tizenhárom képviselőt tartóztattak le, míg Püski Levente tizenhét letartóztatottról és hét üldözöttről ír: Macartney i. m. 2006. 313.; Püski i. m. 2016. 342.

⁴⁸ Az országgyűlés képviselőházának 363. ülése 1944. évi március hó 22-én, szerdán, Tasnádi Nagy András elnökle alatt. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1939_19/?pg=250&layout=s (Utolsó letöltés: 2024. 09. 16.)

⁴⁹ Püski i. m. 2016. 343.

⁵⁰ Dunai Andrea: *Javak Sorsa. Az 1944/45-ben Magyarországról elvitt értékek nyomában*. Budapest, Napvilág, 2019. 15.

⁵¹ Ez viszont nem azt jelenti, hogy azonosultak volna a náci Németország eszméiségeivel. A katonatisztek többsége a közös történelmi múlt, a revíziós törekvések támogatására és Hitler kezdeti háborús sikereire való tekintettel, valamint a szovjetektől való félelemből támogatta a németeket.

⁵² Szakály Sándor: *Honvédség és tisztikar, 1919–1947*. Budapest, Ister, 2002. 200–203.

⁵³ Altenburg külügyminisztériumi tájékoztatási hivatalvezető távirata Veessenmayer birodalmi megbízottnak. Fuschl, 1944. május 4. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m.* 1968. 840.

⁵⁴ Macartney i. m. 2006. 317.

⁵⁵ Veessenmayer birodalmi megbízott távirata Ribbentrop külügyminiszternek. Budapest, 1944. április 18. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m.* 1968. 827–828.

⁵⁶ Szakály Sándor: A katonai ellenállási mozgalom Magyarországon a második világháború éveiben. *Katonai Szemle*, 1987/9. [12–19.] 14.

a polgári elhárító munkáért felelős Politikai Rendészeti Osztály munkatársai kerültek célkeresztbe, akik a '30-as évek végétől kezdve küzdöttek a hazánkban egyre élénkebb hírszerző tevékenységet folytató németek, illetve a nyilasok ellen. Március 21-én tartóztatták le az osztály vezetőjét, a már említett Sombor-Schweinitzer József főkapitány-helyettest, nyolc bizalmi emberével és további öt, politikai ügyekben járatos nyomozóval együtt. Néhányukat pár nappal később elengedték, de a többségre a „megszokott útvonal” várt: Astoria – Bécs – Mauthausen – Flossenbürg.⁵⁷

A németek – letartóztatásokkal, megfélemlítésekkel, hírszerzési vagy adminisztratív eszközökkel – meggátolták, hogy akcióba léphessenek azok a – jobboldali – félkatonai szervezetek, amelyek szintén képesek lettek volna egy fegyveres ellenállás gerincét képezni. Ilyen volt többek között a több tízezer tagot számláló Turáni Vadászok Országos Egyesülete és a Tűzharcosok Szövetsége, a korábban Sopron környékén és Kárpátalján szerepet vállaló Rongyos Gárda⁵⁸ vagy a Nemzetvédelmi Szövetség.⁵⁹

Összesen a megszállás első heteiben, hónapjaiban – a zsidók deportálásán kívül – a németek legalább 13–14.000 személyt tartóztattak le,⁶⁰ akik közül több százan voltak ismertebb közéleti

szereplők,⁶¹ a többségük azonban olyan közigazgatási vagy állami tisztségviselő, hivatalnok, katonatiszt, tanár, hangadó értelmiségi volt – körülbelül háromezer lehetett közöttük a zsidó származásúak száma –, akik a „rég rendszer” működtetésében vállaltak szerepet, illetve potenciálisan az ellenállás aktív szereplői lehettek volna.⁶² Megjegyzendő: jelentős hasonlóság a két totalitárius diktatúra, a náci Németország és a kommunista Szovjetunió között, hogy utóbbi alig egy évvel később ugyanezen elv szerint kezdte meg az internálásokat.⁶³

A szociáldemokrata újságíró, Millok Sándor, akit szintén letartóztattak és számos más fogvatartottal együtt az Astoria szállóba vittek, találóan foglalta össze a helyzetet: „És ahogy megyek az együvé tömörült szocialista csoport felé, gróf Apponyi György ötlök a szemembe. Apponyi György, Keresztes-Fischer Lajos tábornok, Somogyvári⁶⁴ Gyula, Laky Dezső, Chorin Ferenc, Kornfeld Móric, Baranyai Lipót, a pénz, a katonai, a születési arisztokrácia és a szocialista szerkesztő. Elnevettem magam. Apponyi észrevette és elértette, mit találok én ebben a tragikus percben mulatságosnak. A nagykapitalista Chorin és a szocialista újságíró. Kornfeld báró és Selig Imre vasmunkás. Vitéz Keresztes-Fischer Lajos, Horthy Miklós kormányzó szárnysegéde és Marosán György péksegéd.

Nem mulatságos? Az első percre nevetésre, később sírásra görbült a szám. Magyarország tragédiája megkezdődik [...] Nincs osztálykülönbség. Megszűnt. A németek megszüntették. Itt már csak magyarok és németek vannak. A péksegéd és a báró. A főhadsegéd és a vasmunkás. A milliomos kapitalista és a szocialista szerkesztő. Mind ellenségek. Németország ellenségei. Megbízhatatlanok. Kiirtásra ítélték.”⁶⁵

A német megszállással együtt tehát a magyar politikai, gazdasági és társadalmi élet is elvesztette legfontosabb vezetőit. Ez a tisztogatás pedig „nemcsak” az „ellenzék” és a magyar zsidóságot érintette – amelyre történelme legsúlyosabb tragédiája várt a következő hónapokban –, mint ahogy ezt a rendszerváltás előtti emlékezetpolitika sulykolta, hanem az 1920 óta hatalmon lévő személyeket és szerveket, valamint ezek rendszeren belüli ellenzékét is.⁶⁶ Ennek megértéséhez két olyan állítás elfogadása szükséges, amelyet a Rákosi- és a Kádár-kor hivatalos narratívája kizárt. Az egyik, hogy a német megszállók nemcsak a kommunistákat és a zsidókat üldözték, hanem mindenkit, aki bármilyen módon felléphetett Hitler akarata ellen. A vezetőket eltávolították, a többieket megfélemlítették, így a többséget passzivitásra kényszerítették. A másik állítás – és ez a korszakban teljesen

⁵⁷ Kovács Tamás: Rendőrök válaszüton – rendőrsorsok Magyarországon a német megszállás után. In: *Út(elágazások). Magyarország 1944–1945.* Szerk. Virányi Péter. Budapest, MTA II. világháború története albizottság, 2022. [36–58.] 42–46.

⁵⁸ Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021. 18–23.

⁵⁹ A Nemzetvédelmi Szövetség tevékenységéről lásd e lapszámban Pócs Nándor *Megfigyelők a hátsó udvarban* című írását.

⁶⁰ Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon, 1939–1945.* Budapest, Corvina, 2014. 9.

⁶¹ A vezetői pozícióban lévő személyek nagy részét először az Astoria szállóban kialakított börtönbe vitték, majd különböző „útvonalakon” a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták. Sorsukról két túlélő is külön kötetben számolt be: Rátkai i. m. 1945.; Millok Sándor: *A kínok útja. Budapesttől Mauthausenig.* Budapest, Scolar, 2017.

⁶² A németek által elhurcoltakról lásd bővebben: Szita i. m. 2014. 79–137.

⁶³ M. Kiss Sándor: *Közelítések – 1956.* Budapest, Kairosz, 2011. 184–185.

⁶⁴ Helyesen: Somogyváry.

⁶⁵ Millok i. m. 2017. 23–24.

⁶⁶ A Horthy-korszak ellenzékének hatalomhoz való viszonyáról lásd: Tóth Pál Péter – M. Kiss Sándor: A Horthy-rendszer anti-elitjének történetiszociológiai vizsgálata. *Társadalomkutatás*, 1986/1. 83–98.

természetes volt –, hogy a kormánypárt március 19-ig vezető pozíciót betöltő mérsékelt, konzervatív szárnya és annak rendszeren belüli ellenzéke (kisgazdák, szociáldemokraták, polgári liberálisok, független értelmiségiek stb.) sokkal közelebb álltak egymáshoz, mint előbbi a nyilasokhoz és a németekhez, utóbbi pedig a kommunistákhoz és a szovjetekhez. Hiszen már Teleki második miniszterelnökségének ideje alatt, a nyilas és német propaganda visszaszorítására életre hívott Nemzetpolitikai Szolgálat munkatársai között a kormányfő tanítványai mellett megtalálhatóak a kormánypárt, a kisgazdák, a szociáldemokraták, a polgári liberálisok támogatói, országgyűlési képviselők, szerzetesek, papok, gépírók és nyomdászok; katolikusok, reformátusok és zsidók egyaránt.⁶⁷ Ezt az összefonódást – amely részben a különböző titkos társaságokon keresztül történt⁶⁸ – pedig jól látták a németek 1944-ben – majd a szovjetek is 1945-ben –, ez pedig leképeződött az elit lefejezésének folyamatában is.

Akik nem estek áldozatul a megszállók akcióinak, három lehetőség közül választhattak: passzivitás, kollaboráció vagy ellenállás. Nyilván a többség – nemcsak az elit sorai közül, hanem a teljes társadalomból is – a passzivitást választotta. Ez több szempontból érthető, hiszen egyrészt látható volt, hogy aki ellenszegül a németeknek, az az életével, de minimum a szabadságával játszik,

másképpen a megszállás minden szörnyűsége ellenére a társadalom egy része a Wehrmacht és az SS csapatoktól várta, hogy védelmet nyújtanak a közeledő, – joggal – demonizált szovjet Vörös Hadsereggel szemben.

A lemondott Kállay-kormány legtöbb tagja is igyekezett „láthatatlanná” válni. Az Országgyűlés két házának képviselői többségben szintén a passzivitást választották, de ennek is több módja volt, a csendes beletörődéstől kezdve a tisztségekből való távozásig. A Magyar Élet Pártja (MÉP) 1944. április 5-i ülésén úgy határozott, hogy „a nemzeti egység megteremtésének érdekében” hajlandóak az új kormánnyal együttműködni, de tizennégy képviselő és egy felsőházi tag kilépett. Őket – egyelőre – nem érték retorziók, a németek is azzal vették tudomásul az esetet, hogy így „jelentős lépéssel jutott előbbre a kormánypárt liberális elemeinek eltávolítására irányuló tisztogatás.”⁶⁹ A MÉP további négy képviselőt zárt ki és 23-at lemondásra szólított fel,⁷⁰ néhányan pedig a későbbiek folyamán tiltakoztak mandátumuk visszaadásával.⁷¹

A képviselők többsége tehát a helyén maradt, de érdemi munka nem folyt, közéleti kérdésekről nem tanácskoztak, a megszállás és a nyilas puccs közötti időszakban a képviselőház mindösszesen hat ülést tartott. A Sztójay-kormány nem hirdetett programot, amelyet meg lehetett

volna vitatni; elfogadandó törvények helyett pedig rendeletekkel kormányoztak.⁷² Ezzel az Országgyűlés gyakorlatilag elveszítette jelentőségét, mégis semmittevésével és passzivitásával legitimációt adott a megszállásnak és a bábkormánynak.

A passzivitás morálisan lehet elítélendő, de nem bűn – szemben a kollaborációval. A megszálló németek részéről szintén logikus, hogy kezdetben nem azokat a nyilasokat akarták pozícióba helyezni, akiknek semmiféle tudásuk vagy tapasztalatuk nem volt az ország irányításában. A németeknek – hogy maguknak minél kevesebb erőforrást kelljen a megszállásba beleölniük – azokra a személyekre volt szükségük vezető poszton, akik az előző elit második, de inkább harmadik vagy negyedik vonalába tartoztak, és szélsőséges politikai nézeteik vagy a háborús helyzet téves értékelése folytán hajlandóak voltak – akár szörnyű áron is – az együttműködésre. Ebből a szempontból teljesen érthető, hogy a megszállók – saját ideológiájukkal ellentétesen – először azt az Imrédy Bélát akarták miniszterelnöknek,⁷³ akit 1939-ben a szélsőjobb és a németek felé közeledés miatt távolított el Horthy a kormányfői pozícióból, de a mondvacsinált indok erre zsidó származása volt. Horthy azonban ebbe nem egyezett bele, így a kompromisszumos megoldás a szürke, súlyos szívbeteg Sztójay Döme németországi magyar követ lett,⁷⁴ akiről

⁶⁷ A Nemzetpolitikai Szolgálat működéséről bővebben lásd: Nyári Gábor: *A Sándor-palotától a ravatalig. Teleki Pál második miniszterelnöksége, 1939–1941*. Piliscsaba – Budapest, Kairosz, 2015. 96–104.

⁶⁸ A legfontosabb titkos társaság, a Magyar Testvéri Közösség háború alatti tevékenységéről lásd: Szekér Nóra: *Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*. Budapest, Jaffa, 2017. 199–234.

⁶⁹ Veessenmayer birodalmi megbízott távirata Ritter követhet. Budapest, 1944. április 6. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m.* 1968. 814.

⁷⁰ Ránki György: *1944. március 19*. Budapest, Kossuth, 1968. 119.

⁷¹ Püski i. m. 2016. 343.

⁷² Uo. 344.

⁷³ Veessenmayer jelentése Magyarország politikai helyzetéről és javaslatai új kormány kinevezésére. Berlin, 1943. december 10. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m.* 1968. [743–751.] 749.

⁷⁴ Horthy i. m. 2019. 258.

már a '30-as évek második felében is gúnyosan megjegyezték, hogy inkább képviseli a német érdekeket Budapesten, mint a magyarokat Berlinben,⁷⁵ Teleki pedig egy ízben egyszerűen nácinak nevezte.⁷⁶ Lehet, hogy az új miniszterelnök hitt abban, hogy Magyarországot csak a Wehrmacht csapatai menthetik meg a bolsevik veszedelemtől, azt viszont pontosan tudnia kellett, hogy az a német megszállás, amelynek kiszolgálójává vált, mivel fog járni, ugyanis Berlin éppen rajta keresztül követelte 1942-től a magyarországi zsidókérdés „rendezését”.⁷⁷ Mindenesetre a magyar alkotmányosság megcsúfolása volt az a színjáték, amelynek keretében Sztójayt beiktatták a balatonfüredi-tapolcai kerület országgyűlési képviselőjévé, ezzel eleget téve annak a közjogi kitételnek, hogy a kormányfő egyben a parlament tagja legyen.⁷⁸

A kormányban így is fontos szerepet kaptak Imrédy Magyar Megújulás Pártjának⁷⁹ (MMP) tagjai: a miniszterelnök-helyettes Rátz Jenő lett, a belügyminiszeri posztot Jaross Andor kapta, Kunder Antalé lett a kereskedelmi és közlekedési tárca, míg a pártelnök a számára újonnan létrehozott közgazdasági miniszeri pozíciót kapta meg. Az előző kormányból négyen maradtak: Csatay Lajos – Horthy kérésére –;

Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter, aki 1938 óta töltötte be a posztot és jól ismert volt németbarátsága; Antal István, aki propagandaminiszterből lett egy személyben az igazságügyi és a kultusztárca első embere; valamint Szász Lajos, aki az iparügyi minisztérium vezetését kapta meg. Új tagja volt a kormánynak Jurcsek Béla földművelésügyi miniszter.⁸⁰ Az új kormány elsősorban a szélsőjobb felé húzó hivatalnokokból állt, jelentősebb kormányzati tapasztalata csak Reményi-Schnellernek és Imrédynek volt, a Sztójayhoz nem lojális Csatay is kevesebb, mint egy éve volt a honvédelmi minisztérium élén, Antal és Szász pedig eddig csupán tárca nélküli miniszterek voltak. Sokat elmond az új kormányról, hogy abban – a végzettségük okán talán nagyobb szociális érzékenységgel bíró – humán értelmiségiek és tudósok nem kaptak helyet, és a korábbi kabinetekkel ellentétben, ahol 70% felett volt a doktori címet birtoklók száma, ez az arány 47%-ra csökkent.⁸¹ A kinevezett bábkormány tagjai közül egyedül Imrédy volt a magyar politikai elit (egykori) meghatározó tagja. A többi miniszterben, ha volt is ilyen szándék, annak gátat szabtak a körülmények, a kormányt csupán végrehajtó és legitimációs eszköznek tekintő német megszállók és saját képességeik. A Sztójay-kormány

március 22-én alakult meg. Edelsheim-Gyulai Ilona, a kormányzó özvegy menyének és bizalmasának aznapi rövid naplóbejegyzése két szóval zárul: „Rémes nap.”⁸²

A végrehajtás más részein is előtérbe kerültek a kollaboránsok. A magyar Gestapónak is nevezett új politikai rendőrséget a németek fizetett ügynöke, Hain Péter vezette,⁸³ a csendőrségnél vezető pozícióba, a magyar és német hatóságok közötti összekötővé léptették elő Ferenczy László alezredest, akit a „magyar Eichman-nak” is neveztek;⁸⁴ a belügyminisztériumban pedig államtitkári pozícióba került Endre László és Baky László.⁸⁵ A németek legfőbb kiszolgálóinak az egész társadalomra nézve igencsak rossz hírnevük volt, ahogy Radnóti Miklós felesége, Gyarmati Fanni is megjegyezte naplója március 21-i bejegyzésében: „Már megvan a kormány Endre Lászlóval és a legförtelmesebb alakokkal. Ma estig volt ultimátum, hogy kormányt kell csinálni. Most majd jönnek az »intézkedések«.”⁸⁶

Az intézkedések pedig rövidesen el is kezdődtek. A németeket teljesen kiszolgáló, újonnan pozícióba kerülő magyar vezetők irányítása alatt több állami szerv – elsősorban a csendőrség – hathatós közreműködésével megkezdődött

⁷⁵ Komlós János: *Elárult ország*. Budapest, Gondolat, 1961. 70.

⁷⁶ Ablonczy i. m. 2024. 18.

⁷⁷ Karsai László: A magyar holocaust. Az Endre-Baky-Jaross-per. *Mozgó Világ*, 1994/7. [77–85.] 77.

⁷⁸ Sztójay miniszterelnöknek ajánlották fel a balatonfüredi-tapolcai mandátumot. *Magyarország*, 1944. 05. 27. 3.

⁷⁹ 1940-ben Imrédy Béla vezetésével alakult párt, amelynek tagjai főleg a kormánypártból kiváló képviselők voltak. A párt ideológiáját tekintve a kormánypárt és a nyilasok között helyezkedett el.

⁸⁰ Bölöny József: *Magyarország kormányai, 1848–1992*. Budapest, Akadémiai, 1992. 93.

⁸¹ Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták*. Budapest, Osiris, 2013. 279.

⁸² Horthy Istvánné, Edelsheim-Gyulai Ilona naplója. 1944. március 22. In: *A Horthy-család hagyatéka, 1914–1994*. Szerk. Bern Andrea. Budapest, Open Books, 2023. 144.

⁸³ Kovács i. m. 2022. 46–51.

⁸⁴ Ferenczy működéséről lásd: Molnár Judit: *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbíróság előtt*. Budapest, Scolar – ÁBTL, 2014.

⁸⁵ Vitéz Endre Lászlót a belügyminisztériumba rendelték szolgálattételre. *Magyar Élet*, 1944. 03. 30. 5.; „Állásomat kötöm ahhoz, hogy a baloldali és zsidó törekvéseket végre teljesen felszámoljuk”. Vitéz Baky László államtitkár nyilatkozata. *Magyar Élet*, 1944. 03. 30. 5.

⁸⁶ Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló, 1935–1946. II.* Budapest, Jaffa, 2014. 286.

a magyarországi zsidóság gettókba zárása, majd deportálása: a magyar holokauszt. Ferenczy László belügyminiszterhez küldött jelentésében azt írta, hogy május 14-e és július 9-e között „összesen 147 vonattal 434.351 zsidó fajú személy hagyta el az országot”;⁸⁷ míg a német jelentés szerint ez a szám 437.402⁸⁸ fő.⁸⁹ Endre, Baky, Ferenczy igen „proaktívan” végezték feladatukat, a Horthy utasításainak ellenszegülő Jaross pedig még egy olyan javaslattal is előállt, amely „körülmenyes” ugyan, de a kormányzó akaratával ellentétben biztosítja a további „zsidótlánítást”.⁹⁰ A közel félmillió elhurcolt zsidó származású honfitársunk többsége az auschwitzi koncentrációs táborba került, jelentős részük a gázkamrákban lelte halálát. A zsidók mellett szintén faji alapon zajlott a cigányok elhurcolása, valamint folytatódott a „nemkívánatos” személyek letartóztatása és deportálása. A németek saját szempontjukból tökéletes kiszolgálókra leltek a magyar kollaboránsokban és a „parancsot teljesítő” szervezetek

tagjaiban. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy 1944. március 19-e előtt Jaross, Endre, Baky vagy Ferenczy – annak ellenére, hogy bizonyos szintig a „rég elithez” kötődtek⁹¹ – nem kerülhettek volna ilyen pozícióba, és nem kerülhetett volna sor a zsidóság tömeges deportálására sem.

A kollaboránsok irányítójaként pedig megjelent egy „új elit” is Magyarországon: a német vezetés. A birodalom teljhatalmú megbízottja Edmund Veessenmayer⁹² lett, aki ugyan udvariasan mutatkozott be Horthynak a Klessheimből visszatartó vonatúton, azt hazudva, hogy a német csapatok figyelembe veszik Magyarország szuverenitását, valójában a térség „szakértőjeként” már 1943 végén igen lesújtó véleménynyel volt Magyarországról és a március 19-e előtti politikai elittről, hazánk megszállását szorgalmazva.⁹³ A fennmaradt források egyértelműen igazolják, hogy Veessenmayer tudta és hozzájárulása nélkül szinte semmi sem történhetett az országban,

jelentéseiben többek között igen precízen számolt be a zsidók deportálásának menetéről is, amellyel kapcsolatban a következőket vallotta: „Különbő okokból ütött az óra, hogy a zsidókérdéshez alaposan hozzányúljunk. Annak tisztázása előfeltétele, hogy Magyarországot beiktathassuk a birodalom harcába, melyet védelméért és létéért folytat.”⁹⁴

A megszálló Wehrmacht csapatok élére a budapesti katonai attasé, Hans von Greiffenberg⁹⁵ tábornok került.⁹⁶ A Magyarországon állomásozó SS és rendőri csapatok parancsnokanént érkezett hazánkba Otto Winkelmann⁹⁷ tábornok, illetve vezető pozíciót betöltő beosztottjai – mindannyian SS-tisztek –: az 5–600-fős alakulattal érkező, prágai Gestapo-főnökként már „bizonyító”⁹⁸ Hans-Ulrich Geschke,⁹⁹ a biztonsági rendőrség parancsnoka, a letartóztatások elsődleges irányítója – aki március 19-én a budapesti telefonkönyv alapján rendelte el 200 zsidó hangzású, doktori fokozattal rendelkező személy letartóztatását¹⁰⁰ –;

⁸⁷ Molnár i. m. 2014. 314.

⁸⁸ Ez a számadat annak tükrében még megdöbbentőbb, hogy 1944. március 19-én az akkori magyar határokon belül a zsidóság számaránya hozzávetőlegesen 800.000 lehetett. Botos János: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa, 1938–1949*. Budapest, Veritas–Magyar Napló, 2015. 12–16.

⁸⁹ Veessenmayer birodalmi megbízott távirata a külügyminisztériumnak. Budapest, 1944. július 11. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország* i. m. 1968. 881.

⁹⁰ Veessenmayer birodalmi megbízott távirata a külügyminisztériumnak. Budapest, 1944. július 9. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország* i. m. 1968. 880.

⁹¹ Jaross egy rövid időre felvidéki ügyekért felelős tárca nélküli miniszter volt 1938 novembere és 1939 februárja között; Baky 1939-ben került szélsőjobb oldali programmal az országgyűlésbe; Endre pedig alispáni pozícióból került a belügyminisztériumba.

⁹² Veessenmayer, Edmund (1904–1977): német közigazdász, diplomata, katonatiszt, az SS tagja. 1944. március 19. után a Harmadik Birodalom magyarországi teljhatalmú megbízottja és követe. A világháború után az úgynevezett Wilhelmstrasse-perben előbb hűsz, majd tíz évre ítélték, amelyből három kellett letöltenie.

⁹³ Veessenmayer jelentése Magyarország politikai helyzetéről és javaslatai új kormány kinevezésére. Berlin, 1943. december 10. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország* i. m. 1968. 743–751.

⁹⁴ Uo. 751.

⁹⁵ Greiffenberg, Hans von (1893–1951): német katonatiszt. 1940-ben kapott tábornoki rendfokozatot. 1943-tól budapesti katonai attasé, a német megszállást követően a magyarországi Wehrmacht csapatok parancsnoka.

⁹⁶ Braham, Randolph L.: *A népiártás politikája. A Holocaust Magyarországon. I.* Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997. 394–395.

⁹⁷ Winkelmann, Otto (1894–1977): német rendőr- és katonatiszt, az SS tábornoka. 1944. március 19. után a Magyarországon állomásozó német SS és rendőr alakulatok parancsnoka.

⁹⁸ Bartha i. m. 2021. 13.

⁹⁹ Geschke, Hans-Ulrich (1908–?): német katonatiszt, az SS és a Gestapo tagja. 1945-ben eltűnt, valószínűleg hamis identitással új életet kezdett.

¹⁰⁰ Ungváry Krisztián: A magyarországi német biztonsági rendőrség vezetője: Hans-Ulrich Geschke. *Qubit*, 2019. 08. 03. <https://qubit.hu/2019/08/03/ed-a-magyarorszag-i-nemet-biztonsagi-rendorseg-vezetoje-hans-ulrich-geschke> (Utolsó letöltés: 2024. 09. 21.)

Wilhelm Höttl,¹⁰¹ a politikai biztonsági (titkos)szolgálat vezetője; valamint Alfred Trenker,¹⁰² a főváros és környékének Gestapo-parancsnoka,¹⁰³ aki az első hetekben a politikusok letartóztatását személyesen vezényelte.¹⁰⁴ A „német elitből” nem lehet kihagyni Adolf Eichmann¹⁰⁵ sem, a deportálások fő levezénylőjét, aki ugyan szervezetileg szintén Winkelmann alá tartozott,¹⁰⁶ felette közvetlen ellenőrzést nem gyakorolt.¹⁰⁷ Eichmann már 1942 szeptemberében arról írt jelentésében, hogy a „magyarországi zsidókérdés megoldásával” várni kell egészen addig, amíg a helyzet arra alkalmassá nem válik...¹⁰⁸

A fentiek mellett a megszállók a magyar gazdaság felett is átvették az irányítást, a megfogalmazott cél egyértelmű és kegyetlen volt: „Magyarország gazdasági erejét gyorsan maradéktalanul ki kell aknázni. [...] Magyarország bekapcsolása a német hadiiparba minden eszközzel végrehajtandó.”¹⁰⁹ A „legegyszerűbb” a zsidóság vagyonának elvétele volt. A németek a megszállás másnapjától követelték, hogy hatósági úton zárolásra kerüljenek a pénzügyi intézetekben a zsidók

számlái és egyéb őrzött értékei.¹¹⁰ Emellett a megszállók a gettósítással együtt módszeresen kifosztották a zsidóságot, az átadott, kizsárolt értékeikért cserébe több esetben – hazug módon – védelmet ígérve.¹¹¹ A magyar kollaboráns kormány végül az 1600/1944. számú kormányrendelettel intézkedett a zsidók vagyonának bejelentéséről és zárolásáról,¹¹² ami a gyakorlatban annak elkobzását jelentette. Összességében a zsidóság világháborús vagyonvesztése 5500 millió pengőre tehető, amely meghaladta az 1938. évi 5200 millió pengős nemzeti összjövedelmet.¹¹³

Az „új elit” tagjaként, gazdasági biztosi pozícióban érkezett meg Magyarországra április 25-én Hans Constantin Boden,¹¹⁴ aki e területen Veessenmayer jobbkézéként szolgált,¹¹⁵ legfőbb magyar tárgyalópartnere pedig Imrédy lett. A fenti német cél megvalósulását pedig a bábkormány – a zsidó vagyon elkobzásán felül is – támogatta: „Dr. Boden gazdasági megbízottal közösen végzett megfelelő előkészítő munka után [...] tárgyalunk a magyar gazdaság totális átállításáról és azt megállapodásba

foglaltuk. Szövegét Sztójay és én [Veessenmayer – Ny. G.] írtuk alá. Magyarország hozzájárul, hogy a magyar gazdaságot fenntartás nélkül bevonjuk a német gazdasági tervezésbe [...] Továbbiakban ugyancsak dr. Bodennel közösen folytatott hosszabb tárgyalásaink eredményeként német–magyar pénzügyi megállapodás jött létre, [...] ennek értelmében Magyarország [...] az összes szükségessé váló pengőösszegeket, korlátozás nélkül, azonnali kifizetésre rendelkezésünkre bocsátja.”¹¹⁶ A zsidóság vagyonának elkobzása – amely közvetlenül vagy a fentiek értelmében „két lépcsőben” került a megszállókhoz – tehát csak az első lépés volt, mivel a teljes magyar gazdaságot a német célok kiszolgálásának vetették alá.

Érdekes tény, hogy amíg a magyar kollaboráns vezetők közül mindenkit, aki felelőssé tehető a háborús bűnökért, elítélték és kivégezték, addig a Magyarországra vezényelt német parancsnokok közül kizárólag Eichmann jutott hasonló sorsra, de csak tizenhét évvel a háborút követően, miután az izraeli titkosszolgálat

¹⁰¹ Höttl, Wilhelm (1915–1999): német történész, katonatiszt, az SS tagja. A világháború után az Egyesült Államok titkosszolgálatának dolgozott.

¹⁰² Trenker, Alfred (1905–?): német katonatiszt, az SS és a Gestapo tagja.

¹⁰³ Szita i. m. 2014. 80–81.

¹⁰⁴ Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy könyvsorozathoz*. Budapest, RTV–Minerva–Kossuth, 1982. 83–97.

¹⁰⁵ Eichmann, Adolf (1906–1962): német katonatiszt, az SS tagja, az RSHA zsidóügyi ügyosztályának vezetője. 1944. március 19. után a magyarországi zsidóság elhurcolásának fő vezetője. A világháború után amerikai fogságba került, de megszökött. Dél-Amerikában telepedett le, ahol az izraeli titkosszolgálat elfogta, Izraelben bíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték.

¹⁰⁶ Bokor i. m. 1982. 82.

¹⁰⁷ Otto Winkelmann feljegyzése Dr. Pál őrnagynak. Budapest, 1945. november 8. In: *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróskor előtt*. Szerk. Karsai László – Molnár Judit. Budapest, 1956-os KHT, 2004. 822–823.

¹⁰⁸ Eichmann-nak, a Biztonsági Rendőrség zsidó ügyek osztálya főnökének távirata Klingenfuss követségi tanácsoshoz. Berlin, 1942. szeptember 25. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m.* 1968. 694.

¹⁰⁹ Idézi: Dunai i. m. 2019. 16.

¹¹⁰ Botos i. m. 2015. 35.

¹¹¹ Veszprémy László Bernát: *Tanácsalanság. A zsidó vezetés Magyarországon és a holokauszt, 1944–1945*. Budapest, Jaffa, 2023. 44.

¹¹² Új kormányrendelet és rendőri intézkedések a zsidókkal kapcsolatban. *Nemzeti Ujság*, 1944. 04. 29. 3.

¹¹³ Botos i. m. 2015. 57.

¹¹⁴ Boden, Hans Constantin (1893–1970): német gazdasági szakember. 1929-től kezdve vezető pozíciót töltött be a világ egyik legnagyobb elektrotechnikai szereplőjének számító Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (AEG) vállalatnál, majd más gazdasági szervezeteknél. 1944 áprilisától gazdasági megbízott Magyarországon. A világháború után vizsgálták bűnösségét, de felmentették. Folytathatta munkáját az AEG-nél, amelynél később igazgatósági, majd felügyelőbizottsági elnöke lett.

¹¹⁵ Dunai i. m. 2019. 17.

¹¹⁶ Veessenmayer birodalmi megbízott jelentése Ribbentrop külügyminiszterhez. Budapest, 1944. június 2. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m.* 1968. 859.

Argentínában elfogta. Hiába volt Veessenmayer teljhatalmú megbízott, aki bizonyíthatóan kiemelt szerepet játszott a március 19-e utáni eseményekben – beleértve a zsidók deportálását –, csupán pár évet töltött börtönben, 1951-ben szabadlábra helyezték. Amikor Bokor Péter 1975-ben interjút készített vele, jó módú nyugdíjasként élt Darmstadtban, és a riporter azon kérdésére, hogy bűnösnek érzi-e magát a közel félmillió magyar zsidó deportálásában, csak ennyit felelt: „A mi legfőbb bűnünk, hogy nem nyertük meg a háborút.”¹¹⁷ Otto Winkelmannt, miután az őt elfogó amerikaiak hosszas huzavona után nem adták át Magyarországnak, szintén szabadon engedték,¹¹⁸ később szép politikai karriert futott be Kielben. Trenker hadifogságba került ugyan, de a felelősségre vonást ő is megúsza;¹¹⁹ Höttl a háború után az amerikai katonai hírszerzés megbecsült tagja lett, így őt érte a legkevesebb retorzió;¹²⁰ Geschke pedig 1945-ben eltűnt, valószínűleg új identitással egy számára biztonságos országba menekült.¹²¹ Mindegyikükre igaz Bokor Péter – egyébként Höttellel kapcsolatos – találó megfogalmazása: „háborús büntetlenek”.

A kollaboránsokkal szemben álltak az elitnek azok a tagjai, akik az ellenállást választották. Ez az ellenállás igencsak sokrétű volt – elsődlegesen nem is a fegyveres akciók voltak jelentősek, hanem az embermentés, a titkos diplomáciai kapcsolatok

működtetése, a háborúból való kilépés előkészítése, illetve az ezen tevékenységekhez szükséges hálózatok kialakítása.

Az ellenállás fogalma mellett mindenekelőtt tisztázni kell azt a kérdést is, hogy ki lehetett ellenálló. Ehhez újra vissza kell térni a kommunista diktatúra emlékeztetpolitikájához, amely nemcsak az áldozatokat „sajátította ki”, hanem a hősöket is. Nem véletlen az sem, hogy a retorikában az ellenállókra elsősorban az „antifasiszta” jelzőt használták. Ez történelmileg teljesen téves, mivel Magyarországon soha nem volt fasizmus, a németek nemzetiszocializmusa pedig nagyjából annyira rokonítható az olasz berendezkedéshez, mint a megvalósuló kommunizmus-hoz. A Rákosi- és Kádár-rendszer szempontjából azonban logikusnak bizonyult a megnevezés, hiszen a „hivatalos” terminológia szerint mind a Horthy-korszak, mind a Harmadik Birodalom berendezkedése fasisztának számított, így az általuk ellenállónak tartott csoportok egyszerre küzdhettek mindkettő ellen. Valójában az „antifasiszta” jelző használata épphogy kizárja azoknak a legnagyobb részét, akik felléptek a megszállók ellen.

A kommunista éra magyarázata szerint mindenkit, aki nem a szélsőbalhoz vagy legalább a Horthy-korszak baloldali ellenzékéhez tartozott. Ha pedig abból indulunk ki, hogy Magyarországon nem volt fasizmus, ami ellen fel lehetett volna lépni, akkor

a kifejezés értelmét veszíti. Jelen sorok szerzője szerint a megfelelő jelző a „németellenes”, amelybe beleértendő mindenki, aki a megszállókkal szemben, az ország szuverenitása érdekében, honfitársai meghurcolása ellen fellépett, és csak így értelmezhető, hogy miért lett embermentő Hóman Bálint korábbi kultuszminiszter vagy miért fogtak fegyvert a kormánypárttól jobbra álló, akár radikálisnak is nevezhető félkatonai szervezetek tagjai, akik mindenekelőtt a magyarságot akarták megvédeni minden rátörő veszélytől.

Ez egyben megmagyarázza azt is, hogy miért nem volt Magyarországon 1944. március 19-e előtt ellenállás. Azoknak a csoportoknak ugyanis a túlnyomó többsége, amelyek felléptek a németek ellen, még ha nem is értettek egyet minden kérdésben a Horthy-korszak hatalmi elitjével, magát a rendszert elfogadták, így nem volt mivel szembeállni (a háborús években pontosan a kormányzó, a kormánypárt és az ellenzék közledése volt tapasztalható, hogy közösen tegyenek a németek és a szélsőjobb ellen, valamint a háborúból való kiugrásért).¹²²

Habár a németek igyekeztek minden olyan vezető magyar személyiséget letartóztatni, akik szembe fordulhattak volna velük, a megszállás első óráiban megkezdte tevékenységét a magyar ellenállás.¹²³ Az egykori elithez legközelebb talán azoknak

¹¹⁷ Bokor Péter: „Jóbarátunk: dr. Edmund Veessenmayer...”. *Élet és Irodalom*, 1978. 06. 03. 3.

¹¹⁸ Palásti László: Az USA nem engedte népbíróóság elé állítani Winkelmannt SS-tábornokot Budapest náci diktátorát. *Szabadság*, 1948. 09. 03. 3.

¹¹⁹ Bokor i. m. 1982. 83–97.

¹²⁰ Uo. 182–201.

¹²¹ Ungváry i. m. 2019.

¹²² Erre az együttműködésre példa a jelen írásban már említettek közül, hogy az ellenzéki pártvezér, Eckhardt Tibor Horthy és Teleki tudtával és utasítására kezdte meg működését az Egyesült Államokban, vagy hogy a Teleki által létrehozott Nemzetpolitikai Szolgálatban a politikai paletta minden nem szélsőséges szereplője képviseltette magát.

¹²³ A magyar ellenállás történetéről lásd: M. Kiss Sándor – Vitányi Iván: *A magyar diákok szabadságfrontja*. Budapest, Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága, 1983.; Bartha i. m. 2021.; Szent-Iványi Domokos: *The Hungarian independence movement, 1939–46*. Budapest, Magyar Szemle Alapítvány, 2013.

a diplomatáknak a csoportja tartozott, akik a német megszállást követően – vagy már korábban – lemondtak posztjukról, és a Követi Komité megalapításával igyekeztek – inkább kevesebb, mint több sikerrel – képviselni a független Magyarországot a nyugati szövetségeseknél. A társaság vezéralakjai közé tartozott az egykori vatikáni, majd londoni követ, a Komité vezető Barcza György, a washingtoni magyar képviselet korábbi vezetője, Pelényi János, a posztjáról március 24-én lemondó svájci követ, Bakách-Bessenyei György, illetve munkájukat segítette a korábban már említett kisközgazda pártvezér, az 1941 óta az Egyesült Államokban tevékenykedő Eckhardt Tibor.¹²⁴

Magyarországon az első jelentős ellenálló hálózat a Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM) volt, amelynek gyökerei egészen Teleki miniszterelnökségéig nyúltak vissza,¹²⁵ vezetője a néhai kormányfő tanítványa és bizalmasa, Szent-Iványi Domokos volt. Az öt részlegből álló, saját megfogalmazása szerint a „legszelebb rétegek összefogásából” létrejövő MFM 1944. május 25-én három fő célt fogalmazott meg:

„a/ független, demokratikus, szociális és népi Magyarország felépítése,

b/ a Dunamedence és Közép-Európa összes szabadságszerető népével a jószomszédi, illetve jóbaráti viszony ápolása és a szoros együttműködés,

c/ a nazi-Németország összes ellenségeivel a lehetőleg szoros kapcsolat fenntartása Közép-Európa és az emberiség megbékélése érdekében.”¹²⁶

A hatalmi körökben otthonosan mozgó Szent-Iványi közvetlen kapcsolatban állt a kormányzó Kiugrási Irodájával,¹²⁷ illetve a megszállás előtti politikai elit el nem fogott tagjaival, valamint a külföldi diplomatákkal is,¹²⁸ így leginkább egyfajta közvetítő szerepe volt. Szent-Iványi mellett a mozgalom fontos tagja volt még Soos Géza – aki a református egyház ifjúsági mozgalma, a Soli deo Gloria elnökeként a társadalmi elithez kötődött –, aki az embermentésben és az ellenállás koordinációjában is kiemelkedő szerepet vállalt.¹²⁹

A korábban Isztambulban már a britekkel – sikertelen – tárgyalásokat folytató Nobel-díjas tudós, Szent-Györgyi Albert köré épülő és Várnai Zsenit is

sorai között tudó Szent-Györgyi Szervezet (SZESZ) szintén a kormányzó kiugrási kísérletét igyekezett elősegíteni, emellett illegális lapot adott ki. Az ellenzéki pártokhoz – a szélsőbaltól egészen a legitimistákig –, illetve azok vezetőihez – többek között a kisközgazda Tildy Zoltánhoz, illetve a Kádár Jánost sorai között tudó, ekkor Békepárt néven működő illegális kommunistákhoz – volt köthető a Magyar Front.¹³⁰ Ezek a szervezetek kisebb-nagyobb mértékben együttműködtek egymással. Mindezek hátterében pedig ott volt a „titkos elit” már említett hálózata, a Magyar Testvéri Község.¹³¹ Ezeknél a szervezeteknél, illetve vezetőiknél azonban mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy miközben a német megszállók és a kollaboránsok ellen léptek fel, már készültek a háború utáni új rendszere is.

A szervezetek mellett megemlítené azokat a korábban vezető pozíciót betöltő személyek is, akik saját lehetőségeiket kiaknázva igyekeztek kivenni a részüket az ellenállás valamely módjából. A fegyveres testületek tagjainak nagy része ugyan teljesítette az új, kollaboráns vezetőség parancsát, voltak közöttük is ellenállók. A katonák közül a legismertebb Kiss János nyugállományú

¹²⁴ A Követi Komité tevékenységéről lásd e lapszámban Kádár Lynn Katalin *Versengő magyar emigráns szervezetek Amerikában, 1941–1945* című írását, valamint: Újpeéry Elemér: *Végállomás Lisszabon*. Budapest, Magvető, 1987. 323–352.; Barcza György: *Diplomataémlékeim, 1917–1945. II.* Budapest, Európa-História, 1994. 125–143.

¹²⁵ Szent-Iványi Domokos: *A Magyar Függetlenségi Mozgalom igaz története*. Kézirat. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C/80 Szent-Iványi Domokos (1898–1980) iratai. 2. doboz: A Magyar Függetlenségi Mozgalom igaz története. 17–34.

¹²⁶ A Magyar Függetlenségi Mozgalom magyarországi szervezete 1944-ben. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C/80 Szent-Iványi Domokos (1898–1980) iratai. 3. doboz: Aktamások. 19. dokumentum.

¹²⁷ 1944. január 10-én jött létre ifjabb Horthy Miklós vezetésével a hivatalosan a külföldön élő magyarokkal való kapcsolat kialakítását előkészítő hivatal, amely a gyakorlatban Magyarország háborúból való kiugrását készítette elő, illetve kapcsolatot tartott a kormányzó, valamint az ügynök dolgozó kormányzati szervek, társadalmi csoportok és az ellenállás szereplői között. A „Kiugrási Iroda” a hivatal nem hivatalos megnevezése volt.

¹²⁸ Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés, 1941–1972*. Budapest, Magyar Szemle Alapítvány, 2016. 129–130.

¹²⁹ Az üldözöttek mentése mellett többek között hozzá kötődik az *Auschwitz-jegyzőkönyv* eljuttatása Horthyhoz. Emellett részt vett a Koszorús-akció kivitelezésében és a titkos diplomáciai folyamatokban is. 1944-es tevékenységéről lásd: Koncz Lajos: Zsidómentés és nemzeti ellenállás. *Betekintő*, 2001/9. 66–73.

¹³⁰ Bartha i. m. 2021. 40–44.

¹³¹ Székér i. m. 2017. 199–234.

altábornagy, akit később ellenálló tevékenységéért kivégeztek;¹³² a csendőrök közül a szintén életével fizető Kudar Lajos alezredes, a „csendes hős”,¹³³ de rajta kívül több csendőrtiszt is segítette az üldözötteket.¹³⁴ A rendőrök közül Budapest ellentmondásos megítélésű, a nyilas hatalomátvétel után posztjára kerülő rendőrfőkapitánya, Sédey Gyula vezérőrnagy is igyekezett segíteni a gettóba zárt zsidókat.¹³⁵

A politikusok közül legérdekesebb talán az egykori kultuszminiszter, Hóman Bálint esete, aki korábban részt vett a zsidótörvények előkészítésében és a megszállás előtt nem egy esetben nyíltan a németeket támogatta. Március 19-e után számos nyilvános eseményen vett részt közösen a kollaboráns vezetőkkel, köztük Sztójayval is.¹³⁶ A neki felajánlott kultuszminiszteri pozíciót mégsem vállalta, amelynek indokait március 27-én kelt, igen éles hangnemű levelében fejtette ki Veessenmayernek, „mélyen megütközve azon a megaláztatáson, amelyet a magyar népnek – mégpedig a legszélesebb néprétegében érdemtelenül – tapasztalnia kellett [...]”¹³⁷; Sztójaynál pedig júniusban nehezményezte a „zsidókérdés megoldásában alkalmazott oktanul brutális eljárást”.¹³⁸

Bár Hóman a közéletben továbbra is a kollaboránsokkal mutatkozott, sőt a nyilas puccs után sem mondott le

országgyűlési mandátumáról, valójában igen aktívan igyekezett segíteni meghurcolt honfitársain. Felháborítónak és brutálisnak minősítette a zsidók üldözését, ő maga számos meghurcolt, zsidó származású személy és családja szabadon bocsájtását, mentesítését kezdeményezte – többször sikeresen –, és Székesfehérvár képviselőjeként több hónapos küzdelem árán elérte, hogy eltávolítsák pozíciójából a megszállás után kinevezett, szélsőségesen antiszemita főispánt.¹³⁹

Március 19-ét „keserves vasárnapnak” nevezte naplójában Zsindely Ferenc, a Kállay-kormány kereskedelmi minisztere.¹⁴⁰ Korábbi naplójegyzeteiben ő sem tartózkodott az antiszemita megjegyzésektől, részt vett a zsidótörvények megalkotásában, a Sztójay-kormányban viszont már azért nem vállalt pozíciót, mert nem volt hajlandó felelősséget vállalni „azokért a kegyetlenségekért, amelyeket a németek a zsidókkal szándékosan elkövetnek”.¹⁴¹ Zsindely azonban nemcsak a kormányzati pozíciót utasította vissza, hanem feleségével, az ismert divattervező Tüdős Klárával együtt kivette a részét az embermentésből is: saját testi épségüket is kockáztatva budapesti házukban, illetve a gondjaikra bízott Darányi-villában 72 személyt bújtattak – zsidókat, baloldaliakat és kommunistákat –, köztük egy későbbi politikai elit meghatározó tagjának, Apró

Antalnak feleségét és gyermekét –, a front elől menekülőket. Emellett a svéd misszióval együttműködve biztosítottak menedéket az üldözötteknek.¹⁴²

A sort még lehetne folytatni. Hóman és Zsindely esete azonban jól mutatja, hogy a magyar társadalomban a két világháború között jelenlévő antiszemitizmus nem volt egyenlő a német nemzetiszocialisták népiertő elveivel. Hóman, Zsindely vagy akár Teleki és sok más hasonlóan gondolkodó személy célja az volt, hogy – a Tanácsköztársaság terrorját követően, amelyet számos vezetőjének származása miatt a zsidósághoz kötöttek – a kulturális, a gazdasági és a közéletben visszaszorítsák a zsidóság arányát és befolyását, a társadalom iránymutató személyiségei pedig elsősorban a magyar nemzet érdekeit tartásuk szem előtt. Ebbe a gondolkodásba egyeseknél még belefért a zsidóság jogainak korlátozása, a teljes jogfosztás azonban már nem. Ugyanez igaz a németbarátságra is. Sokaknak természetes volt, hogy a rettegett bolsevizmus ellen – és nem a náciizmusért – együtt küzd a magyarság azokkal a németekkel, akik támogatták a területi revíziókat és történelmileg ezer szállal kötődtek hazánkhoz. Azt azonban már elfogadhatatlannak tartották, hogy Németország megszállja Magyarországot. 1944-ben valószínűleg sokan találták magukat hasonló helyzetben,

¹³² Szakály i. m. 1987. 17.

¹³³ Dergán Ádám: Kudar Lajos: a csendes magyar hősök legnagyobbika. *Mandiner*, 2018. 10. 05. <https://mandiner.hu/belfold/2018/10/kudar-lajos-a-csendes-magyar-hosok-legnagyobbika> (Utolsó letöltés: 2024. 09. 25.)

¹³⁴ Kaiser Ferenc: A csendőrség a Horthy-korban, 1919–1945. *Rubicon*, 2010/1. [14–24.] 22.

¹³⁵ Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina, 2016. 256.

¹³⁶ Ablonczy i. m. 2024. 43.

¹³⁷ Hóman Bálint levele Edmund Veessenmayernek, 1944. március 27. In: *Hóman Bálint és népbírósi pere*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest–Székesfehérvár, Ráció–Városi Levéltár és Kutatóintézet, 2019. 471–475.

¹³⁸ Ujváry Gábor: *Antiszemita zsidómentők?* Budapest, Veritas–Magyar Napló, 2024. 49.

¹³⁹ Hóman második világháború alatt játszott szerepéről lásd: *Uo.* 15–50.

¹⁴⁰ Zsindely Ferenc: *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója, 1941. február 25. – 1946. március 9.* Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, 2021. 492.

¹⁴¹ *Uo.* 507.

¹⁴² Ujváry i. m. 2024. 51–78.

mint amit Zsindely fogalmazott meg naplójában: „Úgy látom, az antiszemita engem filozofizálnak tartanak, a filozofizálnak antiszemita – az angolbarátok nácinak, a németbarátok anglofilnak. Egyik skatulyába se férek teljesen bele. Magyar vagyok, semmi más.”¹⁴³

Itt szeretnék visszautalni az egyik kezdő gondolatra: a Horthy-korszak elitjének nagy része egész egyszerűen nem vette észre, hogy az első világháború után gyökeresen megváltozott Európában a politikai gondolkodás, mások lettek a fogalmak és a hatalomgyakorlási technikák. Magyarországon pedig amennyire lehetett, meg is tartották ezt a „régit világot”. A valóság viszont 1944-ben kíméletlenül betört hazánkba, egyik pillanatról a másikra felforgatva mindent, a megmaradt elit egy jelentős része pedig még mindig nem értette, hogy mi történik. Ez újfent nem felmentés, csak magyarázat.

KOLLABORÁNS VAGY ELLENÁLLÓ? – HORTHY MIKLÓS SZEREPE 1944-BEN

„[...] nem tehettem, hogy a súlylyedő hajót éppen akkor hagyjam el, amikor legjobban rászorul kapitányára.”

(Horthy Miklós)¹⁴⁴

Az előző fejezetben leírtak alapján joggal merül fel a kérdés, hogy a magyar politikai elit legfontosabb tagja, Horthy Miklós kormányzó vajon melyik kategóriába tartozik: passzív, kollaboráns vagy ellenálló.

Az ország megszállása után Horthy dönthetett volna úgy, hogy tiltakozásul lemond. Ezzel a lépésével áthúzta volna a németek számításait, akik nem véletlenül követelték, hogy maradjon a helyén, tisztában voltak vele, hogy a nemzet – és ami Hitler szempontjából lényegesebb volt, az apparátus – a kormányzóhoz hű, így kezdetben vélhetően nehezebb lett volna nélküle működtetni a rendszert és kiszilipolyozni hazánkat. Ez a lépés azzal is járt volna, hogy a látszata sem maradt volna meg Magyarország szuverenitásának, így később is nehezebb lett volna – de nem lehetetlen – ráfogni az országra „az utolsó csatlós” hamis toposzát. A kormányzó lemondása ugyanakkor egyben azt is jelentette volna, hogy a németek teljesen szabad kezet kapnak, semmilyen látszatra nem kellett volna odafigyelniük, így a megszállás is minden bizonynyal jóval nagyobb ember- és anyagi áldozattal járt volna.

Horthy választhatta volna, hogy az Országgyűléshez hasonló passzív, de a helyzetet elfogadó magatartással vagy a németek nyilvános támogatásával teljesen kiszolgálja a megszállók érdekeit – ahogy tette ezt többek között a Vichy-Franciaországban Henri-Philippe Pétain marsall vagy Norvégiában Vidkun Quisling –, de jelen sorok szerzőjének határozott véleménye szerint ilyen szintű kollaborációra a kormányzó semmilyen módon, a legnagyobb nyomásra sem lett volna hajlandó.

Horthy egy harmadik utat választott: helyén maradt, hogy így próbálja meg legjobb hite és tudása szerint a legtöbbet tenni szeretett hazájáért és nemzetéért. Voltak

lépésének negatív hatásai, azon kívül is, hogy személyének megítélése emiatt a mai napig közéleti és tudományos viták tárgyát képezi. Helyén maradásával adott némi legitimációt a német megszállásnak, de ami az adott körülmények között ennél súlyosabb volt, hogy nagyban megnehezítette azon diplomaták helyzetét, akik a szabad Magyarország képviselőjeként igyekeztek a nyugati szövetségesekkel tárgyalni. Hiába ment ugyanis Horthy megbízásából Eckhardt az Egyesült Államokba, hiába igyekeztek kapcsolatot teremteni korábbi vezető diplomatákkal, ha mindannyian arra a kormányzóra tettek esküt, aki mindeközben Magyarországon kinevezte a németekkel kollaboráló Sztójay-kormányt. Ez a dilemma nem ekkor kezdődött, a Nyugaton tárgyaló magyar diplomatáknak – a lengyelekkel vagy a csehszlovákokkal ellentétben – a háború kitörése óta választ kellett volna adniuk arra a kérdésre, hogy az államfő és az országot irányító politikai elit melyik táborhoz tartozik.

A leszűkült mozgástér ellenére Horthy pozícióban maradása összességében mégis inkább a magyarság javára, mint kárára vált. A kormányzó az új kabinet kinevezésének kérdésében is igyekezett minél több engedményt kicsikarni a németektől. Ellenállásával elérte, hogy a megszállók elsődleges jelöltjei, Imrédy és Rátz nem lettek miniszterelnökök – bár Sztójay sem tanúsított semmilyen ellenállást a németekkel szemben –, a belügyminisztérium nem a legszélsőségesebb egyének, Ruzsák, Endre vagy Baky kezébe került – bár később itt is kiderült, hogy Jaross sem volt sokkal jobb náluk –, Csata

¹⁴³ Zsindely i. m. 2021. 511.

¹⁴⁴ Horthy i. m. 2019. 255.

személyében pedig maradt egy bizalmi, őt tájékoztató embere.¹⁴⁵ Így ha valódi befolyása nem is, bizonyos rálátása volt Horthynak a kormány – és azon keresztül a megszállók – működésére.

A kormányzó megszállás utáni legfontosabb cselekedete azonban a budapesti zsidóság deportálásának megakadályozása, ezzel nagy részük megmentése volt, amikor július 6-án a fővárosba rendelte Koszorús Ferenc vezérkari ezredes páncélosaival. Maga az akció szervezése azonban már korábban elkezdődött. Horthy látva a vidéki deportálások embertelenségét, június végén még „szép szóval” igyekezett nyomást gyakorolni a kormányra, valamint a németekre. A június 26-i koronatanácsra szánt nyilatkozatának tervezetében kifejtette: „Legjobb szeretném azt a kegyetlen és nem magyar természetű megoldást, hogy a zsidók deportáltatnak, egyáltalában leállítani. Ha azonban ezt a kormány szerint a németek követelik, ebből nem engednek, vagyis ezen a vonalon kényszer áll fenn, akkor sem engedhetem, hogy ebben a magyar csendőrség

működjön közre. Akkor csinálja azt, amit a németek akarnak, az itt levő német karhatalom.”¹⁴⁶ Ezzel a próbálkozásával azonban csak némi időt tudott nyerni a budapesti zsidóság számára.¹⁴⁷ Július első napjaiban jutott el hozzá a magyar ellenállás közreműködésével az *Auschwitz-jegyzőkönyv*, amelyből teljesen megbizonyosodott arról, hogy a deportált zsidókat táborokban pusztítják el.¹⁴⁸ Ezt követően határozta el, hogy a budapesti zsidóságot meg kell menteni, ezt július 5-én közölte Vörös János vezérkari főnökkel, akinek naplója megörökítette a kormányzó szavait.¹⁴⁹ A deportálás miatt a fővárosba érkező csendőralakulatok puccskísérletére hivatkozva¹⁵⁰ rendelte el az I. páncélos hadosztály bevetését, így egy rendkívül eredményes, puskalövés nélküli akcióval sikerült meggátolnia negyedmillió személy koncentrációs táborokba szállítását és ezzel meggyilkolását.¹⁵¹

Mindezek ellenére Horthy véskorszak alatti tevékenységével kapcsolatban mai napig élénk szakmai és közéleti viták vannak. Az egyik fontos kérdés, hogy

vajon mikor szerzett tudomást a kormányzó és köre arról, hogy a német koncentrációs táborokban szisztematikus népirtás folyik.¹⁵² Elvégre az embertelen körülményekről, a fogva tartottak elpusztításáról már a '40-es évek elejétől kezdve több információ is napvilágot látott. A valódi kérdés talán nem is az, hogy mikor hallott először Horthy és a magyar politikai elit a táborokban zajló rémtettekéről, hanem az, hogy mikor adott hitelt ezeknek az értesüléseknek. A népirtásban ugyanis nem volt logika, és sokan a beérkező információkat egészen egyszerűen rémhíreknek gondolták. A zsidóság és a zsidó vezetők nagy része még a gettósítás és a deportálások idején is elhitte, hogy „csak” munkára szállítják őket,¹⁵³ a megszállók is következetesen azt állították, hogy dolgozni viszik a magyar zsidókat a háború időtartamára – akik élelmezésére még magyarországi szállítmányok is indultak¹⁵⁴ –, illetve a már említett Hóman Bálint sem hitte el, még abban az időben sem, amikor már mentette az üldözötteket, hogy a hozzá is eljuttatott *Auschwitz-jegyzőkönyv*ben leírtak megfelelnek a valóságnak.¹⁵⁵

¹⁴⁵ Zsindely i. m. 2021. 507.; Horthy i. m. 2019. 258.

¹⁴⁶ Idézi: Gellért Ádám – Turbucz Dávid: Egy elmaradt felelősségre vonás margójára. Horthy Miklós Nürnbergben. *Betekintő*, 2012/4. [1–20.] 9.

¹⁴⁷ Veessenmayer birodalmi megbízott távirata Ribbentrop külügyminiszterhez. Budapest, 1944. június 30. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m.* 1968. 872.

¹⁴⁸ A kormányzó menye, Edelsheim-Gyulai Ilona, akin keresztül eljutott a jegyzőkönyv Horthyhoz, visszaemlékezéseiben arról ír, hogy július 3-án kapta kézbe a dokumentumot. Edelsheim-Gyulai Ilona: *Becsület és kötelesség. I.* Budapest, Európa, 2011. 263.

¹⁴⁹ „[Horthy] közölte, hogy szándékában van a zsidók további kiszállítását megakadályozni, azt akarja, hogy legalább a Budapest területén élő zsidók maradjanak vissza.” Idézi: Veszprémy i. m. 2023. 163.

¹⁵⁰ A mai napig viták tárgyát képezi, hogy az úgynevezett csendőrpuccs valós fenyegetés volt Horthy ellen vagy az csak ürügy volt Koszorús csapatainak bevetésére és a deportálások leállítására. Jelen sorok szerzőjének véleménye szerint utóbbi eset feleltethető meg inkább a valóságnak, ezt támasztja alá, hogy maga Veessenmayer is csak koholmánynak tartotta a puccskísérletet. Veessenmayer birodalmi megbízott távirata Ribbentrop külügyminiszterhez. Budapest, 1944. július 8. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m.* 1968. 878–879.

¹⁵¹ Koszorús Ferencről és a Koszorús akcióról részletesen lásd: *Páncélosokkal az életért. Koszorús Ferenc, a holokauszt hőse*. Szerk. Hantó Zsuzsa – Szekér Nóra. Budapest, Koszorús Ferenc Emlékbizottság, 2015.

¹⁵² A kérdésre a mai napig nincs egyértelmű válasz. A témában számos közéleti és tudományos munka született, valamint jelentős érdeklődés övezte az 1998-ban az *Élet és Irodalom* hasábjain lezajló élénk vitát. Utóbbiit lásd: Karsai László: Ők és mi. Holocaust Magyarországon. *Élet és Irodalom*, 1998. 03. 06. 8–9.; Stark Tamás: Hatvanezer. *Élet és Irodalom*, 1998. 04. 10. 2.; Ifj. Koszorús Ferenc: Koszorús páncélosai: a tények és a „legenda”. *Élet és Irodalom*, 1998. 05. 01. 4.; Gosztanyi Péter: Miről tudott Horthy? *Élet és Irodalom*, 1998. 05. 01. 4.; Karsai László: Horthy és a Baky-puccs. *Élet és Irodalom*, 1998. 05. 15. 6.; Ungváry Krisztián: Hinni és tudni – a magyar vezetés és a deportálások. *Élet és Irodalom*, 1998. 05. 15. 6.

¹⁵³ Számos példát hoz arról, hogy a zsidóság és vezetőik sem voltak tisztában a deportálások valódi céljával és végkifejletével: Veszprémy i. m. 2023.

¹⁵⁴ Gosztanyi i. m. 1998. 4.

¹⁵⁵ Ujváry i. m. 2024. 48–49.

Mindezek alapján jelen sorok szerzője úgy véli, hogy Horthynak voltak ugyan információi arról, hogy mik zajlanak a német koncentrációs táborokban, de csak a magyarországi eseményekről értesülve, a külföldi beszámolókat olvasva és az *Auschwitz-jegyzőkönyv* kézhez vétele után lett biztos abban, hogy népiptás zajlik, ezt követően pedig igyekezett megtenni minden tőle telhetőt a magyar zsidóság megmentéséért. Horthy tájékozatlan volt a holokausztot illetően, ami súlyos hiba. De a bűnt nem ő követte el.

A másik kérdés, hogy vajon tehetett volna-e többet a kormányzó az üldözöttekért. Horthy visszaemlékezéseiben azt írta, hogy „Budapesten és környékén kívül semmilyen eszközzel sem” rendelkezett,¹⁵⁶ de vajon ez az állítása megfelel-e a valóságnak? Ma már dokumentumok alapján feltérképezhető, hogyan zajlott a 740 hitközségre tagolódó vidéki zsidóság gettókba, majd gyűjtőtáborokba zárása, végül deportálása.¹⁵⁷ Az is tudható, hogy a budapesti, tehát egy helyre koncentrálódó zsidóság deportálásának megakadályozása érdekében Horthy szinte minden rendelkezésre álló eszközt bevetett, miközben a németek a keleti hadszíntéren egyre súlyosabb veszteségeket szenvedtek el, június 6-án pedig megindult a nyugati szövetségesek normandiai partraszállása, így egyre kevesebb figyelem irányult hazánkra. Tragikus időkben

kellett a bizalmi tanácsadóitól már megfosztott Horthynak kemény döntéseket meghoznia. Mi lett volna, ha Horthy előbb veti be Koszorús páncélosait valamelyik vidéki deportálási zónában? Vajon a németek visszakoznak és korábban leálltak volna az auschwitz-i gázkamrák felé tartó vonatok? Vagy Horthy „egyetlen lövését” túl korán felhasználva kiszolgáltatta volna a németeknek az ország teljes zsidó lakosságát? A választ már sohasem tudhatjuk meg.

A kormányzó viszont a Koszorús-akció után úgy gondolta, hogy a németek katonai vereségeinek napról napra történő súlyosbodásával az ő lehetőségei, ha nem is számottevően, de nőnek. Elhatározta, hogy megpróbálja leváltani a németekkel teljesen együttműködő kabinetet, és elindítja a háborúból való kiugrási folyamatot. Először Endrét és Bakyt próbálta eltávolítani,¹⁵⁸ illetve levelet írt Hitlernek, amelyben jelezte kormányváltási szándékát és tiltakozott a zsidókkal szembeni kegyetlen bánásmód miatt.¹⁵⁹

Kezdeményezései azonban sikertelenek maradtak. Valójában a háborús folyamatok következő hulláma volt az, amely lehetővé tette, hogy Horthy megtegye a következő lépéseket. Az, amit a Kállay-kormány kinevezése óta nem tudott megoldani, Romániának – a németek teljes meglepetésére – sikerült: 1944.

augusztus 23-án, miután a szovjet csapatok elérték határait, kiugrott a háborúból. Mihály román király még aznapi kiáltványában leszögezte, hogy „a nemzet összes erejét mozgósítva” célja Erdély egész területének visszavétele,¹⁶⁰ az új román kormány két nappal később hadat üzent a korábbi szövetséges Németországnak.¹⁶¹ A következő napokban Észak-Erdélyben, az Ojtozi-szorosnál a Vörös Hadsereg átlépte Magyarország második bécsi döntésben megállapított határát, így hazánk területe – a légitámadások után szárazföldön is – hadszíntérre változott.¹⁶²

A kórházi kezelés alatt álló Sztójay Horthy utasítására lemondott, az új kormányfő pedig a politikai tapasztalattal egyáltalán nem rendelkező Lakatos Géza altábornagy lett, aki visszaemlékezésében maga is úgy fogalmazott, hogy „katonaember voltam, jóformán az ismeretlenség homályából kerültem a magyar miniszterelnöki székbe.”¹⁶³ A stratégiailag fontos külügyminiszteri posztra egy másik tábornok, a politikában szintén járatlan Hennyey Gusztáv került, akit teljesen váratlanul ért új megbízása.¹⁶⁴ Visszatért a kormányba kultuszminiszterként Rakovszky Iván, aki Bethlen első négy évében a belügyi tárcát vezette, de ekkor már tizenhét éve nem tartozott a legfontosabb politikai vezetők közé. A váltás ugyanakkor nem volt teljes, mivel német nyomásra maradtak a kormányban szép számmal az őket

¹⁵⁶ Horthy i. m. 2019. 260.

¹⁵⁷ Veszprémy i. m. 2023. 41–104.

¹⁵⁸ Veessenmayer birodalmi megbízott távirata Ribbentrop külügyminiszterhez. Budapest, 1944. július 13. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m.* 1968. 881.

¹⁵⁹ Horthy Miklós levele Adolf Hitlerhez a megszálló csapatok visszahívásáról és a Sztójay-kormány leváltásával kapcsolatos szándékáról. 1944. július 17. In: *Horthy Miklós titkos iratai*. Szerk. Szinai Miklós – Szűcs László. Budapest, Kossuth, 1965. 615–620.

¹⁶⁰ L. Balogh Béni: A magyar–román viszony és az erdélyi kérdés 1940–1944 között. *Korunk*, 2006/2. [4–10.] 8.

¹⁶¹ A román kiugrásról összefoglalóan lásd: Fülöp Mihály: Egy sikeres kiugrás anatómiája. *História*, 2009/8. 17–18.

¹⁶² Ravasz István: Az erdélyi hadműveletek 1944. késő nyarán–kora őszén. II. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1998/2. [384–424.] 405–407.

¹⁶³ Lakatos Géza: *Ahogy én láttam*. Budapest, Európa–História, 1992. 11.

¹⁶⁴ Hennyey Gusztáv: *Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között*. Budapest, Európa–História, 1992. 75.

támogató kollaboránsok is.¹⁶⁵ Az ekkor már a háttérből figyelő Zsindely naplójában úgy jellemezte az új kabinetet, hogy az még „gyengébb az előzőnél is”.¹⁶⁶

Horthy ezekben a napokban a régi elit egy „szelleme” is „megkísértette”. A néhai miniszterelnök, Teleki Pál fia, Teleki Géza az erdélyiek memorandumával megkereste a kormányzót, és megfenyegette, hogy ha nem tesz lépést a fegyverszünet érdekében, Erdély Magyarországtól függetlenül fog cselekedni. Ekkor különös párbeszéd zajlott le. Amikor Horthy élesen bírálta a szóhasználatot, és azt mondta, hogy az apja soha nem beszélt volna vele így, a fiatal gróf kijózanító választ adott: „De, ő pontosan így beszélt volna.”¹⁶⁷

Az új kormányban a „régii elit” már nem játszott szerepet, ugyanakkor célja az volt, hogy folytassa annak március 19-e előtti munkáját és sikerüljön a háborúból való kiugrást titokban előkészítenie, illetve megakadályozza a zsidóság további meghurcolását.¹⁶⁸

A román átállás és az első szovjet csapatok megjelenése Magyarországon egy újabb komoly lépésre készítette Horthyt. Immár teljesen egyértelművé vált, hogy a szövetségesek részéről nem az irányunkba eddig is kevés érdeklődést mutató,

a Balkán helyett Normandiában partraszálló, így francia területeken harcoló britek és amerikaiak lehetnek tárgyalófelek, hanem azok a szovjetek, akiknek ideológiájától és jelenlététől a magyar társadalom – jogosan – rettegett. A kormányzó a veszélyek ellenére még egyszer, szeptember 8-án összehívta bizalmas tanácsadói közül, akiket lehetett, többek között Esterházy Móric, Károlyi Gyula, illetve – a vidéki rejtékhelyéről nagy óvatossággal odavitt, majd Edelsheim-Gyulai Ilona leleményének köszönhetően sikeresen távozó¹⁶⁹ – Bethlen István korábbi kormányfőket, illetve a korábbi miniszterek közül Kánya Kálmánt és Bánffy Dánielt. A Lakatossal és Henyeyvel kiegészülő csoport egyhangú álláspontja az volt, hogy a háborút azonnal be kell fejezni.¹⁷⁰ Újra lecsapott 1944 valósága: a „régii elit” megmaradt tagjainak utolsó közös egyeztetésén azok a személyek mondták ki, hogy a harcok beszüntetése és a kiugrás érdekében mindent meg kell tenni és tárgyalni kell a szovjetekkel, akik korábban a legnagyobb veszélyt a bolsevizmusban látták.

A Moszkvával való kapcsolatfelvétel elsősorban nem is a kollaboránsokat sorai között tudó, éppen ezért némileg hezitáló kormány szervezte, hanem az 1944. január 10-én Kállay javaslatára, a kormányzó kisebbik fiának, ifjabb

Horthy Miklósnak a vezetésével létrehozott Kiugrási Iroda,¹⁷¹ illetve a Szent-Iványi-féle Magyar Függetlenségi Mozgalom.¹⁷² Az előkészítő tárgyalásokat a szeptember 22-én életveszélyes körülmények között útnak induló Faust Imre vezette küldöttség folytatta,¹⁷³ ezt követően október 5-én kezdte meg a moszkvai fegyverszüneti tárgyalásokat a korábban Moszkvában katonai attaséként szolgáló Faragho Gábor vezérezredes vezette delegáció, amelynek tagja volt még Szent-Iványi Domokos, illetve Teleki Géza. A delegáció magával vitte Horthy Sztálinnak írt levelét, amelyben „könyörögve” kérte, hogy „kegyelmezzon meg ennek a szerencsétlen országnak”.¹⁷⁴ A szovjet válasz azonban kegyetlen volt: a Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos által közölt feltételek szerint Magyarországnak a fegyverszünetért cserébe vállalnia kellett, hogy kiűri minden 1937. december 31. után birtokba vett, tehát a történelmi országból – döntően – békés úton visszaszerzett területet,¹⁷⁵ és hadat kellett üzennie a Német Birodalomnak. Horthy nem tehetett mást, jóváhagyta a szovjet feltételeket, a magyar küldöttség tagjai pedig október 11-én aláírták a dokumentumot.¹⁷⁶ Előre vetítette a sötét jövőt, hogy ugyanezen a napon a fegyverszüneti tárgyalásokról pontosan tudó németek és Szálasi egyezményt írt

¹⁶⁵ Az eredetileg tervezett, de a németek által el nem fogadott kormány névsorát lásd: Lakatos *i. m.* 1992. 116.; Edelsheim-Gyulai *i. m.* 2011. 278.

¹⁶⁶ Zsindely *i. m.* 2021. 564.

¹⁶⁷ Macartney *i. m.* 2006. 437.

¹⁶⁸ Lakatos *i. m.* 1992. 115.

¹⁶⁹ Horthy *i. m.* 2019. 266.

¹⁷⁰ *Uo.* 265–266.

¹⁷¹ *Iff. Horthy Miklós megbízólevele. 1944. január 10.* Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C/80 Szent-Iványi Domokos (1898–1980) iratai. 3. doboz: Aktamások.

¹⁷² Szent-Iványi *i. m.* 2016. 188–210.

¹⁷³ A Faust Imre vezette delegáció útjáról részletesen lásd e lapszámban Székér Nóra *Út Moszkvába. A Faust Imre vezette küldöttség háttértörténete* című írását.

¹⁷⁴ Idézi: Szent-Iványi *i. m.* 2016. 205.

¹⁷⁵ A visszaszerzett területek kérdésével kapcsolatban döntő volt, hogy szeptember 13-án már aláírásra került szintén Moszkvában a Romániával kötött fegyverszüneti megállapodás, amely kimondta az Észak-Erdélyről döntő második bécsi döntés érvénytelenítését. Erről bővebben lásd e lapszámban Vizi László Tamás *Erdély és a magyar-román határ kérdése 1944–1945-ben* című írását.

¹⁷⁶ A fegyverszüneti tárgyalásokról részletesen lásd: Szent-Iványi *i. m.* 2016. 211–262.

alá, amelynek első pontjában az állt, hogy „a Pártvezető a Führer szemében az egyedüli felelős személyiség Magyarországon.”¹⁷⁷

A kiugrási kísérletre 1944. október 15-én, „Magyarország történetének legnehezebb óráiban”¹⁷⁸ került sor. Jelen írás keretei között nem lehet részletesen bemutatni a kudarcral végződő, számos szakirodalmi munkában és szemtanúk beszámolóiban feldolgozott kísérletet, amelynek előkészületeiről a németek pontos információkkal rendelkeztek, ezért annak megakadályozására további csapatokat vezényeltek Magyarországra, és túsul ejtették a kormányzó fiát; a magyar hadvezetés pedig nem tett eleget Horthy rádióban beolvasott hadparancsának,¹⁷⁹ amelyben bejelentette a fegyverszünetet, miközben a németek a kevés ellenálló magyar alakulatot legyőzve foglalták el Budapest stratégiai pontjait, beleértve a várat.¹⁸⁰ Másnap, október 16-án a fia életével zsarolt, már fogoly Horthy aláírta előre elkészített lemondását és Szálasi miniszterelnöki kinevezését, megjegyezve, hogy a kikényszerített aláírás alkotmányjogi szempontból nem érvényes.¹⁸¹

Ezzel a tragikus pillanattal ért véget Horthy negyedszázados kormányzósága, amely alatt az ország talpra állt, prosperáló pályára került, majd a részleges területi revíziókat is elérte, de belesodródott az újabb világháborúba, amelynek utolsó

szakaszában az ország megszállás alá került, majd hadszíntérré vált. Horthyra is igaz, ami a magyar politikai elit nagy részére: nem értette az Európában és a világon végbemenő változásokat, és még az utolsó pillanatokban sem vette észre, hogy az a „lovagias” hozzáállás, amelyet a magyar függetlenséget sárba tipró, honfitársaink százezreinek az életét kioltó németek felé tanúsított, csak még közelebb taszította Magyarországot a szakadékhöz. A román átállás és a magyar kiugrási kísérlet között kevesebb, mint két hónap telt el. Amíg előző esetben a folyamatok annyira gyorsan és román szempontból sikeresen mentek végbe, hogy azokat realizálva a bukaresti német követ öngyilkos lett, addig utóbbi esetben Horthy számos alkalommal előre közölte a németekkel, hogy milyen lépéseket tervez, és még a kiugrás napján is azelőtt tájékoztatta döntéséről Veessenmayert, hogy a rádióban beolvasták volna proklamációját. A budapesti német teljhatalmú megbízott így felkészülten várta, hogy az idős, szinte teljesen magára maradt kormányzót letartóztathassa, majd aláíratassa vele a Szálasi kinevező szégyenletes dokumentumot. Ez nem a köpönyegforgató román viselkedés dicsőítése és nem Horthy és a magyar elit lovagias hozzáállásának felmentése, végképp nem vádirata. Csupán magyarázat arra, hogy amíg a román politikai elit egy része megértette, hogyan tudnak eredményesen cselekedni a második világháború

kegyetlen „játékszabályai” között, addig Magyarországon 1944-ben nem volt döntéshozó pozícióban ilyen személy. Horthy azonban hibái ellenére semmiképpen sem kollaboráns, még csak nem is passzív szereplő, hanem leginkább ellenállónak tekinthető.

MEGSZÁLLOTTAK

„Éjjel Szálasi a rádióban új hadparancsot olvastatott fel, amelyben a Kormányzó Urat és a Lakatoskormányt árulónak bélyegzi, elrendeli a harc további folytatását a német szövetséges oldalán, továbbá mindenkinek az eltaposását, aki ennek az útjába áll.”

(Zsindely Ferenc)¹⁸²

1944 novemberében egy magyar orvos, akit a nyilas hatalomátvételt követően folyamatosan megfigyeltek, Bécsbe menekült, ahol őrnagyi rangban belépett az SS-be, hogy így kivonja magát a magyar állam joghatósága alól. A háború végéig magyar hadikórházakban katonaorvosként szolgált. Az orvost Benárd Ágostnak hívták, és ha csak rövid ideig is, de a trianoni békediktátum egyik aláírójaként tagja volt a magyar politikai elitnek. Azért félt a nyilasoktól, mert az 1939-es választások előtt Teleki Pál kérésére elkészíttette Szálasi Ferenc elmeorvosi vizsgálatát, amely kétségbe vonta a pártvezér épelméjűségét.¹⁸³ Benárd így megúsza Szálasi bosszúját, bár ami a nyilasoknak nem sikerült, az később a kommunistáknak igen.

¹⁷⁷ Idézi: Macartney i. m. 2006. 482.

¹⁷⁸ *Jegyzőkönyve az 1944. évi október 15-én, vasárnap délelőtt 10 óra 15 perckor a Királyi Várpalotában tartott Koronatanácsnak.* Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL), K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944), 1944. október 15.

¹⁷⁹ A magyar fegyveres szervek tisztikarának és tagjainak e napot figyelembe véve kellett volna számot vetniük és magyarázatot adni arra, hogyan lehetséges, hogy a deportálásban játszott szerepüket azzal az indokkal magyarázták, hogy parancsot teljesítenek, miközben október 15-én nem teljesítették annak a kormányzónak, a legfelsőbb hadúrnak a parancsát, akire felesküdték.

¹⁸⁰ A kiugrási kísérletről lásd: Horthy i. m. 2019. 269–287.; Edelsheim-Gyulai i. m. 2011. 308–339.; Lakatos i. m. 1992. 161–192.; Hennyey i. m. 1992. 116–145.; Szent-Iványi i. m. 2016. 263–287.; Macartney i. m. 2016. 489–553.

¹⁸¹ Horthy i. m. 2019. 281.

¹⁸² Zsindely i. m. 2021. 596.

¹⁸³ Vizi László Tamás: *A kényszernek engedve. A trianoni békediktátum aláírása és ratifikációja, 1920.* Budapest, Ráció, 2023. 239.

A kőszegi vasútállomás 1944. június 18-án. Zsidókat szállítanak át a szombathelyi gettóba, ahonnan július 4-én Auschwitzba deportálták a foglyokat. Fotó: Fortepan / Fortepan, 212430

1944. november 18-án a Honvéd Gyógyfürdő Kórházban töltött őrizete alatt méreggel öngyilkos lett egy magyar tábornok és felesége. Veessenmayer gúnyosan jegyezte meg, hogy csak úgy voltak képesek erre a tetre, hogy visszaéltek jóindulatával, amely akkora szabadságot adott nekik, hogy be tudták csempészni a mérget.¹⁸⁴ A tábornok a magyar katonai és politikai elit tagja volt október 15-ig: ő volt Csatay Lajos honvédelmi miniszter.

November 14-én este 10 órakor rendőr kopogtatott egy kissvábhegyi villa ajtaján – ahol több üldözöttet is bújtattak –, hogy annak 73 éves tulajdonosát letartóztassa. A jó karban lévő öregúr megtagadta, hogy a detektívvel menjen, erélyesen kijelentve, hogy „nem azt vártam ettől az

országtól, hogy öregkoromban, mint valami bűnözőt elhurcoljanak!”¹⁸⁵ Nagy Emil egykori igazságügyi miniszternek, a revíziós gondolat külföldi terjesztőjének, aki hírnevét – és a letartóztatási parancsot – annak köszönhetette, hogy saját igazát minden esetben, mindenkivel szemben harcosan képviselte, és számos alkalommal kikelt a németek, a szélsőjobb és a zsidótörvények ellen, szerencséje volt. A kiérkező rendőr, miután rájött, kivel van dolga, figyelmeztette, hogy meneküljön, mert a következő reggel nagyobb számban érkeznek majd letartóztatására. Nagy még aznap este elmenekült, így elkerülte a nyilasok börtönét.¹⁸⁶

Szenteste napján a sopronkőhidai fogház pajtájában felakasztottak egy volt képviselőt,

aki a német megszállás és a nyilas hatalomátvétel után is a fegyveres ellenállást választotta. Első alkalommal „csak” megsebesítették az őt elfogni igyekvő németek, másodszorra azonban – a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága elnökeként – már nem kerülhetett el a bitófát.¹⁸⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endre a magyar ellenállási mozgalom legismertebb mártírja lett.

A fent említett négy eset tipikusnak mondható, ha a korábbi magyar elit nyilas hatalomátvétel utáni története kerül a vizsgálat tárgyává.

A németeknek ekkor már a látszat sem volt fontos, és korábban a vezetői posztra általuk is alkalmatlannak tartott nyilas pártvezért, Szálasi Ferencet juttatták vezető pozícióba. Később Veessenmayer is a következőket mondta Szálásiról: „Fantasztá volt, nem politikus. Végtelenül bonyolult lelkű ember, akinek túlvilági látomásai voltak, valamiféle szent misszióban s egész kormányzási időszaka alatt a fellegekben élt. Még 1945 tavaszán is emlékiratainak megfogalmazásával bajlódott s engem sem tudott fogadni.”¹⁸⁸

Ez a pozíció azonban nem járt valós hatalommal. Ekkorra a szovjet csapatok – új megszállóként – már bőven az ország belsejében jártak, és több százezer katona, valamint hozzávetőlegesen 1300 páncélos részvételével javában zajlott az alföldi csata.¹⁸⁹ Az ország a két totalitárius diktatúra összeecsapásának hadszíntere lett, miközben

¹⁸⁴ Lakatos i. m. 1992. 196.

¹⁸⁵ Nagy Emil: *Egy politikus élete. A Kossuth-párttól a kitelepítésig*. Budapest, Fapadoskönyv, 2011. 384–385.

¹⁸⁶ Nyári Gábor: Egy különös politikus portréja. Nagy Emil kalandos életútja. In: *Nem mindennapi történelem*. Szerk. Balogh-Ebner Márton – György Sándor – Hajnáczy Tamás. Budapest, Gondolat, 2017. 55–65.

¹⁸⁷ Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Budapest, MTA BTK TTI, 2020. 439–483.

¹⁸⁸ Gosztanyi Péter: A pannóniai helytartó. *Irodalmi Ujság*, 1962. 12. 15. 5.

¹⁸⁹ Számvéber Norbert: *Az alföldi páncéloscsata. Harcok a Tiszántúlon, 1944. október*. Budapest, Peko, 2020.

már tavasz óta mindennaposak voltak a nyugati szövetségesek bombázásai. A németeknek arra volt szüksége, hogy legyen egy rezsim, amely hazánk minden tartalcát feltétel nélkül átadja, és közben „rendet tart” a hátszágban. Szálasi ezeknek a feltételeknek eleget tett.

A puccs után, hogy valamiféle legitimitást próbáljon magának szerezni, az október 18-i sajtóban az alábbi közleményt jelentette meg: „A Kormányzó Úr visszavonult az államügyek vitelétől és tudomásul vette Lakatos Géza miniszterelnök és kormánya lemondását. [...] hozzájárult ahhoz, hogy az államfői kérdés rendezésére háromtagú kormányzótanácsot alakítsak s a kormányzótanács megalakításáig valamint az államfői hatalom gyakorlására vonatkozó javaslatnak előterjesztése és törvényes formák közt történő elfogadása időpontjáig m. kir. miniszterelnöki minőségemben ideiglenesen a kormányzói jogkört is gyakoroljam [...]”.¹⁹⁰ A magyar alkotmányosság sárba tiprását Szálasi a továbbiakban is folytatta: kabinetjét a „Nemzeti Összefogás Kormányának” nevezte, a miniszterelnöki és az államfői pozíciót egyesítve pedig önmagát „nemzetvezetőnek” hívatta.¹⁹¹ Pozícióját a színjáték részeként október 27-én megerősítette az Országgyűléssel,¹⁹² majd ezt jóváhagyta a parlamenttel is. Apró „szépséghibája” a folyamatnak, hogy a 372 képviselő

közül mindössze 55 vett részt az ülésen.¹⁹³ A Szálasi vezette kormány meghirdette „programját” is az *Országépítés első terve* címen, amelynek legfőbb pontjai a totalitárius hungarista állam kiépítése, a háború végsőig való folytatása és a zsidókérdés „megoldása” voltak.¹⁹⁴ A végrehajtás területén a jogrendet semmibe véve a „nemzetvezetői munkatörzs” vette át az irányítást, amelynek keretében különböző „nemzetpolitikai irodák” alakultak, a leghírhedtebb a személyek és szervezetek „ellenőrzésére” szolgáló „Nemzeti Számonkérő Szék” volt.¹⁹⁵

Szálasi korlátozott hatalmát leginkább a számára nemkívánatos csoportok és személyek, tehát a zsidóság és a vele szemben álló, egykor vezető pozíciót betöltők meghurcolására és likvidálására használta fel. A nyilas pribékek terrorban tartották a zsidóságot, segítőiket és mindenkit, aki csak gyanús volt számukra, mindennaposak lettek a kivégzések és megindultak a gyalogos halálmenetek is. A letartóztatások szintén azonnal elkezdődtek, amelyeknek áldozataként ezek közül is sokan, akik március 19. után még nem kerültek a Gestapo célkeresztjébe, illetve azok, akik a német megszállást követő időszakban Horthyt segítve a kiugrás előkészítésén dolgoztak, beleértve többek között Lakatos Géza, Kállay Miklós és Esterházy Mór korábbi miniszterelnököket,

Hennyey Gusztáv volt külügyminisztert és Szombathelyi Ferenc egykori vezérkari főnököt. Az egykori elithez tartozó politikai foglyok többsége a sopronkőhidai fegyházba került – a nyilasok és a németek bosszúszomjára jellemző példa, hogy ugyanitt raboskodtak az egyházi és a kulturális élet vezető alakjai is, például Mindszenty József veszprémi püspök kispapjaival vagy a színészlegenda Jávör Pál¹⁹⁶ –, ott döntöttek sorsukról, ami lehetett további fogva tartás, kivégzés vagy valamelyik koncentrációs táborba hurcolás.¹⁹⁷ A nyilasokkal és rémtetteikkel szemben a magyar ellenállás is igyekezett erőteljesebben fellépni, erre az időszakra tehető a fegyveres akciók túlnyomó többsége.¹⁹⁸

Történelmi – vagy csak józan emberi – szemszögből nehezen értelmezhető az a céltalan és gátlástalan erőszak, amely Szálasi és a nyilasok uralmához köthető, így talán ezen a ponton érdemes segítségül hívni a pszichológiát, pontosabban Sigmund Freud egy 1920-as évek végéről származó megállapítását: „Az agresszióra való hajlam létezése, amelyet felfedezhetünk önmagunkban, és jogosan feltételezzük a meglétét másokban, az a tényező, amely megzavarja a szomszédunkkal való viszonyunkat, a civilizációt pedig nagy [energia]ráfordításra kényszeríti. Az emberi lények egymással szembeni, ősi ellenségeségének következményeként a civilizált társadalmat az állandó

¹⁹⁰ Kormányzói felhatalmazás Szálasi Ferenc részére. *Magyarország*, 1944. 10. 18. 1.

¹⁹¹ Paksa i. m. 2013. 290–291.

¹⁹² Püski i. m. 2005. 146.

¹⁹³ Szerencsés Károly: „Az ítélet: halál”. *Magyar miniszterelnökök a népbíróság előtt*. Budapest, Kairosz, 2002. 11.

¹⁹⁴ Nyilvánosságra hozták az Országépítés első tervét. *Magyarország*, 1944. 10. 19. 5.

¹⁹⁵ Horváth Attila – Révész T. Mihály: Diktatórikus berendezkedések a 20. századi magyar alkotmánytörténetben. In: *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk. Mezey Barna. Budapest, Osiris, 2003. [445–485.] 460.

¹⁹⁶ Balogh Margit: *Mindszenty József, 1892–1975. I.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 512.

¹⁹⁷ A sopronkőhidai fegyházban 1944-ben fogva tartottak sorsáról lásd: Szokolay Domokos: *Sopronkőhida 1944–1951. Krízis és térbeliség: a soproni országos fegyintézet Magyarország hadszíntér-időszakában és a szovjet megszállás után*. PhD disszertáció, Budapest, 2024, 93–163.

¹⁹⁸ A nyilas uralom alatti ellenállásról részletesen lásd: Bartha i. m. 2021. 135–294.

szétesés fenyegeti. [...] A civilizációnak a legnagyobb erőfeszítéseket kell tennie annak érdekében, hogy pszichikai reakció-formációk által határt szabjon az ember agresszív ösztöneinek, és ellenőrzése alatt tartsa azok megnyilvánulásait.”¹⁹⁹ A későbbi események tükrében elmondható, hogy Freudnak csak részben volt igaza. A német megszállással megindultak, majd a nyilas hatalomátvétellel betetőződtek azok a folyamatok, amelyek következtében hazánkban megszűnt az állam által gyakorolt „civilizációs kontroll”, megszűntek az erkölcsi, jogi korlátok. A társadalom nagy része azonban nem agresszív viselkedésben tört ki, és voltak olyanok is, akik a legnagyobb bátorságról tanúbizonyságot téve segítettek az üldözötteken vagy fegyvert fogtak hazájukért. Az új rezsimnek köszönhetően azonban pozícióba kerültek azok az elemek, akikre igaz Freud állítása, és valószínűleg addig is csak a civilizációs korlátok tartották őket vissza a rémtettek elkövetésétől.

Az október 15-e után hatalomra kerülő személyek – élükön Szálasi Ferencsel – nem egy új politikai elit tagjai voltak, hanem téves eszmékben hívó, a háborús helyzetet reálisan értékelni képtelen vagy egészen egyszerűen az erőszaktól megrészegedett megszállottak.

ÚJ ELIT – RÉGI KÖNTÖSBÉ BÚJVA

„Az Ideiglenes Nemzeti Kormány vezetése alatt [...] az ország demokratikus megújódása megnyitja hazánk előtt a felemelkedés útját [...]”

(Az Ideiglenes Nemzetgyűlés nyilatkozata)²⁰⁰

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés nyilatkozatát a debreceni *Néplap* december 23-i száma idézte. A sors kegyetlensége, hogy Budapest körül éppen azokban a hideg decemberi napokban zárult az ostromgyűrű, ezzel az Osztrák–Magyar Monarchia prosperáló időszaka és a Trianon utáni talpra állás egyik szimbólumának tekinthető főváros pusztulását okozva, amikor a Debrecenben megalakuló Ideiglenes Nemzetgyűlés, valamint az Ideiglenes Nemzeti Kormány a fenti, később be nem teljesülő célt megfogalmazta.

Miközben a szovjet csapatok előretörtek, és új megszállóként léptek fel az országban, teljesen természetes volt, hogy adott körülmények között létre kellett hozni a döntéshozó és végrehajtó hatalom azon szerveit, amelyek a szövetségeseknél képviselhetik Magyarországot. Az 1944. december 21-én – amikor az ország nyugati felében Szálasi még hitte, hogy a soha el nem készülő német csodafegyverek megfordíthatják a háború menetét – a debreceni Nagytemplomban összeülő Ideiglenes Nemzetgyűlés behívott képviselői voltak azok, akik – egyetlen érdemi

cselekedetükként – megválasztották az Ideiglenes Nemzeti Kormányt (INK), amely első és legfontosabb feladatainak azt tűzte ki, hogy elismertesse magát a Szovjetunióval, valamint aláírja a fegyverszüneti megállapodást.²⁰¹

Csak hogy már maga a nemzetgyűlés összehívása is a szovjet vezetés utasítására és szempontjai szerint történt. A folyamatban részt vettek a Horthy által Moszkvába küldött és ott is maradt fegyverszüneti bizottság tagjai – Faragho Gábor, Szent-Iványi Domokos és Teleki Géza –, akik a sikertelen kiugrási kísérlet után a Moszkvai Magyar Bizottság (MMB) nevet vették fel. Később hozzájuk csatlakozott Vörös János korábbi vezérkari főnök, valamint dálnoki Miklós Béla tábornok, és ígéretes – de végül meg nem valósult – kezdeményezésként nekiláttak egy hadifoglyokból álló magyar haderő felállításának is.²⁰² Kezdetben a szovjetek még a magyar küldöttség tagjait tárgyalópartnernek tekintve, javaslataikat figyelembe véve irányították a folyamatokat és állították össze a létrehozandó kormány listáját, a Szovjetunióban tartózkodó magyar kommunisták csak a hazaindulás előtti tárgyalásokon jelentek meg „statisztaként”, hogy aztán a hosszú vonatúton „összeismerkedjenek” az MMB tagjaival. Debrecenbe érve aztán már a Vörös Hadsereg csapatai „gyűjtötték be” a kelet-magyarországi települések helyi nemzeti bizottságainak és politikai szervezeteinek vezetőit és szállították őket Debrecenbe, hogy megválasszák a Moszkvában összeállított kormányt.²⁰³ Már ekkor

¹⁹⁹ Idézi: Ferguson, Niall: *Civilizáció. A Nyugat és a többiek*. Budapest, Scolar, 2023. 329.

²⁰⁰ Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányának nyilatkozata. *Néplap*, 1944. 12. 23. 1–2.

²⁰¹ 1944. évi december hó 23-án tartott 1-es számú minisztertanácsi jegyzőkönyv. MNL OL, XIX-A-83 Minisztertanács (1944–1990), a) Jegyzőkönyvek és mellékletek (1944–1989), 1944. december 23.

²⁰² Működésükről részletesen lásd: Szent-Iványi i. m. 2016. 291–347.

²⁰³ Gosztonyi Péter: Magyarország katonai szerepe a második világháborúban (XIV). *Katolikus Szemle*, 1985/3. [215–245.] 222–226.

megvoltak az „árulkodó jelek”: az összegyűjtött, behívott képviselők közül senki sem tartozhatott a korábbi kormánypárthoz, viszont új politikai erőként megjelentek a kommunisták.

A megválasztott tizenhárom tagú kormányban azonban ez még kevésbé látszott. Bár a Magyar Élet Pártja – és természetesen a szélsőjobb pártok – nem képviseltethették magukat, pártonkívülként tárcát kapott három „horthysta” tábornok – a miniszterelnöki posztot kapó Miklós Béla, a honvédelmi tárca élére álló Vörös János, valamint közellátásügyi miniszterként Faragho Gábor – és kultuszminiszterként Teleki Géza. Három tárcát kaptak a kisgazdák, kettőt a szociáldemokraták, egyet a Parasztpárt. A kommunisták nem kerültek túlsúlyba, de a három miniszteri pozíció ahhoz képest, hogy korábban nem voltak meghatározó politikai erő, jelentősnek mondható. Már ekkor a kormány tagja lett a későbbi Rákosi-rendszer prominens politikusai közül Nagy Imre, Molnár Erik, illetve pár hónap elteltével Gerő Ernő is.²⁰⁴ A később hatalomra jutó kommunista elit tagjai sikeresen vegyültek el a régi elit képviselői között.

A kormány hamarosan neki is látott elsődlegesen megfogalmazott céljainak eléréséhez,²⁰⁵ valamint megkezdődtek Moszkvában az újabb fegyverszüneti tárgyalások.²⁰⁶ Mindezek alapján úgy tűnhet, hogy az INK a jogfolytonos átmenetet kívánta biztosítani

Budai Vár, a romos Szentháromság utca és a Mátyás-templom 1945-ben.
Fotó: Fortepan / Erky-Nagy Tibor, 273979

a háború után kialakítandó új rendszerhez. Ez tekintetbe véve a kormány egyes tagjainak szándékát, illetve az 1945-ben kialakuló rendszer demokratikus alapjait, részben igaz is. Csakhogy az „árulkodó jelek” már az INK működését tekintve is láthatóak voltak. A Gyöngyösi János külügyminiszter vezette delegáció már sokkal ellenségesebb fogadtatásban részesült Moszkvában, mint az MMB tagjai, és gyakorlatilag semmilyen kedvezményt nem sikerült elérniük.²⁰⁷ A kormány magyarországi működése alatt közvetlenül a megszálló szovjet Vörös Hadsereg és Moszkva akarata szerint, kényszerpályán

tudott működni, részben ennek köszönhetően láthattak napvilágot azok a rendeletek, amelyek a kollektív bűnösség elve alapján tiltották be a Horthy-korszak kormánypártját és a kormányhoz közeli szervezeteket, egyes állami szerveket, valamint hozták létre a népbíróság intézményét,²⁰⁸ miközben nem emeltek szót az új megszállók által elkövetett, száz ezreket érintő atrocitások – a nők tömeges megerőszakolása, internálások, letartóztatások, *málenkij robotra* hurcolás – ellen. Így az Ideiglenes Nemzeti Kormány – a miniszterek nagy részének tudtán kívül – nem a demokratikus átmenetet

²⁰⁴ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejöttéről és tevékenységének első időszakáról lásd e lapszámban Szerencsés Károly *Az Ideiglenes Nemzeti Kormány tevékenysége a megalakulástól a fegyverszünetig* című írását.

²⁰⁵ 1944. évi december hó 28-án tartott 2-es számú minisztertanácsi jegyzőkönyv. MNL OL, XIX-A-83 Minisztertanács (1944–1990), a) Jegyzőkönyvek és mellékletek (1944–1989), 1944. december 28.

²⁰⁶ Az 1945. januári moszkvai tárgyalásokról lásd e lapszámban Vizi László Tamás *Erdély és a magyar-román határ kérdése 1944–1945-ben* című írását.

²⁰⁷ Vizi i. m. 2024.

²⁰⁸ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendeleteivel többek között betiltotta a Magyar Élet Pártját és minden „fasiszta jellegű politikai és katonai szervezetet”, megszüntette és kollektív bűnösnek nyilvánította a csendőrséget, elrendelte a közalkalmazottak és katonák igazoltatását, létrehozta a népbíróságokat.

készítette elő, hanem a teljes kommunista hatalomátvételt.

Itt szeretnék visszautalni arra a korábbi megállapításra, amely szerint a március 19-ig hatalmon lévő konzervatív kormánypárti elit és annak rendszeren belüli ellenzéke jóval közelebb álltak egymáshoz, mint a szélsőségekhez. Ez nemcsak 1944-ben, hanem a kommunista hatalomátvételhez vezető úton is tanúbizonyságot nyert. 1944-ben a két történelmi párt, a kisgazdák és a szociáldemokraták, valamint az 1939-ben létrejövő parasztpárt a kormánypárt ellenzéke voltak ugyan, mégis szorosan együttműködtek a magyar függetlenség megőrzéséért, majd a megszállás után az ellenállásban. Az Ideglenes Nemzeti Kormányban ezeknek a pártoknak a miniszterei ugyan a szélsőballal együttműködve vettek részt, az 1945-ös, majd az 1947-es választások után pedig koalíciós partnerként alakítottak kormányt, a kommunisták valódi célja mindvégig az egypárti diktatúra kiépítése volt, amely 1949. augusztus 20-án, a sztálinista alkotmány bevezetésének napján fejeződött be. Ekkorra a demokratikus pártokat felszámolták, politikusaikat megfélemlítették, emigrációba kényszerítették vagy bebörtönözték. A különbség az 1944. március 19. előtti és az 1944. december 21. utáni elit között, hogy amíg előbbi végóráit élve, ha nem is megfelelően értékelve, de felismerte a szélsőjobboldalban és a németekben rejlő veszélyt és megszervezte az ellenállást, addig utóbbi naivan elhitte magáról, hogy a hatalom új birtokosa lehet, és szinte ölbe tett kézzel nézte, ahogy a kommunisták szovjet segítséggel átveszik a hatalmat.

ÖSSZEGZÉS

„A régi világnak vége, az soha feltámadni nem fog.”

(Barcza György)²⁰⁹

Az 1944-es év a magyar történelem egyik legtragikusabb időszak, amely folyamán az ország két totalitárius rendszer katonáinak megszállása alá került, és világháborús hadszíntérré vált.

E folyamatok alatt a politikai, gazdasági, katonai és társadalmi elit is több alkalommal lecserélődött. A német megszállás nemcsak a magyar állam szuverenitását szüntette meg, hanem lefejezte a lassan negyedszázada regnáló, de ekkorra már igencsak meggyengült elitet. A következő hónapok a kormánypárt és szövetségesei megmaradt konzervatív szárnyának – élén Horthy Miklóssal – a német megszállókkal és az őket kiszolgáló kollaboránsokkal folytatott küzdelméről szóltak, miközben végbement a magyar zsidóság történetének legnagyobb tragédiája. 1944. október 15-én a sikertelen kiugrási kísérlettel Horthy végleg elbukott, véget ért a nevével fémjelzett korszak, és megkezdődött a nyilas terror és a káosz időszaka.

Az év utolsó „elitváltásaként” jelent meg az Ideglenes Nemzetgyűlés és az Ideglenes Nemzeti Kormány a magyar politika és közélet színpadán, ekkor még olyan mellékszereplőket is felvonultatva, akik az 1944. március 19-e előtti rendszernek is prominens tagjai vagy a rendszeren belüli ellenzék vezető személyiségei voltak. Azonban csakhamar kiderült, hogy ennek az elitnek a valódi

hatalommal rendelkező vezetői azok a Moszkvából hazatért kommunista politikusok, akik egy rövid átmeneti időszakot követően hatalomra törve egy – teljes rendszerváltást végrehajtva – új és kegyetlen diktatúrát alakítottak ki.

Magyarország 1944. március 19-én megszállt országgá vált, elveszítette függetlenségét, amelyet a második világháború lezárása után sem tudott visszanyerni, a demokratikusnak tűnő időszak csak a Szovjetunió által igen szűkre szabott keretek között, rövid ideig, a totális diktatúra kiépítéséig állhatott fent. Magyarország szuverenitását és függetlenségét csak közel fél évszázaddal később, az 1989–1990-ben végbemenő rendszerváltással, illetve az utolsó szovjet csapatok 1991. június 19-i távozásával nyerte vissza.

²⁰⁹ Barcza György: Naplórészletek, 1938–1944. 2000, 1998/3. [35–54.] 54.

Kádár Lynn Katalin

Versengő magyar emigráns szervezetek Amerikában, 1941–1945¹

A tanulmányban tárgyalt két konkurens emigrációs nézőpont és szervezeteik – a Követi Bizottság, valamint fizikai és szellemi ellenzéke, melyet Vámbéry Rusztem vezetett – hivatalosan Nyugaton alakult meg, 1944-ben. Tervezésük azonban már évekkel korábban megkezdődött, ezért fontos létrejöttük körülményeinek és küldetésüknek a bemutatása, különösen annak fényében, hogy gyakorlatilag nem létezik erről a korszakról tudományos irodalom.

Fontos kitérnünk arra, hogy az emigráns magyar államférfi, Eckhardt Tibor háború alatti nyugati tevékenysége hogyan befolyásolta az 1944-ben megalkult két szervezet létrejöttének körülményeit. A második világháború előtt Eckhardt magyar országgyűlési képviselő és a Független Kisgazdapárt elnöke volt. 1941-től Nyugaton teljesített küldetést mint a magyar kormányzó, Horthy és Teleki Pál miniszterelnök nem hivatalos képviselője, feladata a független Magyarország érdekében való tevékenység

volt. Bár tagadta, hogy a fennálló magyar kormány képviselője lenne – mivel az a náci Németország szövetségese volt –, levéltári források alátámasztják, hogy Eckhardt 1941-es kiküldetése a Horthy-rendszer nevében történt.² New Yorkba való megérkezése után megalakította a rövid életű (1941–1942) Független Magyarorszáért Mozgalmat, a háború után pedig alapító tagja volt a Magyar Nemzeti Bizottmánynak (1948) és az Európai Rab Nemzetek Közgyűlésének (1954).³

A Független Magyarorszáért Mozgalmat eredetileg 1941-ben hozták létre az Egyesült Államok kormányának támogatásával, Eckhardt Tibor Amerikába való visszatérése után. Eckhardtot 1940-es látogatását követően – amikor találkozott Franklin Roosevelttel elnökkel, és visszaemlékezése szerint kifejezte a Horthy-rezsim abbéli szándékát, hogy az csatlakozik a Szövetségesekhez, vagy legalább is semleges marad az európai konfliktusban – bátorították, hogy térjen vissza.⁴

A magyar kormány e deklarált szándékát végül gyakorlatilag lehetetlen volt megvalósítani a kontinensen zajló konfliktus további alakulása miatt.

Közvetlenül a Mozgalom megalakítása után, a Szovjetunió olyan politikai szövetségesei részéről, mint Vámbéry Rusztem, Károlyi Mihály, valamint az emigráns cseh kormány felől is rosszindulatú nemzetközi propagandahadjárat indult a szervezet ellen. Ez, valamint a tény, hogy a háború előrehaladásával Magyarország 1941. december 13-án hadat üzent az Egyesült Államoknak, és az ország határozottan a náci Németország táborába került, kudarcra ítélte a Mozgalom kibontakozását.

Az amerikai és más nyugati magyar vezetők azonban nem szívesen mondtak le a tervről, hogy erős magyar emigráns szervezetet hozzanak létre, mely terveket készíthetne a jövőbeli lehetőségekről és a háború után vezető szerepbe is kerülhetne.⁵ Kulcsszereplők, különösen a külföldön élő magyar

¹ Jelen tanulmány a szerző témában közölt eddigi publikációinak összefoglalója. A tanulmányt fordította: Weninger Nóra, a szöveget szerkesztette: Nagymihály Zoltán.

² *Biographical Notes*. Tibor Eckhardt Papers, Box 1, File 1, Hoover Institution Archives, Stanford, California.

³ Kádár Lynn, Katalin: *The Hungarian National Council/Hungarian National Committee*. In: *The Inauguration of Organized Political Warfare. Cold War Organizations Sponsored by the National Committee for a Free Europe/Free Europe Committee*. Ed. Kádár Lynn, Katalin. Reno – NV, Helena History Press, 2013, 241.

⁴ *Tibor Eckhardt in His Own Words. An Autobiography*. Ed. Kádár Lynn, Katalin, East European Monographs, Boulder, 2004.

⁵ Eckhardt Tibor 1942. július 9-én, a Független Magyarorszáért Mozgalom Végrehajtó Bizottságának 7. ülésén mondott le az elnöki tisztségről. A Mozgalom néhány héttel később, július 27-én felfüggesztette tevékenységét. Bár 1945. március 1-jén – Bartók Béla, a kiemelkedő zeneszerző elnökletével – felmerült a mozgalom újjáalakításának gondolata, erre nem került sor. *Jegyzőkönyv az 1942. július 9-i és az 1945. március 1-jei végrehajtó bizottsági ülésről*. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattár, Levéltári gyűjtemény.

diplomataék folytatták a tanácskozást és a tervezést egy olyan szervezet létrehozásáról, amely a háború utáni Magyarország fejlődésében is jelentős szerepet tölthetne be. Ez a csoport alakította meg végül a Követi Bizottságot. Az emigrációban élő magyar politikai ellenzék azonban – Vámbéry vezetésével – a háborús évek zűrzavarát lehetőségnek látta arra, hogy a háború után magához ragadja a hatalmat, és megszabaduljon a konzervatív, Horthy támogató csoportoktól, melyek a 20. század addigi szakaszában jelentős súllyal voltak jelen Magyarországon. Jelen tanulmány a két legjelentősebb, az 1944-es kritikus időszak előtt és alatt működő magyar emigráns csoport vezetőit, küldetését és támogatóit mutatja be.

A TITKOS PELÉNYI-BARCZA BIZOTTSÁG MEGALAKÍTÁSA – A KÖVETI BIZOTTSÁG

Pelényi János utolsó és legfontosabb diplomáciai pozíciójában Magyarország Egyesült Államokbeli követeként szolgált 1933-tól egészen 1940. november 22-ig, amikor Magyarország csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, ezáltal szövetségre lépett Németországgal. Azon a napon Pelényi értesítette gróf Teleki Pált, hogy lemond a tisztségéről,⁶ de továbbra is jelentős kapcsolatokat ápol fontos amerikai kormányzati döntéshozókkal.

A *New York Tribune*-ban Pelényi lemondásának idején megjelent cikk kiterjedt amerikai kapcsolatairól, valamint a kormányzat részéről az irányában megnyilvánuló nagybecsülésről tanúskodik. „Miközben soha egy pillanatig sem tagadta meg önmagát magyar követi mivoltában, mindig hűségesen tudósította az amerikaiakat a magyar ügyekről és értelmezte is ezeket számukra. Pelényi úr olyan szoros személyes kapcsolatokat alakított ki az amerikai élet mindenféle területeihez tartozó, és az ország minden részében élő emberekkel, hogy jobban megismerte és megértette az Egyesült Államokat, mint ahogyan a legtöbb amerikai ismeri és érti. Gondot fordított rá, hogy ne csak hivatalnokokkal és washingtoni tudósítókkal találkozzon, hanem professzorokkal, írókkal, bankárokkal, üzletemberekkel és munkásvezetőkkel az ország minden tájáról. Pelényi úr baráti kapcsolatainak széles köre következtében lemondását az átlagosnál nagyobb érdeklődés kíséri. Hiányolni fogják Washingtonban és New Yorkban, és mindazok az emberek az élet különféle területein, akik az utóbbi negyed században úgy tekintettek rá, mint aki tulajdonképpen »egy közülünk«.

Jó hír azonban, hogy visszavonulása után életének legalább egy részét itt, az Egyesült Államokban tervezni eltölteni. Nem hivatalos követként folytatja munkáját, és lehet majd rá számítani a szorosabb magyar-amerikai kapcsolatok előmozdításában.”⁷

A *New York Times* beszámolója hasonlóan lelkes volt: „A washingtoni diplomáciai testület egyetlen tagja sem ismeri ezt az országot jobban, vagy érti meg alaposabban, mint Pelényi János úr, akinek lemondása Egyesült Államokbeli magyar követi tisztségéről egy hasznos és kiemelkedő diplomáciai életpályának vet véget. Nagy mértékben az ő tapintatának, személyiségének és személyes népszerűségének köszönhető, hogy az amerikaiak részéről ilyen erős szimpátia nyilvánult meg Magyarország irányában annak minden próbatételében és viszontagságában. Azok részéről, akik csodálták és tisztelték Pelényi urat, visszavonulása most legalább olyan mély sajnálatot vált ki, mint az az új kötelék, melyet erre a boldogtalan és vonakodó országra kényszerítettek rá.”⁸

Barátjához, Eckhardt Tiborhoz írt egyik levelében Pelényi a következőképpen indokolta lemondását: „Ha egy egyértelmű kérdés felmerül, az embernek állást kell foglalnia az egyik vagy a másik mellett, nem habozhat.” Ezt követően idézte egy barátja nem sokkal korábban elhangzott erőteljes szavait: „Tisztában vagyok azzal, hogy az embereidnek otthon a helyükön kell maradniuk, de ha te megmaradsz követnek, az csak azt jelentheti, hogy feláldoztad az elveidet, hogy megtarthass egy kényelmes állást.” Pelényi szerint ha a helyén maradna, akkor elveszítené a hitelességét a gondosan felépített kapcsolatai előtt, valamint

Emigráció. 470. fond. 12. doboz (ideiglenes). 5. dosszié (Követi Bizottság).

⁶ Pelényi János levele Teleki Pálnak (1940. 11. 28.). Papers of János Pelényi, Box 1, File: Letters Following My Resignation, Hoover Institution Archives. A levél Pelényi 1940. november 22-én kelt hivatalos lemondólevele után készült.

⁷ A Link with Hungary. *New York Tribune*, 1940. 11. 30.

⁸ The Hungarian Minister. *The New York Times*, 1940. 12. 02.

annak lehetőségét is, hogy a későbbiekben Magyarország és a magyar ügy hasznára lehessen.⁹

Pelényi 1941-ben a New Hampshire-i Hanoverben lévő Dartmouth Egyetemen a politológia professzora lett, miközben továbbra is fenntartotta diplomáciai kapcsolatait, és részt vett a magyar–amerikai kapcsolatok alakításában. Gyakran hívták Washingtonba, hogy különböző kormányzati tisztviselőkkel folytasson tárgyalásokat, és hogy tájékoztassák a Magyarországra és a háború lefolyására vonatkozó szigorúan titkos ügyekről. Nem hivatalos követként élvezett előjogai lehetővé tették számára, hogy támogatást és információt nyújtson magyar kapcsolatai felé és kommunikációs csatornaként szolgáljon a magyar kormány és az Egyesült Államok között.

Pelényi és a nyugati emigráns vezetők egy csoportja tehát derűlátóbb volt a jövőbeli lehetőségeket illetően. 1942-re felismerték, hogy a Független Magyarországért Mozgalom nem lehet sikeres Eckhardt vezetése nélkül, emellett a magyarországi helyzetet is egyre kritikusabbnak látták. A korábbi követ Pelényi és más magyar diplomaták és emigráns vezetők ezért gondolkodni kezdtek egy olyan csoport létrehozásán, amely a magyarországi ellenállás bátorítását és támogatását, valamint a háború utáni időszakra való felkészülést volt hivatva szolgálni. Pelényi

a lényeges információk elsődleges forrásának bizonyult.

Tekintve hosszú diplomáciai pályáját, várható volt, hogy Magyarországon is rendelkezik forrásokkal. Kivételes jelentősége volt, hogy a háború csúcspontján bizalmas amerikai információkhoz jutott hozzá. Ezt leginkább az a néhány megdöbbentő feljegyzés szemlélteti, melyeket 1943. július 7-én, ifj. William C. Bullitt-tal folytatott beszélgetése során jegyzett le, aki korábban az USA nagykövete volt a Szovjetunióban (1933–36 között), illetve Franciaországban a második világháború alatt. Nyilvánvaló, hogy Bullitt tisztában volt azzal, hogy milyen következményekkel járhat a háború során a Szovjetunió „megbékítése”, ennek szellemében Magyarország jövőjével kapcsolatban – nyers őszinteséggel – baljóslatú megjegyzéseket tett. „B [Bullitt]: nem ért semmit a brit politikából – teljes mértékben lefeküdt az oroszoknak. Oroszországnak még néhány évig meg kell elégednie Romániával, Bulgáriával és Jugoszláviával – kivéve Horvátországot, amelyet nem akarnak. Európa kettéosztva a britek [nyugaton] és az oroszok [keleten] között – két »önzetlen hatalom«. Magyarország az orosz érdekszférához tartozik.

B: »az a kis gazember« [Winston Churchill miniszterelnök] teljesen eladta magát Oroszországnak. Poncius Pilátus politikáját követi, mosva kezeit – 100%-ban nem értek egyet a politikánkkal és ezt

megmondtam az elnöknek is. Ha most nem tudjuk érvényesíteni a politikánkat – lekéstük ezt a hajót. Lehet egyáltalán béke ezen az alapon? Ezzel a politikával nem lehet Európai Föderáció, sem regionális államszövetségek. Beszélgetés arról, hogy ő [Bullitt] nem volt hajlandó Magyarországot soha ellenségnek tekinteni, és ebben a hangnemben beszélt.”¹⁰

Bullitt nagykövet megjegyzései világossá tették, hogy az amerikai diplomáciai körökben már 1943-ban tudták, hogy Magyarországot fel fogják áldozni az oroszoknak. (Ez jóval megelőzte az 1945. február 4–11. között megrendezett jaltai konferenciát, ahonnan a legtöbb történész a szövetségeseknek a háború utáni európai befolyási övezetekkel kapcsolatos döntéseit eredezteti.)

1944. április 3-án, a legszigorúbb titoktartás mellett egyeztek meg az emigráció legjelentősebb alakjai – Európában Barcza György, a magyar követek *doyenje*, az Egyesült Államokban pedig Pelényi János vezetésével –, hogy megalakítanak egy követekből álló bizottságot. Barcza, a korábbi londoni magyar követ, már az előző tavasz óta levelezést folytatott a legjelentősebb magyar diplomatákkal egy bizottság összeállításának lehetőségéről.¹¹ Bár Pelényi kulcsszerepet játszott a szervezésben, annak érdekében, hogy az Egyesült Államokban támogatást biztosítson a Követi Bizottságnak, nem is lehetett kérdés, hogy

⁹ Pelényi János levele Eckhardt Tibornak (1941. 01. 11.). Papers of János Pelényi, Box 1, Folder: Letters Following My Resignation, Hoover Institution Archives.

¹⁰ Short conversation with Bullitt [Jegyzetek]. (1943. 07. 07.). Papers of János Pelényi, Box 1, Folder: Royall Tyler, Hoover Institution Archives.

¹¹ Memorandum a Követi Bizottság küldetéséről és tagjainak összetételéről [1944]. Papers of György nagyalásnyi Barcza, Box 11, File: Committee of Ministers, Hoover Institution Archives. Barcza angolosított neve George Barcza, néha George de Barcza volt, Magyarországon nagyalásnyi Barcza Györgynek hívták.

Barcza György, gróf Bethlen István miniszterelnök és Walkó Lajos külügy-miniszter. A felvétel a Népszövetség közgyűlése alkalmával készült Genfben, 1926-ban. Fotó: Fortepan / Francia Nemzeti Könyvtár, 217617

a vezetés Barcza György kezében maradt, akire rangidős elnökként hivatkoztak.¹²

1944 tavaszán Barcza felvette a kapcsolatot a svájci brit és amerikai követekkel, Sir Clifford Nortonnal és Leland B. Harrisonnal, hogy tájékoztassa őket a Követi Bizottság megalakításáról és küldetéséről. Biztosította őket, hogy a Bizottság nem szándékozik a belpolitikával foglalkozni, egyszerűen csak a demokratikus Magyarország érdekeit szeretné szolgálni. Barcza felvette a kapcsolatot a többi követséggel is, hogy értesítse őket a Bizottság létrehozásáról, valamint jelezte a szervezethez való csatlakozás lehetőségét az összes jelentős magyar diplomatának, aki 1944. március 19-e, Magyarország német megszállása után lemondott pozíciójáról.

Miután a náci Németország megszállta Magyarországot, Barcza tájékoztatta Norton és Harrison követeket arról, hogy Magyarországot nemcsak elfoglalták, hanem teljes mértékben ellenőrzésük alá vonták és terrorizálják a németek, gyakorlatilag lehetetlennek látszik a német iga alóli felszabadulás. Kérte, hogy jelentését továbbítsák a szovjet hatóságok felé is. Mivel Barcza tizenkét éven át Magyarország szentszéki követe volt, jó összeköttetései voltak vatikáni körökben, így őket is tájékoztatta Magyarország helyzetéről, és azzal a kéréssel fordult hozzájuk, hogy a pápát is értesítsék a német megszállás körülményeiről.

Egy 1944 májusában kelt, Pelényihez írt levelében báró Bakách-Bessenyei György (aki 1944. március 24-i lemondásáig Magyarország svájci követe volt) így írta le a Bizottság összetételét

és küldetését: „Egy bizottság, melyet a Sztójay-kormányt elutasító összes követ és képviselővezető alkot, vállalja, hogy összefogja azokat a magyar diplomatákat, alkalmazottakat és más hazafiakat, akikben meg lehet bízni, és szükség szerint tanácsadó és tájékoztató szervezatként működik a Magyarországot érintő minden ügyben az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és általában a szövetséges országok felé. A Bizottság törekszik arra, hogy elősegítse a németek ellen irányuló magyarországi polgári és katonai ellenállást. Nem képvisel egyetlen politikai pártot sem, és nem foglal állást egyetlen belpolitikát érintő kérdésben sem, de állandó célja a magyar szuverenitás és függetlenség helyreállítása, az alkotmányos demokrácia alapján.”¹³

Az új bizottság felállításáról az összes megbízható magyar diplomatát tájékoztatták; akik vállalták, hogy csatlakoznak hozzá, azoktól azt kérték, hogy jelzésképpen küldjenek egy táviratot, melyben a *J'accepte* („Elfogadom”) szó áll. Miután hivataláról lemondott, majd állampolgárságát is elveszítette, Bakách-Bessenyei csatlakozott a Barcza és Pelényi vezette szervezethez. Néhány kivételtől eltekintve, tagjai az 1944 márciusa előtt lemondott diplomaták közül kerültek ki, ebbe a csoportba tartozott a magyar követek krémje, és sok más diplomata konzuli, alkonzuli és titkársági szintről.¹⁴

¹² Uo.

¹³ Báró Bakách-Bessenyei György levele Pelényi Jánosnak (1944. 05. 02.) Papers of János Pelényi. Box 1. Filed. Hoover Institution Archives. [Nagy borítékban, vegyes iratokkal együtt.]

¹⁴ Memorandum a Követi Bizottság küldetéséről és tagjainak összetételéről [Dátum nélkül, valószínűleg 1944]. Papers of György nagyalásónyi Barcza, Box 11, Committee of Ministers, Hoover Institution Archives. See Appendix for the list of committee members.

Barcza számított Eckhardt Tibor részvételére is, ezért belefoglalta nevét az eredeti tagfelvételi meghívóba, de utóbbi ezt visszautasította, utalva arra, hogy ő továbbra is a Vámbéry-Károlyi frakció rágalomhadjáratának első számú célpontja. Egy dátum nélküli, kézzel írott személyes üzenetet küldött Pelényinek, a következő szavakkal: „Üdvözlöm és készséggel támogatom a rendkívül szükséges, ellenállásra irányuló cselekvést, de kérem, ne tüntessék fel a nevemet a Bizottság tagjainak névsorában, mivel jelenleg semmilyen gyakorlati eredményt nem lehetne elérni az én részvételemmel.”¹⁵

1944. május 18-án, amint a Követi Bizottság megalakult, Pelényit Dartmouth-ban felhívta a Külügyminisztériumból Howard Travers, és jelezte, hogy másnap meglátogatja. Mivel Pelényi azt hitte, hogy látogatása fiának Dartmouth-ba való felvételével kapcsolatos, meglepődött, amikor megtudta, hogy Travers „hivatalos ügyben”, „felettesei utasítására” kérte a találkozót.¹⁶ Az üzenet, amelyet Travers hozott, kódolva volt, először tehát át kellett írni. Pelényi jegyzetei szerint az üzenet lényege az volt, hogy „bár a Minisztérium nem ismerhette el a Bizottságomat, a javasolt tevékenységekre jóindulattal tekintett, így kész volt megkönnyíteni a magyarok közötti kapcsolatteremtést (táviratok költsége), amennyiben az a Külügyminisztériumon

keresztül történik. Mivel a Külügyminisztériumra úgy hivatkozott, mint »ők«, megkérdeztem, hogy kik »azok az ők?«. Azt felelte, hogy rajta kívül egyedül Hull, Stettinius [...] és Cannon tudott róla.”¹⁷ Travers még azt is említette, hogy a Minisztérium megpróbált kapcsolatba lépni gróf Bethlen Istvánnal. A kérdést alaposan megtárgyalták, majd Pelényi feljegyezte, hogy Travers „azonnal felismerte, hogy bizonyos elemek bárkit megtámadnának, akik részt vesznek a magyar mozgalomban,”¹⁸ és hogy a nyilvánosságra kerülése esetén elveszteném azt a lehetőséget, hogy használni tudjak.”¹⁹

Pelényi elfogadta a javasolt egyezséget a Külügyminisztériummal, de jelezte Traversnek, hogy az Egyesült Államok elnökének is jóvá kell hagynia, mivel ő 1940-ben követi posztjáról való lemondásakor megígérte, hogy egyeztetni fog az elnökkel, mielőtt bármilyen politikai tevékenységbe kezd. Hozzátette, hogy készít egy feljegyzést a kérdésről az elnök jóváhagyására. Travers kérte és meg is kapta Pelényi felhatalmazását arra vonatkozóan, hogy az elnöknek szánt feljegyzést azonnal megmutassa Eckhardt Tibornak.

Eckhardt másnap, május 20-án látta a feljegyzést. A következő esti telefonbeszélgetésről szóló jegyzetek szerint Eckhardt azt javasolta, hogy tartsák tevékenységüket titokban, és hogy „semmit sem nyerhetnek azzal,

ha engem [Pelényit] támadásoknak tesznek ki, különösen mióta a nyugati kommunista pápa [A jelző valószínűleg Eduard Benešre vagy éppen Vámbéry Rusztemre vonatkozik – K. L. K.] támadásba lendült minden korábbi követ ellen, beleértve engem is.”²⁰ A nap folyamán Pelényi megfogalmazta az új szervezet szándéknyilatkozatát és Travers kérésének megfelelően elküldte neki a Külügyminisztériumba, ahol felettesei azt elfogadták.

Bár Magyarország hivatalosan a tengelyhatalmak szövetségese volt, széles körben ismert, hogy a magyarok a háború előrehaladtával számos diplomáciai lépést tettek annak érdekében, hogy a német szövetségtől eltávolodjanak. Pelényi értékes közvetítője volt a naprakész információknak. 1943 májusában kapott például egy bizalmas levelet Magyarországról, Bethlen István korábbi miniszterelnöktől, akivel ő és Eckhardt rendszeresen levelezett. Bethlen megköszönte neki meglátásait és tanácsait, valamint állapotjelentést küldött a magyarországi ellenállási mozgalomról: „Jelentős gyakorlati segítséget tudnánk nyújtani az angolszász megszállás elősegítésére, és számos eszközzel rendelkezünk is már erre a célra. Tájékoztatom, hogy az egész országban szerveztünk csoportokat, melyek az angolszász csapatok érkezése esetén utasítást kaptak, hogy mindenben segítségükre legyenek. Másrésről világos,

¹⁵ Eckhardt Tibor levele Pelényi Jánosnak [Dátum nélkül]. Papers of János Pelényi, Box 1, Hoover Institution Archives. [Nagy borítékban, vegyes iratokkal együtt.]

¹⁶ Pelényi János kézzel írott jegyzetei D. Howard Travers-zel való találkozásáról [Hanover, 1944. 05. 19.] Papers of János Pelényi, Box 1, Hoover Institution Archives. [A boríték felirata: „Az eredeti és az azt követő feljegyzésem és továbbítása.] Egy név Pelényi feljegyzéseiben némileg olvashatatlan, lehetséges, hogy „Dulles”-t jelenti.

¹⁷ Uo.

¹⁸ A szövegből nem derül ki, Travers pontosan mely magyar szervezet(ek)re utalt.

¹⁹ Pelényi János kézzel írott jegyzetei... [1944. 05. 19.]

²⁰ Uo.

hogy földrajzi helyzetünkből kifolyólag nem kezdeményezhetünk semmilyen akciót a meg szálló csapatok érkezése előtt. A részünkről történő bármilyen elhamarkodott vagy meggondolatlan cselekvés még késleltethetné is a szövetségesek katonai akcióját. Jelenleg minden eshetőségre készen tartjuk vasútjainkat, hídjainkat és útjainkat, várva a szövetséges hadosztályok jövőbeli közeledését.”²¹

Megjegyezte, hogy a szövetségesekkel való együttműködés útjában egyedül a németek és a románok által erősen felfegyverezett magyarországi német kisebbség állhat. A levél azt is hangsúlyozta, hogy a „Magyar Revíziós Ligának fontos szerepet szánunk Magyarországon. Mióta Ön elment, az ország minden községében hatékony szervezetet épített ki, és ma ez a legerősebb szervezet. A Cserkészszövetség beolvadt a Revíziós Ligába és elutasította a bécsi Hitlerjugendhez való csatlakozást, ahogy a németek egyébként kérték volna.” Végül kérte Pelényit, hogy küldjön újabb híreket.²²

Nyilvánvaló, hogy Magyarországon 1943 elején még élt a remény, hogy megmenekülhetnek attól, hogy szétmorzsolódnak a németek és az oroszok között a saját országukban vívott csatában. 1943 folyamán még megmaradt annak halvány lehetősége, hogy a magyarok uralni tudják a helyzetet. A németek nem vették át az irányítást a főbb kormányzati szervek felett, így bizonyos

lehetőségek nyitva maradtak. A Követi Bizottságot megalakító disszidens diplomaták voltak azok, akikbe a szorult helyzetben lévő kormány a legnagyobb bizalmát vetette, miután ők voltak leginkább tudatában az ország tarthatatlan helyzetének. Amikor azonban a német érdekeket kiszolgáló Sztójay-kormány 1944 márciusában megalakult, német mintára nekikezdett a zsidók gettóba kényszerítésének, majd deportálásának, melyet a Horthy-rezsim korábban sikeresen halogatott, a háború további alakulásával együtt tovább rontotta Magyarország helyzetét.

A Magyarországon aktívan működő Revíziós Liga még mindig azt jelezte a Követi Bizottság vezetőinek, hogy tagjai képesek lehetnek a látszólag elkerülhetetlen katasztrófa megakadályozására, 1944 őszére azonban csaknem az összes magyarországi náciellenes párt vezetőjét Németországba hurcolták.

Egy, a római magyar követségről Barcza Györgynek írt, 1944. szeptember 19-én kelt levél szerint „ezek a vezetők képviselik az összes náciellenes szervezetet, és mindenképpen az ország túl nyomó többségét jelentik. Ebből az okból kifolyólag az emigrációban élő vezetők az alkotmány szellemében *pars pro toto* cselekedhetnek és alakíthatnak egy régensi bizottságot az alkotmány által előírtak szerint és fenntarthatják Magyarország szuverenitását, ameddig az idő nem kedvező az otthoni

cselekvéshez, a kormányalakításhoz, valamint a törvény és a rend visszaállításához.”²³

A második világháború utolsó kaotikus hónapjaiban Barcza és a Követi Bizottság vezetői heroikus erőfeszítést tettek az ostromlott magyar nemzet érdekében szolgálatában. Svájcban Bakách-Bessenyei vezetésével segélyszervezetet hoztak létre, mely magyar diákoknak és menekülteknek nyújtott segítséget. Az Egyesült Államokban megalakult az Amerikai Magyar Segélyszervezet, mely Svájcban vásárolt orvosi felszereléseket és gyógyszereket szállított Magyarországra. A Nemzetközi Vöröskereszttel együttműködve Ghika György korábbi washingtoni magyar követ megszervezte, hogy az Egyesült Államok negyedmillió dollár értékű orvosi segélyszállítmányt szállítson Budapestre. Ez csak néhány azok közül az eredmények közül, amelyeket a Követi Bizottság rövid fennállása alatt elért.

Láthatjuk, hogy a Követi Bizottság az Egyesült Államokban nem hivatalos támogatást, sőt még valamennyi pénzügyi segítséget is kapott a kormánytól. A Külügyminisztérium részéről a legfontosabb kapcsolatot Howard Travers jelentette, aki felé Eckhardt Tibor volt a közvetítő és a fő információforrás a Követi Bizottság tevékenysége, illetve a Magyarországra vonatkozó egyéb hazai és nemzetközi események tekintetében.²⁴ Kérdéses viszont, hogy ez esetben miért nem támogatta

²¹ „András Tamás” [Bethlen István] levele Pelényi Jánosnak (1943. 05. 28.). Papers of János Pelényi, Box 1, Folder: Letters Following My Resignation, Hoover Institution Archives. A magyar vezetőség, Kállay miniszterelnök és a korábbi miniszterelnök, Bethlen közötti kommunikáció elsősorban a lengyel földalatti szervezet, különösen cserkészek közvetítésével zajlott.

²² Uo.

²³ A Római Magyar Királyi Követség levele Barcza Györgynek (1944. 09. 19.). Papers of János Pelényi, Box 1, Hoover Institution Archives.

²⁴ Követi Bizottság [Jelentés]. Barcza Papers. Hoover Institution Archives. Box 11, Committee of Ministers. A jelentés eredetijének alján egy kézzel írt lista található azoknak a bizottsági tagoknak a nevével, akik megkapták Barcza jelentését. Pelényi neve után másodikként

nyilvánosan sem az Egyesült Államok, sem Nagy-Britannia a Bizottság erőfeszítéseit vagy biztosított számukra több segítséget. A válasz talán egy másik, Magyarország jövőjével kapcsolatban teljesen más programot képviselő emigrációs csoport által elterjesztett hamis információkban keresendő.²⁵

A VÁMBÉRY-FRAKCIÓ MEGALAKULÁSA ÉS TÖRTÉNETE

Amire az emigráns magyar diplomaták elsősorban törekedtek, az Magyarország politikai *status quo*-jának háború utánra való megőrzése volt. Először Eckhardt Szabad Magyarország Mozgalmán keresztül, majd miután ez kudarcot vallott, a Követi Bizottság révén kívánták ezt megvalósítani. A magyar emigránsok egy másik csoportja és támogatóik viszont éppen ennek a célnak az ellenkezője érdekében dolgoztak. A „nyugati kommunista pápa”, akire Eckhardt fentebb utalt, talán Eduard Beneš vagy éppen Vámbéry Rusztem lehetett. A háború utáni magyarországi változások érdekében létrejött mozgalmak e két vezető hatalomgyakorlója haláláig nemcsak Eckhardt végzete maradt, hanem erős ellenzéket alkotott a fennálló magyar vezetéssel szemben is.

Vámbéry meg volt győződve róla, hogy minden rossz, ami Magyarországot érte,

a Horthy-rezsim reakciós vezetése, valamint a nemesség és a kisenemesség jogainak állandósítása miatt következett be. Ebben a kérdésben hajthatatlan volt. Egy 1942. október 2-án a *Harc!* számára írt, *Mi lesz Horthy után?* című cikkének tervezetében azoknak a politikai pártoknak „üzent”, akik készek lehetnek csatlakozni a Horthy-Kállay-Bethlen köréből álló koalíciós kormányhoz: „... ha saját akaratukból belemennek egy ilyen házasságba, még a Mindenható sem tudja majd elejteni a vádat, mely szerint azzal, hogy megőrizték az 1919-es politikai berendezkedést, megpróbálták megakadályozni Magyarország demokratikus átalakulását. Csak a korlátozott intelligenciával rendelkező emberek gondolhatják, hogy a demokráciára törekvő népek között Magyarország fennmaradhat, mint a feudális berendezkedés szigete.”²⁶

Vámbéry 1938-ban érkezett meg az Egyesült Államokba, miután felismerte, milyen úton halad Magyarország a németekkel kötött szövetség következményeként, és mivel Európában még nagyobb politikai felfordulásra számított. A már idősödő Vámbéry ellentmondásos személyiség volt, bámulatos intellektuális erővel bírt, kicsi, de hangos baloldali politikai bázissal, Magyarországról és a magyar politikáról alkotott merev nézetekkel, ugyanakkor határozott politikai programmal

rendelkezett. Hamarosan tanítani kezdett New Yorkban a *New School for Social Research*-ben és folytatta a Horthy-rendszer elleni befolyásos tevékenységét. Baloldali sajtóorgánumoknak írt, mint például a *The Nation*, lobbizott a politikai változásért Magyarországon és a Duna-medencében, valamint – baloldali kollégái hálózatának segítségével – megpróbálta befolyásolni az amerikai külpolitikát.

Nem nehéz megérteni, hogy Vámbéryt miért tartották olyan nagyra a büntetőjog területén végzett tudományos munkájáért, vagy hogy baloldali nézetei ebben az időszakban miért találtak a közvélemény támogatására Amerikában. Termékeny írói munkássága és kapcsolatai révén aránytalan befolyást gyakorolt, különösen egyes egyetemi és szellemi körökben, mivel e téren a kommunista ügynek és politikai ideológiájának jelentős számú támogatója volt az angol nyelvű világban, különösen Angliában és az Egyesült Államokban. Másrészt viszont Vámbéry nem sok támogatást kapott az emigrációs közösségekben, kivéve a kommunistákat és szocialistákat, de még ők is gyanúsak tartották elitista hátterét, amint azt a vele kapcsolatban a kommunista *Magyar Jövő* nevű újságban megjelent cikkek jól mutatják.²⁷

Vámbéry tisztában volt azzal, hogy az amerikai magyar közösségekben a Horthy-rezsimmel

Eckhardt Tiboré szerepel, aki azonban nem fogadta el a bizottsági tagságot.

²⁵ Pathy László: *Note on Hungarian Questions* [Memorandum, 1944. július]. Special Operations Executive (SOE) HS 4/97. Assessment of Situation Inside Hungary. National Archives of the United Kingdom. A feljegyzés a Követi Bizottság megalakulásával foglalkozik. Bemutatja, hogy a britek tudatában voltak a megalakulásának, és megjegyzi, hogy „semmi sem indokolja, hogy ne váljon egy jövőbeli, mindenre kiterjedő szervezet magjává, a következő célokkal [sic!]”. A feljegyzés ezek után megvizsgálja azokat a lehetséges funkciókat, amelyeket a Követi Bizottság (melyet itt Egyesült Szabad Magyar Frontként említ, javasolt szervezeti névként) végrehajthatna vagy elérhetne. A feljegyzés azt is megemlíti, hogy Magyarországon a háború utáni propagandakampányt „Howard úr” (Pálóczy-Horváth György, aki eredetileg a D osztály és az SOE alkalmazásában állt, és akit a magyar kormány szovjet ügynöknek tekintett) alakítja.

²⁶ Papers of Rusztem Vámbéry, Box 3, Folder: Speeches and Writings, Hoover Institution Archives.

²⁷ A *Magyar Jövő*-ben megjelent, a Vámbéry-szervezet megalapításával foglalkozó cikkek negatív állításokat fogalmaznak meg Vámbéryval kapcsolatban és kiemelik a politikai vezetés támogatásának hiányát.

kapcsolatos nézetei milyen érzéseket váltanak ki. Mielőtt az Egyesült Államok belépett a második világháborúba, egy bizonyos Wrong professzor a kanadai magyar közösség egyik vezetőjének írt levelében javasolta, hogy Vámbéry előadássorozat megtartásával segíthetne ellensúlyozni a „nácibarát” (értsd: a Horthy-rendszert támogató) propagandát. A kanadai közösség egyik vezetője, Steinmetz Károly azt válaszolta, hogy „körülbelül hat vagy hét vezető torontói magyar úriember szerint, akiknek véleményében én is osztozom, hiba lenne Vámbéry professzort Torontóba vagy akár Kanadába hívni, hogy a magyaroknak előadást tartson a »náci propaganda ellensúlyozására«, mivel itt a magyarok körében nincs náci mozgalom vagy propaganda. Valójában a magyarok nagyon is a náciizmus ellen vannak! Itt több problémánk van a kommunista elemekkel.”²⁸

Miután számított Eckhardt Tibornak, a magyar kormány nem hivatalos képviselőjének amerikai visszatérésére 1941-ben, Vámbéry meg akarta alakítani saját csoportját, hogy ellensúlyozza Eckhardt lehetséges befolyását. Vámbéry és az újonnan érkezett Fényes László 1941. június 6-án megalapította a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségét a *Magyar Jövő* irodájában megtartott közgyűlésen, amelyen 22 ember vett részt.²⁹ A találkozási a *Magyar*

Jövőben megjelent cikk szerzője gyorsan megjegyezte, hogy függetlenül az alapító tagok által vallott liberális értékektől, csak meghívott vendégek vehettek részt rajta, azzal a szándékkal, hogy a nem kívántnak tartott elemeket – a munkásosztályhoz tartozó amerikai magyarokat – távol lehessen tartani.³⁰ Ellentétben Vámbéry várakozásaival, szervezetének megalakítását nem fogadták túl lelkesen, még a legliberálisabb körökben sem. A *Magyar Jövő* azt írta, hogy „Vámbéry Rusztem az utóbbi húsz évben nem tett semmit, most pedig hirtelen politikai ambíciói vannak.”³¹ Vámbéryt „kiégett professzorként” emlegetve a szerző úgy vélte, hogy Vámbéry demokraciáelfogása nem foglalta magába a közvélemény részvételének fogalmát, miközben Vámbéry ezt az álláspontot a Horthy-rezsimnek tulajdonította.

A Vámbéry-szervezet vezetősége nemcsak magyarokból, hanem más etnikai kisebbségekhez tartozókból is állt, akik egy szélesebb körű Dunai Föderáció lehetséges tagjait képviselték. Nem fér hozzá kétség, hogy a szervezetet eredetileg azért hozták létre, hogy közömbösítés Eckhardtot és munkáját szabotálják. Két hónappal Eckhardt Egyesült Államokba érkezése előtt Vámbéry levelet írt a csehszlovák emigráns külügyminiszternek, Jan Masaryknak Londonba, hogy cseh pénzügyi támogatást kérjen egy tervezett,

kéthetente megjelenő, az ő álláspontjukat képviselő kiadványhoz. A levélben megpróbálta megijeszteni Masarykot, utalva arra, hogy Eckhardt sikere az Egyesült Államokban veszélyeztetné a csehszlovák ügyet. A levél először úgy jellemezte az amerikai magyarok elsöprő többségét, mint revizionistákat, a kifejezés megfelelő álca a náciizmus vagy a kommunisták elnevezésére, majd azzal a megfigyeléssel folytatta, hogy „van egy vékony értelmiségi réteg, mely mindkettőt elutasítja, és általában távol tartja magát a politikától.”³²

Érdekes, hogy Vámbéry szükségét érezte annak, hogy előre hiteltelenséget az azt a támogatást, amelyet várakozása szerint Eckhardt kapni fog az amerikai magyar közösségtől. A levél azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy Vámbéry felismerte, hogy az amerikai magyarok többsége politikai szempontból inkább Eckhardt Magyarországi jövőjére vonatkozó víziójával ért egyet, mintsem az övével. Úgy tűnik, nem vette viszont figyelembe, hogy a szóban forgó amerikai magyarok már hosszabb ideje amerikai állampolgárok voltak, többségük második generációs, akiknek politikai döntéseire a Horthy-rendszernek nem volt közvetlen befolyása.

Bármelyik másik írásánál jobban fejezi ki Vámbéry félelmeit a Masaryknak írt bizalmas magánlevele: „Propa-

²⁸ Steinmetz Károly levele Prof. Wrongnak (1940. 10. 14.). Papers of Rusztem Vámbéry, Box 2, Folder: Charles Steinmetz, Hoover Institution Archives.

²⁹ Jöjjön, aminek jönni kell – kiáltja Fényes, Vámbéry, és lelkesen háborúba indulnak. *Magyar Jövő*, 1941. 06. 13. Papers of Rusztem Vámbéry, Box 8, Folder: Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége, Clippings 1941, Hoover Institution Archives.

³⁰ „Szánalmas »gyűlés« volt, amin csak meghívottak vettek részt, nyilván el akarták kerülni, hogy »nem oda való« elemek – értsd ezalatt a munkást, dolgozót – bekerüljenek.” Uo.

³¹ „Vámbéry Rusztem az elmúlt húsz év alatt nem tett semmit, most hirtelen politikai ambíciói vannak. Nem mintha egyetlen egy munkás is vágyakozna az elaggott professzor politikai mozgalmába, mert ottan amúgy sem hallott volna mást, mint háborús uszítást.” Uo.

³² Vámbéry Rusztem levele Jan Masaryknak (1941. 07. 13.). Papers of Rusztem Vámbéry, Box 2, Folder: Jan Masaryk 1941, Hoover Institution Archives. A levél „bizalmas” megjelöléssel szerepel és Masarykot londoni csehszlovák külügyminiszterként szólítja meg.

gandatevékenységünk azért is egyre fontosabbnak tűnik, mivel a magyar kormány az irányban tesz lépéseket, hogy küldöttjén, Dr. Eckhardton keresztül, az amerikai revíziós szervezeteket felhasználva álemigráns kormányt hozzon létre, mely a szövetségesek győzelme esetén biztosítaná a reakciós rezsim háború utáni fennmaradását Magyarországon. Ezek a törekvések erőteljes támogatásra találhatnának az ebben az országban kiadott magyar újságok nagy részénél. Nagy jelentőségűnek látszik tehát számunkra, hogy megvessük a lábunkat az irodalom terén demokratikus, liberális és progresszív mozgalmunk támogatása érdekében.”³³

Vámbéry havi 1000 dollárt kért Masaryktól a tervezett kiadvány támogatására. Levelét azzal a kéréssel zárta, hogy ha Masaryk osztaná a nézeteit, nagyra értékelné, ha felvetné a kérdést a csehszlovák külügy- és propagandaminisztériumban. Ezt követően a *Harc!* című „antifasiszta lap” pénzügyi támogatást kapott, az pedig metsző kritikákat kezdett közölni Eckhardtról, a Szabad Magyarország Mozgalomról és amerikai támogatásáról.³⁴

Vámbéry magánlevelezése személyiségének kisszerű és vitriolos oldalát fedi fel, melyet barátai és támogatói – mint például Jászi Oszkár – úgy magyaráztak, hogy „szenveldéye és ironiája természetes következményei harcos életének”.³⁵ Vámbéry publikálásra

szánt írásai azonban műveltségről tanúskodó, tudományos, szellemes és meggyőző prózában „magyarázták el” a magyar helyzetet a nyugati olvasóknak. A legtöbb tárgyilagos szemléletű nyugati kutató felismerte, hogy a magyarországi helyzetábrázolás, melyet Vámbéry bemutatót, a történelem megmászása, az ország múltjára és jövőjére vonatkozó személyes érveikhez illeszkedő volt. Vámbéry azonban az amerikai baloldali szocialista és kommunista értelmiségi sajtó kedvence lett.

1942-ben a *The Nation* című folyóiratban Jászi Oszkár azt állította, hogy a két világháború közötti időszakban Vámbéry „az elnyomottak egyfajta nagykövete volt”. Kijelentette továbbá, hogy „minden kiváló és intelligens külföldi, aki megpróbálta megérteni a magyarországi helyzetet, ellátogatott Vámbéry otthonába, hogy meghallgassa a múlt igaz történetét, az ellenforradalom szövevényes mesterkedéseit és annak diplomáciai következményeit.”³⁶ Ez természetesen másodkézből szerzett tudás volt, hiszen Jászi már a bolsevik hatalomátvitel idején elhagyta Magyarországot, és nem is tért vissza még egy rövid látogatásra sem, egészen a második világháború lezáruláig. Ha az „elnyomottak nagykövete” lenni egyenértékű a népszerűtlen cselekedetek felvállalásával – mint például Rákosi Mátyás védelme magyarországi hazaárulási perében –, akkor ez az elismerés találó lehet. Nyugaton azonban Vámbéry demokrataként és

az elnyomott magyar népesség egészének szószólójaként mutatta be önmagát, nem pedig olyan különleges érdekek támogatójaként, mint például kommunista párti aktivisták jogi védelme.

A Jászi leírásában megjelenő Vámbéry-kép, a Magyarországra látogató tájékozatlan nyugati látogatókat eligazító guru-ként való ábrázolás pontatlan. Néhányan valóban vonzódtak Vámbéryhez, de a diplomaták és tudósok nagyobb része Pelényit és Eckhardtot többre becsülte. A két háború között Magyarországon szolgálatot teljesítő amerikai követek rendszerint támogatták Eckhardtot és az általa Nyugaton képviselt Horthy-rezsimet. Amikor Vámbéry a nyomtatott sajtóban nyilvános vitát kezdeményezett John Flournoy Montgomeryvel annak Eckhardt melletti kiállása miatt, a korábbi magyarországi amerikai követ nem vette fel a kesztyűt, és kitért egy elhúzódo vita elől.³⁷ Még Jászi is elismerte, hogy Vámbéry nagyon kevés hivatalos támogatást kapott Amerikában, ottani helyzetét úgy jellemezte, hogy „nemes szegénységben (élt) és nem kapott segítséget az ország nagyjaitól, akik a Habsburgoknak és a Horthy-rendszer rejtett képviselőinek kedveztek”.³⁸

Vámbéryt és hasonlóan gondolkodó társait az a meggyőződés hajtotta, hogy a magyarokat az „uralkodó osztályok” elnyomásától csak a múlttal és annak vezetőivel való drámai szakítás

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Jászi Oszkár: Introduction to „The Hungarian Problem” by Rustem [sic!] Vámbéry. *The Nation*, 1942. 05. 07.

³⁶ Uo.

³⁷ *Levélváltás Vámbéry és Montgomery között.* (1942. 02. 09., 12., 14., 03. 21.). Papers of Rustem Vámbéry, Box 2, Folder: John Flournoy Montgomery 1942, Hoover Institution Archives.

³⁸ Jászi i. m. 1942.

szabadíthatja fel. Úgy érezték, hogy a jövőben Magyarország csak a Dunai Föderáció részét képező demokratikus nemzetként maradhat fenn, melyhez a korábbi Osztrák–Magyar Monarchia összes utódállama csatlakozhatna. Szükségtelen is megemlíteni, hogy a Jászi-modell szerint megalakuló kormányban a Horthy-korszak egyetlen vezetője sem vehetett volna részt. A „Dunai Föderáció” elmélete kidolgozójának és legfőbb képviselőjének Jászit tartották, és ez képezte az alapját számos évtizeden keresztül a Vámbéryvel való együttműködésének.

Magyarország Dunai Föderációban való részvételének ötletét azonban nem kizárólagosan Jászi és csoportja képviselte. A Revíziós Liga által az 1920-as évek vége felé (ekkor Eckhardt volt a szervezet alelnöke) felvetett gondolatot a Független Magyarorszáért Mozgalom 1941-es megalakulásakor kiadott kiáltványának egyik pontjaként is megtalálhatjuk. Az utódállamok politikai vezetői azonban túlságosan is lelkesen támogatták Jászi tervét, mivel legnagyobb félelmük a magyarországi revíziós mozgalom sikere és/vagy a Habsburg Monarchia visszaállítása volt. Bármelyik – netán mindkettő – megvalósulása esetén tudták, hogy súlyos politikai veszteséget kell elszenvedniük.

Vámbéry és támogatói gondolkodása sok ponton közös volt az utódállamok vezetői – különösen a csehszlovákiai Eduard Beneš – által támogatott politikai ideológiával. Talpraesett politikusként Beneš olyan okosan lavírozott, hogy mind a brit, mind a szovjet politika nagyra tartotta. A magyar politikai vezetés Eckhardt és Pelényi személyén keresztül figyelmeztette az Egyesült Államokat, hogy Beneš úgyszólván „Sztálin zsebében van”. De ahogy John F. Montgomery mindezt megerősítette *Magyarország, a vonakodó csatlós* című könyvében, figyelmeztetéseiket figyelmen kívül hagyták.³⁹ Ezek után talán nem meglepő, hogy az egykori Szovjetunióból származó, korábban titkos levéltári anyaggal dolgozó kutatók (az 1995-től kezdve napvilágra került VENONA-akták⁴⁰ alapján) arra a meggyőződésre jutottak, hogy igaz az a régóta fennálló magyar hiedelem, mely szerint Beneš szovjet ügynök volt.⁴¹

Az emigráns csehszlovák kormány a háború során végig erőteljesen támogatta Vámbéry álláspontját, még egy hírlevelet is kiküldött, melyet a Csehszlovák Kormány Információs Szolgálatának Kárpát-ország Osztálya adott ki, benne Vámbéry *A Berlin-Budapest házasság gyümölcsei, 1944* című cikkével. Nem is kérdés, hogy

Vámbéry a csehek oldalára állt a háború utáni Magyarországon általa elképzelt politikai változások megvalósítása érdekében.⁴²

Vámbéry saját javaslatát – demokratikus Magyarország a Dunai vagy Balkáni Konföderáció keretein belül, melynek egyik vezetője sem volt a Horthy-korszak kormányainak tagja – egy titkos megjelölésű feljegyzésben mutatta be az Egyesült Államok Külügyminisztériumának 1944. május 10-i keltezéssel. Ebben azt vetette fel, hogy az általa alapított Új Demokratikus Magyarorszáért Mozgalom működhetne a háború utáni magyar kormányzat magyar tanácsadó bizottságaként. Ezzel szerinte elkerülhető lenne „az uralkodó kaszt képviselőinek” bevonása, „akik túlságosan is készek alkalmazkodni bármilyen külföldi hatalomhoz, amely történetesen az országot irányítja”.⁴³ Ez a feljegyzés ismertette a mozgalom ajánlásait a háború utáni Magyarországra vonatkozóan, és megállapította, hogy azok végrehajtását nem kellene akadályozni, mivel „valószínűnek tűnik, hogy az oroszok azt a kívánságukat, mely szerint szomszédjukban demokratikus és nem agresszív országokat szeretnének tudni, komolyan gondolják”.⁴⁴

³⁹ A könyvben Montgomery magyarországi amerikai követként töltött éveiről, valamint a magyar politikai helyzetről alkotott nézeteiről számol be. A könyv azután jelent meg, hogy a szovjetek a második világháború után hatalmukba kerítették Kelet-Európát. Montgomery, John Flournoy: *Hungary, the Unwilling Satellite*. New York, Devin Adair, 1946. Magyar megjelenését lásd: Montgomery, J. F.: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. [Ford. Barabás Miklós]. Budapest, Zrínyi, 1993.

⁴⁰ A VENONA-program során az amerikai titkosszolgálatok több évtizeden át fogtak el és fejtettek meg titkos szovjet üzeneteket. A program dokumentumainak titkosítását 1995-ben oldották fel.

⁴¹ Weisberg, Jacob: Cold War Without End. *The New York Times Sunday Magazine*, 1999. 11. 28.

⁴² Vámbéry, Rusztem: Fruits of the Berlin-Budapest Marriage 1944. Czechoslovak Government Information Service, Carpathian–Russian Desk [Hírlevél. A Csehszlovák Kormány Információs Szolgálatának Kárpát-ország Osztálya]. New York, 1944. Papers of Rusztem Vámbéry, Box 4, Folder: Speeches and Writings, Hoover Institution Archives.

⁴³ Vámbéry, Rusztem: Memorandum on Hungary to the U.S. State Department. (1944. 05. 10.). Papers of Rusztem Vámbéry, Box 4, Folder: Speeches and Writings, Hoover Institution Archives. A dosszié egy vázlatos változatot tartalmaz kézírásos javításokkal, valamint egy legépelt eredetit. Vámbéry szervezetének hivatalos elnevezése Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége volt, ebben a feljegyzésben azonban az Új Demokratikus Magyarorszáért Mozgalomra hivatkozik.

⁴⁴ Uo.

A Magyarországon 1945 novemberében megtartott, háború utáni első választás után Vámbéry egy dátum nélküli feljegyzést küldött a Külügyminisztériumnak, melyben emlékeztetett arra, hogy szervezetét fel kellett oszlatnia és a *Harc!* újságot be kellett szüntetnie, mivel Magyarországot „az Egyesült Államok valódi demokratikus rendszernek” ismerte el.⁴⁵ Mindenesetre – folytatja –, akik az Egyesült Államokban kemény küzdelmet folytattak a reakciós magyar elemekkel szemben, „kötelességünknek érezzük, hogy folytassuk a küzdelmet, amíg szükségesnek látszik.”⁴⁶ Árulkodó módon a feljegyzés a háború alatt írtak szellemében folytatódik: „Az amerikai magyarok ebben az országban még mindig túl nagy arányban támogatják a reakciós és antiszemita politikát, az amerikai magyar kommunisták viszont sajnos nem lehetnek a méreg ellenszerei, mivel realisztikus politikájuk megvalósítása közben késznek mutatkoztak a fő reakciós Amerikai Magyar Szövetséggel való együttműködésre.”⁴⁷ Majd miután hevesen kikelt az amerikai magyar sajtó ellen, mivel az fellépett mozgalmának álláspontjával szemben, elérkezett a feljegyzés leglényegesebb, 6. pontjához: „kérjük, hogy legyenek szívesek biztosítani számunkra a szokásos támogatást a következő 6 hónapra.”⁴⁸

Amíg azzal kapcsolatban bőszeges dokumentáció áll rendelkezésünkre, hogy a csehszlovák emigrációs kormány anyagi támogatásban részesítette a Vámbéry-bizottságot, ez a feljegyzés az egyetlen primer dokumentum, amely az Egyesült Államok külügyminisztériumát közvetlenül azonosítja, mint Vámbéry szervezetének pénzügyi forrását. Vámbéry iratai tartalmaznak néhány utalást a Howard Traverstől érkezett anyagi támogatásra, aki külügyminisztériumi tisztviselőként, a Vízum Osztály vezetőjeként titkos pénzügyi támogatást juttatott a Követi Bizottságnak is. Alighanem a politikai realizmus gyakorlatát követve a Külügyminisztérium mindkét emigráns csoportot támogatta.

Az Egyesült Államok külügyminisztériumától és a cseh emigráns kormánytól érkező anyagi támogatás mellett közvetett bizonyítékok utalnak arra, hogy Vámbéry brit támogatásban is részesült, ha nem is pénzügyiben. Ezt bizonyítja, hogy a brit titkosszolgálat létrehozta az Eckhardt- és magyarellenes *Igazmondó* című kiadványt, melynek – titokban tartott – szerkesztője Schultz Ignác volt, aki nyíltan publikált minden hónapban Vámbéry *Harc!* című lapjában.⁴⁹

A sors iróniája, hogy a Bullitt által Pelényivel 1943-ban megosztott terv következtében sem a fősodratú, otthon és

az emigrációs csoportoknál is komoly támogatottsággal rendelkező Követi Bizottság, sem a nép körében kevésbé támogatott, a baloldalon és az utódállamokban azonban nagy befolyással bíró Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége nem vált Magyarország háború utáni kormányának meghatározó erejévé. Mindkét csoport megfoghatkozott, és végül befejezte tevékenységét.⁵⁰ Egyes tagok továbbra is igyekeztek befolyással lenni és hatást gyakorolni a háború utáni Magyarország életére. A hidegháború kemény politikai valósága kellett az Egyesült Államoknak ahhoz, hogy 1947-ben jóváhagyja és finanszírozza egy emigráns szervezet, a Magyar Nemzeti Bizottmány létrehozását, amely mind belföldön, mind külföldön hatékony lehetett.

⁴⁵ Vámbéry, Rusztem: Memo on Hungarian Democracy [Dátum nélkül, valószínűleg 1945 vége–1946 eleje], 1. Papers of Rusztem Vámbéry, Box 4, Folder: Speech and Writings, Hoover Institution Archives.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo. 2.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ SOE Records HS/4/95. The National Archives of the United Kingdom, Kew.

⁵⁰ Barcza György levele Ambró [Ferenc], Apor [Gábor], Pelényi [János], Wodianer [Andor] és [Bakách]-Bessenyei [György] követeknek. (1945. november). Papers of György nagyalásnyi Barcza, Box 11, File: Committee of Ministers, György Barcza, Hoover Institution Archives. Ez a levél értesíti a követeket a döntésről, mely szerint a Követi Bizottság felfüggeszti tevékenységét a november 4-i magyarországi szabad választásoknak köszönhetően. A levél azzal a kikötéssel zárul, hogy amennyiben szükség lenne további cselekvésre a demokratikus Magyarország érdekeinek megvédéséhez, a csoportot újjászervezik.

Joó András

Koktél Wallenberggel

Háborús diplomácia és magyar fegyverszüneti erőfeszítések Stockholmban 1942 vége és 1944 márciusa közt

A második világháború időtartama alatt Svédországnak mindvégig óvatos és előre-látó politikát kellett folytatnia, de szigorú semlegességének fenntartása akár váratlanul is vezethetett konfliktusokhoz Németországgal vagy épp a Hitler ellen felsorakozott nagyhatalmak valamelyikével (utóbbiak közt talán leginkább a Szovjetunióval). A skandináv ország geopolitikai helyzetéből adódóan aggályok merülhettek fel azzal kapcsolatban, hogy a stockholmi kormányzat képes lesz-e a féltett nemzeti szuverenitást maradéktalanul megőrizni, valamint nem jelent-e a szovjetek előretörése új, minden addiginál nagyobb fenyegetést az ország függetlenségére nézve is. A háború alatt több semleges nemzet fővárosa játszott fontos szerepet a titkos diplomáciai manőverek színtereként, magyar szempontból Stockholm jelentősége – noha kifejezetten számításba vették, mint idővel lényeges színteret – valójában 1943 őszétől növekedett meg, nem kis részben azért, mert Finnország ott kezdeményezett az év tavaszától fegyverszüneti tapogatózásokat Moszkva felé. Valamennyi Németország ellenében fellépő szövetséges, köztük a Szovjetunió, rendkívül aktív diplomáciai és titkosszolgálati tevékenységet

folytatott Stockholmban, melynek fókuszában ugyancsak jelentős mértékben ott állt már a Németország veresége után előálló új európai helyzet felmérése, másképp fogalmazva: a Hitler-ellenes koalíció tagjainak a német vereségig inkább csupán elnapolt összeütközése. Az 1945-ben végül győzelmet arató koalíció tagjainak, túl az együtt elérni kívánt célon, ami Németország térdre kényszerítését jelentette, eltérő elképzeléseik voltak: geopolitikai értelemben vett érdekeik, valamint eszmei-ideológiai háttérük is különbözött. Látszott, hogy a Hitler legyőzésére közösen szövetkező angolszászok és a szovjetek közti ideológiai szakadék hosszabb távon aligha lesz áthidalható; erre a háborús együttműködésre – nem véletlenül – az „antagonisztikus kooperáció” történelmi terminusával szokás utalni.

A Baltikumtól egészen az Adriáig és a Balkánig elterülő, úgynevezett Köztes-Európa államai közül a legtöbb számára a Szovjetunió jelentette a legnagyobb biztonsági kihívást, miközben persze Németország keleti irányú törekvései szintén fenyegették őket. Állami szuverenitásuk, területi integritásuk és egymás közötti viszonyuk egyaránt a térségen belül átalakuló nagyhatalmi erőviszonyok

függvénye lett. Térségünk nem minden állama tudta megőrizni még névleges önállóságát sem a háború idején, és a világegést követően sem állt helyre állami szuverenitásuk. A vészterhes évek alatt számolni kellett tehát a teljes állami lét megszűntének nagyon is kézenfekvő lehetőségével. Különbség abban lehetett, hogy – adott körülmények közt – Németországtól vagy a Szovjetuniótól kellett-e épp inkább félni. A magyar kormányfő és az intenciói szerint tevékenykedő külügyi vezetés helyzetmérlegelésekor az említett szempontok nyomasztó módon kerülhettek elő, mondhatni – a területi kérdések mellett – az ország addigi léte, de legalábbis polgári létformája forgott kockán. Az épp zajló háború – a világhatalmi pozícióért folyó küzdelmen túl – ideológiai természetű is volt, ami (csakúgy, mint a határok) sem Magyarország, sem pedig a környező országok számára nem lehetett közömbös. Nem csupán határokról és mérsékelni kívánt háborús veszteségekről volt tehát szó, hanem a politikai berendezkedés, a szuverenitás, sőt egy addig megszokott létforma jövője volt a tét – már a háború kezdeti szakaszában is, annak vége felé pedig még jóval inkább.

1943 novemberében, kevéssel a sorsdöntő teheráni konferencia előtt, Ghyczy Jenő,¹ a Kállay-kormány külügyminisztere a következőket írta svájci követünknek, Bakách-Bessenyei Györgynek,² aki az Egyesült Államok ottani képviselőivel tárgyalt: „Mindig szem előtt kell tartani, hogy egy kis állam egy ilyen világháborúban egzisztenciájával játszik, amíg egy nagy állam legfeljebb céljai elérésében lesz visszavetve. Hiába igyekszem életemet 1945-re megmenteni, ha már 1943-ban agyonütnek.”³

Ami Magyarországot illeti, már viszonylag hamar, 1942 nyarán megkezdődtek egyfajta konkrét módon is megfogalmazódó magyar békeajánlat lehetséges fogadtatását puhatoló kapcsolatteremtési kísérletek a svéd fővárosban, mégpedig Gellért Andor⁴ révén, aki előzőleg a *Pesti Hírlap* munkatársaként Berlinben dolgozott, s az ottani amerikai diplomatákkal korábban jó viszonyt ápolt. Gellért jól képzett, széles nemzetközi horizonttal bíró személy volt, aki képes volt hatékonyan és gyakorlatiasan képviselni a Kállay Miklós irányítása alatt elinduló

és a háborúból való kiválást célul kitűző politikát, miközben hivatalos minőségben nem is dolgozott a magyar diplomácia képviselőjeként.

Gellért Teleki Pál tanítványa volt, és az Államtudományi Intézetben folytatott nyolcéves munkája után került külföldi posztra, mégpedig a Revíziós Liga révén. Végül meglehetősen komoly – sőt kifejezetten élvonalbelinek ítéltető – szerepet vitt Stockholmban. Sokan mások is, Gellért mellett (értve ez alatt leginkább a Revíziós Liga kiküldöttjeit, sajtótudósítokat vagy a Magyar Távirati Iroda képviselőjében működő egyéneket) egy némiképp a legendák homályába vesző „második vonal” vagy informális diplomáciai hálózat ügynökeinek minősültek, akikre kétségkívül számíthatott a magyar háborús külpolitika, miközben kereste a megfelelő csatornákat és a háborúból vezető kiutat.

A Kállay-kormány kezdeti erőfeszítéseit illetően ezek a fentebb említett informális szálak kínálkoztak megfelelőnek, ezeket pedig a miniszterelnökség és a külügy sajtóügyeit egy

személyben irányító, utóbb épp a svéd fővárosban követként tevékenykedő Ullein-Reviczky Antal⁵ vette a kezébe 1942 során. (Jegyezzük itt meg röviden: sem a külügyben, sem pedig Teleki korábbi híveinek körében nem mindenkinek az osztatlan öröme.) Utóbb a svéd fővárosban Gellért Ullein-Reviczky szinte valamennyi bizalmas tárgyalásán jelen volt 1943 őszétől kezdve, viszont ő maga egy ízben azt nyilatkozta egy, az Egyesült Államokban íródó érdekes kötet szerzőjének (Fenyő Máriónak, Fenyő Miksa fiának),⁶ hogy intézményesült keretekben „második diplomáciai front” soha nem is létezett. Stockholmból Gellért elsősorban Szegedy-Maszák Aladárral⁷ (tehát 1943 augusztusától közvetlenül a budapesti külügyminisztérium politikai osztályával) tartotta a kapcsolatot. Ullein-Reviczky emlékirataiban úgy fogalmazott, hogy a diplomáciai „második front” az ő és Szegedy-Maszák együttműködésének volt a gyümölcse, amit azonban utóbbi 1966-ban, már amerikai emigrációjában elég egyértelműen cáfolt egy levelében.⁸ Gellértnek szándékában állt ugyan, hogy három évtized távolából egykori

¹ Ghyczy Jenő (1893–1982): diplomata. Pályafutását osztrák–magyar konzuli attaséként kezdte. 1935 és 1939 között a berlini követség első beosztott tisztviselője. 1939-től a külügyben a politikai osztályt vezette, 1941-től pedig a külügyminiszter állandó helyettese, 1943. július 24-től 1944. március 22-ig külügyminiszter.

² Bakách-Bessenyei György, szentgyörgyvölgyi és galánthai, báró (1892–1959): diplomata. 1920 márciusától szolgált a külügyminisztériumban. 1938. június 15-től 1941 nyaráig a belgrádi követség élén állt, 1941. július 27-től 1943. szeptember 10-ig Vichyben, ezután Bernben volt követ.

³ Ghyczy levele Bakách-Bessenyeihez (1943. 11. 21.). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) P 2066, 1. doboz, 7. dosszié,

⁴ Gellért Andor (1907–1990): jogász, újságíró. Tanulmányait a Műegyetem Közgazdaságtudományi Karán, majd Párizsban és Berlinben végezte. 1930 és 1938 között Teleki Pál mellett dolgozott az Államtudományi Intézetben. 1941-ben az MTI berlini tudósítója lett. A világháború után Amerikában telepedett le, ahol a Szabad Európa Rádió New York-i szerkesztőségében dolgozott, majd 1954 és 1957 között Münchenben a magyar osztály vezetője volt.

⁵ Ullein-Reviczky Antal (1894–1955): diplomata, nemzetközi jogász, egyetemi tanár. 1938. december 16. és 1943. szeptember 9. között a sajtó- és kulturális osztály vezetője a külügyben. 1941 áprilisát követően egy személyben lett a miniszterelnökségi és a külügyi sajtóirányítás vezetője a két tisztség egybeolvasztásával, ezáltal pedig a magyar sajtóirányítás központi figurája. Kezdetől fontos szerepe volt a Kállay-kormány béketapogatódzásában. Felesége brit diplomata-család tagja volt, apósa Boszporusz-parti villájában sok információ cserélt gazdát.

⁶ Fenyő, Mario D. (1935): történész. A Bowie State University professzora, a *nyugatos* Fenyő Miksa legifjabb gyermeke. A Yale-en végzett, doktorátusát a washingtoni American University-n szerezte.

⁷ Szegedy-Maszák Aladár (1903–1988): diplomata. 1943–44-ben a külügyminisztérium politikai osztályának helyettes vezetője, majd vezetője volt. A német megszállás után Dachauba deportálták, ahonnan 1945-ben tért vissza. 1945-től magyar követ volt Washingtonban, de 1947-ben tisztéről lemondott és Washingtonban telepedett le.

⁸ Gellért Andor: A stockholmi színtér, 1942–1944. Adalékok a magyar „kiugrási diplomácia” történetéhez. (1. rész), *Új Látóhatár*, 1974/5. 365–377.; Ullein-Reviczky Antal: *Német háború – orosz béke: Magyarország drámája*. Budapest, Európa-História, 1993. 117.;

stockholmi működésének részleteit és tanulságait összefoglalja, de – talán feledve korábbi közlését – jobb címre maga sem tudott gondolni, mint (szó szerint) a következőre: *Második vonal*.⁹

Svédországban Gellért felvette a kapcsolatot Böhm Vilmossal,¹⁰ a Tanácsköztársaság egykori népbiztosával, aki a stockholmi brit követség sajtóirodájában dolgozott. A szociáldemokrata Böhm az egyik legismertebb alakja volt Kun Béla 1919-es tanácskormányának, ami Budapesten természetesen aligha gerjesztett különösebb bizalmat a személye, mint potenciális közvetítő iránt. A stockholmi brit követség Sajtófigyelő Irodája a Külügyminisztérium Hírszerző Osztályának (Foreign Office Intelligence Department, közkeletű nevének rövidítésében jobbára pontokkal: F.O.I.D.) helyi kirendeltségeként működött, s mint ilyennek, alapvető feladata túlmutatott a svéd fővárosban elérhető újságok, hírügynökségi összefoglalók és különféle egyéb sajtótermékek szorgos lapozgatásán. Böhm révén pedig – magyar szemszögből – egyfajta közvetlen csatorna nyílt a brit kormányzat, azon belül pedig a külügyi irányítás felé, de éppúgy a háborús egységkormányban részt vevő Munkáspárt irányába is. Ilyen csatorna igénybevétele másutt egy ideig nemigen mutatkozott még lehetősége

a magyar külpolitikát akkor irányító szűkebb körnek. A magyar diplomácia alapvető törekvése ugyanis az volt, hogy lehetőleg kerülje a kifejezetten titkoszolgálati megbízatással tevékenykedő angolszász személyek közreműködését, s megpróbálja az egyre-másra gyakoribbá váló titkos érintkezések során az eszmecserét mindinkább politikai kérdésekre terelni. A Szovjetunióval szövetkező angolszász hatalmaknak nem fűződött azonban érdeke ahhoz, hogy szándékaik, lehetőségeik vagy a titkos diplomácia terén illetékes szervezeteik valós céljait, kompetenciáját vagy épp aktuális mozgásterét a magyar vezetés előtt világosan feltárják. Budapesten mindeközben joggal és okkal látták úgy, hogy érdemes egyszerre több vasat is a tűzben tartani, s nem szabad idejekorán, elhamarkodottan megítélni, melyik semleges színtér is lehet majd utóbb az, amely idővel előtérbe kerülve olyan csatornaként jelenik meg, ahol az angolszász szövetségekkel valamiféle egyezsége lehet jutni.

Már 1942. november közepén eljuttattak néhány magyar javaslatot Stockholmba Kállay miniszterelnök jóváhagyásával, hogy azokat továbbítsák London felé. Böhm Vilmos maga (informálisan persze) azzal érvelt, hogy a Szovjetuniótól nem kell különösebben tartani Magyarországon, mert a háború

a németek és a szovjetek között – úgymond – a végsőig tart, így a nyugati hatalmak magatartása lesz a döntő. Ezzel a magyar külügyben és a magyarországi angolbarátok berkeiben is uralkodó általános, óvatosan optimista felfogást minden bizonnyal csak erősíthette. Szegedy-Maszák Aladár, a magyar Külügyminisztérium politikai osztályának későbbi vezetője 1943. február végén futárként Stockholmba utazott, ahol az amerikai Stratégiai Szolgálatok Hivatalának (Office of Strategic Services, OSS) ott állomásozó képviselőjével találkozott. 1943 októberének végén azután az amerikai követség egyik diplomatája bemutatta Gellértet Robert Taylor Cole-nak,¹¹ az OSS szervezetén belül is még külön, autonóm módon ügködő és el is különülő titkos hírszerzési részleg (SI) helyi képviselőjének. Nem sokkal később Gellért már szorosan és folyamatosan együttműködött a helyi OSS-szervezettel.¹²

Ha Stockholmról és az amerikai vonaláról ejtünk szót, volta-képp megkerülhetetlen Raoul Wallenbergnek, a később oly tragikus sorsra jutó budapesti embermentőnek a személye, aki korántsem előzmények nélkül és nem is teljesen a magyar törekvésektől függetlenül nyerte el utóbb nevezetes küldetését az immáron lángoktól ölelt, megszállt Magyarország fővárosába 1944 nyarán. A Wallenberg név

Fenyő, Mario D.: *Hitler, Horthy and Hungary. German-Hungarian Relations 1941-1944*. New Haven, London, Yale University Press, 1972. 114-115.

⁹ Gellért Andor: A stockholmi színtér, 1942-1944. Adalékok a magyar „kiugrási diplomácia” történetéhez. (2. rész). *Új Látóhatár*, 1974/6. 441.

¹⁰ Böhm Vilmos (1880-1949): szociáldemokrata politikus. A háború alatt mint referenst, a stockholmi brit követség Sajtófigyelő Irodája foglalkoztatta, amely a Foreign Office hírszerző osztályának részlege volt. 1946-tól 1948-ig Magyarország stockholmi követségének az élén állt.

¹¹ Cole, Robert Taylor (1905-1991): amerikai politológus. A háború alatt az OSS szolgálatában állt a svéd fővárosban, később a Duke Egyetem professzora volt. Visszaemlékezéseiben név szerint említette Gellértet. Lásd Cole, Robert Taylor: *The Recollections of R. Taylor Cole: Educator, Emissary, Development Planner*. Durham, NC, Duke University Press, 1983. 84.

¹² *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Szerk. Juhász Gyula. Budapest, Kossuth, 1978. 38-39 (lásd még a kötet 16. sz. dokumentumát is); Berger, Susanne – Birstein, Vadim: Raoul Wallenberg. Not an Accidental Choice for Hungary in 1944. In: *July 1944. Deportation of the Jews Foiled*. Szerk. Jeszenszky Géza. Reno NV, Helena History Press, 2017. 244.

Ullein-Reviczky Antal számára már követi működése előtt sem csupán a sajtóból volt ismert, és nem is egyszeri, valamely protokollvacsorán szerzett futó ismeretséget jelentett számára a fiatal svéd üzletember személye. A Wallenberggel történt találkozások körülményeiről és idejéről egyedül Ullein-Reviczky Antal angol feleségének gondosan vezetett naplója biztosít számunkra bővebb felvilágosítást, ezzel fontos adalékokat nyújtva Wallenberg küldetésének az utókor előtt csak lassan, fokozatosan feltáruló részleteinek a megértéséhez, elősegítve azt, hogy a nehezen összerakható mozaikkockákat végtére is a helyükre tehessek. A diplomata és Wallenberg első ízben még Budapesten találkozott, mégpedig egy szűkebb körű ebéd alkalmával, amelyre Balogh Józsefnek, az ismert szerkesztőnek és tudósnak a lakásán került sor. Balogh a magyarországi anglofil, náciellenes személyek informális hálóját tekintve feltétlenül fontos személyiségnek tekinthető, akinek valószínűleg sok mindenről tudomása volt, és korábbi angolszász kapcsolati szálak is összefutottak a kezében. Balogh 1944-ben a Gestapo áldozata lett (valószínűleg még Magyarországon, s nyilván nem is ok nélkül keresték őt fokozottan a német megszállást követően), személye ugyanis egészen más szempontok szerint is lényeges volt, mint csupán a *Hungarian Quarterly* vagy a *Nouvelle Revue de Hongrie* című, a külföldi

olvasóközönséget megcélzó, színvonalas folyóiratok jeles szerkesztőjeként.¹³

Wallenbergnek az 1940-es évek legelejétől voltak döntően üzleti jellegű kapcsolatai Magyarországon, mégpedig a Mellaneuropeiska nevű cégen keresztül, amely magyar élelmiszeripari termékek kereskedelmével foglalkozott, így 1942 és 1943 folyamán legalább kétszer időzött Magyarországon. Segítője a magyar vonalon Lauer Kálmán, a csak néhány évvel korábban Svédországba emigrált zsidó származású üzletember volt. Minthogy Svédország semleges volt, és így a tengelyhatalmak által uralt Európán belül szabadon közlekedhettek az ország cégeinek képviselőitében utazók, vagy épp a háborús hírekre éhes újságírók is, rajtuk keresztül lehetőség nyílt a hírszerzést jól szolgáló összeköttetések létesítésére. A Wallenberg-család több tagja, köztük Raoul is – szem előtt tartva természetesen hazafias kötelezettségét – megosztotta információit a svéd hírszerzés képviselőivel, többek között a magyar vonatkozásokat illetően is. Ezen felül az ország vezető hírszerzőinek egyikéhez (Helmuth Ternberghez) még rokoni szálak is fűzték magát Raoul Wallenberget. Jelen ismereteink alapján kirajzolódik az a kép is, hogy a svédek kontaktusai és persze értékesebb információi iránt az amerikaiak jelentékeny érdeklődést mutattak. Wallenberg a magyar

követségen több alkalommal megfordult vendégként, a fentebb említett Taylor Cole (OSS), Böhm Vilmos és Gellért úgyszintén személyes összeköttetésbe kerültek vele. Nem zárható ki, hogy Wallenbergnek lehettek információi egy, a svéd-magyar hírszerzői együttműködésre irányuló megállapodásról, és teljes joggal feltételezhetjük, hogy igyekeztek őt – illetve 1944-es magyarországi misszióját – segítő, minden szükséges információval ellátni.¹⁴

A második világháború fordulatait és rejtett erővonalait megérteni kívánó történetíró küzdelmes töprengésre kényszerül a személyek és helyszínek megítélésével kapcsolatban – Stockholm eseményei kapcsán éppúgy, mint más semleges színterek történéseit illetően. Ullein-Reviczky, aki 1943 nyaráig főképp Törökországon át igyekezett egyengetni a magyar béketapogatódzások útját, úgy látta, hogy érdemes mégis egyetlen színhelyen, lehetőleg ugyancsak egy, de minden szemszögből megbízható csatornán át tárgyalni, az irányítást pedig egy kézben összefogni. Erre a későbbiek során a legjobbnak Stockholmot ítélte, ahol maga kívánt úttörő szerepet játszani, noha korábban más színtereket, melyek ugyancsak lényegessé váltak (pl. Svájcot), szintén számításba vett.¹⁵

Ullein-Reviczky szeptembertől nyerte el követi kinevezését Stockholmba. Gellért Andor az

¹³ Ullein-Reviczky Antalné naplója (1943. 09. 18.). Ullein-Reviczky Antal Levéltár (URA LT), Magyaránador-Kelecsény.; Lásd még ennek hivatkozását itt is: Berger, Susanne – Birstein, Vadim: Not a „Nobody”. Choice of Raoul Wallenberg in 1944 Not Accidental. The International Raoul Wallenberg Foundation News, Raoul Wallenberg's fate (2012. 03. 20.). <http://www.raoulwallenberg.net/news/not-a-nobody-choice-of-raoul-wallenberg-in-1944-not-accidental/> (Utolsó letöltés: 2020. 02. 10.); Frank Tibor: A patrisztikától a politikáig. Balogh József 1893–1944. In: *A történelem szövedéke. Történelmi tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. Nagy Balázs. Budapest, Budapesti Történelmi Múzeum–ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelmi Tanszék, 2004. 397–401.

¹⁴ Berger, Susanne – Birstein, Vadim: *The 1943–1944 Secret Swedish-Hungarian Intelligence Sharing Agreement and its Possible Implications for the Case of Swedish Diplomat Raoul Wallenberg*. Eschenlohe, Buxus Edition, 2020. 24.

¹⁵ Gellért i. m. 1974 (2), 442.; Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból II.* Budapest, Európa–História, 1996. 328–329.; Ullein-Reviczky Antalné naplója... (1943. 01. 24., 30., 02. 01.).

Aggasztó hírek Magyarországról 1944. március 20-án. Ullein-Reviczky Antal követ a rádiót hallgatja. A képet Ullein-Reviczky Lovice Mária szíves engedélyével közöljük. Forrás: URA LT, Magyarnándor-Kelecsény

ügynevezett „második vonal” részéről (1942 szeptemberétől) már alaposabban előkészítette a terepet, mint erre fentebb kitértünk. Itt, e diplomáciai fronton már közlésre került tulajdonképpen mindaz, ami később Isztambulban is. A nevezetes, történetírásban jól ismert (és még jobbára a tankönyvekben is említett), 1943. szeptember 9-én, a brit nagykövet jelenlétében, szóbeli jegyzék gyanánt átadott titkos fegyverszüneti megállapodás szövegében már szerepelt röviden, hogy szövetséges angolszász erők megjelenése esetén hazánk nem fog ellenállást tanúsítani, s addig is – azaz a hadi helyzetből adódó megfelelő időpontig – előmozdítja a szövetségesek győzelmét, beleértve a németeknek nyújtott támogatás csökkentését. Gellért Andor mindemellett, a '70-es években, az *Új Látóhatár* folyóiratban közölt írásában talán

a legjobban és legőszintébben ragadta meg a béketapogatódzások lényegi természetét: a cél sokszor az időnyerés volt, azonban mindig a lehetőségek kitapintása mellett, és a hűrt is csak addig feszítve, ameddig az ajtó nyitva hagyása lehetséges volt.¹⁶

Ullein-Reviczky többek közt azt a feladatot is kapta, hogy Kállay kiváró álláspontját indokolja az angolszász hatalmak svédországi képviselői felé, és arra hívja fel a figyelmüket, mennyire kedvezőtlen lenne számukra, ha Magyarország szétszilált állapotban érkezne a háború végéhez. Továbbá fontosnak tűnt annak hangsúlyozása is, hogy igen előnytelen volna a náciellenes politikai vezetők helyzete nézve, ha Budapestet bombatámadás érné, így a követnek rá kellett mutatnia, hogy a magyar vasúthálózat

stratégiai fontossága nem is annyira jelentős. A stockholmi titkos eszmecserék tartalmáról a külügyminiszter a tájékoztatást a biztonságosabbnak ítélt futárposta útján kérte, s csak kivételes esetben távirat formájában (mindig a kérdésben kulcsfontosságú Gellért Andor nevének említése nélkül).¹⁷

Kádár Gyulának, a svéd fővárosba történt elutazása előtt a hírszerzés és kémelhárítás (a 2. vkf. osztály) nem sokkal azelőtt kinevezett új vezetőjének, Ullein-Reviczky mint frissen Stockholmba delegált követ már azt fejtegette, hogy Magyarországnak egyre inkább „orientálódni” kellene a Szovjetunió felé, s így szándékában áll kapcsolatba lépni a szovjetek stockholmi nagykövetével, Kollontaj¹⁸ asszonnyal. Megállapodtak, hogy az erre vonatkozó jelentéseket a magyar katonai attasé (pontosabban jegyezzük itt meg, annak Stockholmba akkreditált, s ott illetékes helyettese, név szerint Vági Zoltán, legalábbis amennyiben eleve a svéd fővárosban végbemenő manőverről lehetett szó, nem pedig például Helsinkiben, ahol a magyar attasé hivatalos, fő állomáshelye volt) rejtjelezett rádióadásokban fogja leadni, amelyeket közvetlenül Ghyczy Jenő külügyminiszterhez szándékoztak eljuttatni. Egyetlen közvetett kapcsolatfelvételtől tudunk csak azonban (szintén kizárólag Kádár Gyulától), amelynek persze lehetett volna ígéretesebb folytatása.¹⁹ A szovjet követség tagjaival – értve ezalatt Kollontajt,

¹⁶ Gellért i. m. 1974 (1), 367., 372.

¹⁷ Jósza András Múzeum (JAM) Kállay Gyűjtemény (KGY) (Nyíregyháza), rendezés alatt, Külügyi iratok (követutasítások, jelentések) fordításra szánt kivonatai (feltehetően a Kállay- emlékiratokhoz) (Dátum, jelzet nélkül).

¹⁸ Kollontaj, Alekszandra Mihajlovna (1872–1952): szovjet diplomata, stockholmi követ.

¹⁹ Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig II.* Budapest, Magvető, 1978, 638–639.

illetve helyettesét, Szemjonovot (aki utóbb kiemelkedő karriert futott be diplomataként)²⁰ –, Ullein-Reviczky közvetlenül csak utóbb, 1944. március 19-ét követő lemondása után került személyes összeköttetésbe, de ennek is – elvileg – lehetett volna valami hozadéka, azonban a korábbi szovjet vonalon felmerülő elképzelésekből végül gyakorlati síkon több nem lett. Kállayhoz írt egyik levelében a követ erősen hangsúlyozta, hogy „nincs helye az abszolút negációnak” az oroszokkal szemben. Ezután így folytatta: „[...] veszéllyel járna ránk, ha az oroszok azt a benyomást nyernék, hogy mi semmiképpen sem akarunk velük szóba állni; vagy ha azt látnák, hogy velük szemben az angolszászok háta mögé bújunk.”²¹

Ami mindeközben a nyugati szövetségeseket illette, az angol-amerikai Egyesített Vezérkari Főnökség képviselője és Ullein-Reviczky közt 1943. december 1-jén létrejött az első közvetlen találkozó. Ez éppen egybeesett a teheráni konferenciával, ami után az addigi, kizárólag az angolszászok előtti fegyverletétel lehetőségében bizakodó magyar törekvések az illúziók világába kerültek. Így aztán nem különösebben meglepő, hogy csak hosszas hezitálást követően, 1944. február 20-án kapta meg a követ – otthoni mérlegelés és rejtjelezett levélváltások sora után – az utasítást Budapestről egy, a magyar kormány álláspontját részletesebben lefektető

memorandum átnyújtására. A dokumentum hangsúlyozta: „a kormány éber figyelemmel kíséri a finn–orosz béke megkötésére irányuló erőfeszítéseket”. Ezután – az elmozdulást tükröző módon – már egyértelmű utalás következett arra, hogy remélik, hogy azon népekkel szemben, melyekkel a szovjeteknek „elszámolni valójuk” van, nem szabnak a „létérdekeiket” fenyegető feltételeket. Korábban, még január elején, Ullein-Reviczky a „szövetséges angol–amerikai vezérkar”, valamint a „washingtoni State Department” szándékát közvetítette a stockholmi magyar kapcsolat elmélyítésére vonatkozólag, idővel védelmet is ígérve Magyarországnak az „oroszok felé”. A követ arra utalt, hogy a későbbi döntések idején Magyarország egyes barátai akcióba léphetnek. A jelentésből kitűnik az is, hogy bár a szövetségesek szerint (politikailag is értelmezhetően) „egyetlen vonalon” – mint maguk fogalmaztak – „létezik érintkezés” (utalva ezzel Isztambulra), „súlyt helyeznek” immár Stockholmra is.²²

Stockholm a (közvetett vagy remélhetőleg közvetlen) szovjet szándékok kipuhatolása szempontjából tűnt egyre fontosabbnak, mivel a finnek itt bocsátkoztak tárgyalásokba, de ezek is meglehetősen vonatott ütemben haladtak. Az ottani amerikai és brit kapcsolat mindeközben – a remélt közvetítés végett is – szintén fontos lehetett. 1944 elejére a keleti

fronton drasztikusan romlott a németek katonai helyzete, így a lassanként elkerülhetetlenné váló szovjet irányba tehető lépésekre (melyektől Kállay ekkor is igencsak ódzkodott) szintén a svéd főváros tűnt megfelelőnek. A magyar külügy szándékával legalábbis egyre inkább ez esett egybe, sőt mi több, 1944 februárjában, Isztambulban, a brit kapcsolati szálon (ami a törökországi személyes találkozók mellett állandó rádióösszeköttetést is jelentett a magyar fővárossal) ugyanezt üzenték meg Budapestre, vagyis: a szövetséges hatalmakkal – a Szovjetuniót is beleértve, így akár mindhárommal egyidejűleg – folytatandó további tárgyalások kívánatos helyszíne Stockholm lehet.²³

1944 februárjában már úgy tűnt, hogy a katonai együttműködés további folytatása a németekkel még az addigi angolszász kapcsolatokat is romba döntheti, mivel az előbb–utóbb a Kárpátokhoz érő Vörös Hadsereggel szemben egyedül (a németek nélkül) védekezni nem lehetett. A kiutat egyre inkább csak jelentős kockázattalálással vagy épp ellenkezőleg, az elindított békekezdeményezések feladásával, esetleg a szovjetek felé tett egészen határozott lépések útján lehetett keresni. Kállay 1944. február elején Stockholmba küldött magánlevelében a romló belpolitikai helyzetet ecsetelte, a magyar szemszögből „szerencsétlen” angolszász politikáról szólt, míg az oroszok politizálását – tőle meglepő

²⁰ Szemjonov, Vlagyimir Szemjonovics (1911–1992): szovjet diplomata. A második világháborút követően, Németország szovjet katonai igazgatás alatt álló részén folytatott adminisztratív (főbiztosi) tevékenységéről nevezetes. Szerepet játszott az NDK létrejöttében és ő volt az első szovjet nagykövet is Kelet-Németországban. Számos magas funkciója mellett 1986-ig bonni nagykövet is volt.

²¹ Idézi: Joó András: „István, ne haragudj, én nem leszek muszkavezető”. Magyarország, a kisállami dilemmák és a szovjet irányú diplomáciai lépések kérdése, 1943–44. In: *VERITAS Évkönyv 2015*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, Veritas–Magyar Napló, 2016. 184.

²² Ullein-Reviczky i. m. 1993. 172–174. A 6 oldalas memorandum francia, gépelt szövege megtalálható: URA LT, Magyarnándor–Kelecsény, szám, dátum nélkül; Ullein-Reviczky követi jelentése (1944. 01. 05.). Uo.

²³ Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Budapest, Napvilág, 2008. 70., 188–191., 239–240.

szófordulattal – egyenesen a „nagyszerű” jelzővel illette. Ekkor már tehát a szovjet katonai sikerek diktálták a tempót. A feltétel nélküli megadás követelésének módosíthatósága is felmerült Hitler szatellitáinak irányában. A Kárpátoknak a Vörös Hadsereggel szembeni (legalább időleges) és egyedül magyar erőkkel történő védelmének koncepciója, jobban mondva annak kivitelezhetősége valójában alig függött a magyar szándékoktól. Ullein-Reviczky és Budapest egyre sűrűbb levélváltásai tanácsalanságról, de egyben egyre pragmatikusabb helyzetmérlegelésről tanúszkodtak. Kállay igazán nem hitt a Kárpátok magyar katonai védelmének maga által propagált elgondolásában, a stockholmi követ pedig világosan kifejtette neki: „egy percig sem hiszi”, hogy eltűrnék a németek azt, hogy az említett vonalon csak magyar erők legyenek.²⁴

A magyar kormány 1944. január második felében (a már említett, februári, az amerikaiak részére küldött memorandumának átnyújtását megelőzően) Ullein-Reviczky ismét személyesen találkozott Stockholmban az Egyesített Vezérkar képviselőjével és egy amerikai diplomatával, akik azt ajánlották, hogy mindhárom szövetséges, így a szovjetek részvételével lebonyolított fegyverszüneti tárgyalásokat folytassanak ott helyben vagy Isztambulban. A követ már ekkor döntést kért,

javasolva a tárgyalások mihamarabbi megkezdését, valamint várva a helyszín megjelölését is. Egyelőre azonban érdemi előrehaladás a stockholmi vonalon nem történt (de jegyezzük meg, igazán másutt sem), inkább a szövetségesek pillanatnyi és praktikus igényeire érkeztek késlekedő visszajelzések. Február 22-én Ullein-Reviczky már egészen drámai hangvételű levelet fogalmazott (a követ javításokkal tűzdelt saját variánsát tanulmányoztuk, ennek végső változata rövidebb, finomabb lett). A követ első mondatában deklarálta, hogy a „nemzetközi élet legfontosabb kérdése” Oroszország, a jövőre pedig döntően az hat, „miként nyúlunk hozzá”. Ezután kritikai megjegyzések következtek, melyek szerint az addig eltelt negyedszázad alatt „összes kombinációnk” Oroszország „kihagyásával” formálódott. A „mi szempon-tunkból” Oroszország „nem létezett” – írta –, „most azonban itt van”. Az akkoriban közkeletű (különösen Svédországban felröppenő) híreket a német-szovjet különbékéről nem tartotta valószínűnek, és az érvelést, mely egy ilyen megegyezés realizálásával számolt, meggyőzőnek aligha vélte, már csak azért sem, mert a szovjet katonai kudarcot kizárta a további eshetőségek sorából, sőt egy elsöprő előretörés lehetőségét is felvázolta. A korábbi sajtófőnök pedig, nyilván előző kormányzati funkciójának a tapasztalatait is szem előtt tartva, azt hangsúlyozta,

hogy „semmiképpen sem szabad az orosz kolosszust izgatni” propagandával vagy „jobboldali hetvenkedésekkel”, mert nem lehet tudni, „mibe fog kerülni” az országnak.²⁵

1943 folyamán (de később is) hírek terjedtek el a Stockholmban zajló állítólagos titkos szovjet-német tárgyalásokról. A magyar diplomáciai szolgálat hasonló információkat kapott, és így sokan az angolszászok és Moszkva szövetségének közelgő befejezését vetítették előre.²⁶ 1943 augusztusának végén azonban Bede István,²⁷ Ullein-Reviczky Antal utódja a magyar külügyminisztérium sajtófőnöki posztján – a realitások talaján álló helyzetértékeléssel, mely Stockholmba induló elődjének az akkori megítélésével nyilván egybecsengett – magyar újságírók előtt igen határozottan rámutatott, hogy az angolszász-szovjet kapcsolatok várhatóan továbbra is szilárdak maradnak.²⁸ A hírek mégsem voltak teljességgel légből kapottak: változó mértékben, eltérő célok függvényében, előbb még csak szovjet, majd 1943 őszétől már kizárólag német részről elindított manőverek folytak, amelyek hivatalos szintű, komoly tárgyalásokig végül nem jutottak el. A svéd főváros mutatkozott alkalmas helynek az ilyen kezdeményezések számára.

A különböző béketapogatódzásoknak a háború egyes szakaszait illetően meglehetősen

²⁴ Kállay levele Ullein-Reviczkyhez. (1944. 02. 09.). URA LT, Magyarnándor–Kelecsény. Lásd közlését is (angolul): Ullein-Reviczky, Antal: *German War Russian Peace. The Hungarian Tragedy*. Ford. Ullein-Reviczky Lovice Mária. Reno (North Virginia), Helena History Press, 2014. 207–208.; Joó i. m. 2008. 189–190., 198., 205–206., 223., 227., 233.; Ullein-Reviczky i. m. 1993. 176–177.

²⁵ Ullein-Reviczky gépelt jelentésvázlata: *Magyarország Oroszországgal szemben* (1944. 02. 22.). URA LT, Magyarnándor–Kelecsény 9/főn. /1944. szám alatt, ill. ugyanennek a rövidebb gépelt, kézzel javított változata. Lásd még 1944. január 7-én kelt jelentését is publikált formában: Ullein-Reviczky i. m. 1993. 274–278.

²⁶ Mastny, Vojtech: *Russia's Road to the Cold War. Diplomacy, Warfare and the Politics of Communism, 1941–1945*. New York, Columbia University Press, 1979. 1375.; Wettstein János titkos jelentése. (Bern, 1943. 04. 15.). MNL OL, K 63 1943-30/1/ a-73 pol. szám.

²⁷ Bede István (1904-1978): diplomata. 1943 szeptemberétől a minisztérium sajtóosztályának vezetője.

²⁸ „... a háború szolgálatában”. *Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25.* Szerk. Joó András. Budapest, Napvilág-MTI, 2007. 264.

eltérő jelentősége és komolysága volt. Az 1942 decembere és 1943 ősze közötti időszakban a hírek, a propagandatevékenység és az információs hadviselés, valamint tényleges, de óvatos lépések eredményeképpen is, sajátos politikai kölcsönhatások érvényesültek. Sztálin egyes nyilvános kijelentései, a szovjet propaganda hangsúlyváltásai, valamint a Vörös Hadsereg hadműveletei – illetőleg hosszabb-rövidebb ideig tartó, feltűnőbb passzivitása – közti összefüggések figyelmet keltettek. A különbéké-kezdeményezésekről különböző források, egy-egy visszaemlékezés és néhány beavatott utólagos nyilatkozata tesz említést, de ezek nem perdöntőek, a pontos részletek máig homályban maradtak. Részben tudatosan terjesztett szóbeszédről volt szó, de a különbéké lehetősége befolyásolta az események menetét az 1943. októberi, moszkvai külügyminiszteri értekezlet és a teheráni konferencia előtt is. Szerepet játszhatott abban, hogy a sztálingrádi győzelem után Moszkva átvette a diplomáciai kezdeményezést a Hitler-ellenes koalíción belül. A szovjet–német különbéké kérdése másképp merült fel 1943 januárját megelőzően, mint később, Németország súlyos vereségei után.²⁹ Miközben a német vezetésben és annak közelében működő Hitler-ellenes csoportok az antifasiszta koalíción belüli ellentétekben Németország számára előnyösen kijátszható kártyát

láttak, a szovjet–német különbékét inkább „katasztrófának” ítélték. Úgy tűnik, hogy a német hírszerzés és kémelhárítás feje, az ismert Canaris tengernagy egy ízben szándékosan is szabotálhatta a stockholmi titkos diplomáciai műveleteket, melyek a szovjetekkel való egyezkedés előtt kívánták megnyitni az utat.³⁰

1944. március végén Hitler fontosnak tartotta román szövetsége, a tengely harmadik embereként is számontartott Ion Antonescu marsall előtt is hangsúlyozni: nem lesz kompromisszum a szovjetekkel. Kimutatható mindemellett, hogy az év során a szovjet követséggel való kapcsolatfelvételre több elvetélt kísérletre került sor Stockholmban. Ribbentrop manővereinek célja – többek közt a német titkosügynököknek az angolszászokra vonatkozó, kompromittáló adatainak az esetleges átadása révén – az volt, hogy bizalmatlanságot hintsenek el a Hitler-ellenes koalíció tagjai közt. A próbálkozások néhány dokumentuma szerencsésen fennmaradt Svédországban. Érdekes, hogy egy újabb 1944-es stockholmi akció kezdete épp egybeesett a Hitler elleni sikertelen merénylet időpontjával.³¹ A Führer – ha egyáltalán ismerte e próbálkozások részleteit – igen kevésbé támogathatta csak ezeket, és bár Himmler vagy Ribbentrop egyelőre élvezték a bizalmát, az

említett Abwehr-szervezet már 1943 végén is alig.

Ullein-Reviczkynek az orszokkal való kapcsolatfelvételt sürgető fejtegetéseire küldött válaszában a külügyminiszter (Ghyczy Jenő) a helyzet „áttekinthetetlenségét” ecsetelte, és még mindig a kivárást tartotta a legjobbnak. Ullein-Reviczky ezután már Kállayhoz írt levelet, amelyben megint csak azt részletezte, hogy a szovjet irányú tárgyalásoktól Magyarország ne zárkozzon el. A követ leveléből leszűrhető, hogy noha hazai felettesei aktuális nézeteivel nem kívánt nagyon vitázni, felettébb sürgősnek ítélte legalább gesztusértékű lépéseket Moszkva irányába. Így írt: „Csak ki ne cövekeljünk magunk előtt a külpolitikában egy utat.” Majd a következőképpen érvelt tovább: „A múltban még lehetett tudva rossz úton járni, most már nem lehet; a finisben már nem szabad tévedni. Ezért is, ha belekényszerítenének bennünket egy irányba, melyet hibásnak tartunk, inkább vigyük törésre a dolgot.”³²

Ullein-Reviczky egyes közvetett híradásokat 1943 novemberében reménykeltőnek láthatott, ugyanis ezek arra mutattak, hogy a szovjetek mégsem ítélik meg Magyarországot a legnegatívabban. Egy magyar származású újságíró, Demeter Ödön³³ (Edmund Demaitre) révén, aki bejáratos volt a szovjet

²⁹ Martin, Bernd: Deutsch-sowjetische Sondierungen über einen separaten Friedensschluß im Zweiten Weltkrieg: Bericht und Dokumentation. In: *Felder und Vorfelder russischer Geschichte: Studien zu Ehren von Peter Scheibert*. Szerk. Auerbach, Inge. Freiburg, Rombach, 1985. 280–308. [280–281.]; Mastny, Vojtech: Stalin and the Prospects of a Separate Peace in World War II. *The American Historical Review*, vol. 77., No. 5. (December 1972), [1365–1388.] 1366–1369., 1371–1373. A fennmaradt német iratok utalásai alapján bizonyos, hogy tetemes mennyiségű dokumentum létezett a kérdéskörre vonatkozólag, ezek többsége azonban 1945-ben megsemmisült vagy eltűnt. Lásd: Martin i. m. 1985. 296. [12. sz. jegyzet.]

³⁰ Mastny i. m. 1972. 1381.; Martin i. m. 1985. 285.

³¹ *Hitler hatvannyolc tárgyalása II.* Szerk. Ránki György. Budapest, Magvető, 1983. 278–279.; Martin i. m. 1985. 288–289., 290–293.

³² Ghyczy Ullein-Reviczkyhez. Stockholmban 1944. február 25-én érkezett téték a miniszteri közlést; Ullein-Reviczky Kállaynak (1944. 02. 26.). A gépelt szöveg első oldala tetején szerepel: „levél M. E. úrhoz”. JAM KGY.

³³ Lásd Demeterről: Szegedy-Maszák i. m. 1996. 222–223., 344–345.; Demaitre, Edmund: *Eyewitness. A Journalist Covers the 20th Century*. New York, Frederick Ungar Publishing, 1981. 276–280.

követségre is, azt az információt nyerte, hogy a szovjet diplomaták elítélik Trianont, és bizonyos mértékben még rokonszenveznek is a magyarokkal. Más források mentén viszont Ullein-Reviczkynek konstatálnia kellett, hogy Kollontaj egyelőre teljességgel érdektelen Magyarország iránt, ami sokkalta jobban fedte a valóságot.³⁴ Demeter 1943-tól *Avenir* címen francia nyelvű lapot szerkesztett Stockholmban, amelynek anyagi alapjait nem más, mint Gellért Andor teremtette meg a Revíziós Liga támogatásával. A stockholmi szovjet követséggel ugyan közvetlen kontaktusban állt Demeter – tehát akár alkalmas is lehetett volna közvetítő szerepre –, de egy korábbi, 1942-es politikai jelentés arra enged következtetni, hogy személye iránt magyar részről nem volt meg a bizalom.³⁵ Ráadásul a svéd hatóságok árgus szemekkel figyelték a külföldi illetőségű, menekült vagy különféle sajtóorgánumok és ügynökségek által foglalkoztatott személyeket, akiket – olykor még a legalaptalanabb gyanújuk esetén is – átmenetileg őrizetbe vettek.³⁶ Demeter bizonyosan kapcsolatban állt Vlagyimir (Misa) Kosszovval, a TASSZ stockholmi tudósítójával, akiről nem érdektelen tudnunk, hogy korábban a szovjet hírügynökség budapesti tudósítójaként dolgozott, és ügynökök verbuválását szintén elvárták tőle. Feltételezhető, hogy rajta keresztül Gellértről és az egyébként a britekkel szorosabb kapcsolatban álló, az

angol *Daily Express* számára is dolgozó Demeter kapcsolatairól Moszkva megbízható információkat kapott. Tudtak Demeter egy londoni útjáról is. Gellért megbízatása sok mindenre kiterjedhetett svédországi működése kezdeteitől, ugyanis Vlagyimir Szemjonov, Kollontaj fentebb említett helyettese már 1943 koratavaszán beszámolt arról, hogy Gellért mennyire aktív volt az angolszász kapcsolatok terén, így például összeköttetésbe lépett már Peter Tennanttal is, aki a brit SOE (Special Operations Executive) egyik, főképp propagandával foglalkozó helyi ágense volt, illetőleg célzatosan ki kívánta puhatolni a szovjetek várható magatartását a magyar törekvésekkel szemben.³⁷

Gellért Andor Stockholmból 1943 őszén Budapestre küldött jelentése beszámolt Böhm Vilmos október végi londoni tárgyalásairól, ezek alapján Beneš „elszigetelődött” volna, mert szovjet szimpátiáit állítólag elítélték, illetőleg a csehek is kezdték már felismerni a magyarokkal való „egymásrautaltság” jelentőségét. Az információ aligha állta meg a helyét abban a vonatkozásban, hogy Beneš „tanulni látszik” a múltból. Moszkvai tárgyalásaira a háború előtti Csehszlovákia integritásának a talaján álló politikus kiérlelt koncepcióval indult el, különösen a német és magyar kisebbség majdani eltávolítását illetően, miközben a szlovákok önálló nemzeti létét tagadta.³⁸ A Gellért működését

és a britekkel való érintkezését dokumentáló egyes iratok a csehszlovák emigráns kormány hírszerzőinek birtokába jutottak, melyek alkalmasnak mutatkoztak London kompromittálására szövetségese előtt.³⁹ Információk tehát bőven áramlottak, s nem mindig oly irányokba, melyek Magyarország számára akár a legcsekélyebb mértékben is kedvezőnek bizonyulhattak. Pozíciót teremteni szovjet vonatkozásban többnyire kilátástalannak tűnt, mert Magyarország egyelőre nemigen tudott mit a mérleg egyik serpenyőjébe dobni, amit Moszkva értékelhetett volna a maga szempontjai szerint. Mindez azonban módosulhatott még a fronthelyzet alakulásának, illetőleg a majdani győztesek egymással nem egyeztetett háttérmanővereinek függvényében is. Végül a térségünkben kialakuló szovjet katonai fölény úgyszólván mindent felülírt.

Kállay Miklós emlékirataiban azt állította, kapcsolat állt fenn a titkosszolgálati emberek, a béketapogatódzások magyar közvetítői, valamint Beneš és a szovjetek különféle manőverei közt. Erre a magyar kormányfő titkos jelentésekből és a Stockholmban a britek számára dolgozó Böhm Vilmosnak Károlyi Mihályhoz intézett – külön nem említett és számunkra egyébként ismeretlen módon a miniszterelnök tudomására jutott – leveleinek tartalma alapján következtethett.⁴⁰ 1943 februárjától kezdve, az amerikaiak ún. *VENONA-terve* alapján (amelynek elnevezése

³⁴ Szegedy-Maszák *i. m.* 1996. 312.; *Ullein-Reviczky jelentése* (Stockholm, 1943. 11. 02.). MNL OL K 63 1943-31/1-122. pol. sz.

³⁵ *Politikai információk* – 1942. MNL OL K 83,

³⁶ Tennant, Peter: *Touchlines of War*. The University of Hull Press, 1992. 153–154.

³⁷ Berger – Birstein *i. m.* 2020. 19–20. Kosszovról lásd még Tennant, *i. m.* 1992. 255.

³⁸ G. Vass István (közreadó): Magyar-cseh hivatalos tárgyalások Bernben. *Külpolitika*, 1997/3. 106–108.; ill. Zseliczky Béla: Beneš, a magyar-kérdés és a Szovjetunió, 1943–1948. *Múltunk*, 2005/2. 43–48.

³⁹ Berger – Birstein *i. m.* 2020. 21.

⁴⁰ Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam I.* Budapest, Európa-História, 1991. 238.

értelmezhető jelentést nem hordoz) az USA és a britek hírszerző szervezetei évtizedeken át működtek együtt a svéd szolgálatokkal is, abból a célból, hogy megfejtsék a szovjet rejtjelüzeneteket és azok alapján Moszkva ügynöki hálózatát mindenütt felderítsék. A második világháború alatti években, illetve később is az így szerzett információk befolyásolták Washington döntéseit. A kódolt üzenetek megfejtésének amerikai programja csak 1980-ban zárult le. 1995 óta fokozatosan váltak hozzáférhetővé a rádióhírszerzés által elfogott üzenetek átiratai. A nyugati hírszerzés által megfejtett szovjet rejtjelüzenetek információkat tartalmaztak a magyar békekísérletekről és azoknak kulcszereplőiről, valamint az információkat átadó személyekről.⁴¹ Ezekben feltűnnek Gellérre és Böhmre vonatkozó hírek is, és megtudható, hogy Gellértet megpróbálták a stockholmi NKVD-rezidentúra oldaláról beszervezni, de végül nem tűnt alkalmasnak a szovjetekkel való összejátszásra, a további beszerzési lépéseket így Moszkva kifejezetten megtiltotta.⁴²

Ullein-Reviczky követ Stockholmban több alkalommal találkozott még Wallenberggel, prominens svéd külügyi tisztviselők társaságában is. 1943. november 6-án Erik Boheman⁴³ svéd külügyi államtitkár, a külügyminisztérium adminisztratív irányítója és a stockholmi finn követ, Georg A. Gripenberg,⁴⁴ valamint Wallenberg együtt költözték el ebédjüket a magyar követi házaspárnál. (Itt megjegyezhető, hogy Finnország szempontjából, a háborúból való kilépést tekintve, Gripenberg kulcsfontosságú diplomata volt.) A későbbiekben Ullein-Reviczkyék Wallenbergéknél vettek részt egy koktélpartin.⁴⁵ Magyarország német megszállása után Wallenberg az akkor már disszidens (egyébként magyar állampolgárságától addigra megfosztott) követtel, valamint annak feleségével vacsorázott együtt 1944. július 7-én – éppen Budapestre történő elutazásának előestéjén. Nem lényegtelen, hogy ez egy szűk körű (úgynevezett *en famille*) vacsora volt, ahol Ullein-Reviczky Wallenberg édesanyjával és mostohaapjával (Fredrik von Dardel), mint vendéglátókkal töltötte együtt az estét.⁴⁶

Wallenberg küldetésének előkészítésébe bekapcsolódtak az amerikaiak, Herschel Johnson stockholmi amerikai követ pedig Washington felé jelezte, hogy a World Refugee Board (az amerikai Háborús Menekültügyi Bizottság)⁴⁷ mentőakcióiban a fiatal diplomata segédkezni fog a magyar fővárosban, továbbá küldetése várhatóan egyáltalán nem merül majd ki jelentések küldözgetésében.⁴⁸

Stockholm – mint a háborús diplomácia egyik fontos terepe – válhatott volna akár Magyarország számára kedvező fordulatok színhelyévé is. Később Hitler gyanakodni kezdett a stockholmi diplomáciai szintérre, és amikor Finnország kiválása a háborúból 1944 tavaszára elérhető közelségbe került, annak Magyarországra gyakorolt hatása szintén egyértelmű volt.⁴⁹ Kállaynak – amint arra egy háború utáni leveléből lehet következtetni – határozott szándékában állt, hogy valamiképp előrébb lépjen a szovjetek felé Stockholmon keresztül, amibe egy valódi, katonai értelemben vett fordulat is beleérthető volt már. Erre azonban nem kerülhetett sor.⁵⁰

⁴¹ Benson, Robert L.: The Venona Story. Center for Cryptologic History National Security Agency (Reprinted 2012, 2019). 46–47. https://media.defense.gov/2021/Jul/13/2002761786/-1/-1/0/Venona%20Story_2019%20reprint%20version.PDF (Utolsó letöltés: 2024. 09. 05.)

⁴² National Security Agency, Freedom of Information Act Electronic Reading Room, Historical Releases: VENONA, Ref. No. 3/NBF/T1 64B (Copy No. 201), 1943. 11. 24., https://media.defense.gov/2021/Jul/29/2002815908/-1/-1/0/24NOV_VALERIAN.PDF; Uo., Ref. No. 3/NBF/T 371, https://media.defense.gov/2021/Jul/29/2002816098/-1/-1/0/28JAN_ORESTES.PDF (A közölt jelzetek az eredeti dokumentumokon találhatóak. Mindkét hivatkozott dokumentum utolsó letöltése: 2024. 09. 05.). Számos itt még releváns forrás az említet-
tekre könnyen hozzáférhető formában olvasható a National Security Agency/Central Security Service honlapjáról, lásd: <https://www.nsa.gov/Helpful-Links/NSA-FOIA/> (Utolsó letöltés: 2024. 09. 24.).

⁴³ Boheman, Erik Carlsson (1895–1979): svéd diplomata. Az 1930-as évek elején Svédország követe volt Isztambulban, Szófiában, Athénban, Varsóban és Bukarestben. 1947–48-ban nagykövetként működött az Egyesült Királyságban, 1948–58-ban pedig az Egyesült Államokban.

⁴⁴ Gripenberg, Georg Achates (1890–1975): finn diplomata. 1933–1941-ben Finnország követe volt Londonban, majd 1943-tól Stockholmban. 1956 és 1958 között Finnország ENSZ-nagykövete.

⁴⁵ Ullein-Reviczky Antalné naplója (1943. 11. 06., ill. 12. 02.).

⁴⁶ Uo. (1944. 06. 06.). Hivatkozik még rá: Berger – Birstein i. m. 2012. (A vacsorát illető kiegészítő információkat Ullein Reviczky Lovice Mária adta.)

⁴⁷ A szervezetet, amely szoros együttműködésben dolgozott az amerikai diplomáciai és hírszerző szervezetekkel, Rooseveltnél elnöki rendelet (Executive Order 9417) hozta létre 1944. január 22-én.

⁴⁸ Matz, Johan: Sweden, the United States, and Raoul Wallenberg's Mission to Hungary in 1944. *Journal of Cold War Studies*, Vol. 14, No. 3, Summer 2012. 104., 108.

⁴⁹ Kershaw, Ian: *Hitler, 1936–1945: Nemesis*. Szeged, Szukits, 2004. 531–532.

⁵⁰ Kállay levele Bakách-Bessenyeihez (Villa Chiara, 1946. 06. 22.). MNL OL P 2066, 5. doboz, 54. dosszié.

Szekér Nóra

Út Moszkvába

A Faust Imre vezette küldöttség háttértörténete

„Horthyék nyugati irányú tárgyalásai csődöt mondtak, s előtérbe került, hogy csak a Szovjetunióval folytatandó tárgyalások jelenthetik a kivezető utat. [...] A fiatal Bethlen István és Dudás [József] (akinek, mint később megállapítottam, a fiatal Horthy Miklóshoz volt kapcsolata) majd' egyidőben kérdezték meg tőlem, hogy hajlandó volnék-e részt venni egy olyan küldetésben, mint régi baloldali ember, melynek az volna a célja, hogy megtudja a Szovjetunió kormányának véleményét, hajlandók-e fogadni a magyar kormány fegyverszünetet kérő küldöttségét”¹ – foglalta össze az 1962-ben papírra vetett visszaemlékezésében Faust Imre az általa vezetett delegáció küldetését. A Faust, az erdélyi báró Atzél Ede, Dudás József és a tolmács Glässer Aladár alkotta csoport 1944. szeptember 22-én indult útnak életveszélyes kockázatot vállalva, hogy Moszkvában lehetőleg minél magasabb szinten tárgyaljon a kiugrás feltételeiről.

Magyarország második világháborús történetének szerves részét jelentik azok a próbálkozások, amelyek a háborúból való kiugrásra irányultak. Talán nincs még egy ország, ahol ennyi kísérlet történt a szövetségesekkel való

kapcsolatfelvételre. A háború még ki sem robbant, amikor az első ez irányba tett lépések elkezdődtek. Egy magyar emigráns kormány létrehozásának tervéről már 1938 szeptemberében zajlottak megbeszélések, a Kállay Miklós miniszterelnöksége alatti kiugrási próbálkozások számos helyszínen, több tucatnyi személy és különböző szintű küldöttségek bevonásával zajlottak, a német megszállást követően az ifjabb Horthy Miklós vezette Kiugrási Iroda fedésében szerveződtek a konspiratív akciók, de még az 1944. október 15-i nyilas puccsot követően is indult küldöttség, hogy Olaszország angolszászok által megszállt övezetében tárgyalásokat folytasson a szövetséges hatalmakkal. Ennek ellenére Bethlen István kénytelen volt úgy fogalmazni 1944 decemberében, a 3. Ukrán Front főhadiszállásán zajló kihallgatásakor: „Valamennyi olyan kísérletünk, hogy Magyarországot kivezzessük a háborúból, kudarcot vallott.”²

E kudarccal végződő, sokszereplős és több felvonásos esemény sor egyik epizódja a Faust-küldöttség története, amely több vonásában, legfőképpen a baloldali mozgalmakhoz kapcsolható személyi összetételében,

elütött a korábbi próbálkozásoktól, a különbségek ellenére azonban szervesen kapcsolódott az előzményekhez. E küldöttség is a regnáló hatalom felkérésére és képviselőjében teljesítette a megbízatását, a koordinálásban pedig kulcsszerepet játszott a kormányzóság felügyelete alá tartozó Kiugrási Iroda.

KIUGRÁSI IRODA

Kállay Miklós miniszterelnök 1944. január 10-én kelt megbízólevelében ifjabb Horthy Miklóst egy hivatal vezetésére kérte fel. „Méltóságod – fogalmaz a megbízólevél – szolgáltatételre közvetlenül a Főméltóságú Kormányzó Úr legmagasabb személye mellé lesz beosztva, ügyköre lesz egyelőre a Magyarország területén kívül Európában lévő, továbbá a tengerentúli világrészekben élő és visszatelepülni óhajtó magyarság visszatelepítésének kérdése. Ügykörébe tartozik majd ezen túlmenőleg minden oly kérdéssel való foglalkozás, melyre a Főméltóságú Kormányzó Úr, illetve a magyar királyi miniszterelnök Méltóságodnak megbízatást ad.”³ A megbízólevél Szent-Iványi Domokos miniszteri tanácsost rendelte ki az Iroda

¹ Pintér István: Faust Imre visszaemlékezése a nem hivatalos magyar fegyverszüneti delegáció moszkvai útjáról. *Párttörténeti Közlemények*, 1981/2, [191–207.] 196.

² Összefoglaló jegyzőkönyv Bethlen István kihallgatásáról (1944. 12. 13.). Közli: Györkei Jenő: Bethlen-dokumentumok Moszkvából. *Történeti Szemle*, 1994/3–4, [336–350.] 341.

³ Ifj. Horthy Miklós megbízólevél (1944. 01. 10). Ráday Levéltár (RL), Szent-Iványi Domokos hagyaték, C_80, 3. doboz.

megszervezésére és a gyakorlati munka irányítására.

Ahogy arról a megbízólevél is tanúskodik, az Iroda hivatalosan a hazatelepülni vágyók ügyeit intézte, valójában azonban a háborúból való kiugrás megszervezésének a fedőszerve volt, így kapta a későbbi szóhasználatban és a történetírásban is általánossá vált Kiugrási Iroda megnevezést. Az 1944 januárjában Kállay Miklós miniszterelnök által kezdeményezett, főként a külügyminisztérium fedésében zajló kiugrási kísérletek már jó ideje zajlottak.⁴ Az új fedőszerv létrehozása azonban új stratégiát rejtett maga mögött. Annak megválaszolásához, hogy mi volt ez a másik irány, miért volt szükség rá, és milyen viszonyban álltak egymással a különböző háttérintézményekből koordinált próbálkozások, ki kell térni az előzményekre.

A szervezés szálainak fő mozgatója, az Iroda gyakorlati irányításával megbízott Szent-Iványi Domokos Teleki Pál bizalmasaként és az ő politikai koncepcióját követve a '20-as évek végén lépett be a politikai életbe.⁵ Hosszú észak-amerikai diplomáciai szolgálatot követően a miniszterelnök 1939 júniusában kérte fel, hogy legyen a vezetője a Tájékoztatási Osztály néven működő miniszterelnökségi osztályának, mely hivatalosan a kormányfő tudományos és egyéb külföldi vonatkozású személyi ügyeinek intézésével,

valamint a magyar tudomány és kultúra nemzetközi népszerűsítésével volt megbízva, a Kiugrási Irodához hasonlóan azonban ez a hivatal is ellátott rejtett feladat-köröket. Teleki a háború kirombanásának előestéjén úgy látta, hogy Magyarországon a német-barátsággal nyíltan szakítani nem lehet, ugyanakkor fedésben ki kell építeni az angolszászok felé a diplomáciai testületektől függetlenül is működő kulturális, tudományos, egyházi, hírszerzési, humanitárius és egyéb intézményrendszereken keresztül a kapcsolattartási vonalakat.⁶ Ezt a bizalmi feladatot kapta a Tájékoztatási Osztály, melynek fedésében, mindemellett kiépült a politikai elitben és az államigazgatáson belül tevékenykedő antináci személyek között is egy kapcsolati háló. Ez Keresztes-Fischer Ferenc, Bethlen István, id. Antall József és még sokak német törekvésekkel szembenálló tevékenységét segítette, része volt abban is, hogy mind a belülről, mind a kívülről jövő német nyomás ellenére sikerült visszautasítani a német és a szlovák csapatok magyar területen való átvonulását, vagy megszervezni a lengyel menekültek befogadását.⁷

Teleki Pál halála után, Bárdossy László miniszterelnöksége alatt a Tájékoztató Osztályt felszámolták, Szent-Iványi Domokost pedig felmentették, és a Külügyminisztérium Kulturális Osztályán a béke-előkészítéssel kapcsolatos levéltári

tevékenységgel bízták meg. A Teleki Pál titkos tevékenységében résztvevő csoportok azonban folytatták tovább a munkát.⁸ 1943 nyarán Szent-Iványi és szűk bizalmi köre (Soos Géza, Faragho Gábor tábornok, Kudar Lajos, a Csendőrnnyomozó Osztály alezredese, Padányi Jenő, a HM hírszerző és elhárító osztály őrnagya, Boer Elek, Joó Tibor, Héder János) úgy döntött, hogy a tevékenységüket szervezettebb szintre emeli. Így született meg a Tájékoztatási Osztály egyfajta utódszervezeteként a Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM). Ez ekkor sem jelentette még szervezeti struktúra kiépülését, hanem továbbra is egy, a nácizmussal szembenálló erőket koordináló kapcsolati hálózatként működött.⁹ Összegyűjtötték a német orientációval szemben felhasználható embereket, kiépítették hozzájuk a kapcsolatot, információt gyűjtöttek tőlük, és ahol tudták, támogatták őket a munkájukban, sok esetben úgy, hogy az összegyűjtött „tagok” az MFM létezéséről nem is tudtak. „Már 1943. január elején rendelkezünk egy becsületes, megbízható és tehetséges emberekből álló hálózattal, amelynek létszáma már a szervezkedés e korai stádiumában is meghaladta a száz főt. Egy dolgot azonban mindjárt le kell szögezni: mozgalmunk egyetlen tagja sem tudta – az említett hét embert kivéve –, kik voltak a szervezet tényleges irányítói. Egy másik fontos momentum pedig

⁴ 1942 novemberében az angolszászok partra szálltak Észak-Afrikában, ez adott nagy lendületet Kállay Miklós miniszterelnök különbékét előkészítő tárgyalásainak. Részletesen lásd: Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia*. Budapest, Napvilág, 2008.

⁵ Életrajzát lásd: Székér Nóra: Egy erdélyi-magyar diplomata életútja a diktatúrák árnyékában. Szent-Iványi Domokos életpályája. In: *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*. Szerk. Petrás Éva. Budapest, Gondolat, 2021. 192–212.

⁶ *Feljegyzés a m. kir. miniszterelnökség IV. /tájékoztató/ osztályának megalakulásáról, feladatköréről és első tizennyolc havi működéséről*. (1941. 05. 01.) RL, Szent-Iványi Domokos-hagyaték, C_80, 3. doboz.

⁷ Domokos Szent-Iványi: *The Hungarian Independence Movement, 1939–1946*. (Hungarian Review Books). Szerk. Gyula Kodolányi – Nóra Székér. Budapest, Magyar Szemle, 2013. 273–275.

⁸ Székér Nóra: A Kiugrási Iroda és tevékenysége. In: *A magyarok vére. Írófejedelmek, diktatúrák, ellenállók*. Szerk. Markó György. Budapest, XX. Század Intézet, 2015. 133–162.

⁹ Szent-Iványi i. m. 2013. 307–311.

az, hogy »szervezetünk« egyáltalán nem volt szervezet: nem volt szabályzatunk, még szabályaink sem, s általában sem rögzítettünk semmit írásban vagy nyomtatásban¹⁰ – foglalta össze Szent-Iványi az MFM működésének jellegét. A Tájékoztatási Osztály időszakában kialakult, főként a politikai elithez és az államigazgatáshoz kötődő kapcsolatrendszer továbbra is domináns maradt, de hangsúlyosan törekedtek a szélesebb társadalmi kapcsolatok kiépítésére. Ebben fontos szerepet játszott a Magyar Testvéri Közösség (MTK) nevű titkos társaság, mellyel az összekapcsolódás főként Soos Géza, Héder János és Kudar Lajos, az MFM Közösség-i tagjain keresztül jött létre.

A Közösség az MFM-hez hasonlóan titkosan működött, de nem csupán egy szűk kör által koordinált kapcsolatrendszer volt, hanem egy sejtyszerűen felépített, számon tartott tagsággal, szervezeti keretekkel rendelkező szerveződés.¹¹ Az 1920-as évektől működött Magyarországon, és „a magyar érdekek hathatósabb érvényesítésének” jegyében épült, a nemzeti szuverenitás gondolata iránt elkötelezett személyeket szervezték be tagoknak, és egymás kölcsönös támogatásával kívánták a magyar érdekek érvényesülését előmozdítani. A Közösség, amely igyekezett minél széles körben jelen lenni a politikai, kulturális és társadalmi életben egyaránt, a '40-es évek elejére a megközelítőleg 4000 fős, egész országra kiterjedő tagságán keresztül számos meghatározó kulturális és társadalmi szerveződésben, különböző

irányultságú politikai pártban és csoportosulásban képviseltette magát. Az 1930-as évek végétől a nemzeti szuverenitás iránti elköteleződés az ország német hatalmi érdekeinek való alárendelődésével jelentett szembenállást, miközben a nemzet sorsközösségként való értelmezése együtt járt a társadalmi problémák iránti érzékenységgel, amely sok esetben a Horthy-rendszerrel szemben kritikus hozzáállást, az ellenzéki csoportosulások felé pedig nyitottságot eredményezett. A német birodalmi törekvések elutasítása a két szervezet között közös szellemi platformot teremtett, a Közösség társadalmi mozgalmakban és ellenzéki körökben való behálózottsága pedig az MFM számára olyan kapcsolatok lehetőségét jelentette, amelyek a politikai elit köréből nehezen voltak elérhetőek.

Az MFM összeköttetésbe került többek között a Teleki fiatal tanítványaiból szerveződő Teleki Pál Munkaközösséggel,¹² a különböző egyházi és világi ifjúsági szervezetekkel, kommunista, szociáldemokrata, kisgazda körökkel és számos egyéb nácizmussal szembenálló csoporttal.¹³

Az MFM mögötti kapcsolatrendszerek együttműködésének egyik példája az 1943-as Szárszói Konferencia megszervezése volt, ahol a résztvevők között felsorakozott a rendszer parlamenten belüli és kívüli, nácizmussal szemben álló ellenzéke (a kommunisták képviselőit is beleértve), és – a német vereséget tényként kezelve – a regnáló rendszer bukása utáni új politikai rend viszonyairól értekeztek.

E találkozó legitim formában, a belügyminiszter Kereszties-Fischer Ferenc jóváhagyásával szerveződhetett és a Soos Géza vezette Soli Deo Glória Református Diákszövetség adott neki otthont. Nem magától értetődő, hogy 1943 nyarának feszült háborús viszonyai között a hatóságok jóváhagyása mellett zajlik le egy ilyen, az antináci ellenzék felvonultató találkozó. A sokféle háttérű és kompetenciájú kapcsolatrendszerek sikeres összeérései nélkül ez nem sikerülhetett volna, mely mögött a személyi kapcsolódásokon keresztül fel lehet ismerni az MFM hálózatát.

Visszatérve a kiugrás kérdésére: a Kállay nevével fémjelzett próbálkozások elsősorban a kormány, illetve a külügyminisztérium fedésében és szervezésében zajlottak, és abban számosan részt vettek olyanok, akik az MFM belső köréhez tartoztak, mint például Váli Ferenc, Joó Tibor, Mészáros Gyula vagy Szent-Iványi Sándor. E kiugrási próbálkozások hátterében azonban a Függetlenségi Mozgalom sem koordinátorként, sem szellemi irányadóként nem vett részt, sőt a különböző konspirációs és szervezési hibák miatt Szent-Iványi kritikusan szemlélte az eseményeket.¹⁴ Visszaemlékezése szerint a Horthy és Hitler közötti 1943. április közepi klessheimi találkozó és Edmund Veessenmayer inkognitóban tett budapesti látogatásai (1943. április és november) adták a döntő lökést ahhoz, hogy az MFM „vezérkara” úgy döntött, a háborúból való kiugrás szervezésébe stratégiai és gyakorlati szinten is bekapcsolódik.¹⁵

¹⁰ Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés, 1941–1972*. Szerk. Kodolányi Gyula – Székér Nóra. Budapest, Magyar Szemle, 2016. 66.

¹¹ Részletesen lásd: Székér Nóra: *Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*. Budapest, Jaffa, 2017.

¹² Lukács Gyula: A Teleki Pál Munkaközösség története, 1941–1947. *Valóság*, 1996/4, 42–57.

¹³ Szent-Iványi i. m. 2016. 97.

¹⁴ Uo. 76., 96.

¹⁵ Szent-Iványi Domokos: *Csonka Magyarország külpolitikája* (Kézirat), 852. RL, Szent-Iványi Domokos-hagyaték, C_80, 1. doboz.

A klessheimi tanácskozáson Hitler éles szemrehányásokat tett Horthynak a tudomására jutott kiugrási tárgyalásokat illetően, ezt követte Vessenmayer utazása, aki titkos küldöttként számos országban készített elő puccsot, megszállást, a politikai életbe való beavatkozást.¹⁶ Mindezek egyre egyértelműbbé tették, hogy a németek részéről retorzió és a magyar politikai élet szorosabb kézbe tartása várható. Az MFM birtokába jutott Veessenmayer április 30-án írt jelentése,¹⁷ amely kifejtette: a magyarországi szélsőjobb oldali erők nem alkalmasak arra, hogy a német politikát rájuk építsék, ugyanakkor „a Kormányzó oly magasan áll, hogy személyében nem lehetett támadni, minden változást csak rajta keresztül lehetett kezdeményezni, nem pedig nélküle, vagy éppen ellene.”¹⁸ A jelentésekből az MFM tagjai azt a következtetést szűrték le, hogy a németek nem kormányzó-, hanem csak kormányváltásra készülnek, ezért a kiugrási politikát is ennek mentén kell új alapokra helyezni: a kormány helyett a kormányzás intézményére kell építeni a németeket megkerülő titkos diplomáciát.

1943 nyarán kezdődött meg az MFM kapcsolatrendszerén keresztül az ez irányú szervezés. „A kormányzóra – egyetlen életben maradt gyermekén – a fián keresztül lehetett a legnagyobb befolyást gyakorolni. [...] Ifjabb Horthy Miklós személye tehát kulcsszerepet jelentett, s ezt

a körülményt az MFM helyesen is mérte le”¹⁹ – fogalmaz Szent-Iványi Domokos. A kormányzó előtt bizalmasai, a volt miniszterelnök Bethlen István, Bárczy István, a Miniszterelnökség adminisztratív államtitkára, a kormányzó egyik legrégebbi személyes jó barátja, az író Herczeg Ferenc, a belügyminiszter Keresztes Fischer Ferenc és vezérezredes bátyja, Lajos, Perényi Zsigmond, a Felsőház elnöke, Ambrózy Gyula, a kormányzói kabinetiroda vezetője, valamint az egykori külügyminiszter Kánya Kálmán vetették fel az MFM körében megfogalmazott tervet, hogy fia vezetésével szervezzen meg egy irodát.²⁰ Az idős Horthynak nem hangsúlyozták, hogy e mögött ellenállási munka és a kiugrás megszervezése zajlik majd, sokkal inkább az 1942-es hazatérése óta (1939-től 1942 októberéig Braziliában teljesített követi szolgálatot) beosztás nélkül lévő fia felelős szerepkörének előnyeit ecsetelték előtte.²¹ A meggyőzés sikerült, és az Iroda – ahogy erről a dolgozat elején már szó esett – 1944 januárjában realizálódott, mögötte a Függetlenségi Mozgalom kapcsolatrendszere állt és egyfajta fedőszervként koordinálta annak tevékenységét. Még a német megszállást megelőzően, de annak bekövetkeztével számolva kidolgoztak egy tervet, melyet az ifjabb Horthy lakásán tartott március 15-i találkozáson egyeztettek, és Szent-Iványi visszaemlékezése szerint az alábbi elgondolásra épült: „biztonságba helyezük a kormányzót és családját, majd

az alkalmas pillanatban az 1. és a 2. hadsereg hátraarcot csinál és bevonul Budapestre, az orosz csapatok előtt...”²² E megbeszélés napján kapta a kormányzó a klessheimi meghívást, amelyre másnap igent mondott. Ezzel Hitler megszállási tervének fontos pontja teljesült, a kormányzót nemhogy biztonságba nem sikerült helyezni, hanem közvetlen német fenyegetettségbe került. Négy nap múlva a német hadsereg bevonult Magyarországra.

KIUGRÁS A SZOVJETEK FELÉ

„Magyarország, amelyet Horthy engedékenysége vagy gyengesége és alkalmazkodása megmentett a totális német lerohanástól, még a legnagyobb jóakarattal sem nevezhető szuverén államnak. A Vár felett változatlanul lobogott a koronás magyar zászló, és Veessenmayer szabályosan bemutatta megbízólevelét, mint »elsőosztályú követ és teljhatalmú birodalmi megbízott«, a magyar önállóság és függetlenség azonban megszűnt, a németekkel kollaboráló országból Hitler vazallusa lett”²³ – fogalmazta meg a parasztpárti Kovács Imre Magyarország helyzetét az 1944. március 19-i német megszállás után. A közvetlen német katonai és rendvédelmi jelenlét az ellenállás számára életveszélyes fenyegetettséget, valamint fokozottabb konspirációs kényszert és összehangoltabb munkát tett szükségessé. A Magyar Függetlenségi Mozgalom úgy döntött, hogy e megváltozott helyzetben is vállalja az

¹⁶ Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén*. Budapest, RTV-Minerva-Kossuth, 1982. 11–22.; Az 1943. novemberi látogatásról december 10-ei dátummal készült jelentést lásd: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*. Szerk. Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Budapest, Kossuth, 1968. 742–755.

¹⁷ Szent-Iványi i. m. 2013. 423.

¹⁸ Idézi: C. A. Macartney: *Október tizenötödike*. II. Budapest, Gede Testvérek, 2006. 188.

¹⁹ Szent-Iványi Domokos: *A Magyar Függetlenségi Mozgalom igaz története 1938–1945*. (kézirat), 163.

²⁰ István Szent-Miklós: *With the Hungarian Independence Movement, 1943–1947*. New York–Westport–London, Praeger, 1988. 35.

²¹ Szilágyi Ágnes Judit – Sáringer János: *Ifj. Horthy Miklós, a Kormányzó kisebbik fia*. Budapest, Holnap, 2002. 115–116.

²² Szent-Iványi i. m. 2016. 105–106.

²³ Kovács Imre: *Kiugrási kísérletek a második világháborúban – Kelet felé. Új Látóhatár*, 1963/3, [238–266.] 245.

ellenállásban való részvételt, amelyhez azonban már szervezett működésre volt szükség. Ekkor építette ki szervezeti kereteit, innentől rendelkezett számon tartott tagsággal, sejtyszerűen felépített és konkrét feladatokkal megbízott munkacsoportokkal.²⁴

Mai napig vita tárgya, hogy a kormányzó pozícióban maradása és ezzel a megszállás egyfajta legitimálása helyes döntés volt-e. Az MFM egyértelműen a pozícióban maradás mellett állt, mert úgy látták, a kiugrás esélyének fenntartásához ez a döntés nélkülözhetetlen, a fegyverszünet megkötéséhez ugyanis az államfő ratifikációjára szükség van, és ezt egy németek által kinevezett utód biztosan nem adja meg. Az MFM és a Kiugrási Iroda a kormányzói pozícióból adódó lehetőségekre építette a megszállást követő terveit. „Az alapkö, [Szent-Iványi – Sz. N.] felfogása szerint, csak a kormányzó lehet, mert talán ő az egyetlen személy, akitől még remélni lehet, hogy az országot többé-kevésbé egységesen a fegyverszünet felé tudja elvezetni. [...] Oda kell hatni, hogy az átmeneti időben felesleges sabotázscselekményekkel, tüntető lépésekkel ne fokozzák a németek bizalmatlanságát és éberségét”²⁵ – idézte fel az MFM tag Csicsery-Rónay István Szent-Iványi megszállás utáni eligazító szavait. E stratégia szerint várni kell, amíg a német nyomás csökken, majd Horthy felhatalmazásával fegyverszünetet kell kötni. Kovács Imrének, a Magyar Front egyik oszlopos tagjának

visszaemlékezése is érzékelteti, hogy a Horthy pozíciójából adódó lehetőségben többen is látták e végzetes helyzetből a „sorsfordítás” esélyét: „A Magyar Frontban az a felfogás alakult ki, hogy az ellenállás feladata most nem arra irányul, hogy mi egy széles, fegyveres ellenállást szervezzünk. [...] Nekünk Horthyt kell rábírnunk arra, hogy szálljon ki a háborúból [...]. Ez nem jelentett exkluzivitást, ha van egy alkalom, azt ki kell használni. Voltak csoportok, akik nagyon aktívak voltak, felrobbantottak egy tankot, felrobbantottak egy teherautót, [...] de március 19. és október 15. között az volt a felfogásunk, hogy nem lehet fegyveres ellenállást szervezni, hanem Horthyra kell koncentrálni.”²⁶

A német megszállás mikéntje tehát igazolta a Kiugrási Iroda alapkoncepcióját. A kormányzóra épített kiugrás véghezvitele a realitás talaján maradt, ugyanakkor megszállt országgént és a háborúnak ezen utolsó, a szovjet előretörés által dominált szakaszában számos koncepcionális kérdést újra kellett gondolni, legfőképpen is a szövetséges nagyhatalmakhoz való viszonyt.²⁷ A Kállay-féle politika a németektől való elszakadás mellett a szovjet katonai jelenlét elkerülését is célozta. A tárgyalások az angolszászokkal zajlottak és a katonai segítségük része volt a terveknek. A magyar koncepció lényege Macartney brit történész megfogalmazása szerint: a keleti fronton ki kell tartani a védekezés mellett, a Nyugat előtt viszont meg kell

nyitni a határokat.²⁸ Az angolszász megszálláshoz azonban elsőként is balkáni partraszállásra lett volna szükség, és 1944 márciusában ebben már nem lehetett bízni.²⁹ A szövetségesektől különböző csatornákon érkezett információk is egyre egyértelműbbé tették, hogy Magyarországnak a szovjetek felé kell tapogatóznia és velük együttműködésben kell a kiugrást végrehajtani.³⁰

Ez a megoldás, mellyel az is együtt jár, hogy a Vörös Hadsereget be kell engedni az ország területére, Horthy Miklós és sok esetben még az angolszász orientációjú, antináci körök számára sem volt könnyen megemészthető lépés. A németek Horthyba vetett bizalma nagymértékben arra épült, hogy elképzelhetetlennek tartották, hogy az öreg kormányzó a szovjetekkel szembeni fenntartásait félre tudja tenni. Erről vallanak Veessenmayer 1968-ban megfogalmazott szavai is: „...érthetetlen még ma is előttem, miképpen volt lehetséges, hogy az a Horthy, aki a Kun-diktatúra könyörtelen leverője volt [...], olyan mélyre süllyedjen, hogy a bolsevistákhoz forduljon békéért! [...] Még azzal is számoltam, hogyha az angolszászok hadosztályokat dobánának le a Dunántúlon, a honvédség leteszi a fegyvert. Igen, még azt is megértettem volna, hiszen Horthy angolmániája köztudomású volt. De hogy a szovjetekkel?”³¹

A háború e végső szakaszában Horthy németellenes köreiben is még sokan bíztak abban, hogy

²⁴ Szent-Miklós i. m. 1988, 29–41.; Csicsery-Rónay István: *Első életem*. Budapest, Századvég, 2002. 242–243.

²⁵ Csicsery-Rónay i. m. 2002. 239–240.

²⁶ Bokor Péter: Interjú Kovács Imrével [1979, New York]. Leirat az eredeti filmfelvételtől.

²⁷ Székér i. m. 2015. 83–91., Szilágyi – Sáringer i. m. 2002. 118–119., Gosztonyi Péter: *Miről tudott Horthy? Élet és Irodalom*, 1998. 05. 01., 4.

²⁸ Macartney, Carlile Aylmer: *October Fifteenth II*. Edinburgh, University Press, 1956, 326.; lásd még: Joó i. m. 2008. 189.

²⁹ A balkáni partraszállás realitásairól lásd: Joó i. m. 2008. 136–147.

³⁰ Az angolszász vonalakról érkező üzenetek a szovjetek felé történő átállás elkerülhetetlenségéről, lásd: Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest, Jaffa, 2021. 65–66.

³¹ Gosztonyi Péter: *Légiveszély, Budapest!* Budapest, Népszava, 1989. 89–90.

időhúzással és a keleti fronton a szovjetek feltartóztatásával ki lehet húzni addig, amíg az angol-szász csapatok elérik az ország területét.³² „Ez volt az oka annak, hogy az oroszokkal való összekötés felvétel késedelmet szenvedett”³³ – fogalmazott Vörös János vezérkari főnök 1945 decemberében írt naplójában. Az itt elmondottak jól érzékeltetik, hogy 1944 közepén is milyen remények éltek még a szovjet megszállás elkerülhetőségéről. Vörös áprilisi kinevezését követően a kormányzótól azt a bizalmi megbízatást kapta, hogy a fegyverszünet érdekében keresse a szövetségesekkel a kapcsolatot, ami a Földközi-tengeri haderők főparancsnokságának irányába meg is történt. „A kormányzónál folyt tárgyalások alkalmával megbeszélés tárgyát képezte – emlékszik vissza a kora nyári megbeszélésekre Vörös János –, hogy a keleti arcvonalat nem kellene-e a végsőkéig tartani, hogy közben az angolszászoknak időt engedjünk arra, hogy két légi szállítási hadosztályt Budapestre és környékére szállítsanak, további hadosztályok pedig Triesztbe behajóznának és nyomulnának elő a Dunántúlra. [...] A további terv az volt, hogy Lengyelországból hazaszállítandó magyar csapatok ugyancsak a Dunántúlra kerüljenek az angolszász erőkkel való egyesülés céljából. Ezáltal lehetővé lett volna téve, hogy Magyarország területét a fegyverszünet tartama alatt nyugati

civilizációjú angolszász csapatok szállják meg.”³⁴ A magyar felderítés Afrika északi partjain és Dél-Olaszországban 8-10 bevethető angolszász hadosztályról tudott, és új erők érkezéséről kapott hírt. „Ezt a hadművelet megindításának tartottam”³⁵ – folytatta Vörös, de a Földközi-tengeri erők főparancsnoksága hamar világossá tette számára, magyar területeken angolszász hadműveletekre továbbra sem lehet számítani, Magyarországnak pedig a Szovjetunióhoz kell fordulnia a fegyverszüneti feltételekért.

A remény, hogy előbb történik meg az angolszászok bevonulását lehetővé tevő nyugati arcvonal összeomlása, minthogy az oroszok elérjék Magyarország határát, Románia augusztus 22-i kiugrása után szertefoszlott.³⁶ Az orosz haderő felvonulhatott a Kárpátok vonalán, de a magyar kormány még ekkor is bízott abban, hogy a Kárpát-vonalat a magyar haderő védeni tudja. A dél-erdélyi szorosok védelmére az egyesített szovjet és román erők ellen indított szeptember 5-i támadás tette végleg egyértelművé, hogy a magyar erők nem tudják a Vörös Hadsereg betörését feltartóztatni, az érdemi kapcsolatfelvételt a szovjetek felé nem lehetett tovább halasztani. „Reménytelen azt képzelni, hogy az angolszászok saját csapataikat fogják feláldozni, hogy minket, akik kitartottunk ellenük, az oroszoktól, saját szövetségesektől

megvédjenek. Egyetlen, amit még tenni lehet, feltétel nélküli fegyverszünetet felajánlani, és ezzel legalább magyar vér további felesleges pocsékolását elkerülni”³⁷ – érvelt Bakách-Bessenyei György, a disszidens diplomaták által alapított bizottság tagjának a szovjet irányt nyomatékosító szeptember 21-i távirata.³⁸

Ebben az utolsó utáni pillanatban a kormányzó is belátta, nincs más lehetőség, mint a szovjetek felé megkezdeni a tárgyalásokat. A küldöttség indulásához azonban a német megszállás viszonyai között számos belpolitikai és konspirációs akadályt is le kellett küzdeni. A német érdekeket kiszolgáló Sztójay-kormány augusztus 29-i megbuktatása után a Lakatos Géza vezette kabinet sem volt eléggé megbízható az átállás megfelelő politikai támogatásához. A kormányzó szűk környezete és a Kiugrási Iroda sokszor még a kormány előtt is rejtve szervezte az átállás lépéseit.

A KÜLDÖTTSÉG

„Tegnap [...] Atzél Édi [...] Mélik Endrével állítottam be hozzám. [...] Édi a következőket mondta. A német nemzeti szocialista párt megbízottjai megbeszélésre hívták össze a magyar munkásság leg-radikálisabb szárnyának képviselőit, az úgynevezett magyar kommunistákat. Elmagyarázták nekik, [...] igaza van a munkásságnak, ha

³² Erről lásd Vita Sándor-interjú: Bokor Péter: *Zsákvárcs. A Századunk sorozat interjúi*. Budapest, RTV – Minerva – Kossuth, 1985, 213–214.; *Vörös János naplója* (1945. december). Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL) 3.1.9. V-32000/24, 33–37.

³³ *Vörös János naplója*... 33–37.

³⁴ *Uo.* 34.

³⁵ *Uo.* 35.

³⁶ „Meg kell itt jegyezni, ha Románia nem ugrik ki a háborúból, továbbá, ha Bulgária is fegyverhez nyúlt volna, úgy az oroszok legfeljebb a Kárpátok gerincéig, a Focsi kapuig és a Fekete tenger nyugati partjáig jöhetnek volna előre, de itt összefogott erővel feltétlenül fel lehetett volna tartani őket addig, amíg nyugaton az arcvonal összeomlik.” *Uo.* 35.

³⁷ Idézi: Macskásy Pál: Fejezetek a második világháború alatti Magyarországra menekült szövetséges katonák életéből. In: *Magyarország 1944 – Fejezetek az ellenállás történetéből*. Szerk. M. Kiss Sándor. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, [65–103.] 98.

³⁸ Bakách-Bessenyei-t a kormányzó augusztus 28-án hatalmazta fel, hogy Bernben tárgyalásokat folytasson a szövetségesekkel. Részletesen lásd: Hennyey Gusztáv: *Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között*. Budapest, Európa, 1992, 101–105.; Csima János: A horváthyista diplomácia előzetes fegyverszüneti tárgyalásai Bernben, 1944 augusztusának végén és szeptember havában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1965/4, 731.

a feudálkapitalista magyar politikai pártoktól nem vár semmit, Imrédy maga is reakciós. De a változtatást azért mégsem egyedül Sztálintól kell várniuk. Itt vannak ők is. És éppen ők tudják megvalósítani a szociális munkaállamot. [...] A munkások állítólag azt felelték erre, hogy feltétlenül magyar megoldást óhajtanak, nem orosz, de németet se. [...] Édiék tehát azt a kérdést vetették fel, hogy nem lehetne-e olyanformán kilógni a németek kezéből, hogy a munkásság ilyesforma megszervezésének élére a Kormányzó úr állna? De sürgősen, amíg még Kormányzó. [...] Felelősségemre hivatkozva arra kértek, hogy iparkodjak nyélbe ütni Ambrózyval Édi esetleges kormányzói audienciáját”³⁹ – írja Zsindely Ferenc, a német megszállás után lemondott közlekedési miniszter 1944. április 28-i naplóbejegyzésében. A kormányzói meghallgatás – a háborút követő állambiztonsági kihallgatások tanúsága szerint – néhány héten belül meg is történt,⁴⁰ Atzél felajánlotta a tárgyalóküldöttség megszervezését, de a kormányzó – „Atzél drámai helyzetértékelése ellenére”⁴¹ – akkor még elzárkózott a tervektől.

Zsindelynél, majd a kormányzónál tett látogatás nem csupán magánszemélyek próbálkozása volt, hanem egy ellenállási csoport, a Magyar Hazafiak

Szabadság Szövetségének (MHSZSZ) az akciója.⁴² Az MHSZSZ előzményét egy igen heterogén, az 1930-as évek közepétől Csomóss Miklós orvos lakásán rendszeresen összejáró társaság jelentette. „Központi hely volt Csomóss lakása. Oda kubikosok is jártak, orvosok, mindenki. Csomóss nem volt széles látókörű ember, de a szociális érzéke kifejlődött. Hozzá járt József Attila is”⁴³ – emlékszik vissza Mester Miklós, e kör egyik tagja és a megszállítás után az ellenállás Sztójay-kormányba beépített embere.⁴⁴

Az erdélyi születésű Csomóss 1928-ban Szász Bélával és Szűts Istvánnal alakította meg az első magyar nemzetiszocialista pártot. 1938 júliusában azonban kilépett, mert úgy látta, hogy az a német birodalmi érdekek mentén működik, így a Németországból anyagilag támogatott emberek szerzik meg a befolyást és az irányítást.⁴⁵ Kiválása után, 1938 őszén barátaival megalapította a Vasmag – Szellemi Munkaközösség nevű földalatti csoportot. „Tagokul csak megbízható, magyarul gondolkodó és népi származású személyeket vettem fel. Sokkal több volt a száma a fizikai munkásoknak, mint a diplomásoknak. A társadalom minden rétege képviselve volt”⁴⁶ – írta a háború után Csomóss az ellenállásra való visszaemlékezésében.

A tagok többsége egyben a Magyar Közösségnek is tagja volt, és nemcsak a társadalmi hovatartozásuk szerint voltak különbözőek, de jellemzően sokféle politikai irány felé is orientálódtak. Szociális programja folytán kezdetben sokan – mint például a fentebb idézett Mester Miklós – Imrédy Magyar Élet Mozgalmát támogatták. Mások a Szociáldemokrata Pártban játszottak vezető szerepet, többen a munkásmozgalomból kirekesztett, de azzal ideológiai azonosságot érző Demény Pál és Weisshaus Aladár vezette úgynevezett frakciós kommunistákkal működtek együtt, és voltak, akik Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai pártját segítették. Mindemellett befolyásos körökben is rendelkeztek kapcsolatokkal, mint például a *8 órai Újság* szerkesztője, ifjabb Bethlen István báróhoz Atzél Edén keresztül, akinek felesége Bethlen Beáta, Bethlen István unokahúga volt, dálnoki Veress Lajoshoz, Zsindely Ferenchez, Kudar Lajoshoz. „Egyszóval igen vegyes alakulat volt ez, de kétségkívül Hitler-ellenes”⁴⁷ – jellemezte a társaság összetételét Mester.

Csomóss 1942-ben régi barátján, Fall Endrén (a Revíziós Liga ügyvezető igazgatója) és Bajcsy-Zsilinszkyt keresztül bekapcsolódott a Magyar Revíziós Liga munkájába, az erdélyi részleg vezetője lett.⁴⁸ Csomóss 1957-es

³⁹ Zsindely Ferenc: *Miniszter a frontvonalban. Napló, 1941. február 25. – 1946. március 9.* Szerk. Szekér Nóra. Pécs-Budapest, Kronosz-ÁBTL, 2021. 523.

⁴⁰ Dudás József *kihallgatási jegyzőkönyve* (1947. 02. 09.). ÁBTL 3. 1. 9. V-2000/9.; Mélik Endre *kihallgatási jegyzőkönyve*. (1947. 02. 24.) Uo. V-2000/26.

⁴¹ Mélik Endre szavai: *Mélik Endre kihallgatási jegyzőkönyve* (1947. 02. 22.). Uo. V-2000/26.

⁴² Uo.

⁴³ Gyurgyák János–Varga Tamás: Mester Miklós–interjú (1986). 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 45. sz. 32–33.

⁴⁴ Részletesen lásd: Mester Miklós: *Arcképek. Két tragikus kor árnyékában.* Budapest, Tarsoly, 2012.

⁴⁵ Kilépését a párton belüli visszaélések nyilvánosság előtti leleplezése kísérte. A *Magyar Nemzet* 1938. augusztus 27-i számában *A Szálasi-párt volt igazgatója csalással, lopással és más bűnökkel vádolja a „hungarista” mozgalom vezetőit* címmel hosszú írása jelent meg. Majd Csomóss kilépését követően Ungváry Sándor *Mit láttam az Andrássy-úti nyilasházban?* (Kaposvár, Új Somogy, 1939) című könyvében fejtette ki részletesebben a párton belüli állapotokat.

⁴⁶ Idézi: Szent-Iványi *A Magyar Függetlenségi Mozgalom...*, 165. Szent-Iványi a háború után a résztvevők visszaemlékezése alapján készítette el ezt a munkáját.

⁴⁷ Gyurgyák – Varga Mester Miklós-interjú, 33.

⁴⁸ Bartha i. m. 2021. 34.

politikai rendőrségen tett valómása szerint a Liga révén került kapcsolatba az amerikai titkosszolgálati szervekkel, mégpedig az OSS-szel (*Office of Strategic Services*)⁴⁹ együttműködő Gellért Andor, a Liga (és az MTI) berlini, majd stockholmi képviselőjén keresztül, akinek a megbízására saját hálózatot épített ki Magyarországon, főként a Vasmag tagjaira építve – áll Csomóss önvallomásában,⁵⁰ amelyet az amerikai levéltári anyagok is alátámasztanak.⁵¹

1944 elején az egyre inkább valószínűsíthető német megszállás készítette Csomóss körét, hogy a szervezettebb munka kereteit kiépítsék, ekkor hívták életre a földalatti ellenállási munkára az MHSZSZ-t Atzél Ede, Dudás József, Csomóss Miklós, Magyar Ferenc bútor nagykereskedő és a turáni vadász Kiss Ferenc vezetése alatt. Csomóss a megszállást követően továbbra is tartotta a kapcsolatot az angolszászokkal. „1944 májusában, a németek lerohanása után Londonból légi úton rádió adó-vevő készüléket kaptam Mr. Barrath kapitány útján, aki ejtőernyővel szállt le, mint az Intelligence Service tisztje. Dr. Gellértra hivatkozva azzal bízott meg, hogy a megadott utasítás szerint hírányagot továbbítsak az angolok részére az akkori magyar

helyzetet illetően”⁵² – írta 1957-es beszámolójában.

Az MHSZSZ egyfajta fedőszerveként szolgált a Wesselényi Lövészegylet. Az egyletet Atzél Erdély 1940-es visszacsatolása-kor alapította. Nem katonaköteles fiatalokat toborzott, hogy őket a románok elleni esetleges partizánháborúra kiképezze. Budapesti központjának felállítására ugyancsak 1944 elején került sor egy Vilma Királyné úti villalakásban, azzal a céllal, hogy a fegyveres ellenállás szervezésének egyik központja legyen. Az ifj. Horthy Miklós lakásán egyeztetett MFM tervben a Lövészegylet is szerepet kapott: „...az 1. és a 2. hadsereg hátraarcot csinál és bevonul Budapestre, az orosz csapatok előtt, miközben Budapesten leadjuk Horthy rádióbeszédét (ahol Veress Lajos és Horváth Ferenc tábornok csapatai és báró Atzél szabadcsapatai vették volna körül)”⁵³ – olvasható Szent-Iványi fentebb már idézett bejegyzésének folytatásában.

Az egyesület fő összeköttetései Atzél személyes kapcsolataira épültek, ennek köszönhetően kaptak legális működési engedélyt és – Mélik Endre vallomása szerint – dálnoki Veress Lajos vezérezredes révén fegyvereket.⁵⁴ Céljuk Bajcsy-Zsilinszky Endre

jelszavának jegyében az aktív önvédelem megszervezése volt. Felfogásuk szerint a kiugrás nem lehet sikeres, ha csak diplomáciában gondolkodik, és egy szűk elit-csoportra támaszkodik.⁵⁵ Ezért az ipari munkásság, a parasztság és az értelmiség képviselőinek bevonásával egy operatív törzs létrehozását tervezték, amely az országos szervezésért lett volna felelős.⁵⁶ Ez a megszállást követően csupán terv maradt, de főként a deményista és weisshausista munkások bevonásával budapesti gyárakban és üzemekben kezdtek sejtek szervezésébe. Egy 1945-ös összefoglaló szerint az MHSZSZ „a kommunista pártba nem tartozó, a szoc. dem. párt passzivitásával egyet nem értő üzemi munkásokból állt, akik magukat »magyar kommunistáknak« nevezték.”⁵⁷ Ez az „identitás” sokszor szélsőjobb oldali csoportokkal való egészen szoros kapcsolatokat is elbírta, de ezt a baloldali kötődést érzékelteti a Faust–Dudás–Atzél küldöttség összetétele is, amelynek tagjai mind kommunista múlttal vagy kapcsolatokkal rendelkeztek. Faust Imre még az első világháborúban, orosz hadifogolyként került kapcsolatba a munkásmozgalommal. Délvidéki magyarként 1923-tól a Jugoszláv Kommunista Párt tagja lett, 1927-től áttelepült Magyarországra és egy baloldali

⁴⁹ Az *Office of Strategic Services*-t (Stratégiai Szolgálatok Hivatala) William J. Donovan vezetése alatt, Rooseveltt 1942. június 13-i hadi utasítása alapján szervezték meg. A tengelyhatalmak által megszállt, illetve a német szövetségi rendszerhez tartozó országokban az ellenállás szervezésének és anyagi-technikai támogatásának központi hírszerző szerve volt. Szabotázs- és diverziós cselekmények végrehajtása, hírszerzés és propaganda, kapcsolatok kiépítése, felkelések szervezése, valamint a lélektani hadviselés és fekete rádióadók működtetése tartozott a feladatai közé. 1945 októberében az OSS-t átszervezték és SSU (*Strategic Services Unit*) néven működött tovább a katonai hírszerzés alárendeltségében. *Magyarország a második világháborúban*. Lexikon. Szerk. Sipos Péter. Budapest, Petit Real, 1997. 406.; Bare, Duncan: *Hungarian affairs of the US-Office of Strategic Services in the Mediterranean Theater of Operations from June 1944 until September 1945*. (Masterarbeit). Graz, Karl-Franzens Universität, 2015. 33–58.

⁵⁰ Jelentés – „Kázmér” fedőnevű ügynök önéletrajza. (1957. 03. 02.). ÁBTL 3. 2. 1. Bt-766. 51.

⁵¹ Central Intelligence Agency (CIA) Freedom of Information Act (FOIA), Special Collection, Csomos, Miklos. <https://www.cia.gov/library/readingroom/search/site/csomos> (Utolsó letöltés: 2024. 06. 02.)

⁵² Jelentés... (1957. 03. 02.)

⁵³ Szent-Iványi i. m. 2016. 106.

⁵⁴ Mélik Endre kihallgatási jegyzőkönyve (1947. 02. 23.) ÁBTL 3.1.9. V-2000/26.; Dudás József kihallgatási jegyzőkönyve (1947. 02. 09.) ÁBTL 3.1.9. V-2000/9.,

⁵⁵ Dudás József kihallgatási jegyzőkönyve (1947. 02. 09.). ÁBTL 3.1.9. V-2000/9.

⁵⁶ Mélik Endre kihallgatási jegyzőkönyve (1947. 02. 24.). Uo. V-2000/26.

⁵⁷ Magyarázat az ellenállási mozgalom történetének bevezetéséhez. ÁBTL 3.1.9. V-2000/43, 170. Az állambiztonság az írást Soos Géának tulajdonította.

könyvkiadót alapított, amely illegális kiadványokat is nyomtatott és terjesztett. A Horthy-korszak alatt baloldali elhajlásai miatt többször letartóztatták és több mint tíz évig állt rendőri felügyelet alatt.⁵⁸ Az erdélyi származású Dudás József az illegális román Ifjú munkás Mozgalom vezetőjeként először 18 évesen került a román hatóságok fogságába, 20 évesen a román hadbíróóság 9 évre ítélte, amelyből 5 és fél évet le is töltött Doftanában. A második bécsi döntés után jött át Budapestre, hogy a Műegyetemen tanulmányokat folytasson. Saját elmondása szerint mozgalmi kapcsolatait a németellenesség okán elevenítette fel újra 1943-tól, ez főként deményista munkásokkal való ismeretségeket jelentett, és rajtuk keresztül jutott el Csomóssék köréhez.⁵⁹ A Magyar Frontban ő képviselte az MHSZSZ-t és ebben a minőségében vett részt a Front szeptember 20-i memorandumának megszövegezésében. Az arisztokrata Atzél politikai hovatartozás tekintetében nehéz lenne pontosan besorolni, de az kétségtelen, hogy úgy Erdélyben, mint Magyarországon sok szállal kötődött a baloldali körökhöz, szoros kapcsolatban állt a weisshausista frakcióval, akikre a budapesti Lövészegylet munkáját építette.⁶⁰ Ifjabb Horthy Miklóssal a személyes

ismeretség Szent-Iványin keresztül jött létre, aki emberére talált a kalandvagyó báróban: „Atzél persze épp megfelelő ember volt Nicky számára: ugyanolyan fenegyerek.”⁶¹ A hasonló karakterű Dudást, aki ugyancsak elnyerte a fiatal Horthy bizalmát, már Atzél vezette be Nicky társaságába.

Az MHSZSZ a megszállást követően röplapokat szerkesztett, *Szabadságharc* címen illegális újságot adott ki, sztrájk- és szabotázsakciókat szervezett és igyekezett az átállás biztosítására felfegyverezhető bázist toborozni a munkásság körében,⁶² mindeközben a kiugrás kezdeményezéséhez kapcsolódóan a kormányzóság felé jutatott el javaslatokat többek között egy jövőbeli kormány személyi összetételére vonatkozóan.⁶³ A gyakorlati cselekvés lehetősége a román kiugrás után érkezett el.

Mester Miklós visszaemlékezésében így idézte fel 1944. szeptember első felében a Kiugrási Irodában tett látogatását: „meg tudtam ifj. Horthy Miklóstól, hogy apja véglegesen döntött a fegyverszünet kérdésében. Elhatározta, hogy felveszi a kapcsolatot a Szovjetunióval a tárgyalások megkezdése végett. [...] Hogy számomra még meglepőbbé tegye a helyzetet, végezetül kijelentette, hogy ő

összeköttetést teremtett egyes baloldali csoportok vezetőivel.”⁶⁴ Rajk és Kovács Imre mellett Csomóss Miklós körét nevezte meg, és kérte Mestert, hogy kapcsolódjon be a szervezésbe.

Ekkor már hetek óta zajlott egy küldöttség szervezése, augusztus végére Faust Imre és Dudás József személyét biztosnak tekintették. A Kiugrási Iroda szemében ők közvetlen kommunista párti kapcsolatot jelentettek.⁶⁵ A valóságban azonban ők nem képviselték hivatalosan a kommunista pártot. Faust Imre folyamatosan igyekezett felvenni a párttal a kapcsolatot, hogy tőlük felhatalmazást vagy akár delegált résztvevőt kapjon. Pár nappal a küldetés indulásának napja előtt érkezett meg a kommunista párttal közvetlen kapcsolatban álló Haraszi Sándor újságíróval keresztül az üzenet: a párt nem támogatja a moszkvai utat.⁶⁶ A kormányzóságot képviselő bizalmi emberként felmerült Mester Miklós, Csűrös Zoltán egyetemi tanár és Rátz Kálmán⁶⁷ országgyűlési képviselő neve is. A választás végül Atzél Edére esett, akinek a hadsereg vezetőihez és a katonai hírszerzéshez fűződő kapcsolatai⁶⁸ a fronton való átjutás megszervezéséhez nélkülözhetetlenek voltak, és aki szeptember elején még a dél-erdélyi szorosok védelmében harcolt mint zászlós.

⁵⁸ Részletesen lásd: Varga Sándor: „az ismert baloldali könyvkiadó” – Faust Imre (1897–1963). *Irodalomtörténet*, 1982/14, 596–629.

⁵⁹ Drucza Attila: *A Dudás-ügy. 1956 – Létezett-e Nemzeti Bal?* Budapest, Posta Historica, 2017.; Drucza Attila – Szekér Nóra: Dudás József. A megtorlás első áldozata. *Rubicon*, 2016/10–11, 15–25.; *Dudás József vallomása* (1947. 01. 07.). ÁBTL V-2000/9. 209.

⁶⁰ Koncz E. Katalin: Mélik Endre-interjú (1988–1989). 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 45. sz., 63.; Szekér Nóra: „Ő képviselte az erőt és a bátorságot...”. Báró Atzél Ede élete. In: *Bátorság a politikában*. Szerk. Bódi Ferenc – Ralitsa Savolta. Budapest, Gondolat – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2022. 93–112.

⁶¹ Szent-Iványi i. m. 2016. 173.

⁶² A munkásság felfegyverzéséről lásd: Bartha Ákos: Van-e szándék? – Az 1944. októberi kiugrási kísérlet és a „megbízható” munkásság felfegyverzése. *Betekintő*, 2024/2. 65–89.

⁶³ *Magyarázat az ellenállási mozgalom történetének bevezetéséhez...*

⁶⁴ Mester i. m. 2012. 558–559.

⁶⁵ Lásd: Szent-Iványi i. m. 2016. 172–173.

⁶⁶ Pintér i. m. 1981. 197–198.

⁶⁷ Rátz kacskaringós politikai pályája során Gömbös Gyula felkérésére lett országgyűlési képviselő 1935-ben, majd Imrédy Béla híve lett. 1939-ben már nyilas programmal választották képviselőnek. 1941-ben kilépett a nyilaskeresztes pártból és Független Magyar Szocialista Párt néven németellenes pártot hozott létre. 1941 áprilisában kormányzati megbízással a Szovjetunióba utazott, hogy ott a gazdasági és kulturális kapcsolatokat építse. Kiválóan beszélt oroszul és több munkája jelent meg Oroszország történetéről.

⁶⁸ Atzél a katonai elhárítás, a VKF/2 embere volt. *A VKF/2. oszt. szervezeti felépítése, beosztottai, K-ügynökség*. ÁBTL 4.1 A-860/1. II. kötet.

A feladat a fegyverszünetről tárgyaló delegáció előkészítése volt. „Horthy és környezete attól félt, hogy egy fegyverszüneti kérelem a Szovjetunió részéről visszautasításban részesülhet”⁶⁹ – fogalmazta meg Faust Imre annak okát, hogy miért is volt szükség az ő „puhatolózó” megbízatásukra. E visszautasítástól való félelem a kormányzóság részéről ideológiai alapokon állt, hiszen az ország háborús részvételének gyakran hangoztatott magyarázata volt a kommunista rendszer elleni „keresztes háború”. A küldöttségnek ez a fajta, „kommunista” emberekből álló összetétele is oldani kívánta ezt az ellentétet, ugyanakkor azt az üzenetet is hordozta, hogy a magyar fél, vagyis a Kormányzó nyitott egy társadalmi-mozgalmi alapon álló ellenállásra épített kiugrásra.

Szeptember elején a küldöttség tagjai elutaztak Kolozsvárra, hogy az átjutás részleteiről tárgyaljanak dálnoki Veress Lajossal. Atzélnek mindeközben volt egy nem túl reális próbálkozása, melyben erdélyi autonómiát célozva Észak-Erdélyre vagy a Vörös Hadsereggel egyesülve egész Erdélyre a proletárdiktatúra kikiáltásáról szőtt tervet és folytatott tárgyalásokat, eredménytelenül.⁷⁰

A kolozsvári út után Mester Miklós szolgálati autójával elutaztak gróf Bethlen István inkepusztai rejtékhelyére, akitől a tárgyalásra vonatkozóan eligazítást kaptak. Somogyi Miklós, a kommunista párt tagja és a szakszervezetek vezetője ugyancsak fontos szerepet játszott a küldöttség szervezésében

A moszkvai fegyverszüneti delegáció Zólyom közelében, 1944. szeptember. Balról jobbra: Teleki Géza, szlovák partizán, Zlatner, Faragho Gábor vezérezredes, orosz kadét, Szent-Iványi Domokos.
Forrás: Ráday Levéltár C/80. Szent-Iványi Domokos-hagyaték

és a delegáció felkészítésében. (Mindehhez természetesen ő sem rendelkezett a párt hivatalos felhatalmazásával.)

A küldöttség szeptember 22-én indult útnak Csomóss Lázár utcai lakásáról, másnap érkeztek Körösmezőre, kisbarnaki Farkas Ferenc tábornok parancsnokságára.⁷¹ Egy vezérkari százados kísérte őket a front első vonalába, majd a Tatár-hágóhoz közel sikeresen átkeltek a frontvonalon és eljutottak egy szovjet parancsnokságra. Innen a 600 km-rel arrébb fekvő Przemyśl közelébe szállították őket Mehlsz vezérezredes főhadiszállására. „Izgalmas, idegfeszítő tárgyalások következtek, és itt dőlt el, hogy hadifogolynak tekintenek-e bennünket vagy pedig mint félhivatalos küldöttek továbbutazhatunk Moszkvába” – írta visszaemlékezésében Faust. Tárgyalásokon sikerült a szovjeteket meggyőzni, ezután másnap repülővel utazhattak Moszkvába, ahol Kuznyecov vezérezredes fogadta őket. „Közöltem vele – foglalja

össze a megbeszélést Faust –, hogy a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségén kívül még öt nagy szakszervezetet is képviselvek és azon magyar hazafiak nevében vagyok itt, akik a fegyverszüneti tárgyalások előfeltételét szeretnék megteremteni. [...] Kuznyecov válaszában kijelentette, hogy jelen pillanatban az a legfontosabb kérdés, hogy Horthy kormányzó, a magyar hadsereg legfőbb ura mit akar, milyen álláspontot képvisel a fegyverszünetkérést illetően!”⁷² A szovjetek egyértelműen megfogalmazták: nyitottak a hivatalos tárgyalásokra és azzal a politikai elittel akarnak tárgyalni, amellyel hadban állnak.⁷³ Kuznyecov néhány napon belül közvetítette a hivatalos szovjet választ, néhány megnyugtató tárgyalási feltétellel: „1. A demarkációs vonalakat Erdélyben a jelenlegi fronthelyzet alapján húzzák meg. Erdély végső sorsát a békekonferencia dönti el. 2. [...] jelentős etnikai tömbök ne maradjanak idegen uralom alatt. 3. A Szovjetuniónak nincs szándékában rendszerét

⁶⁹ Pintér i. m. 1981. 196.

⁷⁰ Bartha i. m. 2021. 67.; Antal Róbert István: „ne pusztuljon el se ez a föld, se ez a nép”. Az Erdélyi Párt és a baloldaliak 1944-es tárgyalásai Észak-Erdély sorsáról. *Betekintő*, 2024/2, 39–63.

⁷¹ A küldöttségről lásd még: Birstein, Vadim J.: *Smersh Stalin's secret weapon*. London, Biteback, 2011. 277.

⁷² Pintér i. m. 1981. 200.

⁷³ Lásd: dálnoki Veress Lajos: Miért nem sikerült a „kiugrás”? *Új Látóhatár*, 1970/2, [57–165.] 144.

Magyarországra erőltetni. 4. Megbüntetik a háborús bűnösoket, de a honvédség tisztikarát és legénységét nem vonják felelősségre.”⁷⁴ Közölte, a svájci kapcsolatokon, a Bernben székelő Honti Ferenc diplomatán keresztül a magyar kormány felé ezt az álláspontjukat eljuttatják.⁷⁵

A hazafelé vezető úton a küldöttség minden tagja könnyen az életét veszthette volna, ugyanis a frontvonalak eltolódtak. Nem a beavatott parancsnokok vártak rájuk, a katonák sortüzet adtak, Dudást egy egész sorozat érte a lábán, Faust Imre a karján sérült meg súlyosan, és Atzél is megsebesült. Végül sikerült átjutniuk a fronton. Október 3-án tértek vissza Budapestre. Ekkor a hivatalos delegáció már úton volt Moszkvába, Faragho Gábor (1940-től 1941-ig moszkvai katonai attasé) vezérezerdes vezetésével, Szent-Iványi Domokos és Teleki Géza, Teleki Pál fiának részvételével.⁷⁶

Az átállás „társadalmi” előkészítésébe, sztrájkok és a munkásság felfegyverzésének szervezésébe az MHSZSZ is bekapcsolódott. Igyekezett segíteni a hivatalos vonalak és az ellenállás összeköttetéseit. A közös munkát azonban rengeteg tényező nehezítette, az ellenállás kapacitása, organizáltsága nem tűnt elégségesnek a társadalom szükséges mozgósításához, de hiányzott a hatalom megfelelő koncepciója, egységesége, bizalma is.⁷⁷ Október 11-ére a Faragho-küldöttség tárgyalásainak eredményeképpen megszülettek az előzetes fegyverszüneti feltételek, amelyeket Horthy táviratilag elfogadott, és a bizottság

tagjai ünnepélyes keretek között aláírtak. Az október 15-i nyilas puccs következtében mindez azonban életbe lépni nem tudott. Sem a kormányzó, sem az ellenálló csoportok nem tudtak megfelelő erőt demonstrálni a szélsőjobboldali puccsal és a németek mellett kitartani akaró tényezőkkel szemben.

A Faust-küldöttség bemutatása kapcsán felmerül a kérdés, hogy milyen érdemi előrelépést hozott ez a kapcsolatfelvétel. A történetírás leginkább fölösleges epizódként értékeli a próbálkozást, hiszen a Faragho vezette fegyverszüneti delegáció ettől függetlenül, a zólyomi Szlovák Nemzeti Tanács katonai parancsnokságán keresztül építette ki az összeköttetést a szovjetekkel és utazott Moszkvába. E kérdés kielégítő megválaszolásához a még fel nem tárt szovjet források is adhatnak támpontokat. Csomóss Miklós visszatekintésében azonban találhatunk némi eredményre utaló nyomot, amely arról számol be, hogy e delegáción keresztül sikerült összeköttetést kiépítenie a Vörös Hadsereg vezetőivel, és ezen a vonalon, futárokon keresztül az ostrom végéig érintkezésben állt a szovjetekkel. „A felszabadulás után orosz tisztek kerestek fel és közölték, hogy futárim értesítéseit megkapták. Dokumentumaimról jegyzeteket készítettek, majd tolmáccsal a Kun utcai tűzoltólaktanyába invitáltak, ahol Suzmanovits NKVD parancsnok elismerését és köszönetét nyilvánította. [...] Fogadott Csernyisov tábornok, városparancsnok, a fasiszták által kivégzettek özvegyeivel és hozzátartozóival. Majd 1945. április hó

2-án Vorosilov marsall is kihallgatáson fogadott Debrecenben, ahova Dálnoki Miklós Béla kísért el”⁷⁸ – foglalta össze e tevékenységéért kapott szovjet elismeréseket Csomóss. Ezek az elismerések azonban tisztavirág-életűnek bizonyultak. 1947-re a küldöttség tagjai és maga Csomóss is mint az „angolszász titkosszolgálatok kémei” magyar vagy szovjet fogásban sínylődtek.

Úgy gondolom azonban, hogy a konkrét eredmények értékelésén túl a Faust-küldöttség a történetírás számára más megközelítésben is érdekes. Fontos részleteket tesz ugyanis láthatóvá a Horthy-féle kiugrási próbálkozások hátteréről, sőt a korszak náciizmussal szembenálló csoportjainak összetételéről és szándékairól is. Feltérképezhetőbbé teszi a politikai elit antináci körinek szándékait, félelmeikkel, gyengeségeikkel és erősségeikkel együtt, ugyanakkor betekintést ad a meglehetősen sokszínű, politikai kategóriák szerint nehezen besorolható németellenes szerveződések jellegébe és kapcsolatrendszerébe is. Ennek kibontása a Horthy-korszak egészére nézve is sok új összefüggést hozhat.

⁷⁴ Vigh Károly: *Ugrás a sötétbe*. Budapest, Magvető, 1984. 131–132.

⁷⁵ Pintér i. m. 1981. 201.

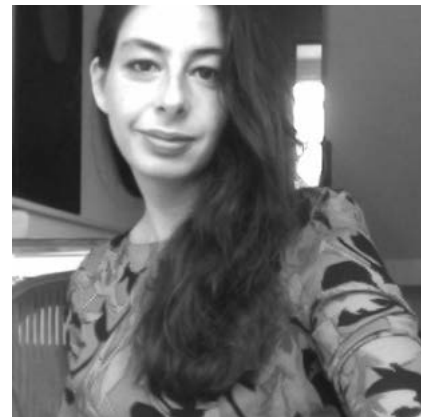
⁷⁶ Szent-Iványi i. m. 2016. 211–217.

⁷⁷ Bartha i. m. 2024. 65–89.

⁷⁸ Csomóss Miklós: *Curriculum Vitae* (1957. 02. 28.). ÁBTL 3.2.1. Bt-766. 41.

Bern Andrea

Az 1944. március 19. és 1944. október 15. közötti időszak a Horthy család szemszögéből

A Horthy család 1914 és 1994 között számos alkalommal költözött: 1919 késő nyarán Kenderesről Siófokra,¹ 1919 őszén a budapesti Gellért Szállóba,² 1920 márciusában, Horthy Miklós kormányzóvá választásakor a Budai Várpalotába.³ 1944. október 18-án, a sikertelen kiugrási kísérletet követően Bajorországba, Schloss Hirschbergbe kerültek, német őrizet alá.⁴ 1945 nyarán, az amerikai hadsereg megérkezését követően a közeli Weilheimba lakoltatták át őket.⁵ 1948 decemberében elhagyták Németországot és Portugáliában telepedtek le. Itt az elkövetkező tizenegy évben négy lakhelyük volt: 1948 decembertől az estorili Hotel do Parque, majd ugyanabban a városban egy bérelt ház, a Casa Ramuntcho. 1949 decemberében Apponyi Madeleine segítségével egy Estoril feletti magaslaton álló villában, a Casa Santa Margaridában laktak rövid ideig. 1950 májusában ismét lenn, a városban béreltek házat, amely a Casa Saint José nevet viselte. A volt kormányzó és felesége itt lakott élete hátralévő éveiben.

Horthy Miklós 1957. február 9-én, felesége 1959. január 8-án hunyt el. Irathagyatékukat menyük örökölte, aki időközben újra férjhez

ment. Ugyancsak az ő tulajdonába került szülei családjának irathagyatéka. Edelsheim-Gyulai Lipót és felesége, Rothkugel Ella 1950-ben hagyta el a felsőelefánti Edelsheim-Gyulai kastélyt. Cannes-ban egy nyugalmazott brit katonatiszt, Oliver Duncan házában éltek 1967-ig, amikor külön költöztek, de továbbra is a városban maradtak. Edelsheim-Gyulai gróf 1981-ben, felesége 1987-ben hunyt el. Hátramaradt dokumentumaikat ekkor örökölte meg lányuk, Ilona.

A hagyaték részét képezi több, a családhoz közel álló személy levelezése is: egy Franklin D. Roosevelt-től Apponyi Madeleine-nek 1933-ban küldött kézírásos levél, ami Washingtonban kelt, Bostonban kézbesítették, s onnan kerülhetett 1962-ben, a grófné halálakor Horthy Istvánnéhoz. Reuben Hecht svájci cionista politikus, akit Horthyék többször vendégül láttak Weilheimben, 1948 folyamán kiterjedt levelezést folytatott annak érdekében, hogy Horthyék svájci vízumot kaphassanak, s elhagyhassák Németország területét. E levelek gépelt másolatai feltehetően még ebben az időszakban jutottak el a Horthy családhoz Bázélból

Estorilba, s váltak Horthy Istvánné irategyüttese részévé.

A dokumentumok 2023 novemberében kerültek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába, ahol az MNL-OL-P 2389 jelzet alatt lesznek kutathatóak a közeljövőben. Mivel azonban még nem hozzáférhetőek az intézményben, az itt közölt tanulmány a belőlük publikált gyűjteményes kötet oldalszámait tartalmazza hivatkozásaikként. Ez az írás három olyan témakört dolgoz fel az eddig ismert források és szakirodalmi elemzések alapján, amiben Horthy Istvánné irathagyatéka újdonsággal szolgál.

1944. MÁRCIUS 19. HORTHY LEMONDÁSÁNAK/ MARADÁSÁNAK KÉRDÉSE A CSALÁDI IRATHAGYATÉKBAN

Kállay Miklós és Horthy Miklós emlékirataiban két eltérő formáját olvashatjuk annak, mi hangzott el kettejük között 1944. március 19-én, miután a kormányzó Klessheimből visszaérkezett. A volt miniszterelnök saját memoárjában így fogalmazott: „Határozottan kértem, mondjon le, ezzel is demonstrálja, mert csak így cáfolhatjuk meg azt a németek által kolportált híresztelést, hogy

¹ Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Budapest, Európa, 2019. 115.

² Uo. 121.

³ Uo. 125.

⁴ Edelsheim Gyulai Ilona: *Becsület és kötelesség I-II*. Budapest, Európa, 2001. 337–339.

⁵ Horthy i. m. 2019. 115.

a katonai megszállás az ő beleegyezésével és hozzájárulásával történt. Ha marad, azzal cáfolja azt a politikát, amelyet én követtem. [...] Azt felelte, hogy ő nem mondhat le, azt a széket, amelyen ül, s itt rácsapott a székre, ő üresen nem hagyhatja. [...] Ő megesküdött az országnak, hogy nehéz óráiban nem fogja cserbenhagyni, ő még ma is az a tengerész, aki nem hagyja el a süllyedő hajót. [...] Kinek lehet az jó, kiáltotta, ha Imrédy Béla ül a helyére?”⁶ Horthy Miklós emlékirataiban ennek pont az ellentéte olvasható: „[Kállay] nyomatékosan megkért, hogy maradjak meg állásomban, és hogy még nyomás esetén sem vonuljak vissza. Elégtétel volt számomra, hogy ő is megerősített azokban a megfontolásaimban, amelyekre Klessheimben jutottam.”⁷

A hagyatéki iratai között a *Horthy család privát levelezése* fondon belül terjedelmes anyag a Kállay és Horthy család 1945 és 1959 közötti koreszpondenciája. Kállay Miklós 1945-ben német, majd amerikai vizsgálati fogságból szabadulva két évig Capri szigetén maradt. 1947-ben a Rómától nem messze fekvő Castel Gandolfóban második feleségével, Fényes Mártával a pápai nyári rezidenciától nem messze nagy családi házat vásárolt. Innen 1954-ben települt át az Egyesült Államokba.

Horthyék 1945-ben szabadultak a német őrizzetből, s a legközelebbi kisvárosba, Weilheimbe költöztek, otthonuk egy pékmester-família többgenerációs lakóháza volt. 1948 utolsó

napjaiban – többek között Kállay közbenjárásával – innen költöztek Olaszországot érintve a portugáliai Estorilba.

Leveleik tehát Capri-Weilheim, Castel Gandolfo-Weilheim, illetve New York-Weilheim távon váltották egymást. A német megszállás napjának eseményei, kettejük akkori párbeszéde levelezésük második évében, 1947 márciusában, feltehetően az évforduló okán jelent meg témaként először. Kállay így tekintett vissza arra a napra és következményeire: „[A német megszállásból – B. A.] magából csak előny származott volna az országra, ha katonáink, és a nép, vagy annak egy része nem örül meg, és nem tér le az addigi útról. Ez volt az ország vesztesége, ezek felelősek a mai állapotokért. [...] Főméltóságod maradásával megpróbálta ettől a nemzetet megőrizni.”⁸ Bár ezekben a mondatokban Kállay nem fogalmazza meg nyíltan, milyen álláspontot képviselt abban a beszélgetésben, hogy maradásra vagy lemondásra próbálta rábírni a kormányzót, Horthy döntésének oka egyértelműen egybecseng azzal, ahogyan Kállay emlékirataiban felidézi. Így azt látszik alátámasztani, hogy ő volt, aki azzal érvelt: az államfő maradása legitimálja a német megszállást, amit nem szabad megtenni, ezzel szemben Horthy a belpolitikai felfordulástól tartva a maradás mellett foglalt állást.

A két idős emigráns egy időben írta emlékiratait. Kállay, aki nem volt a klessheimi küldöttségben, segítséget, saját visszaemlékezés-részletet kért Horthytól

az 1944. márciusi klessheimi találkozó megírásához. Kapott is jegyzetet,⁹ ami azonban nem egyezik a Horthy-emlékiratban szereplővel.¹⁰ Feltehetően annak a vázlatnak a része, amit Horthy Egon Heymannak, az Athenäum Verlag szerkesztőjének átadott 1950–1952 között. Ebben azonban csak a klessheimi találkozó leírása szerepel, kettejük 1944. március 19-i budapesti párbeszéde már nem.

Horthy emlékiratai először 1953-ban jelentek meg, Bonnban.¹¹ Hogy a szövegből mennyi volt ténylegesen Horthyé és mennyi Egon Heyman alkotása, akit a kormányzó menyje *ghostwriter*-nek nevez emlékirataiban,¹² csak akkor fogjuk talán megtudni, ha előkerül valahonnan a neki leadott vázlat. Kállay Miklós visszaemlékezései először New Yorkban, angol nyelven jelentek meg. (A volt miniszterelnök maga nem beszélt ezt a nyelvet, kéziratát Carlile Aylmer Macartney fordította, s ő is írta a kötet előszavát.)¹³

A párbeszéd egymásnak ellentmondó felidézésére egyikük sem reagált később a levelezésfolyamban, holott egészen Horthy haláláig kapcsolatban álltak egymással, sőt a Kállay és a Horthy család tagjai az elkövetkező évtizedekben is. Ez szintén inkább arra enged következtetni, hogy a volt miniszterelnök engedett a tizenhat évvel idősebb kormányzónak, aki felé nagy tisztelettel viseltetett. („[...] úgy tekintek magára, mint ahogy Atyámra”, írta neki 1949. március 5-én Firenzéből.) A saját emlékeikkel ellentétes állításokra

⁶ Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944*. Budapest, Európa, 1990. 190.

⁷ Horthy i. m. 2019. 257.

⁸ *A Horthy család hagyatéka 1914–1994*. Szerk. Bern Andrea. Budapest, Open Books, 2023. 307.

⁹ Uo. 332–334.

¹⁰ Horthy i. m. 2019. 251–258.

¹¹ Horthy, Nicholas: *Ein Leben für Ungarn*. Bonn, Athenäum-Verlag, 1953.

¹² Edelsheim Gyulai Ilona: *Becsület és kötelesség I–II*. Budapest, Európa, 2001. 189–190.

¹³ Kállay, Nicholas: *Hungarian Premier*. New York, Columbia University Press, 1954.

mindig azonnal reagáló kormányzói család tehát tapintatosan hallgatott ebben az esetben, habár igazságukat sérelem érte.

Horthy Istvánné, a kormányzó menyje hosszú élete folyamán számos interjút adott. Ezek kérdéssorai, átiratai és sok esetben saját válaszainak vázlatai szintén a levéltárnak átadott hagyaték részét képezik.¹⁴ Közülük terjedelmében és jelentőségében is kiemelkedik annak a hatórás interjúnak a hanganyagátírata, amelyet Bokor Péter író, filmrendező készített a szerzővel 1987 körül.¹⁵ Az anyag feltehetően Bokor küldeményeként került Horthy Istvánné iratai közé, kísérőlevél azonban nem maradt fenn mellőle. Történeti jelentősége legfőképp abban rejlik, hogy ez a legkorábbi ismert interjú a kormányzó menyével. Az asszony később gyakran elismételt mondatfordulatai, emlékezetformái itt még nem rögzültek. Horthy utolsó kormányzóként leélt évének, 1944-nek eseményeit ekkor idézte fel riporternek először, a válszokon sokszor még helyben gondolkodott. Ezeken a selyempapíroldalokon a következőt olvashatjuk a fenti polémiáról: „– Bokor Péter: Fel kell tennünk azt a kérdést, vajon a történetek után miért maradt meg Horthy Miklós a kormányzói székben? Szó esett erről, s melyek voltak az indokai? – Horthy Istvánné: Nagyon jól emlékszem az érveléseire – ha ő most eltávozik, vagy visszavonul, akkor 100%-ig átvesznek mindent a nációk teljes habvetéssel stb. [...] Ő elmehetne

külföldre, hogy ott felvilágosítsa a szövetségeseket a valódi magyar helyzetről, de ez nem segítene az ország helyzetén. Ő mint tengerész-kapitány kell, hogy utolsó percig a hajóhídon maradjon, és akkor is, ha ezzel a külföld felé árt a saját nevének. Én így hallottam ezt tőle.”¹⁶ (Ez a dokumentum – és nyilván a felvétel is – szinte bizonyosan megtalálható az OSZK Történelmi Interjúk Tárában is!)

Horthy Istvánné tehát a kormányzó saját szavaiként idézte azokat az érveket, amelyeket Kállay idézett Horthy saját érveiként maradására 1944. március 19. délelőttjéről. Ez eldönteni látszik a két emlékirat ellentmondását.

1944. MÁRCIUS 19. – 1949. JÚLIUS 7. – A MAGYARORSZÁGI HOLOKAUSZT A HORTHY CSALÁD IRATAIBAN

Horthy Istvánné hagyatékában nincs olyan eredeti, Horthy Miklós tollából származó szövegkorpusz, ami választ adhatna arra, mi zajlott a kormányzó elméjében, lelkében 1944. március 19. és 1944. július 6. között a magyarországi zsidóság tömeges és szisztematikus deportálásával kapcsolatban. Arra azonban számos bizonyítékot lehet találni a hagyaték dokumentumaiban is, hogy a Horthy család több tagja döntően 19. század végi, ambivalens, alapvetően társadalmi antiszemitizmussal tekintett a zsidóságra. Ami megkülönböztette őket, azt Horthy „úriemberként” az emberi gyarlóságnak, úri és keresztény voltuk hiányának tudta be, valamint félt növekvő

gazdasági jelenlétüktől, zárt vallási közösségeiktől, és nem volt mentes az összeesküvés-elméletekre való fogékonyságtól sem. Mindemellett úrként és egyenrangúként tekintett a nemesség, az arisztokrácia soraiba a 19. század második felében, a 20. század elején feljutott, kikeresztelkedett, zsidó származású családok tagjaira.

Horthy Jenő naplója hemzseg a 19. század végi, 20. század eleji, közhelyszerű antiszemita összeesküvéselmélet-toposzoktól: egészen komoly hittel beszél Solymosi Eszter véérének ontásáról a pászka-kenyérhez,¹⁷ és egy Máramarosban az első világháború előtt-alatt garázdálkodó káftános rablóbandáról.¹⁸ Ugyanez a Horthy Jenő mindemellett szoros barátságot ápolt Chorin Ferencsel és családjával,¹⁹ és megesett, hogy ugyanazon a napon gondolkodott, írt Solymosi Eszter „zsidó gyilkosairól”, mint amelyiken a Chorin famíliával ebédelt.²⁰

A hagyaték dokumentumainak tükrében is látszik azonban, hogy ez az úri antiszemitizmus – amitől nem voltak mentesek a Horthy család tagjai sem – elborzadással tekintett a fizikai megsemmisítést hirdető és célzó hitleri antiszemitizmusra. Horthy Miklós 1944. májusi leiratának szavai, ami „brutálisnak” és „embertelennek” nevezte a német megszállást követő magyar intézkedéseket,²¹ egybecseng öccse szavaival, aki emlékirataiban úgy fogalmazott a deportálásokról: „Persze, hogy embertelen volt a tömeges

¹⁴ MNL-OL P 2389. A Horthy család iratai. II/2.

¹⁵ *A Horthy család hagyatéka i. m.* 2023. 647–709.

¹⁶ MNL-OL-P 2389. A Horthy család iratai. Bokor/24.

¹⁷ Vö. Kövér György: *A tiszzaeszlári dráma*. Társadalomtörténeti látszószögek. Budapest, Osiris, 2011. 231–357.

¹⁸ *A Horthy család hagyatéka i. m.* 2023. 594–595.

¹⁹ Uo. 579., 580., 596.

²⁰ Uo.

²¹ *Horthy Miklós titkos iratai*. Szerk. Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, Kossuth, 1962. 446–447.

gyilkolás.”²² Sokan leírták már, hogy ez a státuszalapú, gazdasági antiszemitizmus, ami az 1920-as numerus clausus, majd az 1938-as, 1939-es, 1941-es zsidótörvények háttéréül szolgált és megnyilvánult azokban, akik nem törekedtek a magyarországi zsidóság fizikai megsemmisítésére, mégis lépcsőfokként hozzájárult a hitleri antiszemitizmus 1944. március-júliusi kiteljesedéséhez.²³

VIDÉKI DEPORTÁLÁSOK

Számos helyen olvashattunk már róla, hogy legkésőbb 1943 tavaszáig több olyan hivatalos, kormányzati úton érkező feljegyzés jutott Horthy Miklós asztalára, ami ténylegesen állította, hogy a Harmadik Birodalom területén a zsidó lakosság tömegesen esik fizikai megsemmisítésnek áldozatul.²⁴ Régóta elérhető nyomtatásban az 1943. áprilisi klessheimi találkozó átirata, ahol a magyar kormányzó maga kezdte a tárgyalást Adolf Hitlerrel, hogy: „Ő mindent megtett a zsidókkal szemben, ami lehetséges volt, de meg nem ölheti őket.” Mire a német vezető úgy felelt, hogy „erre nincs is szükség. Magyarország éppen úgy elhelyezhetné a zsidóit koncentrációs táborokban, mint azt Szlovákia tette.”²⁵ Már digitálisan is elérhetőek az 1920 és 1944 közötti minisztertanácsi ülések jegyzőkönyvei, az 1944. március 29-i jegyzőkönyv is, ahol Sztójay Döme kormányfő közölte kabinetével: „A kormányzó úr az összes zsidórendeletre vonatkozóan szabad kezet adott a kormánynak,

s ezek tekintetében nem akar nyomást gyakorolni.”²⁶ Azaz, a német megszállás után Horthy megtagadta a zsidókérdést illető kormányhatározatok ellenjegyzését, mivel azonban szentesítési joggal nem bírt²⁷ – amivel nyilvánvalóan maga is tisztában volt –, ezek automatikusan életbe léptek, anélkül, hogy látnia kellett volna őket.

1944. május 15. és július 8. között 437 ezer embert szállítottak ki az országból.²⁸ Hogy mindeközben az államfő passzivitását az okozta-e, hogy a középbirtokosi, úri antiszemitizmus viaskodott elméjében a hitleri „újvad” antiszemitizmussal szembeni borzadással, vagy hogy Hitler (akit úrnak nem, de államfőnek tekintett, akinek becsületszava érvényes) megnyugtató mondata a munkatáborokról ellentétben állt mindazzal, amit saját maga olvasott saját kormányzata jelentéseiben, s amit neki is szegezett a német vezetőnek is, illetve mindezek vegyültek egy megszállt ország államfőjének megszállóktól való félelmével és azzal a reménykedéssel, hogy ha a német politikai vezetés ízlésének megfelelően cselekszik, a megszálló csapatok elhagyják az országot (amire Hitler szintén becsületszavát adta), arra Horthy Istvánné dokumentumhagyatéka nem szolgál válasszal.

Választ ad viszont arra (a már ismert forrásokkal egybevetve), mennyit tudott a hagyaték utolsó tulajdonosa, Horthy Istvánné 1944-ben, s változott-e, hogyan

változott nézőpontja, szerepe az idők folyamán visszaemlékezéseiben. Horthy István özvegyének először 2001-ben publikált emlékiratában a német megszállás után 1944. május 15-től július 7-ig tartó deportálásokra visszaemlékező szakaszban egymással vegyül a „nem tudtuk” és a „nem hittük el”: „Tulajdonképpen senki nem tudta, hogy pontosan mi történik. Az újságok nem közölték a történeteket, a hírek csak szájról szájra terjedtek, és csak sok évvel később tudtuk meg a kegyetlen valóságot, a vonatok számát, amelyek 437.000 zsidót szállítottak ki az országból.”²⁹

Máshol pedig így fogalmaz: „Miklóspapa kiadta az utasítást, tudakolják meg, mikor és honnét indul egy ilyen vonat, hogy az elhurcolást meg tudjuk akadályozni. Sajnos azonban ez nagy nehézségekbe ütközött, mert titokban rendezték ezeket a deportálásokat.”³⁰ Ezekkel a sorokkal azt mondja tehát Horthy Istvánné, hogy „nekik” – köztük értve a kormányzót is – nem álltak rendelkezésükre adatok arról, hogy mi zajlik az országban, és az államfő hiába próbált, nem volt módjában ezeknek utánanézni.

Ugyanakkor máshol a következőt olvashatjuk: „Érdeklődtünk, hogy ha munkára viszik a zsidókat, miért viszik ugyanakkor az öregeket és a betegeket is, amire az volt a hivatalos válasz, hogy jobban dolgoznak majd a munkások, ha a családjuk is velük van, mert köz tudomású, hogy a zsidók nagyon

²² A Horthy család hagyatéka i. m. 2023. 595.

²³ Turbucz Dávid: Horthy Miklós antiszemitizmusa. *Kommentár*, 2012/5, 57.

²⁴ Gellért Ádám–Turbucz Dávid: Egy elmaradt felelősségrevonás margójára. *Betekintő*, 2012/4, 5.; Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege*. Budapest, Jelenkor, 2012. 536.

²⁵ *Hitler hatvannyolc tárgyalása* 2. Szerk. Ránki György, Budapest, Magvető, 1983. 84.

²⁶ MNL-OL K27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1944. 03. 29.) 21.

²⁷ Olasz Lajos: A kormányzói jogkör. In: Romsics Ignác: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, Osiris, 2009. 102–137.; 1920. évi I. törvénycikk az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről. 13. §.

²⁸ Braham, Randolph L: *A Holokauszt Magyarországon* 2. Budapest, Belvárosi Kvk., 1997. 21.

²⁹ Edelsheim Gyulai i. m. 2001. 252.

³⁰ Uo.

családszerető. Rögtön megadták a választ!”³¹ Illetve azt, hogy: „A valóság, a brutális emberirtás józan ésszel felfoghatatlan volt. [...] Vajon gondolhatta volna bárki, hogy gázkamrás táborokban emberek millióit lehet megsemmisíteni, s ezeket a szörnyűségeket egy olyan civilizált, művelt nemzet – mint a német – teszi?” Azaz „ők” személyesen kapcsolatba léptek olyan szervekkel, akik a deportálások szervezésében részt vettek. Tőlük azonban nem a vonatok indulási idejét, számát kérdezték, hanem annak elvi megfontolását, miért utaztatnak el egész családokat, köztük munkaképteleneket is, ha a táborok nem haláltáborok.

Ugyancsak „ők” nem tudták elhinni, hogy a táborokban emberek millióit semmisítik meg. A „nem tudtuk, mi történik”, „nem kaptunk híreket”, „nem tudtunk híreket szerezni” és a „nem hittük el, hogy emberirtás zajlik” egymásnak ellentmondó érvei egymással szinte mondatonként, olykor mondaton belül váltakozva sorakoznak az emlékiratban.

Horthyhoz azért nem jutottak rendszeresen friss hírek a deportálások idején, mert tíz nappal a német megszállás után maga vonult vissza tudatosan attól, hogy az általa kinevezett Sztójay-kormány zsidórendeleteivel foglalkozzon. Ezen bármikor joga volt változtatni. Ő maga nem változtatott. Ezzel együtt eljutott hozzá legalább egy feljegyzés: kabinetirodája útján kapta azt az iratot 1944. május 25-én, amiben

az ismeretlen szerző részletesen beszámolt a zsidórendeletekről, a gettósításokról, a deportálásokról.³² Ő maga komolyan is vette az abban olvasottakat, hiszen 1944. június 1-jén Baky László és Endre László deportálásokért felelős államtitkár lemondását követelve úgy fogalmazott: „Az utóbbi időben olyan értesítéseket kaptam, hogy ezen a vonalon [a deportálások terén] több történt nálunk, mint maguknál a németeknél, részint pedig oly brutális, sőt olykor olyan embertelen módon, ahogyan maguknál a németeknél sem történtek az intézkedések.”³³

Felmerül a kérdés, hogy amikor Horthy Istvánné többes szám második személyben beszél emlékirataiban a holokauszt heteiről, egymásnak ellentmondó mondatokkal, felváltva arról, hogy „nem tudtak” arról, hogy mi zajlik, illetve, hogy „nem hitték el”, vajon kit ért a „mi” alatt. Interjúiban és emlékirataiban mindig olyan értelemben fogalmazott a német megszállás utáni hetekről, hogy ott a kormányzó bizalmasa volt, amit Horthy Miklós tudott, azt tudta ő is, amiről ő nem tudott, arról az államfő sem, hiszen esténként mindent megvitattak: „[...] apósommal minden este együtt ültünk, sógorom és én magam is, mindig hozzászóltunk ahhoz, ami a téma volt, és apósommal ezt megbeszéltük” – fogalmazott Bokor Péternek 1987-ben.³⁴ „Majdnem minden este lementünk apósomékhöz bridzselni és

elbeszélgetni” – írta emlékirataiban 2001-ben.³⁵

Gosztonyi Péter volt a legelső történész, aki 1944 eseményeiről kérdezte őt, alapos szakmai tudással és kellő kitartással. Levelezésük szintén fennmaradt a hagyatékban. Ezekben az üzenetekben ugyancsak sokszor visszatérő mondat Horthy Istvánné részéről, hogy családjukban egymással mindent megvitattak a német megszállás hónapjaiban: „Minden este együtt voltunk apósomékkal, bridgeztünk [!], és az alatt mindent megtárgyaltunk” – írta 1994. május 9-én.³⁶ „Mi minden este együtt ültünk és minderről sokszor beszélünk, és ezért tudom, hogy apósom nem lehetett tisztában a valós helyzettel” – fogalmazott szintén Gosztonyinak ugyanezen év augusztus 20-án.³⁷ Ugyanebben a levelezésben nyomon követhető, ahogy mindezek után Horthy Istvánné 1994-ben rácsodálkozott a kormányzó 1943-ban Hitlerhez fogalmazott levelének mondataira, amiket a történész küldött meg neki.³⁸

Horthy Istvánné volt tehát minden bizonnyal, aki nem tudott az 1943-as találkozón elhangzottakról, s apósa Hitlernek fogalmazott leveléről, ő volt, aki nem tudott az 1944. május 5-i, kormányzóhoz küldött feljegyzésről – de mivel minden este találkoztak a kormányzóval 1944 tavaszán-koranyarán, azt feltételezte, mindent megbeszéltek egymással. Miután olvasta Gosztonyi küldeményeit és rácsodálkozott arra, amiket

³¹ Uo. 256.

³² Horthy Miklós titkos iratai i. m. 1962. 446–447.

³³ Uo.

³⁴ A Horthy család hagyatéka i. m. 2023. 677.

³⁵ Edelsheim-Gyulai i. m. 2001. 71.

³⁶ A Horthy család hagyatéka i. m. 2023. 633.

³⁷ Uo. 644.

³⁸ Azaz arra a mondatra, hogy: „Excellenciád további szemrehányása volt, hogy a kormány a zsidók kiirtásának keresztülvitelében nem járt el ugyanolyan mélyrehatóan, mint az Németországban történt.” Uo. és Horthy Miklós titkos iratai i. m. 1962. 398.

apósa írt, mondott 1943-ban és 1944-ben, arra a következtetésre jutott, hogy a kormányzó mindezeket nem hihette el, azokat a kifejezéseket, hogy „kiirtani”, talán saját értelmezési keretében fogadta és használta: azaz a magyarországi zsidóság kitaszítására a gazdasági életből.³⁹

Legnagyobb valószínűséggel ezért keveredik a „nem tudtuk” és a „nem hittük el” érvelése emlékirataiban, s a „mi”, akik visszaemlékezésében aziránt érdeklődtek a hatóságoknál, miért deportálják családostól az embereket, nem a kormányzói család tagjaira vonatkozhat, hanem arra a külső körre, akivel a kormányzóhelyettes özvegye ezekben a hetekben szintén állandó kapcsolatban állt, és akik jóval kevesebbet tudtak az államfőnél: Jean Bavier-re, a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti főmegbízottjára,⁴⁰ Apor Gizellára, az Önkéntes Vöröskeresztes Szolgálat főápolónőjére⁴¹ és Zichy Edinára,⁴² a Magyar Katolikus Nőegyesület országos elnökére.⁴³

1944. JÚNIUS 26. – 1944. JÚLIUS 7., A DEPORTÁLÁSOK LEÁLLÍTÁSA

Az 1944. június 20-a utáni héten a svájci követ tolmácsolásában Curdell Hull amerikai külügyi államtitkár üzent a magyar kormányznak: „A fegyverek erejére is támaszkodni fogunk, ha Magyarország nem hagy fel a zsidók üldözésével.”⁴⁴ 1944. június 25-én XII. Piusz pápa küldött személyesen

ellenjegyzett levelet a kormányzónak, amelyben így fogalmazott: „Személyesen Főméltóságodhoz fordulok, nemes érzelmeire apelálva, abban a teljes bizalomban, hogy Főméltóságod mindent meg fog tenni, ami hatalmában áll, hogy annyi szerencsétlen ember újabb gyásztól és fájdalomtól megkíméltessek.”⁴⁵ A kormányznál ugyanezekben a napokban a svéd és a svájci követ tiltakozott.

Másnap a kormányzó saját elnöklése alatt összehívta a kornatanács ülését. Kabinetirodája vezetője, Ambrózy Gyula készített számára összefoglalót, amely a következőt tartalmazta zsidókérdésben: 1. A zsidók üldözése elleni hazai és nemzetközi tiltakozások áttekintése. 2. Kíváncs, hogy leállítsák a deportálásokat. Ha a németek ragaszkodnak a folytatásukhoz, intézzék az egészet a német egységek maguk a csendőrség részvétele nélkül. 3. A zsidó dolgozók, akikre szükség van Magyarországon, maradjanak az országban a családjukkal együtt. 4. A mentesítést nyert zsidókat, vagy akiket a későbbiekben mentesítenek, ne hurcolják el törvényellenesen. 5. Endrét mentsék fel a zsidókérdés kezelésétől és Bakyt mentsék fel, mint államtitkárt.

Horthy Jungerth-Arnóthy Mihály külügyminiszter visszaemlékezése szerint dühösen szólalt fel az ülésen, amit azzal zárt: „Én ezt tovább nem tűröm! Nem engedem meg, hogy a deportálás továbbra is szégyent hozzon a magyarságra. Intézkedjen

a kormány Bakynak és Endrének helyükről való eltételéről! A budapesti zsidóság deportálását szüntessék be! A kormány tegye meg a szükséges lépéseket.” A kabinet június 28-án összeült, hogy a kormányzó felvetéseit megtárgyalja, majd Jungerth-Arnóthy tiltakozására a minisztertanács a cselekvést megtagadta: „Világos, hogy a németek tolerálása nélkül nem tehetünk koncessziókat. A svéd és svájci követeknek adandó válaszukban azonban fontos, hogy legalább egy szuverén állam látszatát keltsük. A németeket nem lehet előtérbe tolni.”⁴⁶

Június 30-án V. Gusztáv Adolf svéd király fordult személyes levélben a kormányzóhoz: „Értesülvén azokról a rendkívül szigorú intézkedésekről, melyeket az Ön kormánya a magyarországi zsidósággal szemben alkalmaz, fordulok személyesen Főméltóságodhoz, hogy az emberiesség nevében kérjem közbelépését azok javára, akik a szerencsétlenek közül még megmenthetők. Ezt, az Ön jó szívéhez intézett felhívásomat a régi baráti érzés diktálja, amellyel az Ön országával szemben viseltem, s az az őszinte kívánságom, hogy Magyarország őrizze meg a nemzetek összessége előtt jó hírnevét.”⁴⁷ Hat nap múlva, 1944. július 6-án Edmund Veessenmayer, a Német Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottja a következő üzenetet küldte külügyminisztériumába: „[...] e pilanatban értesülök Sztójajtól, hogy a kormányzó, nyilvánvalóan a magyar kormánnyal való egyetértésben leállította a zsidóakció

³⁹ Uo.

⁴⁰ Horthy Istvánné ötéves naplója, 1942–1946. In: *A Horthy család hagyatéka... i. m.* 2023. 146., 149.

⁴¹ Uo. 155.

⁴² Uo. 154–155.

⁴³ Uo.

⁴⁴ MNL OL K27, minisztertanácsi jegyzőkönyvek. (1944. 06. 28.), 2.

⁴⁵ Braham *i. m.* 1997. 1169., 1183.

⁴⁶ MNL OL K27, minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1944. 06. 28.), 2.

⁴⁷ Wallenberg, Raoul: *Letters and dispatches 1924–1944*. Szerk. Wallenberg, Birgitte von. New York, Arcade Publishing, 1995. 218.

folytatását. [...] A zsidókérdés miatt a kormányzóra és a magyar kormányra a táviratok, felszólítások és fenyegetések pergőtüze zúdul. Így több ízben sürgönyözött a svéd király és a pápa is.”⁴⁸

A deportálások ennek ellenére a következő két napban is folytatódtak. Ezalatt a már elszállított vidéki zsidóságon túl a monori és békásmegyeri gyűjtőtáborokból elhurcolták a főváros környékének zsidó lakosságát.⁴⁹ Július 7-én a fővárosi deportálások megkezdésére csendőri erőket vontak össze Budapest körül. Horthy magához rendelte Faragho Gábor altábornagyot, a csendőrség felügyelőjét, valamint a galántai és nagyváradai csendőrzászlóalj vezető tisztjeit, és utasította őket, hogy térjenek vissza posztjaikra.⁵⁰ A deportálások kérdése a német és magyar üzenetváltások során a következő másfél hónapban is napirenden maradt. Azok azonban Horthy kormányzósága idején már nem folytatódtak.

Horthy Istvánné emlékirataiban Horthy Miklós 1944. július 6-i fellépését annak tudja be, hogy a kormányzó az ő közvetítésével július 3-án kapta kézhez Török Sándortól az *Auschwitzi jegyzőkönyvet*,⁵¹ azt a dokumentumköteget, amit két szökött fogoly, Rudolf Vrba és Alfréd Wetzler állított össze személyes emlékeiből, s amiben részletesen leírták a gázkamrák működését.⁵² „Amint Török Sándor elment” – idézi fel a jegyzőkönyv átadását a kormányzó özvegye 2001-ben írt memoárjában –,

„lementem a csigalépcsőn apósoméék lakosztályába, ahol csak anyósomat találtam, mert Miklóspapa a dolgozószobájában volt valamilyen megbeszélésen. Minden megjegyzés nélkül adtam át anyósomnak a jegyzőkönyvet, csak arra kértem, hogy most rögtön olvassa el. Magdamama sírva olvasta végig, és ígérte, hogy átadja Miklóspapának, amint kijön a dolgozószobájából. Nem voltam jelen, amikor apósom elolvasta a jegyzőkönyvet, csak Magdamama mondta nekem utólag, hogy mélyen megrendülve olvasta, és először azt gondolta, hogy ez a szörnyűség nem is lehet igaz. Valami olyant mondott, hogy ilyen disznóságot még nem látott a világ, és lesz, ami lesz, le kell állítani a deportálásokat. [...] Vannak olyanok, akik azt állítják, hogy apósom már régen tudott az auschwitzi megsemmisítő táborról. Megítélésem szerint ez nem lehetséges, mert a jegyzőkönyv elolvasása után, amikor este erről beszéltünk, feltétlenül említette volna, hogy erről már volt tudomása, vagy hogy ilyesmit már közöltek vele. Nem lett volna semmi oka ezt előttem eltitkolnia.”⁵³

Horthy Istvánné korabeli naplójában 1944. július 1. és július 3. az első két dátum, amikor Török Sándor neve felbukkan. Ezek közül az első, amikor napi feljegyzésében említést tett arról, hogy Török látogatása után valakihez elmegy a Várpalotában. „Disk.” – tette a bejegyzés végére a szót, ami saját nyelvhasználatában heves megbeszélést, vitát

jelent. Ez a valaki, akivel Török audienciája után beszélgetett, vitatkozott – és aki valóban a lakosztálya alatt élt azokban a hetekben, azonban nem csupán egy emelettel, hanem kettővel lentebb –, Kállay Helen volt, Kállay Miklós felesége, aki egészen a nyilas hatalomátvételig, 1944. október 15-ig a Horthy család oltalmát élvezte a Várpalota alagsorában.⁵⁴

A Gosztonyi-levelezésben Horthy Istvánné szóhasználatában kerüli annak megnevezését, hogy pontosan kitől kapta kézhez a kormányzó a jegyzőkönyvet, tőle, vagy valaki mástól, anyósától vagy Kállay Helentől, de a fogalmazásmód arra utal, hogy nem ő volt az átadó, és nem is beszélgetett konkrétan a jegyzőkönyvről vele, általánosságban tárgyaltak a zsidók szörnyű helyzetéről. „Nem tudom elképzelni, hogy ha apósom előbb halott volna a KZ-ekről, mint a jegyzőkönyv, amit általam kapott, hogy ezt ne említette volna! Hiszen sokat tárgyaltuk a zsidók szörnyű helyzetét.”⁵⁵

Az egyértelműen kiderül a levelezésből, hogy Horthy Istvánné 1944 nyarán nem tudott az államfőhöz és a kormányhoz érkező nemzetközi tiltakozó jegyzékekről és levelekről, és nagy valószínűséggel a június 26-i koronatanácsi ülésen elhangzottakról sem. „Szerintem nem igaz az az állítás – írta a történésznek 1993-ban –, hogy a kormányzó akkor mondott nemet a deportálásokra, amikor külön levelek

⁴⁸ *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról.* Szerk. Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Budapest, Kossuth, 1968. 873.

⁴⁹ Uo. 877.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Edelsheim Gyulai i. m. 2001. 264.

⁵² *Auschwitzi jegyzőkönyv.* Szerk. Haraszti György. Budapest, Múlt és Jövő, 2016.

⁵³ Edelsheim Gyulai i. m. 2001. 264.

⁵⁴ Uo. 234.

⁵⁵ *A Horthy család hagyatéka... i. m.* 1962. 630.

érkeztek hozzá, nem tudjuk pontosan, hogy mikor érkeztek ezek a levelek, én is csak utólag hallottam ezekről, és apósom sem említette nekem, bár lehet, hogy anyósomnak említette, mikor ezeket megkapta, és én nem voltam jelen.”⁵⁶

Kronologikus sorrendbe állítva Horthy Istvánné elemzett emlékeit és az egyéb, fentebb idézett forrásokat, legnagyobb valószínűséggel úgy rekonstruálhatjuk az eseményeket, hogy 1944. június 26-án Horthy a nemzetközi tiltakozás hatására lépett fel a koronatanácson a deportálások leállítását követelve. Ezt azonban a kormány megtagadta. Négy nappal később, 1944. június 30-án újabb tiltakozás érkezett hozzá, majd július 1-én vagy 3-án Török Sándor útján az *Auschwitz* jegyzőkönyvek, s mindezek együtt eredményezték, hogy július 6-án a korábbinál erélyesebben lépjen fel.

1944. OKTÓBER 15-RŐL 1944. OKTÓBER 16-RA VIRRADÓ ÉJSZAKA. ELFOGADTA-E HORTHY MIKLÓS A NÉMET „VÉDŐŐRIZETET”?

1944. október 15-ről 16-ra virradó éjszaka és a következő nap eseményei az azokat átélők visszaemlékezéseiben egymásnak ellentmondanak.

LAKATOS GÉZA NÉPBÍRÓSÁGI VALLOMÁSA

Lakatos Géza miniszterelnök Szálasi Ferenc népbíróági perében tett vallomása során úgy idézte fel az eseményeket, hogy miután nyilvánvaló volt, hogy a kiugrási kísérlet megbukott, 1944. október 15-e este a kormányzótól megbízást kapott a békés átmenet kidolgozására a megszálló németekkel. Fél tizenegy tájban Csataj Lajos honvédelmi miniszterrel és Fáy István államtitkárral ennek a lehetőségét, lehetetlenségét, elkésettségét tárgyalták a miniszterelnökségen, amikor megérkezett hozzájuk Vattay Antal, a kormányzó főhadsegéde, aki az államfő épségéért aggódott. Közös arra jutottak, hogy Horthy életének megőrzése és a vérontás elkerülése érdekében egy feljegyzést kell készíteni, s azt az államfővel elfogadtatni, aminek értelmében: „a magyar államhatalmat a Német Birodalom exponenseinek adjuk át.”⁵⁷ Vattay vállalta, hogy visszamegy a Várpalotába, és meggyőzi Horthyt, hogy egyezzen bele ebbe a javaslatba. Éjjél körül azzal tért vissza, hogy a tervet Horthy Miklós teljes mértékben elfogadta, csak egyetlen kikötése volt, hogy közvetlen munkatársait is magával vihesse menlevéllel Németországba.⁵⁸ Hajnali fél 3-kor megérkezett a miniszterelnökségre Gerhardt Feine német követségi tanácsos, aki a javaslatot jegyezte, majd eltávozott.⁵⁹ Háromnegyed hatkor a német követségről Edmund Veessenmayerrel együtt

siettek a Várpalotába, aki annyit mondott a miniszterelnöknek, hogy a Várpalota ellen már megindult német támadás előtt „a kormányzó személyét kell most biztonságba helyezni.”⁶⁰ Horthy Miklóssal a német teljhatalmú megbízott Lakatos emlékei szerint azt közölte: „parancsa van, amely német legfelsőbb helyről jött, hogy a kormányzót és családját kiszállítsa Németországba, és pedig fejedelmi bánásmódban.”⁶¹ A kormányzó az éjjeli megbeszélés szerint közvetlen munkatársaival együtt került őrizetbe Hatvany Lajos egykori Bécsi kapu téri villájába, ami akkor az SS főparancsnoksága volt.⁶²

EDMUND VEESENMAYER NÉPBÍRÓSÁGI VALLOMÁSA

Veesenmayer vallomása szerint október 15-ről 16-ra virradó éjszaka, 3 óra körül olyan értelmű üzenetet kapott a magyar miniszterelnökségről érkező Gerhardt Feine követségi tanácsostól, hogy Horthy védőőrizetért cserébe hajlandó a német követeléseknek megfelelő kormányt kinevezni.⁶³ Ezt az elkövetkező másfél órában megtárgyalta külügyminisztériumával. Reggel hatkor elmentek a Várpalotába, ahol közölte a kormányzóval, hogy ajánlatához megvan a Führer hozzájárulása. „Személyének biztosítása érdekében felkértem, hogy jöjjön el velem.”⁶⁴

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ A Szálasi per. Szerk. Karsai Elek – Karsai László. Budapest, Reform Lap- és Könyvkiadó Rt., 1988. 517–518.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo. 519.

⁶⁰ Uo. 521.

⁶¹ Uo.

⁶² Uo.

⁶³ Uo. 573.

⁶⁴ Uo. 578.

HORTHY MIKLÓS EMLÉKIRATA

Horthy Miklós emlékiratai szerint október 15-ről 16-ra virradó éjjel, nem sokkal azután, hogy ruhástól ledőlt néhány órát aludni, kopogott az ajtaján Vattay Antal főhadsegéd és Ambrózy Gyula, a kormányzói kabinetiroda vezetője, és tolmácsolták a németek ajánlatát, miszerint „menedéknújtást” ajánlanak fel abban az esetben, ha lemond, a Várpalotát és a hatalomgyakorlás jogát átadja. Ő nem értette, kinek és kitől kellene védelem alá helyezni magát. Ezután – feltehetően későbbi értesülései nyomán – számol be arról a volt kormányzó, hogy ugyanez a két alkalmazottja menyét is megkereste ugyanezzel a kéréssel, aki elutasította őket. Hajnali négy tájban családját átkísértette a nunciatúrára, ő maga pedig várta a támadást.⁶⁵ Mivel azonban reggel 6 körül nyilvánvalóvá vált, hogy csupán testőrsége áll rendelkezésére a Várpalota védelmére, hogy elkerülje a vérontást, kiadta a parancsot az ellenállás mellőzésére. Ekkor érkezett meg a német teljhatalmú megbízott, aki megkérte, menjen át vele a Hatvány-palotába, hogy ne legyen tanúja a Vár megszállása kellemetlen látványának. Ezt ő fogságba helyezése udvarias kifejezésének fogta fel.⁶⁶

VATTAY ANTAL NAPLÓBEJEGYZÉSEI

1.

Vattay Antal 1944. október 18-án, már német őrizetben, a bajorországi Schloss Hirschberg

kastélyban a kormányzó kíséretében írt naplóbejegyzése zavaros. Egyszerre idézi fel október 15-e éjjelét, ahol minden kilátástalannak tűnt, s október 16-a hajnalát, amikor a Várpalota bejárati lépcsőjén ülve a kormányzóval várták a német támadást. „Én csak a nagy elvet ismertem, mely szerint a német támadás esetén felvesszük a harcot és ellenállunk, amíg az oroszok megérkeznek. [...] a lépcső alsó fokán ültünk [...] Lázár Károly testőrpapancsnok jelenti, hogy Lakatos miniszterelnök üzeni, ide fog jönni, nem szabad löni – kevés az idő – nem értem. Rohanok a portásszobába, nehezen megy a telefonkapcsolás, végre jelentkezik a német követség – már úton van a Min. Elnök. – Kilépek a portásszobából, már ott állnak az előcsarnokban: a Kat. Iroda tisztjei, Lakatos – Veessenmayer német követ – Feine külügyi Geheimrat – Pár elmosódó szó – hangfoszlány – és mint vezető motívum, állandóan megüti a fületem: sietni, sietni, mert lekésünk. Odarohanok Lakatoshoz: »mi van?« Rövid válasz: »Elvileg igen, majd tárgyalunk.«”⁶⁷

2.

Vattay Antal néhány hónappal később, 1945 júliusában, egy amerikai hadifogolytáborban, Normandiában ennek ellentmondóan azt jegyezte fel a naplókötetében, hogy 1944. október 15-e késő este Ambrózyval együtt megbeszélte a kormányzóval, hogynincs más választás, védőőrizetbe helyezi magát, és átadja a hatalmat.⁶⁸ Ennek értelmében

egyedül átmegy a miniszterelnökségre. Lakatosnak elmondta a kormányzó szándékát. A miniszterelnök felhívta a német követet, megérkezett Feine követségi tanácsos, aki a javaslatot feljegyezte, majd elbúcsúztak azzal, hogy a tárgyalásokról Lakatos értesítést küld, ami azonban nem történt meg. Hajnalig már semmilyen értesítés nem érkezett.⁶⁹

AMBRÓZY GYULA NÉPBÍRÓSÁGI VALLOMÁSA

Ambrózy Gyula, a Kormányzói Kabinetiroda vezetője Szálasi Ferenc népbíróági perében tett tanúvallomása során úgy idézte fel, hogy Vattay Antal főhadsegéd 1944. október 15-én késő este bekopogott hozzá. Megbeszélték, hogy ellenállásra egyáltalán nincs kilátás, és hogy célszerű volna, ha a kormányzó német védnökség alá helyezné magát. Átmentek a miniszterelnökségre, ott azt javasolta, hogy legyen inkább az a fogalmazványban, hogy a kormányzó az ügyek vitelétől visszavonul, hiszen lemondásra úgysem volna hajlandó.⁷⁰ Másnap reggel ostromra készülve Tost Gyula szárnysegéd mindenkihez bekopogott, és mindenkit leküldött az óvóhelyre. A család nőtagjai oltalmat kaptak a nunciatúrára, ahova autóval eltávoztak. A kormányzó, ő és Vattay Antal ott maradtak a Várpalotában. Ambrózy úgy emlékezett, Vattay később azt mondta neki, hogy a Királyi Palota előcsarnokának lépcsőjén ülve beszélte rá Horthyt, hogy fogadja el a németek ajánlatát, a védőőrizetet, aki ebbe ekkor beleegyezett.⁷¹

⁶⁵ Horthy i. m. 2019. 276.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Vattay Antal naplója, 1944–1945. Szerk. Vigh Károly – Bartyik István. Budapest, Zrínyi, 1990. 22–24.

⁶⁸ Uo. 123.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ A Szálasi per i. m. 1988. 542.

⁷¹ Uo. 543.

HORTHY ISTVÁNNÉ EMLÉKIRATA

Horthy Istvánné emlékirataiban úgy idézte fel, kislányával aznap éjjel leköltözött az első emeletre, hogy ha óvóhelyre kell menekülni, közelebb legyen a pinceszinthez. Miután ruhástól ledőltek aludni, kopogott az ajtajukon Tost Gyula szárnysegéd: Vattayt és Ambrózyt jelentette audienciára. Hogy odabenn mi hangzott el, ő nem hallotta, de azt igen, hogy apósa erőlyesen csukta be az ajtót maga mögött, mint aki bosszankodik. Nem sokkal éjfél után újra kopogtak ajtaján hárman, s most őt hívták ki. Elmondták neki, hogy megpróbálták meggyőzni apósát, fogadja el a németek ajánlatát, miszerint menedéket nyújtanak neki és családjának, ha lemond és a hatalmat átadja, de a kormányzó ezt visszautasította. Megkérték, próbálja ő meggyőzni az államfőt. Horthy Istvánné ezt kereken visszautasította. Emlékei szerint ezután hajnalig senki nem próbált bejutni a kormányzóhoz, ha másképp lett volna, tudott volna róla, hiszen a külső szobában aludtak, az államfő ajtajához átjárás csak rajtuk keresztül volt lehetséges.⁷²

HORTHY ZSÓFIA EMLÉKIRATA

Horthy Miklós legidősebb unokája, ifj. Horthy Miklós lánya, az akkor 16 éves Zsófia korabeli, 1944. október 18-a és 1945 januárja között kelt visszaemlékezése szerint az Úri utcában élte túl Budapest ostromát. A feljegyzésből kiderül, hogy a kormányzó legidősebb unokája a húgával, Nicolette-tel és édesanyjával, Károlyi Consueloval 1944 augusztusa óta a Várpalota krisztinavárosi szárnyának földszintjén lakott. Egy szobában élt

Edelsheim-Gyulai Ilona és Horthy István kormányzóhelyettes, 1941-ben.
Fotó: Fortepan / Vízkelety László, 266345

a testvérével, a szomszédosban pedig ifj. Horthy Miklós elvált felesége, Károlyi grófnő kapott szállást. Október elején Horthy Istvánné megkérte őket, költözenek össze, adják át az egyik hálót unokatestvérüknek, a kis Istvánnak, a néhai kormányzóhelyettes hároméves fiának és dajkájának, hogy bombázás esetén a kislány közelebb legyen az óvóhelyhez, mint saját lakosztályukban, a második emeleten. Október 15-én éjjel Károlyi Consuelo és lányai megint költöztek, egy ajtóval arrébb, hogy nagyszüleik, a kormányzó és felesége is a földszinten aludhasson, közel a légoltalmi pincéhez, mivel a várórség ostromra készült. A folyosó végén, Horthy Istvánné és kislánya hálósobáján túl Horthy Zsófia emlékezése szerint Lázár Károly testőrparancsnok felesége és kislánya aludt a sikertelen kiugrási kísérletet követő éjszakán. A kamaszlány úgy emlékezett, Tost, Vattay és Ambrózy háromszor járt náluk aznap éjjel a kormányzóval tárgyalni. A lányok az ágyban maradtak, de édesanyjukat Tost Gyula szárnysegéd

kihívta a folyosóra, és „szörnyen kétségbe volt esve”, a kormányzó életét féltve. Hajnali fél ötkor Tost ébresztette őket, hogy német ostrom következik.⁷³

*

A sok, egymásnak ellentmondó emlékezés nyomán felmerülő fő kérdések: 1. Nyilatkozott-e Horthy Miklós 1944. október 15-16-a éjszaka olyan értelemben, hogy magát német védőőrizetbe helyezi, s a magyar államhatalmat a német exponensek kezébe helyezi? 2. Ha nem, ki volt az, aki nevében adott át valótlan üzenetet?

A visszaemlékezők közül a 16 éves Horthy Zsófia az egyetlen, aki nem szereplője, csak tanúja volt a kormányzó lemondása körüli eseményeknek. Ezért ezt a forrást tekinthetjük legkevésbé érdekvezéreltnak. Az ő emlékei szerint nem egyszer, hanem háromszor járt a kormányzónál október 15-ről 16-ra virradó éjjel Ambrózy Gyula kabinetiroda-vezető, Vattay Antal főhadsegéd

⁷² Edelsheim Gyulai i. m. 2001.

⁷³ Szilágyi Ágnes Judit: Elhallgatott epizodisták hétköznapijai a budai Várpalotában 1944. augusztus-október között. Horthy Zsófia feljegyzése. *Múltunk*, 2017/1, 129.

és Tost Gyula szárnysegéd, késő éjszakába nyúlóan. Emlékezése arra is következtetni enged, hogy nemcsak Horthy Istvánnét, de az ő édesanyjukat, a kormányzó másik menyét, Károlyi Consuelot is próbálták bevonni Horthy Miklós meggyőzésébe.

Áttekintve a korabeli Várpalota Krisztinavárosra néző szárnyának földszinti tervrajzát, elmondhatjuk, hogy azt szinte kivétel nélkül szolgálati helyiségek foglalták el: a tisztai étkeзде, annak konyhája, kormányzósági számvevőszék, a Vitéz Szék irodái, raktárak, a kormányzósági konyha, az őrpáncsnok szobája, távirati kapu, a kormányzóhelyettes kabinetirodájának termei, a kormányzó kabinetirodájának termei, fodrászműhely, detektívszoba, telefonközpont, portásszoba, posta- és távirószoba, és a szárnysegédek lakásai. Négy olyan tágas terem található az alaprajzon, aminek nem volt jelölt szolgálati funkciója. Ezek a Krisztinavárosra néző szárny patkólépcső mögötti folyosóján helyezkedtek el, Ambrózy Gyula irodája és a kormányzóhelyettesi kabinetiroda termei között. Egymásba nyíltak. Ez alapvetően megfelel Horthy Zsófia leírásának, miszerint négy szobával kellett gazdálkodniuk, azok között költöztek augusztus és október között egyre összább, ahogy egyre több családtag kényszerült az óvóhely közelében aludni. A négy közül az északi irányból számított második volt a legvédettebb, nem volt ajtaja a folyosóra, csupán két oldalán két másik szobára.⁷⁴ Nagyon valószínű, hogy ez volt az a szoba, ahonnan a két lánynak ki kellett költöznie, hogy átadja azt a kormányzói párnak. Az államfő a Várpalota krisztinavárosi

szárnyának földszintjén itt volt a legnagyobb biztonságban aznap éjjel. Ennek tükrében a szobabeosztást így rekonstruálhatjuk a kislány emlékezete és a korabeli tervrajz alapján (észak-déli irányban): 0. Ambrózy Gyula kabinetfőnök irodája, 1. Károlyi Consuelo, Horthy Zsófia és Horthy Nicolette szobája, 2. Horthy Miklós és Horthy Miklósné szobája, 3. Horthy Istvánné, ifj. Horthy István és Sajni Ilona dajka szobája, 4. Lázár Károly testőrpáncsnok feleségének és kislányának szobája. Ezekén túl a kormányzóhelyettesi kabinetiroda kezdődött. Ez viszont azt jelenti, hogy Ambrózy Gyula irodájából Károlyi Consuelon és lányain keresztül is be lehetett jutni a kormányzóhoz, nem csupán Horthy Istvánnén keresztül. [1. sz. melléklet]

Horthy Istvánné 2001-ben publikált emlékirataiból gyakorlatilag teljesen kifejejtette elvált sógornőjét és unokahúgait.⁷⁵ Ennek – bár talán egyszerűen csak szubjektív okai voltak, sógornői rivalizálás, unszimpatia – az is velejárója, hogy Horthy Miklós lányunokái nem szerepelnek a történeti közemlékezetben 1944. október 15-e belső szemtanúiként. Holott, ha hinni lehet a kislány feljegyzéseinek, Tost Gyula, Ambrózy Gyula és Vattay Antal még hajnalban is tárgyalt a kormányzóval, jóval később, minthogy Lakatos Géza emlékei szerint este 11 után Vattay először elhagyta a miniszterelnökséget, és visszament a kormányzóhoz, hogy rábeszélje a védőőrizet elfogadására. Az este 11 utáni látogatás egybecseng Horthy Istvánné emlékiratainak időmeghatározásával. Ő a saját tárgyalását Vattayval, Ambrózyval és Tosttal, azt a megbeszélést, ami már

azután történt, hogy e három férfi először próbálkozott az államfőnél sikertelenül, valamivel éjfél utánra teszi időben.

Az elsőt azonban ifj. Horthy Miklós kamaszlánya szerint követte még két látogatás. Mivel a kormányzó szobájába Horthy Zsófiáék szobáján keresztül is be lehetett jutni Ambrózy Gyulától, a kormányzói kabinetirodából, a hajnali látogatásokra Horthy Istvánné tudta nélkül is sor kerülhetett.

Két lehetőség áll fenn: Az első, hogy ez a két vizit azután zajlott le, hogy Vattay Antal visszatért a miniszterelnökségre, ahol azt közölte Lakatossal, hogy a kormányzó a feltételekbe beleegyezett. Ebben az esetben Horthyt egy – feltehetően tudta és beleegyezése nélkül – már nevében átadott üzenet jóváhagyására próbálták rávenni. Ennek azonban fél három után kellett történnie, hiszen Feine német követségi tanácsos Lakatos és Veesenmayer egybehangzó állítása szerint fél három körül érkezett a miniszterelnökségre, ekkor jegyezte le az üzenetet és vitte el felettetéséhez, s Vattay úgy emlékezett, megvárta a követ érkezését és távozását is.⁷⁶ A másik lehetőség, hogy e két tárgyalás éjfél és fél három között zajlott, s vagy megkapták Horthy beleegyezését vagy feladták további győzködését, és beleegyezése nélkül közölték azt a miniszterelnökkel, hogy őrizetbe adja magát.

Mind Vattay, mind Ambrózy gyakorlatilag teljesen kihagyja visszaemlékezéseiből az éjszakai, többszöri kormányzólátogatást. A főhadsegéd német fogságban írt első feljegyzésében október 16-a reggelt úgy idézi fel, hogy

⁷⁴ Bangha Ernő: *A magyar királyi testőrség 1920–1944*. Budapest, Európa, 1990. 400.

⁷⁵ Edelsheim Gyulai i. m. 2001.

⁷⁶ Vattay Antal naplója... i. m. 1990. 97.

ő a kormányzó mellett semmi mást nem tudott, mint a „nagy elvet”, hogy ellen kell állni, s ezzel a tudással mérlegelte államfőjével, hogy mi volna, ha mégis a megadás mellett döntenének. Ebbe érkezett villámcsapásként a hír, hogy a német megbízott érkezik a miniszterelnökkel. „Nem értem!” – idézi fel néhány nappal később saját akkori gondolatát.⁷⁷

Ennek ellentmond a háború végén, 1945 nyarán amerikai fogásban, egy normandiai fogolytáborban írt visszaemlékezése. Itt már úgy emlékezett, hogy egyetlen egyszer járt az államfőnél, még mielőtt először a miniszterelnökségre indult volna, és nem Lakatos hívatta őt, hanem tulajdonképpen az államfő küldte, beleegyezve javaslatába, hogy német védőőrizetbe adja magát. Ez a történetvariáns ellentmond gyakorlatilag mindenki másénak.⁷⁸

Ambrózy Gyula népbíróági valóságában azt állította, ő csak a terv elvi kidolgozásában vett részt, Vattay egyedül vitte azt a kormányzóhoz. Ez nyilvánvalóan szintén ellentmond Horthy Miklós, Horthy Istvánné és Horthy Zsófia emlékeinek is. A kabinetfőnök jelen volt az éjszakai megbeszéléseken.

Amennyiben a kormányzó hozzájárult a német felvetéshez, mi oka volt hallgatni két beosztottjának az éjjeli látogatásokról? A Horthy család hagyatékában, Horthy Istvánné privát levelezésében található a kormányzóhelyettes özvegyének és Vattay Antal lányának 1990 és 1994 közötti levelezése. A legelső üzenet apropója egy interjú volt

a kormányzóhelyettes özvegyével, ami 1990 augusztusában jelent meg a *Magyarság* hasábjain.⁷⁹ Itt a kormányzóhelyettes özvegye annak a vélekedésének adott hangot, hogy Vattay pontosan ellentétes információt adott át Lakatos Géza miniszterelnöknek és rajta keresztül Edmund Veessenmayernek, mint amit kormányzójától hallott aznap éjjel. Horthy Istvánné szavai mély megrendülést és felháborodást váltottak ki az egykori főhadsegéd lányából, aki maga is a Várpalotában aludt 1944. október 15-e éjszakáján. Mélyen sértőnek érezte a feltételezést is, hogy apja, aki mindig hűséges volt a kormányzóhoz, ne azt adta volna tovább, hogy Horthy nem hajlandó elfogadni a német védőőrizetet, ha egyszer ezt hallotta az államfőtől. Négy éven át tartó levelezésükben megküldte Vattay Antal emlékiratainak több – fentebb ismertetett – részletét.

A kérdés szempontjából azonban a saját emlékei döntő fontosságúak. Egy eredendően Vigh Károlynak címzett, Horthy Istvánnénak csak továbbított levélben így emlékszik a kiugrást követő éjszakára: „A nagyon kései, vagy a korareggeli órákban lehetett, amikor apám bejött, kérdeztük, mi a helyzet, azt válaszolta: »A Kormányzó Úr nem hajlandó magát német védőőrizet alá helyezni, kereken visszautasította. Lakatos most tárgyal a németekkel a megadási feltételekről, ez az egyedüli megoldás. Más, mert már csak a testőrök vannak a vár védelmére, nincs. Most leülök egy kicsit, de várom Lakatos telefonját, mit intézett.«”⁸⁰

Vattay Nóra mindezzel azt akarta bizonyítani, hogy apja nem mondhatta a miniszterelnöknek, hogy a Kormányzó elfogadja a német őrizetet, hiszen nekik késő éjjel is arról beszélt, hogy Horthy arra nem hajlandó. Ennél azonban akaratlanul jóval többet mondott el arról az éjszakáról, amit gyermekemlékeiből idézett fel. Eszerint tehát késő éjjel, nyilvánvalóan fél három után, hiszen Feine akkor vette át Lakatostól az üzenetet, hogy a kormányzó elfogadta a feltételeket, Horthy még mindig nem egyezett azokba bele. Vattay a tudta és beleegyezése nélkül közvetítette a hozzájárulását Lakatosnak.

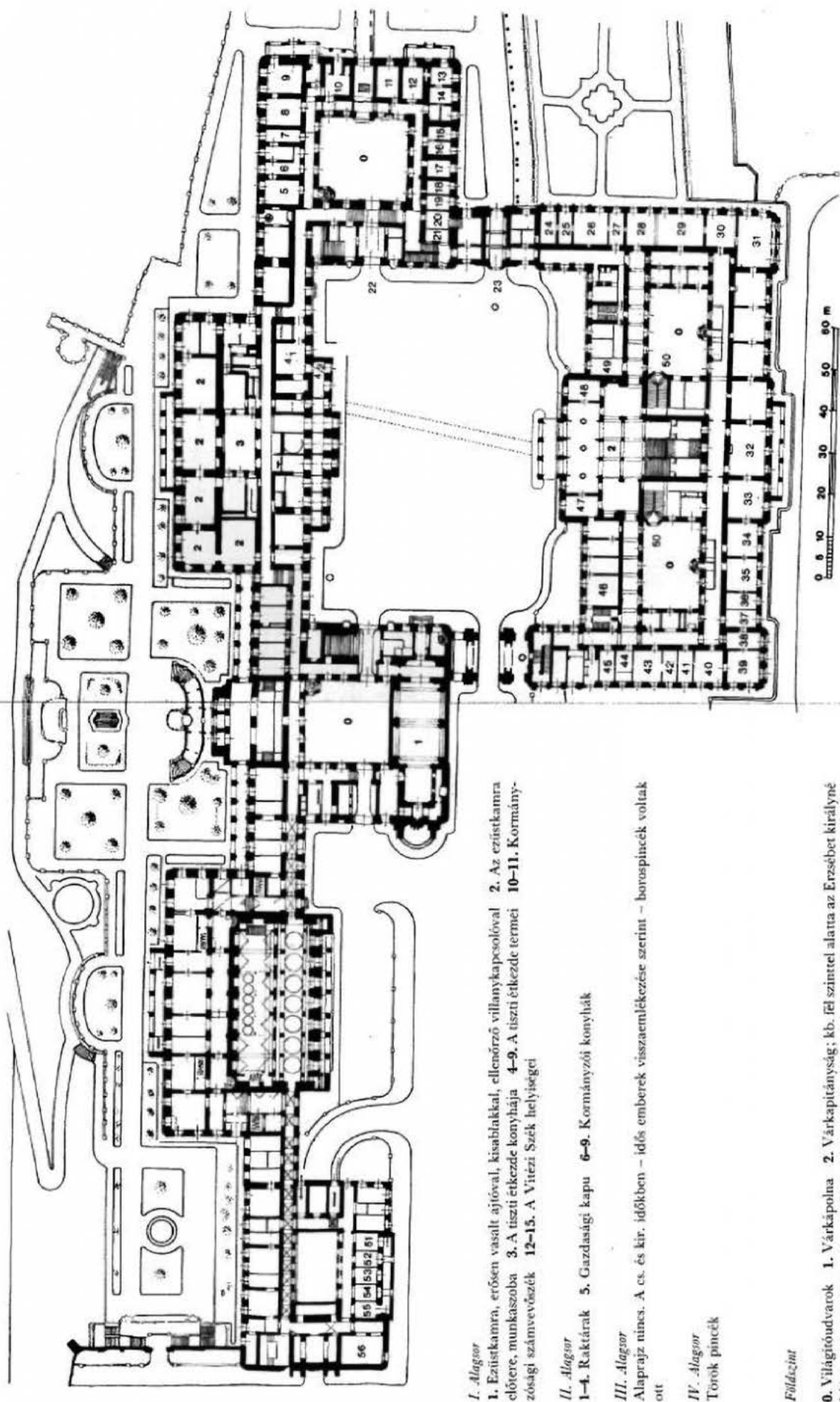
Mindezek tükrében Vattay 1944. október 18-án írt naplóbejegyzése, amiben felidézi a két nappal korábbi reggelt, ahogyan a kormányzóval a Várpalota lépcsőjén ülve a megadás kérdéséről gondolkodnak, arra engednek következtetni, hogy egészen addig a pillanatig nem kapta meg Horthy beleegyezését a védőőrizetbe. Illetve arra, hogy a német követség és Vattay tárgyalásairól hozzá nem érkeztek hírek az éjszaka folyamán. Ezért érhetne meglepetésként, hogy a miniszterelnök a német teljhatalmú megbízottal együtt érkezett.

⁷⁷ Uo. 24.

⁷⁸ Uo. 97.

⁷⁹ Bokor Péter–Kanyó András: Nem sikerült kiugrani. *Magyarság*, 1990. 08. 03. 2.

⁸⁰ A Horthy család hagyatéka... i. m. 2023. 712.

1. számú melléklet: A Budai Várpalota Krisztinavárosra néző szárnyának földszinti alaprajza a Horthy-korban

Pócs Nándor

Megfigyelők a hátsó udvarban

A Nemzetvédelmi Szolgálat a második világháború idején

1942 tavaszán, amikor Berlin nyomására a magyar kormány újabb egységeket vezényelt a keleti frontra és a Don alsó folyása mentén kezdetét vette a németek déli offenzívája, a helyzet számos tekintetben hasonlított az 1918-ashoz: míg a véderő a határoktól sok ezer kilométerre harcol egy napról napra fenyegetőbb szövetséges oldalán, addig a hátrországban súlyos kenyérgondok feszegetik az urak és alávetettek – addig sem problémátlan – viszonyát. Ha már a háború menetébe nem volt különösebb beleszólása, a magyar vezetés legalább a hátrországot szeretne volna biztosítani. Ennek egyik eszközét jelentette a háborús hangulat feltérképezése és a lakosság megfigyelése, amihez nemcsak az állami erőszakszervezetek hivatalos ügynökségeit és azok társadalmi kapcsolatait vették igénybe, de a különféle egyesületek önkéntes informátorait is mozgósították. Az egyik ilyen egyesület volt a Nemzetvédelmi Szövetség, amely a saját tagjából toborzott megfigyelőhálózat, az ún. *Nemzetvédelmi Szolgálat* révén az ország egész területéről

gyűjtött be hangulatjelentéseket. Bár a háború következtében komoly iratpusztulás ment végbe, így is fennmaradt mintegy 215 db jelentés, ami alapján mérleget készíthetünk a hálózat működéséről, illetve annak szervezeti-institúciós kontextusáról is.

A NEMZETVÉDELMI SZÖVETSÉG

Mindenekelőtt azonban az anyaservezetnek a magyar egyesületi életben elfoglalt helyét kell meghatároznunk. A Nemzetvédelmi Szövetség megalapítása elsősorban az 1930-as évek végén mutatkozó szélsőjobboldali térnyerésre vezethető vissza.¹ Bár 1938 nem lett az „övék”, mint ahogy azt fennen hirdették, a hadsereg és az adminisztráción belül egy láthatatlan állam kezdett kiépülni, komoly aggodalmakat keltve a politikai vezetés anglofil szárnyában. Drámai fordulatot jelentett az 1939 májusában tartott pünkösdi választás, amit tovább tetéztek az 1940 őszi bekövetkezett események.² Frakciója élén Imrédy Béla kilépett a kormánypártból és a dorogi

szénmedencétől a nógrádi tárnáig általános bányászsztrájk söpört végig az országon. Miközben a börtönből nemrég kiszabadult és a népszerűsége csúcsán álló Szálasiról az a hír járta, hogy szabadon engedését a németeknek köszönhette,³ a kormányzót különféle merényletekkel fenyegető nyilasok léptek a sztrájk élére.⁴ Ez idő tájt a külpolitikai helyzet is baljós tendenciákat mutatott. Bár még élt a revíziós eufória, a náci szatellitállamok gyűrüje lassacskán bezárulni látszott az ország körül. Amíg a román Vasgárda tízesével lövette agyon a régi elit képviselőit a hírhedt jilavai börtönben,⁵ addig a szlovák területi követeléseknek csak a németek taktikai jóindulata szabott gátat.⁶ A magyar elit mérsékeltbb szárnya ezekben az időkben okkal feltételezhette, hogy már nem csak a hatalom megtartása a tét.

A helyzet gyors beavatkozást kívánt. Teleki Pál miniszterelnök, aki amúgy is bízott a mozgékony, irreguláris manőverekre képes társadalmi egyesületekben, egy új, nyilasoktól megszűrt szervezet

¹ A Nemzetvédelmi Szövetségről bővebben lásd: Pócs Nándor: *Varjúszereg. Kovács Tivadar és a magyar fajvédelem láthatatlan útjai*. Budapest, Kronosz-Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2022. 111–143.

² Ugyan az 1939. május 28–29-én tartott országgyűlési választásokat 49,3%-kal toronymagasan a kormánypárt nyerte, az egyesült nemzetiszocialista pártok így is 30%-ot értek el, s több mint egymillióan szavaztak rájuk. Mivel a mérsékelt bal- és jobbközép pártok csúfos vereséget szenvedtek, ettől fogva (egészen 1944 októberéig) a kormány legfőbb belpolitikai problémája az új generációs, német mintájú nemzetiszocialista pártok visszaszorítása volt.

³ Karsai László: *Szálas Ferenc. Politikai életrajz*. Budapest, Balassi, 2016. 217–229.

⁴ Máthé Áron: Nyilas konspiráció. Szervezkedések a hatalom megragadására és megtartására. *Valóság*, 2006/5. 54–66.; *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943*. Szerk. Kovács Tamás. Budapest, Gondolat, 2009. 68–108.

⁵ Miskolczy Ambrus: *A Vasgárda (1937–1964). Antisemitizmus, mitológia, vallás. II.* Budapest, Gondolat, 2019. 208–216.

⁶ Janek István: Magyar-szlovák kapcsolatok 1939–1941 között a két állam diplomáciai irataiban. *Aetas*, 2007/4. 132–134.

felállítását szorgalmazta. Ez lett az 1940 decemberében életre hívott Országos Nemzetvédelmi Bizottság, amely hivatalosan az ún. Nemzetvédelmi Kereszt kiosztásáért felelt, azok erőfeszítéseit honorálva, akik anno az ellenforradalom és a revízió frontjain érdemesültek. 1941 és 1944 tavasza között több tízezen kapták meg az új kitüntetést,⁷ leginkább a fegyveres testületek és az adminisztráció képviselői (csendőri és rendőri vezetők, jegyzők, ispánok és alispánok), illetve a közösségi ügyek fontos pontjain szolgálók (pedagógusok, orvosok és egyházi személyek).⁸ A kitüntetések kiosztása mellett külön célként fogalmazták meg, hogy a kereszttulajdonosokból alakult új „lovagrendet” kedvezőbb állásokkal, földekkel, iparigazolványokkal és más állami jogosítványok megszerzésével segítsék. Másfelől pedig egy nagy, aktív fedőszervezet alá kívánták

tömöríteni az amúgy is folyton a túlszervezettség problémájával küzdő „hazafias” egyesületeket,⁹ illetve azokat, akik egy polgárháborús helyzetben, mint afféle civil karhatalom, a rendszer védelmében léphetnek fel.¹⁰

Mindezek tudatában aligha meglepő, hogy a bizottság tagjai közé a régi, Szegeden szőtt kapcsolati háló sokat látott figurái kerültek. A bizottság „káptalanját” Magasházy László lovassági tábornok vezette, aki nemcsak Horthy szárnysegédje volt egy időben, de 1919 nyarától (Kozma Miklós mellett) ő irányította a Fővezérség ún. *Vörösvédelmi Osztályát*, ami a hadsereg kötelékében észlelt (szélső)baloldali propaganda visszaszorításáért felelt a proletárdiktatúra bukása utáni időszakban.¹¹ A bizottság tényleges irányítója az ügyvezető igazgatói posztra kinevezett Kováts Tivadar¹² lett, aki az

obszúrusról hírvő Kettőskereszt Vérszövetség¹³ oszlopos tagjaként több robbantásos merénylet, bankrablás és pénzhamisító akció végrehajtásában is részt vett az 1920-as évek első felében.¹⁴ A Nemzetvédelmi Szövetség alelnöki posztját Faragó Ede¹⁵ foglalta el, Teleki Pál bizalmas cserkészvezetője, akit a nagyközönség mint népszerű ifjúsági regényíró is ismerhetett már.¹⁶ Az elnökség tagjai között a Kettőskereszt Vérszövetség korábbi vezetőit, illetve más, konspirációs szempontból tapasztaltnak mondható, ám kevésbé ismert neveket is találunk: Rapaich Dezső, Folkusházy Lajos, Vajtafy Ottó, Aykler Domokos, Jäger Károly stb. Társaságukban egy-két nevezetesebb alak is feltűnt. Ilyen volt a régi sérelmeivel küszködő, de a nyilasokat epésen gyűlölő Zadravecz István páter,¹⁷ a motivációiban és egészségügyi állapotában kissé megrendülni

⁷ Legkevesebb 35 ezren, maximum 50 ezren. Vö. *Jelentés az 1940-ben megalakult Országos Nemzetvédelmi Bizottságról. 5. Ismeretlen szerző jelentése* (1947. 09. 20.); *Volt horthysta titkos szervezetek. „Kenéz Ági” jelentése.* (1957. 03. 26.). Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 4.1. A-435., A-2124.

⁸ Bodó Béla: *White Terror in Hungary, 1919–1921. The Social Worlds of Paramilitary Groups.* *Austrian History Yearbook*, 2011/42. 160–162.

⁹ Kerepeszki Róbert: *A politika és társadalmi élet határán. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége a Horthy-korszakban.* In: „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni.” *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére.* Szerk. Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János. Eger, Líceum, 2011. 373–381.

¹⁰ Kováts Tivadar levele Teleki Pál miniszterelnökhöz (Dátum nélkül). ÁBTL 4.1. A-874, Országos Nemzetvédelmi Bizottság anyagai. 15–16.

¹¹ Ormos Mária: *Egy magyar médiavevő: Kozma Miklós I.* Budapest, PolgART, 2000. 54–72.

¹² Kováts Tivadar (1897–1967?): tisztviselő, katonatiszt, kereskedő. 1918–19-ben a rendőrség politikai besúgója, majd a Tanácsköztársaság idején részt vett a budapesti ellenforradalmi szervezkedésekben. Számos jobboldali radikális társaság tagja, s mint ilyen – testvérei oldalán – politikai bűncselekmények sorát követte el az 1920-as évek első felében. Részt vett az 1938-ban induló kárpátaljai diverzióban. Az Országos Nemzetvédelmi Bizottság és a Nemzetvédelmi Szövetség ügyvezető igazgatója. Az itt betöltött szerepe folytán a Gestapo 1944 áprilisában letartóztatta. 1948-ban Ausztriába szökött és csatlakozott a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségéhez. Később Münchenben telepedett le és *Nemzetvédelem* címmel rövidéletű folyóiratot indított. A magyar állambiztonság az 1960-as évekig több ügynökkel figyeltette.

¹³ Kettőskereszt Vérszövetség: Radikális szegedi tisztek alapították 1919 őszén, más források szerint csak Horthy kormányzóvá választása után, 1920 áprilisában. A Siménfalvy Tihamér vezérkari ezredes parancsnoksága alá tartozó, titkos katonai ernyőszervezet bizonyíthatóan érintett volt a fehérterror és a környező államok elleni diverzáns akciók lebonyolításában. A túlkapások következtében a szövetség tagjait 1922-ben közvetlen belügyminisztériumi alárendeltségbe helyezték és az ún. Nemzeti Munkavédelmi Hivatal állományába olvasztották őket.

¹⁴ Pócs i. m. 2022, 32–111.

¹⁵ Faragó Ede (1895–1973): országgyűlési képviselő, író, cserkészvezető. Harcolt az első világháborúban, az őszirózsás forradalom idején Léván teljesített szolgálatot. A Pálmay-különítmény tagjaként részt vett a benyomuló cseh csapatok elleni harcokban. 1929-ben vitézzé avatták. Mint cserkészvezető, Teleki Pál közeli barátja és az 1933-as gödöllői *jamboree* egyik fő szervezője volt. Számos ifjúsági regényt írt, s hathatósan támogatta a népi tehetségek középosztályba emelésének programját. 1939-től országgyűlési képviselő; a képviselőházban a véderő, a közoktatási, valamint a könyvtári és múzeumi bizottság tagjává választották. 1940-ben az Országos Nemzetvédelmi Bizottság tagja, 1942-től a Nemzetvédelmi Szövetség alelnöke, majd a német megszállás után annak miniszteri biztosa. 1944 őszén részt vett a kiugrást támogató Nemzetőrség felállításában, ugyanakkor tagja volt a Törvényhozók Nemzeti Szövetségének is. A háború után eljárás indult ellene, de a Budapesti Népbíróság a népellenes bűncselekmény vádjá alól 1949-ben felmentette. 1951-ben Jásziskésre telepítették ki.

¹⁶ Vö. Márkus László: *A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája.* Budapest, Akadémiai, 1968. 183.; Faragó Ede *gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve* (1945. 05. 13.). ÁBTL 3.1.9. V-118930, Faragó Ede. 8–11.

¹⁷ Veszprémy László Bernát: „Ne hagyjátok őket elcipelni!” Zadravecz István és a holokauszt. *Sapientiana*, 2016/1. 80–83.

látszó Héjjas Iván,¹⁸ a Horthy-család jogi ügyeit intéző Somogyi Béla¹⁹ vagy a dél-erdélyi partizánháborúra készülődő Atzél Ede báró.²⁰ A Székely Hadosztály korábbi parancsnoka, az idősödő Kratochvil Károly tábornok mellett a rendszerrel közismerően szimpatizáló író, Somogyváry Gyula is a bizottság tagja volt. A legitimista meggyőződéseik miatt korábban parkolópályára helyezett tisztek is csatlakoztak; többek között a nyugat-magyarországi felkelésben kulcsszerepet játszó Prónay Pál és Ostenburg-Moravek Gyula is a káptalan tagja lett. Az 1943-ban létrehozott főtitkári pozíciót Nagy László²¹ foglalta el, a miniszterelnökséggel pedig Zsindely Ferenc államtitkár biztosította a hivatali összeköttetést.²²

A kereszték kiosztása után gyakorlatilag feladat nélkül maradt grémium 1942 áprilisában Nemzetvédelmi Szövetséggé alakult át, és a bizottság elődszervezetének számító Magyar Fajvédők Országos Szövetségének alapszabályát vette fel.²³ Mint fentebb is jeleztük, német nyomásra ekkor vezényeltek újabb magyar hadosztályokat a frontra, s úgy tűnhetett, a hátszínre könnyedén a szélsőjobboldal ölébe hullhat. Ehhez a helyzethez igazodott a frissen létrejött Nemzetvédelmi Szövetség szerepköre is. Az

Nemzetvédelmi Keresztet adományozó irat, 1941.

Forrás: BFL XIV. 181. Elekes Kálmán iratai

áprilisi alakuló ülésén Somogyi Béla így fogalmazott: „Akit közülünk a legfelsőbb parancs a vörös hordák elleni harcra küld, tudom, hogy méltón fog verekedni. Akik pedig itthon maradnak, azok tartani fogják a belső frontot, örködnék a rend és a nyugalom felett.”²⁴ Elsődlegesen tehát őrszolgálatról volt szó: a szövetség több tízezer fős tábora propaganda és állambiztonsági feladatokat teljesített arra az

esetre, ha a fegyveres erők távollétében forradalmi helyzet állna elő. Mindennek részeként több ezer fő bevonásával létrehozták a szövetség informátorhálózatát, ami központi utasításra bizonyos időközönként hangulatjelentések írására kapott felszólítást.

¹⁸ Domonkos László: *A Héjjas-nyárfa árnyékában*. Budapest, Kairosz, 2018. 295.; *Stefán Valér visszaemlékezése*. HIM HL (Hadtörténelmi Levéltár) 07. VII. Personalia 228. doboz. 9.

¹⁹ „Késmárki” *jelentése*. (1960. 07. 11.). ÁBTL 3.1.9. V-55004, Dr. Somogyi Béla és tsai.

²⁰ Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapestén 1944–1945*. Budapest, Jaffa, 2021. 35–37.

²¹ Nagy László (1897–1974): tengerész, tisztviselő. A Tanácsköztársaság idején egy tengerészegység politikai biztosa volt, amiért 1920-ban másfél éves börtönbüntetésre ítélték. Szabadulása után kivándorolt a tengerentúlra, ahonnan az 1930-as évek végén tért vissza. 1943-ban a Nemzetvédelmi Szövetség főtitkára lett. 1944. március 19-e után letartóztatta a Gestapo, lányait Németországba deportálták. Csak Horthy és Lakatos Géza személyes közbenjárására engedték szabadon. A főváros ostroma után a szovjet hatóságok vették őrizetbe. Szabadulását követően belépett a Magyar Kommunista Pártba és a szabadsághegyi rendőrség politikai osztályának helyettes vezetője lett. 1945 őszén a magyar politikai rendőrség őrizetébe került, majd az ÁVH 1951 áprilisában Kistarcsára internálta. A Budapesti Megyei Bíróság népeleves büntetés elkövetése miatt 1953-ban négy év börtönbüntetésre ítélte.

²² *Az Országos Nemzetvédelmi Bizottság megalakulásának jegyzőkönyve* (1940. 11. 21.). ÁBTL 4.1. A-874, Országos Nemzetvédelmi Bizottság anyagai. 29–32.; *Az Országos Nemzetvédelmi Bizottság Káptalanja* (Dátum nélkül). Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) P 2297. 4. csomó. 2. tétel. Az Országos Nemzetvédelmi Bizottság vegyes iratai. 14.

²³ A Magyar Fajvédők Országos Szövetsége „Országos Nemzetvédelmi Szövetség”-gé alakult. *Magyar Nemzet*, 1942. 04. 02. 5. A Fajvédő Szövetségről bővebben lásd: Bartha Ákos: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945*. Budapest, Ludovika, 2023. 47–56.

²⁴ „Meleg szív a jók iránt, kíméletlen ököl a gazok ellen!” *8 Órai Ujság*, 1942. 04. 10. 5.

HANGULATJELENTŐK

Mielőtt bővebben is kitérnénk a Nemzetvédelmi Szolgálat működésére, érdemes néhány szót ejtenünk az effajta hangulat-jelentéseket százával, sőt ezrével termelő hasonló apparátusok tevékenységéről is. A második világháború idején a néphan-gulatot rögzítő jelentések többsége a rendőrség vonalán jutott el a Keresztes-Fischer Ferenc vezette belügyminisztériumba. A minisztérium ún. *rezervált irataiban* böngészve látható, hogy az egyes rendőr főkapitányságok vezetői havi szinten küldtek összesítő jelentéseket a belügyminisztérium VII. közbiztonsági osztályára, az illetékes vármegye főispánjának, valamint az Ujszászy István által vezetett Államvédelmi Központnak. Hasonlóképpen jártak el a városi kapitányságok is. Jelentéseik a baloldali szerveződésekkel, a forradalmi jobboldallal, a helyi zsidóság viselkedésével, a nemzetiségi és szektás mozgalmakkal foglalkoztak, illetve külön részletezték az államvédelmi ügyekben indult eljárások alakulását is. Ezen túlmenően a közhangulatról, a közellátási problémákról és a háborúval kapcsolatos lakossági pletykákról is beszámoltak.²⁵

A néphan-gulat feltárásában rendkívül fontos szerepet játszott a Vitézi Rend, ami már az első saját kiadású kátéjában is leszögezte, hogy minden vitéznek kötelessége a „nemzetellenes” törekvéseket szemmel tartani, és az így nyert megfigyeléseiket „a vitézi előjáróiknak és az illetékes hatóságnak idejekorán jelenteni.”²⁶ A kisebb települések szintjéig terjedő nemzetvédelmi hírszolgálatot a Vitézi Rend V. „nemzetvédelmi” osztálya működtette, amelyet – jellemző módon – a honvédelmi minisztériumból kiküldött katonatisztek segítségével állítottak fel 1924-ben.²⁷ Eleinte negyedévente, majd az 1930-as évek derekától havonta készültek jelentések, amiket kezdetben levelezőlapokon (!) továbbítottak a helyi vitéz őrmesterek a járási hadnagyokhoz, azok a vármegyei, amazok pedig az országos megbízottak felé.²⁸ 1939-ben az egyes vármegyek székkapitányai maguk jelölték ki az illetékességi körükbe tartozó nemzetvédelmi informátorokat és kértek be tőlük rövid, ellenőrizhető, lényegre törő jelentéseket. Jobbára a politikai hangulatról kellett jelenteniük, s ha egyes kérdésekben megakadtak (pl. egy gyanús személy azonosítása során), *utasításszerűen* az illetékes csendő- vagy rendőrpárancsnoksághoz kellett segítségért fordulniuk.²⁹ A vármegyei

szinten összesített jelentések végül a belügyminiszter asztalára kerültek, vagy ha azoknak voltak katonai vonatkozású részei, a vezérkari főnökségre is megküldték őket.³⁰

Nagyon hasonló módon szervezték meg a Magyar Tűzharcos Szövetség tagjaiból álló ún. *Nemzeti Szolgálatot* is. Az első világháborús veteránokat tömörítő Frontharcos Szövetség 1938-ban vette fel a tűzharcos nevet, és 1942-től már az új háborúban érdemeket szerzett katonák is a tagjai lehettek. A társelnöki posztokon a korszak két elég jól ismert alakja állt: egyrészt Ullein-Reviczky Antal, másrészt Takách-Tolvay József.³¹ A tűzharcosok Nemzeti Szolgálatát a miniszterelnökség Nemzetpolitikai Szolgálatának³² javaslatára még 1940-ben hozták létre. Egy olyan civil, polgári hírszolgálat kialakítása volt a cél, amely elsősorban a honvédséggel kapcsolatos jelenségekre fókuszál. Ennek érdekében eskü alatt dolgozó, helyi és mozgó őrszem-hálózatot építettek ki (hozzávetőleg sem ismert létszámmal), amely helyi, járási, városi és vármegyei szintekre tagozódott. A vezérkar főnökéhez eljuttatott vármegyei összegző jelentések az alábbi kérdéskörökre tértek ki: 1) általános hangulat; 2) amiről a legtöbbet beszélnek az emberek;

²⁵ Pl. lásd MNL OL K 149. BM Rezervált iratok. 648. doboz. 1943-4. tétel.

²⁶ *A Vitézi Rend kis kátéja*. Budapest, Országos Vitézi Szék, 1925. 23–24.

²⁷ Kerepeszki Róbert: *A Vitézi Rend 1920-1945*. Máriabesenyő, Attraktor, 2013. 53.

²⁸ Kora Antal: A Vitézi Rend és a Komárom-Esztergom megyei Vitézi Szék működése. *Limes*, 2003/4. 73–93.

²⁹ Miklós Tamás: „Mi bizalmas adatokat kérünk és így adjuk tovább.” Adalékok a Vitézi Rend nemzetvédelmi tevékenységéhez a két világháború közötti időszakban. In: *Nem mindennapi történelem. Válogatás a Napi Történelmi Forrás szerzőinek írásaiból*. Szerk. Balogh-Ebner Márton – György Sándor – Hajnáczy Tamás. Budapest, Gondolat, 2017. 77.

³⁰ Vö. *A Nemzetvédelmi Szolgálat ellátása különböző alakulatoknál* (Dátum nélkül). ÁBTL 4.1. A-441, Nemzetvédelmi elvi anyagok 1941–1944. 177–179.; Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronköhidáig*. Budapest, Magvető, 1978. 435.

³¹ Bartha i. m. 2021. 23.

³² A Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztályát 1938 júliusában hozta létre Imrédy Béla kormánya. A közvéleménynek a revíziós háborúra történő felkészítése érdekében az osztály koordinálta a hivatalos sajtó, rádió, film és a könyvkiadás propagandisztikus átszervezését. A radikális jobboldalt ellensúlyozandó, a kormány intézkedéseit népszerűsítő előadássorozatok szerveztek, illetve nem hivatalos megfigyelőhálózatokat hoztak létre. A munka jelentős részét a rendszerhez lojális társadalmi egyesületek végezték. 1940 novemberében Teleki Pál az osztályt Nemzetpolitikai Szolgálatá alakította át, amely elődjénél jóval kiterjedtebb hatókörrrel, s nagyobb pénzügyi kerettel dolgozhatott. Kállay Miklós miniszterelnöki kinevezését követően a szolgálat megszűnt, s Antal István vezetésével – tárca nélküli – Nemzetvédelmi és Propagandaminisztérium létesült. Antal hivatalának felállításáig az osztály és a szolgálat munkáját Kovrig Béla irányította.

3) agitációs tevékenység; 4) hangulat a hatóságok munkájával kapcsolatban; 5) kívánságok; 6) nyugtalanságot szító egyének; 7) idegenek járása; 8) megjegyzések.³³ A tűzharcos jelentések igen nagy számban foglalkoztak a nyilas és a német kisebbségi szervezkedésekkel, amiről legkésőbb 1940 novemberében maguk az érintettek is tudomást szereztek.³⁴ Csia Sándor egy képviselőházi interpelláció keretében ismertette a titkos tűzharcos megfigyelésekről szerzett – jobbára pontosnak bizonyuló – információit, s kérte a miniszterelnököt, hogy mindennemű titkos társaságot függessen fel. Csia interpellációja szerint a járási informátorok ugyan nem kaptak fizetséget, a tűzharcosok központjában dolgozó adminisztrátorok munkáját havi 200–300 pengővel, illetve némi benzinjuttatással honorálták.³⁵ A szervezet fenntartására a kormány állítólag 100 ezer pengőt különített el, ami akár igaz is lehetett, hiszen a Nemzetpolitikai Szolgálat „informatív” céljaira a minisztertanács 1940 novemberében 400 ezer pengőnyi keretösszeget szavazott meg.³⁶ 1943 májusában – a fenti botrányoktól valószínűleg nem függetlenül – a Nemzeti Szolgálatból immár Tűzharcos Figyelő Szolgálatná átnévezett apparátus független, majdhogynem intézményközi jellege megszűnt, és a vezérkari főnökség

6. (nemzetvédelmi és propaganda) osztálya alá rendelték. Megszüntették a kötelező havi jelentések rendszerét is, és ettől fogva az informátoroknak csak a honvédséget érintő, nagyobb jelentőségű eseményekről kellett beszámolniuk. A fókusz a hazatérő honvédek, a katonacsádok és a sebesültek panaszaira helyeződött. A helyi őrszemek *Tájékoztató Közlemény* címmel, a 6. osztály által összeállított propagandaanyagokat kaptak, s az ott leírtakat ártatlan szituációkban, hétköznapi beszélgetések során kellett a civilek körében terjeszteniük.³⁷

Hangulatjelentések számos más esetekben is keletkez(het)tek. A kormánypárt köreiből Gömbös Gyula idejében rendszeresítették az ún. „helyi statisztikai ívek” elkészítését, amellyel a párt a helyi gazdasági, társadalmi és politikai folyamatokról gyűjtött információkat, miközben a lehetséges elégedetlenkedőket (művészeket, állástalan diplomásokat, az ellenzék vezetőit) is igyekeztek szemmel tartani. Az informátorok minden esetben a kormánypárt helyi képviselői voltak.³⁸ Antal István nemzetvédelmi és propaganda miniszter az 1943-as költségvetési beszédében maga ismerte el, hogy a „gazdasági szervezetek” vidéken élő tagjaiból egy 4 ezer fős „összekötői” és több száz fős „levelezői” hálózatot

épített ki, amely havonta tájékoztatta a gazdasági helyzet kapcsán kialakult néphangulatról.³⁹ A már említett rezervált iratok között pedig számos polgármesteri, alispáni vagy akár jegyzői hangulatjelentést is találhatunk, amelyeket minden esetben a közigazgatási hierarchia magasabb fokán álló tisztviselő kapott meg.⁴⁰

A NEMZETVÉDELMI SZOLGÁLAT

A Nemzetvédelmi Szövetség tagjaiból verbuvált Nemzetvédelmi Szolgálat működése a Vitézi Rend és a Tűzharcos Szövetség által kiépített rendszerhez volt hasonló. Egyedisége leginkább abban rejlik, hogy kifejezetten sok jelentés maradt hátra, ami a vitézek és a tűzharcosok esetében nem feltétlenül mondható el. A jelenleg ismert, a Magyar Nemzeti Levéltárban és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött 214 db jelentés alapján így is csak 179 informátort tudunk név szerint azonosítani, illetve ezek közül mindössze 14 olyat, aki egynél több jelentést adott le a központ számára.⁴¹ A leadott jelentések döntő többsége 1942 őszén keletkezett, a többi 1942 tavaszán és nyarán íródott. Pedig – ha hihetünk a visszaemlékezéseknek – kb. 4 ezer informátor dolgozhatott országszerte, vagyis a teljes iratanyag

³³ *Összefoglaló jelentések* (1941. 03. 01–31.), MNL OL K 149. BM Rezervált iratok. 310. doboz. 1941/13/9495.

³⁴ A tűzharcos hírhálózat korai anyagait lásd itt: MNL OL K 29. Társadalompolitikai Osztály. F/11. dosszié, Nemzeti Szolgálat.

³⁵ Csia Sándor interpellációja a Képviselőházban, 1940. november 21-én. *Képviselőházi Napló*, 1939. VIII. 677–678. Teleki másnap adott választát lásd Uo. 789.

³⁶ *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek*, 1940. november 29. 47. napirendi pont.

³⁷ *Nemzetvédelmi Parancs a Központi Nyilvántartó Parancsnokság megszüntetéséről és a Tűzharcos Figyelő Szolgálat létrehozásáról*. HIM HL VKF 1943. 6. oszt. Szn. 12. sz.

³⁸ Vonyó József: A Nemzeti Egység Pártja iratanyagának forrásértékéről. In Uő: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus*. Budapest, Pro Pannonia, 2001. 66–80.

³⁹ Antal István: *A nemzetvédelmi propaganda irányelvei. Antal István m. kir. nemzetvédelmi-propaganda miniszter költségvetési beszéde a Képviselőház 1943. november 12-i ülésén*. Budapest, Stádium, 1943. 12.

⁴⁰ MNL OL K 149. BM Rezervált iratok. Itt lásd azokat a tételeket, amelyeket „Jobboldali mozgalmak megfigyelése”, „Egyesületek és pártok ügyei”, „Nemzetiségi ügyek” vagy „Helyi belpolitikai jelentések felterjesztése” címmel évekre lebontva rendeztek.

⁴¹ A jelentések az ÁBTL tematikusan nem rendezett P-irattárában, illetve az MNL OL tematikusan rendezett, egyesületi anyagai között érhetők el. Utóbbihoz lásd MNL OL P-2297-4. Országos Nemzetvédelmi Bizottság.

ennél jóval nagyobb kellett, hogy legyen.⁴² A hiányzó darabokat minden bizonnyal a német megszállás utáni napokban égették el. Úgy tudjuk, az informátorok adatairól vezetett nyilvántartási naplót Nagy László a háború után átadta az ÁVH-nak, ám ennek ma már nincs nyoma, tehát elég valószínű, hogy az államvédelem pánikszerűen zajló, 1956-os iratmegsemmisítő kampánya során vesztetett el.⁴³

A „beszervezés” laza keretek között történt. „Kováts [Tivadar] kiválasztott egy-egy megyéből az általa megbízhatónak ítélt 1-2 embert /sokezer embert ismert személyesen/, és azoknak kiküldött levelet, hogy figyeljék a megyében lakó nyilasokat és kommunistákat, az emberek magatartását, hangulatát és ezekről a dolgokról havonta küldjenek jelentést. Ezek a kiválasztott emberek aztán helyben még kerestek szintén megbízható embereket, akik a különböző közösségekből küldtek nekik jelentést [...]” – jelentette a jelentőkről a háború után „Kenéz Ági” fn. ügynök, akit nagy valószínűséggel Nagy László gépirónőjeként azonosíthatunk.⁴⁴ Bár adná magát, a nemzetvédelmi hálózatot nem érdemes a totális diktatúrák állambiztonsági szerveivel összehasonlítani, mert eleve más szándékok szerint épült fel. Ha hihetünk Nagy László háború után tett vallomásának, maga a hálózat is csak úgy jöhetett létre, hogy arra

Kövessey Gézáttól – aki a nagyhírű EMKE kávéház tulajdonosi székébe ültetett árja aladárként védte ekkoriban a Bermann-család vagyonát – 10 ezer pengőt kapott Kováts és Vajtafy.⁴⁵ Ha valóban így történt, az azt jelentette, hogy a tűzharcos szervezettel ellentétben a Nemzetvédelmi Szolgálat finanszírozását nem központi forrásból oldották meg, minden bizonnyal azért, mert tartottak tőle, hogy a nyilasok ennek is ugyanúgy hírért veszik, mint ahogy az történt a tűzharcosok esetében.

Az ÁVH-val vagy a III/III-mal történő összehasonlítás azért sem megalapozott, mert a Nemzetvédelmi Szolgálat nem alkalmazott „tartótiszteket”, akik a beszervezéssel és a jelentések bekérésével kapcsolatos teendőket végezték volna. Noha a hálózat bizalmas keretek között működött, annak tagjai ismerték és ismerhették egymást. Az egyik beszercei informátor például név szerint megnevezte a naszódi református lelkészt, mint aki hasonlóképpen aktív tagja a hálózatnak (ha így is volt, tőle nem maradt fent jelentés).⁴⁶ Arra is volt példa, hogy egyszerre négyen írtak egy jelentést,⁴⁷ de olyan is akadt, aki mások helyett dolgozott; Ávéd István katonai behívó, Szász Sándor pedig egy esedékes operáció miatt kérte fel Gencsy Ferenc maroshévízi tanítót, hogy írja meg és küldje be helyettük a jelentéseket.⁴⁸

Másrészt az együttműködésnek nem voltak minőségi szintjei (mint például az ún. „titkos munkatársak”, „titkos megbízottak” és az „ügynökök” esetében 1956 után), a szolgálat tagjait nem vonták be összehangolt operatív munkába stb. Minekután a Nemzetvédelmi Keresztet önkéntesen, pályázat útján lehetett csak elnyerni, a Nemzetvédelmi Szolgálat tagjait sem „pressziós alapon” szervezték be, azok mind „hazafias” buzgalomból dolgoztak a szövetség és a belügyminisztérium részére. Már ha dolgoztak. Kováts állítólag többször is kifakadt, amiért egyes helyekről még a felszólító levelek ellenére sem érkeztek be a jelentések.⁴⁹ Így hát Takács Tibor intelmeit megfontolva mi sem javasoljuk, hogy a hálózat tagjait besúgókként, téglákként vagy vamzerekként nevezzük meg. A laza szervezeti kötődésre való tekintettel az illetők ügynökként történő meghatározása pedig kifejezetten félrevezető lenne.⁵⁰ Talán szerencsésebb a morálisan többé-kevésbé semleges és a fogalmi értelemben sem foglalt *informátor* kifejezést használni az ilyen esetekben.

A helyi informátorok a jelentéstételre felszólító üzenet mellé kaptak egy minősítési útmutatót, amely alapján külön jelmagyarázat szerint kellett a környezetükben élő befolyásos személyekről nyilatkozniuk. Ezzel a sematizmussal az egyéni megbízhatóságot, a szakmai képzettséget,

⁴² A Budapesti Megyei Bíróság ítélete. (1953. 09. 10.). ÁBTL 3.1.9. V-5683, Nagy László/Nemzetvédelmi Szövetség főtitkára. 15/a-17.

⁴³ Vö. „Kenéz Ági” jelentése. (1957. 03. 26.); Nagy László tanúkihallgatási jegyzőkönyve. (1952. 08. 06.). ÁBTL 3.1.5. O-10086/1. Volt horthysta titkos szervezetek. Gépkocsivezetőkkel kapcsolatos anyagok. 263.; és Cseh Gergő Bendegúz: Az állambiztonsági iratok pusztulása 1956-ban. *Levéltári Szemle*, 2006/3. 3-5.

⁴⁴ Vö. Kenéz Ági” jelentése. (1957. 03. 26.); Jármai Klára Paula operatív katonája. ÁBTL 2.2.1. II/14. 7. doboz.

⁴⁵ Vö. Nagy László kihallgatási jegyzőkönyve. (1952. 08. 22.). ÁBTL 3.1.9. V-5683. Nagy László/Nemzetvédelmi Szövetség főtitkára. 12.; Furcsa őrségváltások. *Magyarország*, 1941. 10. 01. 6.

⁴⁶ Lásd pl. Macskássy Attila Miklós jelentése. (1942. 10. 21.). ÁBTL 3.1.6. P-1729. [Ambrus Ferenc és társai]. 20.

⁴⁷ Orosz József, Papp László, Tóth János és Hedrik Sándor közös jelentése. (1942. 11. 01.). ÁBTL 3.1.6. P-1512. [Szabó Sándor, Hedrik Sándor, Kádár Géza, dr.]. 60.

⁴⁸ Vö. Gencsy Ferenc jelentése. (1942. 11. 16.). ÁBTL 3.1.6. P-836. [Ávéd István és Gencsy Ferenc ügye]. 7/1.; Szász Sándor jelentése. (1942. 10. 15.). ÁBTL 3.1.6. P-837. [Szász Sándor ügye]. 5/1.

⁴⁹ „Brassói” jelentése. (1957. 06. 17.). ÁBTL 4.1. A-2124. Volt horthysta titkos szervezetek.

⁵⁰ Takács Tibor: *Ügynökök, informátorok, jelentések. Az állambiztonsági besúgóhálózat története*. Budapest, Jaffa, 2024. 165-166.

a származást és az adott személy nemzeti elkötelezettségét értékelték. Érdekesség, hogy a kódjeles minősítés – annak szövege és grafikai megoldása – tökéletes átfedést mutat az Etelközi Szövetség belső köreiben használt, 1920-as évekbeli osztályozásokkal. Mindössze egy kivétel van. A szövetség sematizmusában új kategóriaként jelent meg a német és pángermán „nemzeti öntudat”.⁵¹ Máskülönben a jelentéseket az alábbi kérdéskörök érintésével kellett megírniuk: 1) Nemzetvédelmi szempontból megbízható személyek listája; 2) Nemzetvédelmi szempontból nem megbízható személyek listája; 3) Kommunisták; 4) Gazdasági helyzet; 5) Közellátás; 6) Oktatás, kultúra; 7) Háborús hírek; 8) Néphangulat. A jelentéseket az informátorok a vármegyei nemzetvédelmi parancsnoknak küldték el. A megkapott anyagokat az adott parancsnok feldolgozta, majd a Vitézi Rend által küldött nemzetvédelmi jelentésekhez hasonlóan havi szinten összesítette, és a Rákóczi úti központba továbbította. Kováts utasításai szerint a vármegyei parancsnokoknak törekedniük kellett rá, hogy járasonként legalább egy informátoruk legyen, vagy ha ez nem volt megoldható, a központtól kellett kikérniük a járási keresztesek listáját, amiből közösen új informátor-jelöltet választottak ki.⁵²

A jelentések keletkezése idején a Magyar Királyság 43 vármegyéből állt, beleértve azokat

a „közigazgatási kirendeltség”-eket és a „közigazgatásilag egyelőre egyesített” vármegyéket is, amelyeket ideiglenes jelleggel hoztak létre az 1938 és 1941 közötti területi visszacsatolások után. Nemzetvédelmi jelentések azonban „csak” 39 vármegyéből maradtak fent, ráadásul elég nagy a szórás. Miközben pl. Bács-Bodrog területéről 20 különböző településről is vannak forrásaink, addig akadnak olyan területek (pl. Heves, Hajdú, Somogy, Vas vármegyék), ahonnan maximum csak egy-két jelentés áll a rendelkezésünkre. Bár mint említettük, a jelentések többsége megsemmisült, így is feltételezhető, hogy elsősorban olyan helyekről kérték be őket, ahol a nemzetiségi lakosság száma magasabb volt. Teóriánkat alátámasztani látszik az is, hogy a jelentések döntő többsége falvakból és községek-ből származik, és csak mutatóban van néhány nagyobb város, mint pl. Zombor, Érsekújvár, Huszt vagy Újvidék, ahol nem mellesleg ugyancsak magas volt a nemzetiségiek aránya. Ez utóbbi települések azonban inkább voltak a magyar közigazgatás szeme előtt, összehasonlítva pl. egy visszacsatolt nemzetiségi faluval, ahol a központilag odarendelt jegyzőn és csendőrs-parancsnokon kívül a magyar állam képviselte igencsak gyenge volt.

A vármegyei összegző jelentéseket a parancsnokoknak maximum 2-5 oldalas terjedelemben kellett összeállítani és havonta a budapesti központban személyesen

átadni. A központi feldolgozást megkönnyítendő, külön színekkel kellett jelölni pl. a nemzeti-ségi ügyeket (csak a németek, a románok és a rutének kaptak külön színkódot), illetve a honvédelemre, oktatásra és a közellátásra vonatkozó híreket. A zsidók és kommunisták ügyei a nemzetvédelmi ügykörhöz tartoztak, amit ugyancsak külön színnel dolgoztak fel.⁵³ Sajnos ilyen havi, vármegyei összegző jelentések nem maradtak fent. Azt azonban tudjuk, hogy a szóban forgó havi összesítőket Kováts és Nagy dolgozta fel, majd az országos léptékű beszámolókat Oprisch Oszkár útján a rendőrség politikai osztályát vezető Sombor-Schweinitzer József⁵⁴ rendőrfőkapitány-helyetteshez és a belügyminisztériumba juttatták el.⁵⁵ A hírlánc nem véletlenül alakult így. Sombor-Schweinitzer József mélységes megvetéssel tekintett a nyilasokra, és jobbára neki köszönhetően a német megszállásig a rendőrség a kormány megbízható partnere volt a szélsőjobb szembeli kampányok során. Ugyanakkor Sombor-Schweinitzer közvetlen kollégái, mint pl. Hain Péter rendőrfelügyelő és Wayand Tibor osztályvezető már közel sem mutatkoztak ennyire elkötelezettnek. Hain a németek ügynöke és a nyilasok meggyőződéses szimpatizánsa volt, mialatt Wayand, bár nem köteleződött el a szélsőjobb irányába, Sombor konzervatív irányvonalával sem mindig értett egyet. Ráadásul a politikai nyomozások 1942-re főleg

⁵¹ Vö. *Minősítés*. (Dátum nélkül). ÁBTL 4.1. A-441. Nemzetvédelmi elvi anyagok 1941–1944. 77.; *Páter Zdravec titkos naplója*. Szerk. Borsányi György. Budapest, Kossuth, 1967. 150.

⁵² *Kováts Tivadar bizalmas körlevele*. (1942. július). ÁBTL 4.1. A-441. Nemzetvédelmi elvi anyagok 1941–1944. 143.

⁵³ *Kováts Tivadar felhívása*. (1942. 06. 17.). ÁBTL 4.1. A-441. Nemzetvédelmi elvi anyagok 1941–1944. 146.

⁵⁴ Sombor-Schweinitzer József (1895–1953): rendőrtiszt, főkapitány-helyettes. Jogi egyetemet végzett, 1923-ban került a Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Osztályára. Alapos, körültekintő munkavégzése folytán társai körében hamar komoly hírnévre és elismertségre tett szert. Magyarországon az elsők között ismerte fel a nemzetiszocialista mozgalmakban rejlő politikai veszélyt. Jó kapcsolatot tartott fent Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterrel és Horthy Miklóssal is. A német megszállás után letartóztatta a Gestapo, később a mauthauseni és a flossenbürgi koncentrációs táborba hurcolták. 1945 után a Nyugatra szökött háborús bűnösök felkutatásában vett részt. Az 1940-es évek végén, hosszas hányódás után elhagyta Európát és az USA-ba vándorolt ki.

⁵⁵ „Csikós Péter” jelentése. (1958. 07. 28.). ÁBTL 4.1. A-2124. Volt horthysta titkos szervezetek.

a csendőrség és a katonai felde-
rítés kezében összpontosultak,
és ez csak annak köszönhetően
nem zavarta meg a rendőrség
nyilasellenes műveleteit, hogy
azok a legfőbb politikai veszély-
forrást a kommunistákban és
a szociáldemokratákban látták.⁵⁶
Oprisch Oszkár hasonlóképp
megbízható embere volt a nem-
zetvédelmi hírláncnak. Ugyan
1920 és 1944 között megjárta az
Ébredő Magyarok Egyesületét,
a Nyilaskeresztes Pártot és még
számos kisebb pártot is, első-
sorban nem a politikai meggyő-
ződéseit vezették. 63-as kódjel
alatt előbb Hetényi Imre, majd
Sombor-Schweinitzer József
ügynöke volt; előbbtől állítólag
2 ezer, utóbbtól 3 ezer pengő
havi fizetséget kapott. Noha ez az
összeg egy regnáló miniszter havi
juttatásainál is több volt,⁵⁷ nem
érdemes csodálkoznunk: Oprisch
további informátorokat épített
be a szélsőjobb oldali pártokba,⁵⁸
és a rendőrség az ő jelentéseit
köszönhetően hiúsított meg
számos nyilas puccskísérletet az
1930-as évek végén.⁵⁹

Mint említettük, az általunk is
elérhető forrásanyag sajnos csak
a helyi informátorok jelentéseit
tartalmazza. Ezek közül csak
179-nek tudjuk a szerzőjét név
szerint beazonosítani, 21 esetben
viszont az illető vagy nem írta
alá, vagy oly módon tette azt,
aminek a kibogarászása megha-
ladta a képességeinket. Hatvan
jelentés esetében nem tudjuk,
hogy mi volt az informátor foglal-
kozása, ám az ismert esetekben

fontos következtetéseket von-
hatunk le. Többnyire az állami
alkalmazottak képviselői adták
a hálózat gerincét, ezek közül
is kiemelkedő réteget képeztek
az orvosok, tanítók, nyugalma-
zott csendőr- és honvédtisztek,
pénzügyi tisztviselők, MÁV-
dolgozók, illetve a közigazga-
tási és egyházi személyiségek
(foglalkozásonként minimum tíz
informátor). Elenyésző számban,
de van néhány bányász, rako-
dómunkás és kisiparos, sőt még
egy-két „földműves” is, bár ez
utóbbi csoportról nem lehetett
pontosan megállapítani, hogy
esetükben zselléreket vagy 10
holdas gazdákat kell-e értenünk.
Azt azonban tudjuk, hogy a bala-
tonszárszói Kovács Aranka sze-
mélyében a hálózatnak női tagja
is volt.⁶⁰

Bár a Nemzetvédelmi Szolgálat
ágensei utasítás szerint nem
lehettek aktív állományú katonák,
csendőrök, rendőrök, pénzü-
győrök és tűzoltók, a központ
több olyan személyt is foglal-
koztatott, akik ilyenén működésükkel
hivatali összeférhetlenséget
idézték elő.⁶¹ Ilyenek voltak
a jegyzők és más önkormány-
zati alkalmazottak, akik minden
bizonnyal a munkájuk során
birtokukba került védendő,
személyes információk alapján
állították össze a jelentéseiket,
magyarán megszegették a titoktar-
tási kötelezettségüket azzal, hogy
közérdekű adatokat szolgáltatnak
ki egy olyan egyesület részére,
amely – papíron legalábbis – nem
volt állami közhivatal. Az egyik,

tisztí orvosként dolgozó infor-
mátor maga ismerte el, hogy
a nemzethűség szempontjából
megbízhatatlan személyek lis-
táját Zalaszentgrót „bizalmas
nyilvántartásából” szedte össze,
tehát súlyosan visszaélt a város
hivatali titkaival és mások sze-
mélyes adataival.⁶² A szatmár-
németi jegyzőség egyik névtelen
informátora pontosan tisztában
volt szerepei összeférhetlen-
ségével, ezért a hivatali esküjére
hivatkozva a felmentését kérte
a gyanús személyek összeírása
alól.⁶³ Tudomásunk van róla,
hogy a probléma már koráb-
ban is fennállt. Az egyébként
Nemzetvédelmi Keresztrel kitün-
tetett Miklós Imre MÁV-tisztviselő
magas fokú jogtudatosságról
tanúbizonyságot téve hivata-
los beadványban vitatta, hogy
az Országos Nemzetvédelmi
Bizottságnak van-e joga bárki
ellen „nemzetvédelmi vizsgá-
latot” folytatni, mint ahogy azt
tette Faragó Ede, amikor Jäger
Károly MÁV-tisztviselőt a bizott-
ság nevében kihallgatta. Érvei
alátámasztása érdekében Miklós
nem tett mást, mint hogy idézett
a bizottság egy korábbi sajtó-
közleményéből, amely így szólt:
„Az Országos Nemzetvédelmi
Bizottság tanúkihallgatásokat
nem eszközöl, okmányokat nem
szerez be.”⁶⁴

Amint az állambiztonsági levél-
tárban őrzött anyagokból kiderül,
az ÁVH egy nagyobb iratvizsgá-
lat idején (1950 és 1953 között)
a jelentések mellé ún. *priorálási*
lapokat csatolt. Ezek a priorálási

⁵⁶ Varga Krisztián: *Ellenség a baloldalon. Politikai rendőrség a Horthy-korszakban*. Budapest, Jaffa 2015. 146–186.

⁵⁷ Szakály Sándor: Forrásközlés, illetlen nagyvonalúsággal. *Fons*, 2009/3. 400–401.

⁵⁸ Pl. lásd Huszár István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. (1945. 07. 11.). ÁBTL 3.1.9. V-146091. Vegyes ellenséges kategória. 102.

⁵⁹ *Rendőrségi célkeresztben... i. m.* 2009, 28.; és M. Kir. *Állambiztonsági Rendészet jelentése*. (1944. 04. 26.). ÁBTL 3.1.6. P-637/a. [Oprisch Oszkár].

⁶⁰ Kovács Aranka jelentése. (1942. 04. 30.). ÁBTL 3.1.6. P-529. Kovács Aranka és társai. 28–29.

⁶¹ *Melléklet a III. számú Nemzetvédelmi Tájékoztatóhoz*. (Dátum nélkül). ÁBTL 4.1. A-441. Nemzetvédelmi elvi anyagok 1941–1944. 64.

⁶² Hubay Kálmán jelentése. (1942. 11. 05.). ÁBTL 3.1.6. P-1828. [Dr. Hubay Kálmán]. 24.

⁶³ *Ismeretlen személy jelentése*. (1942. 11. 05.). MNL OL P-2297-4. Országos Nemzetvédelmi Bizottság, 1. tétel.

⁶⁴ Vö. Miklós Imre levele a MÁV Igazgatósága részére. (1941. 07. 22.). MNL OL Z 1524. 74989/1941.; Kik jogosultak a Nemzetvédelmi Kereszt igénylésére? *Ellenzék*, 1941. 03. 04. 5.

lapok tartalmazzák a dossziében előforduló ellenséges személyekkel kapcsolatos legalapvetőbb információkat.⁶⁵ A prioritási lapokból kinyerhető legfontosabb adat az adott informátor születési helye és lakóhelye; ha ezeket a jelentések származási helyével összevetjük, legalább nagyvonalakban következtetni tudunk az informátorok hely- és társadalomismeretének mélységeire. Ám a helyzet az, hogy az ÁVH csak nagyjából 100 esetben tudott részletesebb adatokat a központi nyilvántartóból lekérni, és kb. 120 esetben még ők sem tudták megállapítani az illető születési adatait. A meglévő adatok alapján 50 esetben szinte biztosan tudjuk, hogy az illető nem a környéken született, és csak később helyezték vagy költöztött oda, amiből az is adódik, hogy a szóban forgó közösséget felületesebben ismerhette, annak nem lehetett igazán befolyásos tagja, akár úgy is mondhatnánk, hogy az illető „gyűttment” volt. Másrészt azonban, az ilyen informátorok adott esetben összehasonlítható jellegű megállapításokat is tehettek, mint pl. azok az orvosok és tanítók, akiket a trianoni Magyarországról helyeztek át a visszacsatolt területekre. A maradék 50 informátor, ha nem is volt helyi születésű, de legalább valahol a járásban, esetleg az adott vármegye területén látta meg a napvilágot, így minden bizonnyal a helyi érvényű ügyek megítélésében is hitelesebb forrásként tartható számon. Ha így is volt, az informátorok fele maximum csak fél oldalas

jelentéseket írt, ami egyfelől lehetett a túlbuzgóság, de a szellemi képességek hiánya is.

Nagy Kálmán gyári tisztviselő és Berecz József iskolaigazgató esete a példa rá, hogy az informátorok akár több helyre is dolgozhattak. A diósgyőri vasgyárban dolgozó Nagy a hadseregnek közvetlenül alárendelt üzemi elhárító parancsnokságnak is jelentett,⁶⁶ mint ahogy Berecz is elküldte a jelentéseit „más hazafias alakulatoknak”, noha – mint írta csatlódottan – intelmeire addig még sehonnan sem érkezett válasz.⁶⁷ Ami az ún. „hazafias alakulatokat” illeti, az informátorok nagy részét erős szálak fűzték a társadalmi egyesületekhez és a korszak paramilitáris szerveződéseihez. Gömör Máté bajai megbízott például a Héjas-különítmény és a Rongyos Gárda tagja volt, majd később a Magyar Országos Véderő Egyesületbe is belépett.⁶⁸ A szarvasi szlovák családból származó Zerinváry János bonyhádi vitéz hadnagy és gimnáziumi igazgató hasonlóképpen ismerős volt ezekben a körökben: az első világháború után csatlakozott az ébredőkhöz, majd cserkész- és levanteoktató lett.⁶⁹ Nagy számban képviseltették magukat a már említett Tűzharcos Szövetség és a különféle lövészegyletek tagjai is. A szilágysomlyói illetőségű Szabó Gyula nem csak 150 levante felett parancsnokolt, de ő töltötte be a 300 tagot számláló Báthory Lövészegyesület főtitkári posztját és aktívan látogatta a különönc báró, Atzél Ede kolozsvári lövésztanfolyamait is.⁷⁰

Nagyszalonta ügyvezető orvosa, Balaton Zoltán is hasonló közegből érkezett: a helyi tűzharcosok főszervezője, illetve a Nemzeti Lövészegyesület szalontai csoportjának elnöke volt.⁷¹

Volt példa rá, hogy a megbízott informátor próbált kihárítani a feladat alól, vagy nyíltan megtagadta azt. Mint ahogy az is előfordult, hogy az illető túlbuzgónak mutatkozott. Apfel György zombori MÁV-alkalmazott például azzal zárta a jelentését, hogy a megbízását szívesen vállalja, annál is inkább, mert korábban már dolgozott a magyar elhárítás számára, sőt egy alkalommal ő fűlt le néhány szerb gyűjtőtagot, akiket aztán ki is végeztek.⁷² A berceli informátor, Szeverényi Samu közel sem volt ennyire tettekre. „Mint megbízottnak ezek a bizalmas egyéni jelentéseim, de senki ellen nem irányuló feljelentéseim s nem olyanok, hogy én vállalam a bizonyítását bárminek is” – írta félénken, alighanem azért, mert erősen tartott Budinszky László, a későbbi nyilas miniszter helyi kortesétől, aki Szeverényi szerint az egész berceli hivatalnoksággal jó kapcsolatot ápolt.⁷³

Mondanunk sem kell, a jelentéstételi kötelezettség arra is alkalmat adott, hogy az informátorok a közvetlen haragosaikat is bemószerolják. Borzalmas nyelvhelyességgel írt jelentésében a túrterebesi Májer István végig egy Tóth Boldizsár nevű Futuraügynökre panaszkodott, aki aktív zugkereskedelmet folytatott,

⁶⁵ Ha terhelő anyagokat találtak, azt az illetékes osztályoknak küldték tovább, illetve ha az adott jelentés egy visszacsatolt településről származott, a másolatokat az érintett utódállam társszerveinek is átadták.

⁶⁶ Nagy Kálmán jelentése. (1942. 10. 26.). ÁBTL 3.1.6. P-1742. [Nagy Kálmán]. 257-258.

⁶⁷ Berecz József jelentése. (1942. 11. 16.). ÁBTL 3.1.6. P-841. [Berecz József ügye]. 5/2.

⁶⁸ Jelentés. (1952. 03. 07.). ÁBTL 3.1.6. P-552. [Gömör Máté]. 8-10.

⁶⁹ Jelentés. (1952. 05. 16.). ÁBTL 3.1.6. P-578. [Zerinváry János, Ragoncsa Imre, Knecht László]. 91.

⁷⁰ Szabó Gyula jelentése. (1942. 11. 21.). ÁBTL 3.1.6. P-1665. [Szabó Gyula]. 19.

⁷¹ Balaton Zoltán jelentése. (Dátum nélkül). ÁBTL 3.1.6. P-1728. [Dr. Balaton Zoltán]. 67.

⁷² Apfel György jelentése. (1942. 11. 03.). ÁBTL 3.1.6. P-1823. [Apfel György]. 12.

⁷³ Szeverényi Samu jelentése. (1942. 11. 28.). ÁBTL 3.1.6. P-1346. [Szeverényi Samu ügye]. 16.

románokkal üzletelt, és – vélhetőleg ez volt az ő igazi bűne – az informátort is többször átverte.⁷⁴ Májer mellett szól azonban, hogy a feketepiaci árak tényleg csak az illető nepper jóindulatán múltak. A megvásárolni kívánt holmikat többnyire az eredeti ár kétszereséért lehetett csak beszerezni, ám a panaszosok hiába ostromolták az Országos Közellátási Hivatalt, apparátus hiányában az meg sem próbálta kezelni a helyzetet.⁷⁵ Aligha véletlen, hogy a jelentések döntő többsége a zsidókkal azonosított feketepiacra és az „árdrágítókra” panaszkodik.

Bátor, kritikus tollú informátorokból is akadt néhány, akik, ha nem is szabadelvű buzgalomból, de azért keményen nekimentek a rendszernek. Dobbler Ferenc veszprémi házi orvos pl. így fakadt ki a méltóságos urak világára: „A 40 000 holdas hitbizományi birtokot ne egy grófi csemete védje, kikultúralt [*sic!*] és az idegösszeroppanástól féltő korcs testtel, hanem több ezer jó idegzetű, vas lelkű s erkölcsös magyar paraszt, mint kisbirtokos. [...] Ne tízezer uralkodjon tizenötmillió felett, hanem fordítva.”⁷⁶ Ha stílusában nem is, mondanivalóját tekintve azért igen hasonló jelentést tett Pataky László, a keszthelyi Georgikon 1941-ben kinevezett tanársegédje.⁷⁷ Pataky a közellátás viszásságait a birtokmegoszlás

aránytalanásával magyarázta, mert – mint írta – „a latifundiális birtok nem képes az ellátási gondokat olyan mértékben csökkenteni, mint feltételeztük.” Szerinte az emberek azt sem nézték jó szemmel, hogy a Festeticsek számára az erdőhivatal aránytalanul sok tűzifát adott, miközben az akadémia kollégiumába nem jutott elég tüzelő, a diákok lábára pedig rendes cipő. „Nincs az a rum, ami rajtuk segítené” – ütötte el végül a dolgot Pataky.⁷⁸

Noha nem nagy számban, és nem is az élvonalból, de azért néhányan a magyar ízlés művelői közül is adtak jelentéseket. Közülük talán Chiovini Ferenc Munkácsy Mihály-díjjal kitüntetett festőművész a legkiemelkedőbb név, aki a gyöngybetűkkel szedett beszámolóját a Zagyva és a Tisza összefolyásánál fekvő szolnoki művésztelepen írta meg.⁷⁹ Ugyan Chiovini jelentése név szerint senkit sem mártott be, a róla készült életrajzok egyike sem tesz említést a Nemzetvédelmi Szövetség számára folytatott bizalmas jellegű munkájáról.⁸⁰ A Chiovinihez képest másodvonalas művésznak számító Cziráky Imre novellista-színműíró is jelentett, aki Zombor város és Bács-Bodrog vármegye népművelési titkára volt ekkoriban.⁸¹ Cziráky figyelmét elsősorban a délvidéki nemzetiségek mozgólódásai

keltették fel, és hosszasan ecsetelgette a német Kulturbund, a Zágráb felé kacsingató horvátok, illetve az újvidéki razzia óta ellenségessé váló szerbek magyarellenes indulatait.⁸²

Adódik a kérdés: a magyar állam mit hasznosított a jelentésekből. Mint láthattuk, a Nemzetvédelmi Szolgálat nem volt „profi” állambiztonsági szervezet, operatív szempontból szinte hasznosíthatatlan munkát végzett. De nem is ez volt a cél. A cél inkább az lehetett, hogy a magyar hátszóról egy holisztikus jellegű, többé-kevésbé pontos pillanatképet alakíthassanak ki. A jelentések hasznosulását tehát a szövegekből kirajzolódó kép legerősebb körvonalai mentén érdemes megvizsgálni, ezek pedig a vidéki mindennapok nehézségei körül kristályosodnak ki. A jelentésekben megjelenő legfőbb társadalmi helyzet nem a háború és nem is a pártpolitikai viták, mint inkább az 1942 őszén elmélyült közellátási válság nyomán állt elő. Többéves folyamat betetőzéséről van szó, hiszen a csapadékos időjárás következtében visszaeső mezőgazdasági termelés miatt a kormány már 1940-ben elrendelte a kötelező beszállítást.⁸³ Eszerint a kenyér-gabona, a kukorica, a krumpli, a hüvelyesek, majd fokozatosan a tej és a zsír esetében is elrendelték, hogy az önfenntartás

⁷⁴ Májer István jelentése. (1942. 11. 27.). ÁBTL 3.1.6. P-1571. [Nagyidai Ferenc]. 65.

⁷⁵ Gunst Péter: Mezőgazdaság és élelmezés Magyarországon a 2. világháború folyamán. *Agrártörténeti Szemle*, 1982/3–4. 374.

⁷⁶ Dobbler Ferenc jelentése. (1942. 10. 29.). ÁBTL 3.1.6. P-1427. Dobbler Ferenc, dr. 8.

⁷⁷ Magyarország Tiszti Cím és Névtára, 1942. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1942. 284.

⁷⁸ Pataky László jelentése. (1942. 10. 19.). ÁBTL 3.1.6. P-2004. [Pataki László, Herner József ügye]. 74–75.

⁷⁹ Chiovini 1941 őszén kapta meg a Nemzetvédelmi Keresztet, amire a Tudományegyetemi Csendőrszázalójában 1919 és 1920 között folytatott tevékenységének köszönhetően vált érdemessé. Vö. „Tudományegyetemi Csendőrtiszti Zászlóalj” tagnévsora. Budapest, Centrum, 1942. 45.; A Nemzetvédelmi Kereszt új lovagjainak seregszemléje. *Pesti Hírlap*, 1941. 11. 06. 6.

⁸⁰ Vö. Chiovini Ferenc jelentése. (1942. 11. 03.). ÁBTL 3.1.6. P-1745. (Hajdú József és tsai). 94–95. és Chiovini Márta: Chiovini Ferenc. Budapest, 2008., Dr. Egri Mária: *Nyolcvan éves szolnoki művésztelep*. Szolnok, Szolnok Megyei Idegenforgalmi Hivatal, 1983.

⁸¹ Cziráky olcsó, népieskedő stílusáról a vajdasági magyar irodalom kiemelkedő alakja, a fiatal Herceg János írt megsemmisítő kritikát, lásd Herczeg János: Mifelénk. Cziráky Imre novellái. *Nyugat*, 1938/5. 386.

⁸² Cziráky Imre jelentése. (1942. 11. 13.). ÁBTL 3.1.6. P-1815. [Cziráky Imre]. 6–7.

⁸³ A korabeli szélsőséges időjárásról lásd, Dr. Kakas József: A csapadékvizonyok Magyarországon 1940 nyarán. *Az Időjárás*, 1940/szeptember-október. 198–206. és Dr. Bacsó Nándor: Az 1942. évi hűvös időjárás a Nagyalföldön. *Az Időjárás*, 1943/november-december. 188–192.

célját szolgáló mennyiségen felül mindent a kormány által létesített monopolszervezeteknél (pl. a Futuránál), a kormány által megállapított árakon kell leadni. A rendelet nem kivételezett: ugyanúgy érvényes volt parasztra és nagygazdára egyaránt. Ennek következtében drámai ütemben esett vissza a háztáji állattenyésztés, illetve az iparcikkek ára is az egekbe szállt.⁸⁴ Az országos zsír-, cipő- és húshiányt megállapító jelentések komor atmoszféráját visszaigazolni látszott a kormány-párt vármegyei titkárainak 1942 nyarán tartott konferenciája is, amikor az érintettek már-már apokaliptikus képet festettek a magyar agrárium helyzetéről.⁸⁵ Így aligha véletlen, hogy október közepén leváltották a nemesi háttérű, mintagazdaságot vezető, régészeti írásokat is publikáló Lossonczy István közellátási minisztert, s helyére a miniszterelnök Szász Lajost nevezte ki. Propaganda szempontból is jól hathatott, hogy a súlyos gondok idején egy olyan miniszter váltotta Lossonczyt, aki maga is alacsony sorból indult (Szász kispénzű, iparos szülők gyereke volt, s hamar elárvult), és szürke, megbízható bürokrataként nem keltett nagyobb feltűnést. Közben államtitkárrá nevezték ki Jurcsek Bélát, aki néhány hónap alatt olyan beszolgáltatási rendszert dolgozott ki, ami sikerrel oldotta meg a háborús közellátás

alapproblémáit, sőt a „Jurcsek-rendszer” bizonyos elemeiben 1945 után is érvényben maradt.⁸⁶ Ha tehát volt kézzelfogható következménye a Nemzetvédelmi Szolgálat működésének, akkor az a közellátásban realizálódott.

A HÁLÓZAT FELSZÁMOLÓDÁSA

Thuránszky László, a miniszterelnökség politikai államtitkára 1944. február 9-én dörgedelmes hangú levélben fordult Magasházy Lászlóhoz. Felháborodva panaszkolta el, hogy tudomására jutott, „a kormány a Szövetséget különböző kormányzati problémák előkészítésére, feldolgozására és ezzel kapcsolatban jelentéstételre hívta fel, illetőleg bízta meg.” Majd hosszan sorolta azokat az eseteket, amikor e Kovátshoz és Nagyhoz köthető kör – kenőpénz ellenében – méltányosan bánt el „rendezetlen” vallású keresztigénylőkkel szemben.⁸⁷ Legkésőbb ekkorra már Magasházy előtt is nyilvánvalóvá válhatott, hogy a szövetség jobboldali kirakatfrakciója (élén Faragó Edével) a nem hivatalos, de a politikai elit valós szándékait kifejező németellenes szárny ellen dolgozik. Faragó a Nemzetvédelmi Szolgálat nyilasokra és a Volksbundra fókuszáló tevékenységéről is tudomást szerzett, és a források egybehangzó tanúsága szerint

a hírveréstől tartó Kállaynál el tudta érni, hogy annak működését függesszék fel.⁸⁸ Nem tudni, Kállay tudott-e róla, hogy a Gestapo már 1942-től számon tartotta Kováts tevékenységét, s hogy a Nemzetvédelmi Szövetséget, „német szempontból aggályos”, Hitler-ellenes társaságként könyvelte el.⁸⁹ Az azonban bizonyos, hogy a miniszterelnök a Vigadóban rendezett február végi nemzetvédelmi seregszemlén többekkel együtt arra buzdított, hogy a határokat és az ország rendjét feltétlenül meg kell védeni, mely harcban a szövetségre kiemelkedő szerep hárul.⁹⁰ Aki akarta, érthette: a külpolitikai üresjáratba kerülő kormányzat sejtette, hogy küszöbön áll a német megszállás. Ám Kállay így is csak blöffölt, hiszen azt is tudnia kellett, hogy az ellenállás nincs előkészítve; sem a hadsereg, sem a kormány, sem pedig a társadalmi egyesületek szintjén nem volt meg a szükséges politikai összhang.

Március 19-e után szinte azonnal beindult a tisztogatás. Arról ugyan nincs tudomásunk, hogy valaki után azért nyomoztak volna, mert a szolgálat tagja volt, a szövetség vezetése azonban nem úszhatta meg olyan könnyen. Magasházyt (akit defetista magatartása miatt már Kállay is félre akart állíttatni)⁹¹ kirúgták a kormánypártból, és a szövetség elnöki posztjáról

⁸⁴ Gunst i. m. 1982, 360–370.; és Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon, 1945–1956*. Békéscsaba, Tevan, 1992. 8–11.

⁸⁵ *Kivonat a Magyar Élet Pártja központi vármegyei titkárainak 1942. augusztus 11-én tartott értekezletéről*. MNL OL K39. Kállay Miklós levelezése. 14. doboz, K dosszié.

⁸⁶ Szász és Jurcsek kinevezése mindazonáltal a németek felé tett gesztus is volt. Később mindketten a Szálasi-kormány miniszterei lettek; Jurcsek a háború végén öngyilkosságot követett el, Szászt a Népbíróság ítélte halálra. Macartney, Carlile Aylmer: *Október tizenötödike. A modern Magyarország története, 1929–1945. II.* Budapest, Gede testvérek, 2006. 145. A Jurcsek-féle rendelet passzusait lásd: Rendelet a mezőgazdasági termelők jövő gazdasági évi termelési és beszolgáltatási kötelezettségéről, valamint a mezőgazdasági pontrendszerről. *Köztelek*, 1943/5. 101–102.

⁸⁷ *Thuránszky László miniszterelnökségi államtitkár levele Magasházy Lászlóhoz*. (1944. 02. 09.). ÁBTL 3.1.9. V-118930. Faragó Ede. 5–7.

⁸⁸ Vö. Ismeretlen szerző [minden valószínűség szerint Oprisch Oszkár] beszámolója. (1945. 07. 16.). Budapest Főváros Levéltára (BFL) VII-5e. 1949/18623. Faragó Ede.; Nagy László tanúvallomása (1945. 07. 28.). ÁBTL 3.1.9. V-118930. Faragó Ede. 30–32.

⁸⁹ Szita Szabolcs: *Ujszászy tábornok pályafutása*. *Múltunk*, 2006/2. 15–16.

⁹⁰ Hiszek benne, hogy megálljuk a helyünket és megmentjük a nemzetet. *Nemzeti Ujság*, 1944. 02. 22. 1.

⁹¹ *Kállay Miklós levele Lukács Bélához*. (1943. 07. 16.). MNL OL K39. Kállay Miklós levelezése. 12. doboz.

is le kellett mondania.⁹² Mialatt az Állambiztonsági Rendészet élére kinevezett Hain Péter külön kérésére Oprisch Oszkárt internálták,⁹³ a bujdosó Nagy és Kováts egy városmajori albérletben húzta meg magát. Amikor Kováts április 25-én titokban el akarta hozni a kompromittáló iratokat a szövetség székházából, a Rákóczi úti épületet hetek óta figyelő Gestapo in flagranti csapott le rá.⁹⁴ Később Nagyot is elfogták, majd mindketten Hain Péter színe elé kerültek, aki – mint fentebb utaltunk rá – már régóta a nyilasok és a németek embere volt. A Sváb-hegyi Majestic szállóban zajló kihallgatások a Faragó Ede által átadott terhelő bizonyítékok alapján zajlottak. Faragót ugyanis (aki az új honatyák közül nemcsak Jaross Andorral, de a gödöllői képviselősege idejéből Endre Lászlóval is szívélyes viszonyt ápolt)⁹⁵ időközben a szövetség korlátozott hatáskörű miniszteri biztosául nevezték ki.⁹⁶ Feladata a szövetség „alapszabályellenes” tevékenységének kivizsgálása volt, ami az említett zsidóügyek felgöngyölítését és persze a Kováts-féle hálózat megroppantását jelentette a gyakorlatban. Nagyot állítólag Lakatos Géza vezéreztetésére engedték szabadon,⁹⁷ Kováts pedig egy hamis vakbélműtétet elvégeztetve magán került ki a Toloncházból, majd egy szövetséges bombázás

alkalmával a Rókus kórházból is megszökött.⁹⁸

A funkciótlanná váló szövetség 1944 szeptemberében újra mozgásba lendült. A kiugrás karhatalmi támogatására létrehozták a Nemzetőrséget, ami a levante, vitéz, cserkész és tűzharcos csapatok mellett leginkább a Nemzetvédelmi Szövetség tagja-ira épült.⁹⁹ Faragó ingadozó elköteleződéseit mutatja, hogy a sajátban az ő neve alatt tették közzé a nemzetvédelmi kereszteteket mozgósító felhívást. Mivel a szervezkedés nem csak Budapesten, de vidéken is beindult, források hiányában is valószínűsíthetjük, hogy a Nemzetvédelmi Szolgálat ágensei is nagy számban csatlakoztak a helyi nemzetőr egységekhez. A rendelet értelmében kapott feladatuk a nyilas pártszolgálat semlegesítése lett volna.¹⁰⁰ Bár a kiugrás elbukott, a nyilasok előtt gyanún felül álló Nemzetőrséget nem oszlatták fel, csak átnevezték. A később Kisegítő Honvéd Karhatalommá (KISKA) átkeresztelt alakulatok budapesti parancsnokai a legtöbb esetben kipróbált nemzetvédelmisták voltak (lásd Gidófalvy Lajos vagy Zsabka Kálmán példáját). Az általuk vezetett KISKA-századok és zászlóaljok jelentették a budapesti ellenállás fő fészket, amit a német-nyilas rendvédelmi szervek egy nagy, 1945. januári razziasorozat keretében tudtak

csak felszámolni.¹⁰¹ Ez idő alatt Magasházy, Nagy, Kováts, de Faragó is bujdosni kényszerült, Szálasi pedig rendeletben tiltotta meg a Nemzetvédelmi Kereszt további adományozását és viselését.¹⁰² Bár a szövetséget hivatalosan nem oszlatták fel, a lényegét alkotó kormányzóhú vezetőség hiányában az *de facto* megszűntnek volt tekinthető.

Összességében azt mondhatjuk, a Nemzetvédelmi Szolgálat egy törvényi felhatalmazás nélkül működő, de a titkosszolgálatok állami monopolfunkcióit ellátó kiegészítő szervezet volt. Mint ilyen, szemléletes példája az ideológiai állam működésképtelenségének. Létrehozását (mint ahogy a társadalmi egyesületekét is) az 1918-as események ellenforradalmi olvasataiból vezethetjük le, miszerint a modern, totális háborúban nemcsak a fronton harcoló katonák elszántsága lehet sorsdöntő, de az őket kiszolgáló lakosság is. A hátszínigot meg kell szervezni, hadseregge kell formálni és kézben kell tartani! – adták ki a jelszót ekkoriban.¹⁰³ Így a lakosság tényleges hangulatát közvetítő intézmények, pártok és sajtóorgánumok hiányában a Nemzetvédelmi Szolgálat elsősorban a társadalmi folyamatok megismerését, és nem közvetlen operatív célokat szolgált.

⁹² Vö. Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945. Szerk. Perneki Mihály. Budapest, Kossuth, 1983. 282.; Magasházy László levele Erdei Ferenc belügyminiszterhez (1945. 04. 15.). ÁBTL 3.1.9. V-89943. Magasházy László. 16.

⁹³ Hain Péter internálási javaslata a Rendőrfőház és Tolonügyosztály vezetőjének. (1944. 04. 27.). ÁBTL 3.1.6. P-637/a. [Opris Oszkár].

⁹⁴ Vö. Nagy László tanúkihallgatási jegyzőkönyve. (1945. 07. 28.), Deutsch Róza tanúkihallgatási jegyzőkönyve. (1945. 08. 02.). ÁBTL 3.1.9. V-118930. Faragó Ede.

⁹⁵ MNL PML XIV. 2. Endre László iratai 1911–1945. 9. doboz, 83. pallium. Endre László levelezése v. Faragó Edével.

⁹⁶ Miniszteri biztos az Országos Nemzetvédelmi Szövetség élén. *Nemzeti Ujság*, 1944. 06. 02. 3.

⁹⁷ Nagy László környezettanulmánya. (1951. 08. 11.). ÁBTL. V-5683. Nagy László / Nemzetvédelmi Szövetség főtitkára. 22.

⁹⁸ Vö. Kováts Tivadar levele a nyugatnémet Állami Kártérítési Irodának (Landes-Entschädigungsamt). (1960. 08. 22.). Bundesarchiv Koblenz B-311/5564, Kováts Tivadar. 7.; A Bp-i M. kir. XIV/2 ellenállási Kiska alakulat századnaplója. ÁBTL. 4.1. A-747. 1.

⁹⁹ Vö. Jelentkezzenek a nemzetőrségbe a Nemzetvédelmi Keresztetek! *Esti Ujság*, 1944. 09. 28. 3., Vitézek! *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1944. 09. 30. 3., Cserkész nemzetőr szolgálat. *Uj-Somogy*, 1944. 10. 13. 3., Felhívás a tűzharcosokhoz! *Reggeli Magyarország*, 1944. 10. 15. 4.

¹⁰⁰ A m. kir. minisztérium 3.430/1944. M. E. számú rendelete a nemzetőrségről. *Honvédségi Közlöny*, 1944. 09. 27. 1.

¹⁰¹ A Nemzetőrségről és a KISKA-ról bővebben lásd: Bartha i. m. 2021. 211–267.

¹⁰² A rendelet eredetileg a kultuszminisztérium által kiadott *Hivatalos Közlönyben* jelent meg. Lásd: Eltörölték a Nemzetvédelmi Keresztet. *Zalai Összetartás*, 1945. 01. 25. 4.

¹⁰³ Pócs Nándor: Közelítés egy rejtett eszméhez. A nemzetvédelem elvi és intézményes kérdéseiről 1919–1945. *Betekintő*, 2024/2. 7–35.

Kovács Tamás

Sodrások, sodródások és változások egy szervezet életében

A magyar rendőrség(ek) 1944-ben

Gyakran folyik egyfajta verseny a közbeszédben, hogy a magyar történelemben melyik volt a legtragikusabb, a legrosszabb vagy éppen a legszerencsétlenebb év. Jelen sorok szerzője nem sok értelmét látja egy ilyen kizárólagossági versenynek, hiszen minden egyes történelmi traumánk egyedi volt, s így megvan a maga egyedi helye a magyar történelmi tudatban. Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy az 1944-es esztendő valóban az egyik legtragikusabb volt az elmúlt 1000–1100 év magyar történelmében. Ha végigtekintünk az utolsó előtti háborús esztendőn, akkor hosszan tudjuk sorolni az ebben az évben történt tragikus események sorát. Kronologikusan nézve, március 19-én Magyarországot megszállta a Harmadik Birodalom, vagyis az ország elvesztette függetlenségét – s ezt aztán hosszú évtizedekig nem is nyerte, nyerhette vissza. Ugyancsak az 1944-es esztendőhöz kötődik a magyar zsidók gettósítása és deportálása, vagyis a hazai zsidóság holokausztja, a tragikus végű dél-erdélyi hadjárat, a sikertelen kiugrási kísérlet a háborúból, az ország teljes területének hadszínterré válása, a nyilas uralom és a vele járó terror, nemkülönben Budapest hosszú és sok szenvedést hozó ostromának kezdete is. Az ország hatalmas vér- és anyagi veszteségeket szenvedett el 1944-ben. Mindezen tragédiák között és

közepette is hol hatékonyabban, hol kevésbé hatékonyan működött a Belügyminisztérium, a közigazgatás, illetve a rendőrség.

A MAGYAR RENDŐRSÉG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN (1939–1944)

Bár a történelmi tudatunk a rendőrség létrejöttét az 1881-es esztendőhöz köti, egységesnek tekinthető állami rendőrségről csak a Horthy-korban beszélhetünk. Joghatósága ugyan – területi értelemben – korlátos volt, de alapvetően az ellenforradalmi rendszer stabil és hatékony támasza volt. Feladatköre értelemszerűen kiterjedt a közrendvédelmi és bűnügy szakterületre éppúgy, mint például a vízi rendészetre, de a rendőrség már ekkor működtetett bűnügyi labort is.¹ A rendőrség szervezeti hierarchiájában ekkor nem létezett országos rendőrfőkapitány, „csak” budapesti és vidéki. Talán nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a Budapesti Rendőrfőkapitányság helye, szerepe és fontossága – összehasonlítva a vidéki főkapitányéval – kiemelt volt. A korabeli rendőrség egyik különleges szervezeti egysége volt a Politikai Rendészeti Osztály, amelynek feladatrendszere a mai fogalmaink szerinti polgári kémelhárítói munkát is magában foglalta. Fontos megjegyezni, hogy bár az Osztály a Budapesti

Rendőr-Főkapitányság szervezeti struktúrájában foglalt helyet, hatásköre országos volt.²

A '30-as évek vége azonban már az újabb háborúra való (fel)készülés jegyében telt, nemcsak Európában, hanem Magyarországon is. Hazánkban 1938-ban meghirdették az ún. *győri programot*, majd a következő év elején elfogadták az 1939. évi II., honvédelemről szóló törvénycikket. Ezen jogszabály – nem elveszve a törvény részleteiben – a honvéd vezérkar-nak, illetve a vezérkar főnökének adott számos kérdésben a korábinál jóval szélesebb hatáskört.³ A háború alatt minden korábinál jobban kiéleződött az ellentét a különböző rendészeti, rendvédelmi és katonai szervek között. Erre a problémára a korabeli vezetés természetesen próbált megoldást találni, de ezek a kísérletek nem vezettek eredményre.

Generális, mind a rendőrségnél, mind a magasabb katonai vezetésnél is érzékelt probléma volt már ezekben az években, hogy a – legalábbis papíron – szövetséges német rendészeti és biztonsági szervek megpróbáltak egyre több magyar tiszttel baráti, még pontosabban közeli, bizalmi viszonyt kialakítani. Egyszerűbben fogalmazva: a németek igyekeztek minél több embert beszervezni a maguk számára. S bár a magyar szervek

¹ Borbély Zoltán – Kapy Rezső: *A 60 éves magyar rendőrség 1881-1941*. Budapest, Halász Irodalmi Könyvkiadó Vállalat, 1942. 595–596.

² Uo. 160–161.

³ Kovács Tamás: Az 1939. évi II. törvénycikk, és annak történelmi háttere. *Katonai Jogi és Hadijogi Szemle*, 2023/2. 83–110.

ezt próbálták megakadályozni, igazából nem tudtak hatékony ellenintézkedéseket fogantatni.⁴

A NÉMET MEGSZÁLLÁS ÉS ANNAK KÖZVETLEN KÖVETKEZMÉNYEI

1944. március 19-én, vasárnap a Wehrmacht alakulatai – lényegi ellenállás nélkül – megszállták Magyarországot. Mint ismert, Hitler egy ultimátumhoz hasonló meghívót küldött Horthy Miklósnak és a magyar katonai vezetőknek az ausztriai Klessheim melletti kastélyba március 18-ára. A tárgyalás témája nyilván adotttnak tűnt a magyar vezetés számára: az aktuális hadi helyzet és annak értékelése. A magyar fél nem tudta, hogy a németek tökéletesen tisztában voltak az angolszász nagyhatalmak irányába történt magyar béketapogatódzásokkal és tárgyalásokkal. A reálsan gondolkodó magyar vezetők azonban sejtették, vagy talán még inkább érezték, hogy ez a klessheimi út más lesz, mint bármelyik korábbi Horthy–Hitler-találkozó. Volt olyan, aki egyenesen ellenezte Horthy kiutazását. Sokan nem támogatták azt sem, hogy a kormányzó mellett a honvédelmi miniszter és a honvéd vezérkar főnöke is elhagyja az országot, különösen annak fényében, hogy a hírszerzés február óta német csapatösszevonásokról adott hírt a magyar–német határ mentén. A németek – akik már hónapok óta készültek az ország megszállására – mindent megtettek, hogy a kint tartózkodó magyar delegációnak minden lehetséges kommunikációs csatornáját elvágják Magyarországgal, illetve Budapesttel, valamint, hogy a megbeszélések „elhúzódjának”. Az

eredeti német terv az volt – pontosabban lett volna –, hogy a Balkán felé átvonuló német csapatokat Bicske körül „megtámadják magyar partizánok”, s erre válaszként a Wehrmacht megszállja az országot. Hain Péter, a németeknek dolgozó magyar detektívfelügyelő ugyanakkor jelezte, hogy ez a terv egész egyszerűen életszerűtlen, mivel a magyar rendőrség minden egyes politikai csoportról, esetleges ellenálló sejtről pontos és részletes információkkal rendelkezik, s különben sincsenek Magyarországon partizánok... Természetesen a hír, hogy a németek nem „csak” átvonulnak az országon, hanem elkezdik Magyarország megszállását, hamar eljutott Budapestre is.

„Hajnali fél három órákor a politikai osztály vezetője, dr. Sombor József főkapitány-helyettes telefonon berendelt a hivatalába. Amikor megérkeztem, már ott találtam dr. Somboron kívül Szrubián Dezső detektívfőnököt, dr. Szathmáry Róbert detektívfelügyelőt és Hain Péter detektívőfelügyelőt, akinek szoros német kapcsolatai ismeretek voltak a politikai osztályon. [...] Négy óra körül dr. Sombort telefonon a miniszterelnökségre rendelték, ahol a miniszterek valamilyen nyien együtt voltak már. Sombor alig negyed óra múlva visszatért hivatalába, ott gyors elhatározással felnyitotta a pánccsaszekrényeit, amelyekben a politikai osztály legbizalmasabb iratait – köztük a náci és Volksbund elleni nyomozások adatait – tartotta. Egyben utasítást adott nekem és még egypár teljesen megbízható munkatársamnak, hogy az általa a szekrényből kidobált iratokat hordjuk le a pincébe és ott égessük el a gőzfűtési

kazánban.”⁵ A Budapesti Rendőr-Főkapitányságon az ekkor „véletlenül” éppen bent tartózkodó Hain természetesen mindezt látta, s a jól értesültek magabiztosságával egyszerűen marhaságnak minősítette, mondván: a németek úgyis mindent meg fognak tudni. A német rendészeti és biztonsági erők tisztjei reggel 9 órákor megérkeztek a Főkapitányság épületébe. Hainnal – talán nem meglepő módon – roppant szívélyes hangnemben beszéltek, ahogyan egy régi jóbaráttal szokás. Ezzel szemben dr. Sombor-Schweinitzerrel kifejezetten ellenségesen viselkedtek, és természetesen a hiányzó – vagyis az éjjel elégetett – dokumentumok után érdeklődtek. Már a megszálló csapatok bevonulása előtt megérkezett Budapestre a *Sicherheitspolizei* (SIPO)⁶ egy speciális egysége is, Alfred Trenker SS-Obersturmbannführer vezetésével. Feladata szerint egy előzetesen összeállított lista alapján elkezdte letartóztatni a „Birodalom ellenségeit”. A német szervezés alaposságát mutatja, hogy Trenkert és embereit a Kelenföldi pályaudvaron taxik várták...

A német rendészeti és biztonsági szervek gyorsan berendezkedtek a magyar fővárosban. Tették mindezt úgy, hogy a magyar kormányzat részéről megkapták a hallgatóságos jóváhagyást tevékenységükhöz. A budapesti *Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD* (Biztonsági Rendőrség és Biztonsági Szolgálat Parancsnoksága) Josef Urban SS-Obersturmbannführer⁷ vezete-
tése alatt egy percre sem tétlenkedett. Már március 21-én letartóztatta Sombor-Schweinitzert és

⁴ Kovács Tamás: Contributions to the History of the Hungarian-German Waffenbruderschaft (Weapon-Friendship). *The Journal of Slavic Military Studies*, 2013/2. 242–258.

⁵ Szélesi Jenő: *Hitler döntött*. New Jersey, Newark, 1959. 123.

⁶ Biztonsági Rendőrség, amely ekkor már a *Reichssicherheitshauptamt* (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) integráns része.

⁷ Urban sokáig fedett állományban volt az SD budapesti rezidense. Egyes források szerint kezdetektől szimpatizált Szálasival. Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó–Minerva–RTV, 1982. 194.

nyolc közvetlen, bizalmi emberét (dr. Kálnay Gyula, dr. Hivessy, dr. Borbáth, dr. Haraszthy, Bánhidi Ottó, Szélesi Jenő, dr. Dombi Antal, Okos Sándor, Szabados Béla), illetve öt további politikai ügyekben is járatos detektívet.⁸ Utóbbiakat – dr. Antallt, dr. Haraszthyt, Joót, Makányt és Várkonyit – néhány nap elteltével szabadon engedték, nyilván őket megbízhatónak és/vagy veszélytelennek tartották a német rendészeti és biztonsági szervek a Birodalom szempontjából. Aiket azonban fogva tartották, azokat próbálták – elsősorban pszichés úton – megtörni és vallomásra bírni, így például eljátszották velük, hogy leviszik őket a Duna partra, hogy kivégezzék valamennyiüket.⁹ Az Astoria épületében berendezett börtön után előbb Bécsbe vitték a letartóztatott rendőröket, ahol a Gestapo¹⁰ helyi székházában mintegy három hónapig tartották fogva őket. Innen '44 nyarán a Linz melletti mauthauseni, majd onnan a flossenbürgi koncentrációs táborba szállították át Sombor-Schweinitzert és embe-reit. Itt azonban már ők is számot kaptak, az „U” (Ungarn) betű mellé, mindezt piros háromszögre varrva, így jelezve, hogy politikai foglyok... A csoportot végül az amerikai hadsereg szabadította fel 1945 tavaszán. Sokan közülük, így például maga Sombor-Schweinitzer is, nem tértek haza Magyarországra, hanem csatlakoztak az amerikai hadsereghez, s segítették felkutatni a Nyugatra menekült magyar háborús bűnösöket.¹¹

A német megszállás közvetlen következménye volt a Kállay-kormány, s magának Kállay Miklós

miniszterelnöknek a bukása is. A kormányfő bujkálni kényszerült, utódjának kiválasztása pedig már 1944. március 19-én hajnalban elkezdődött a magyar delegációt hazaszállító vonaton, ahol dr. Edmund Veessenmayer SS-Brigadeführer találkozott Horthyval, s bemutatkozott mint a Harmadik Birodalom nagykövete és teljhatalmú magyarországi megbízottja. Az egyeztetés eredményeképpen Sztójay Döme lett az új miniszterelnök, míg a belügyi tárca vezetését Jaross Andor kapta meg. Sztójay és Jaross 1944. március 22-én léptek hivatalba, pár hétre rá pedig kinevezték a belügyi tárca két államtitkárát is: Baky László politikai és Endre László közigazgatási államtitkárokat. A belügyi tárca, illetve a közigazgatás és a rendészeti és rendvédelmi szervek hatékony irányításában ők játszották a kulcsszerepet. Mindketten közismert németbarát és vad antiszemita politikusok voltak. Az egykori csendőrtiszt Baky jól ismerte a magyar csendőrség és rendőrség működési mechanizmusát, így politikai államtitkárként nem okozott számára gondot ezen szervek irányítása, s adott cél érdekében történő mozgatása. Vélelmezhetően maga Baky is a németek beszerezett embere volt. A közigazgatási államtitkár Endre László nem „csak” irányította a közigazgatást, de egyenesen utasításba adta, hogy a német kérések kötelezettséggéként értelmezendők. Mindezek fényében nem volt kérdés, hogy magyar állami szervek, így a rendőrség is, lényegében – napi alapvető működési feladatok elvégzése mellett – a német kérések kielégítésének eszközévé degradálódtak.

ÁTALAKÍTÁSOK ÉS ÁTSZERVEZÉSEK A RENDŐRSÉGEN 1944 TAVASZÁN

Mint a legtöbb hatalomátvitel esetén, 1944. március 19-e után is számos magas beosztású állami, közigazgatási, katonai és rendőri vezetőt leváltott az új kormány. Érdemes megjegyezni, hogy számosan kérték nyugdíjazásukat vagy beteget jelentettek, hogy ne kelljen bemenniük dolgozni, így elkerüljék a kollaborációnak még csak a gyanúját is. A nagy tisztogatási hullámban természetesen sem a budapesti, sem a vidéki főkapitányi poszt nem maradhatott érintetlenül.

A regnáló budapesti rendőrfőkapitány, dr. Éliássy Sándor 1937 szeptembere óta állt a szervezet élén, összességében majd négy évtizedes rendőri tapasztalattal felvértezve. S bár Éliássy a kor mércéje szerint sem volt fiatal (63 éves), éppen 1944 tavaszán döntött úgy, hogy kérelmezi nyugdíjazását. A belügyminiszter Éliássyt végül 1944 áprilisában helyezte nyugállományba. Utódja előbb Petrányi György lett (1944. május–augusztus), akit Kovács Nagy Pál követett (1944. augusztus–október) a főkapitányi székben. Mindketten csupán néhány hónapig vezethették a fővárosi rendőrséget.¹²

Mit mutat ez a gyakori főkapitányváltás? Ez mutathat egyfajta „káderhiányt” is, miszerint nem találtak könnyen budapesti rendőrfőkapitányt, aki megfelelt a belügyi vezetésnek is. Természetesen a kérdés úgy is megfogalmazható, hogy vajon 1944 tavaszán vagy őszén

⁸ Várkonyi János vallomása. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V-43464.

⁹ Szélesi i. m. 1959. 128–129.

¹⁰ Geheime Staatspolizei (Titkos Államrendőrség), ekkor már a Reichssicherheitshauptamt egyik osztálya.

¹¹ Kovács Tamás: Rendőrök válaszüton – rendőrsorsok a német megszállás után. In: Út(elágazások). Magyarország 1944–1945. Szerk. Virányi Péter. Budapest, MTA II. világháború története albizottság, 2022. 36–58.

¹² Ernyes Mihály: Akik a Magyar Királyi Rendőrség vidéki főkapitányai voltak 1932–1944. Rendvédelem-történeti Füzetek, (59–60) 2020/1–2, 15–90.

mennyire ambicionált valakit, hogy vezető posztra kerüljön a megszállt Magyarországon. Érdemes megvizsgálni ugyanakkor azt is, hogy a kapitányváltások mennyire estek egybe – legalábbis nagyságrendileg – az időközben bekövetkezett belügyi, illetve kormányváltásokkal. A Sztójay-kormányban Jarosszt augusztus elején leváltották, és augusztus 7-én Bonczos Miklóst nevezték ki a helyére. Sztójay Döme miniszterelnököt 1944. augusztus 29-én – hat nappal Románia átállása után – leváltották, de az új, Lakatos Géza vezérezredes vezette kormányban Bonczos Miklós továbbra is vihette a tárcát (augusztus 29.–október 12.),¹³ majd a Lakatos-kormány utolsó napjaiban báró Schell Péter töltötte be a belügyminiszeri posztot (október 12–16.).¹⁴

A vidéki főkapitány Oroszlány Endre, aki 1943. május 12-e óta töltötte be a posztot, egészen 1944 áprilisáig helyén maradhatott. Az ekkor 61 éves rendőrfőkapitány-helyettes esetén talán nem mellékes tény, hogy anyai nagyszülei zsidó származásúak voltak. Utódja Dr. ifj. Buócz Béla lett, aki 1944. május 13-ától egészen 1945 tavaszáig a magyar rendőrség vidéki főkapitánya volt.¹⁵ Talán nem illetlenség arra gondolni, hogy a poszt jelentősége az idő előrehaladtával, a hadi helyzet változásával párhuzamosan egyre jelentéktelenebb lett, s talán ezért sem volt

életbevágóan fontos kérdés, hogy ki tölti be a pozíciót.

A deportálások közepette 1944. június 21-én kiadott 2300 sz. ME. rendelet alapvető változásokat hozott a bűnüldözésben. Ennek egyik – szempontunkból lényeges – eleme volt, hogy a rendőrség katonailag szervezett testületté vált, vagyis immár nem „polgári” szervként működött. Ugyanezen jogszabály értelmében a rendőrség és a csendőrség egységes vezetés alá került. 1944. július 1-je és október 16-a között a csendőrség, valamint a rendőrség felügyelője Faragho Gábor altábornagy lett.

AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI RENDESZET LÉTREJÖTTE ÉS MŰKÖDÉSE¹⁶

A már korábban említett Hain Péter, akinek rendőrségen belüli karrierje a '30-as évek végén megbicsaklott, személyes okból is örülhetett a német megszállásnak. Régi terve, vagy inkább vágya volt, hogy egy kifejezetten politikai rendészeti feladatokkal foglalkozó szervezeti egységet irányíthasson. Hainnak – az említett okok miatt – esélye sem volt, hogy a Politikai Rendészeti Osztály vezetését megkapja. A német megszállás azonban mindent megváltoztatott.

Hain egyik – fogalmazzunk így – mentora Franz-Joseph Huber SS-Brigadeführer und

Generalmajor der Polizei lobbizott azért, hogy pártfogoltja komoly beosztást kaphasson a megszállás után.¹⁷ Tény, hogy az erős német kapcsolat az Állambiztonsági Rendőrség egész története alatt tetten érhető. Hain többször is kijelentette munkatársai előtt, hogy a német kérések és tanácsok kötelező érvényűek, lényegében parancsok.¹⁸

A korabeli köznyelv által egyszerűen csak „magyar Gestapónak” hívott új(abb) rendőrség iránt nem feltétlenül lelkesedett sem Jaross Andor, sem Baky László. Félték attól, hogy Hain rájuk is „dolgozhat” majd, és/vagy még jobban igyekszik kihasználni német kapcsolatait. Tisztában voltak ugyanakkor Hain legfőbb gyengeségével, mérhetetlen hiúságával. Így leginkább abban bíztak, hogy Hain előbb-utóbb túlkombinálja lépéseit és egyszerűen belebukik az egyik ügybe.¹⁹

Az új egységhez történt vezénylések kapcsán annyi kijelenthető, hogy a detektívek jelentékeny része korábban bűnügyi vonalon dolgozott, de politikai nyomozásokat nem folytatott.²⁰ Az Állambiztonsági Rendészet létszáma kb. 250–260 fő volt,²¹ amely négy osztályra és néhány kiegészítő csoportra tagolódott, az alábbiak szerint: 1. személyi ügyek (vezetője: dr. Kotsis Árpád), 2. gazdasági ügyek (dr. Szécsényi Dezső), 3. bizalmi ügyek (dr. Versényi János). A 4. osztályt

¹³ Bonczos 1944. decemberében hagyta el Magyarországot, a háború után Argentínában telepedett le.

¹⁴ A nyilas hatalomátvétel után a Gestapo letartóztatta és Buchenwaldba deportálták. 1945 májusában szabadult, előbb Olaszországban élt, majd 1947-ben kivándorolt az USA-ba.

¹⁵ Ernyes i. m. 2020. 39–40.

¹⁶ A fejezet írásakor nagyban támaszkodtam korábbi írásomra: Kovács Tamás: Hain Péter rendőrsége. In: *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Szerk. Gecsényi Lajos. Budapest, Milton Friedman Egyetem, 2014. 164–174.

¹⁷ Érdemes megjegyezni, hogy Huber, aki 1934 óta dolgozott a Gestaponál, közvetlen munkakapcsolatban állt a '30-as években Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführerrel is.

¹⁸ ÁBTL 1. 1. V-77426 és 1. 1. V-135778.

¹⁹ ÁBTL 1. 1. V-77426.

²⁰ Kérdéses, hogy Hain legközvetlenebb és már évek óta jól ismert munkatársain kívül milyen irányelvek, megfontolások alapján válogatta ki az Állambiztonsági Rendészet kötelékébe a többi detektívet, különös tekintettel a vidéki kollégákra és a zsidó ügyekkel foglalkozókra.

²¹ A szervezet létszáma változó volt, Kerekes Béla detektív 256 főben adta meg az Állambiztonsági Rendészet létszámát. Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXIV. 4. a 1.

dr. Juhász József vezette, ez több alosztályból állt, mint a baloldali (Cser István), a jobboldali (vitéz Paál Károly),²² szabotázs (Bödő Károly), zsidó²³ (dr. Koltay László), az államrendészeti és sajtó (dr. Körmendy Sándor), valamint vegyes ügyek (Martinidesz Ödön). Az Állambiztonsági Rendészet kötelékébe tartozott még egy készenléti (vezetője: Somos Remig), helyszínbiztosító (dr. Juhász István) és kormányzósági csoport (Lábody Gyula) is. Az Állambiztonsági Rendőrség kötelékébe tartozó detektívek teljesítettek szolgálatot különböző követségeknél (német és török) és minisztériumoknál (Belügy- és Kultuszminisztérium) is. Ugyanúgy találunk állambiztonságis detektíveket a Szépművészeti Múzeumban (Vizkelety János), a katonai hatóságoknál (Batay Jenő és Emőry István, akik korábban a 2. vkf osztálynál teljesítettek szolgálatot) és a Gestapónál (Millin János, aki nyilván összekötőtiszt volt) is.²⁴

Haint 1944 júniusában menesztették, legközvetlenebb munkatársait – Cser Istvánt, Wayand Tibort, Koltay Lászlót és Kotsis Árpádot – pedig áthelyezték a rendőrség más osztályaira. Hain eltávolításának számos oka volt. Egyrészt a már említett „túl jó” német kapcsolatok – holott ő pontosan ezektől remélte helyzete stabilitását. Hain ekkorra azonban már a vezető SD és SS körökben is több ellenséget szerzett magának.²⁵

Bukásához hozzájárult az is, hogy köztudottan és minden kétséget bizonnyíthatóan szimpatizált a Nyilaskeresztes Párttal. Tudható, hogy a puszta szimpátia csakhamar túlment a verbalitáson és gyakorlati segítségnyújtássá vált. Elsősorban információkat, illetve logisztikai támogatást adott Szálasi pártjának. Tényként kezelhetjük azt is, miszerint az 1944. október 15-ei puccs előtti éjszakákat az ő házában töltötte régi barátja, Vajna Gábor, aki pár nap múlva belügyminiszter lett a Szálasi-kormányban.²⁶

Szintén hozzájárult Hain leváltásához, hogy az Állambiztonsági Rendészet Lomnic és Majestic szállodákban berendezett főhadiszállásán a detektívek között a nyár eleji ellenőrzések alkalmával a fegyelem teljes hiányát tapasztalták. A zárkák tele voltak őrizeteseikkel, akiket csak hetekkel a letartóztatásuk után hallgattak ki először. Mindezt tetézte, hogy kisebb-nagyobb vagyonok tűntek el a nyomozók kezei között, amelyek eredeti tulajdonosai az üldözött zsidók voltak.²⁷ Hain bukásához végezetül az is hozzájárult, hogy még a saját főnökeire – Jaross Andor belügyminiszterre és Baky László államtitkárra – is kémkedett, hogy aztán egymásról is jelentsen nekik.²⁸

A Hain Péter bukása, vagyis 1944 nyara és október 15-e közötti rövid időben Nagy Valér főkapitány-helyettes irányította a szervezetet. Az

Állambiztonsági Rendészet felépítése ezen időszakban csak annyiban változott, hogy külön alosztályt hoztak létre a nemzetiségi ügyekben való nyomozásra. Az őrizetéseket kihallgatták, majd nagy részüket – mivel az esetek többségében eleve ártatlan emberekről volt szó – szabadon bocsátották.

Az októberi nyilas puccs után mind Hain Péter, mind a vele együtt eltávolított emberek visszakérültek az Állambiztonsági Rendészet kötelékébe. Újbóli kinevezésüket Vajna Gábor nyilas belügyminiszternek köszönhatték. Hain ismét átszervezte az Állambiztonsági Rendészetet: dr. Kotsis Árpád vezetése alatt létrehozta az elnöki osztályt, a személyzeti ügyek vezetését dr. Antal István főfelügyelőre bízta, a bizalmi ügyek pedig újból dr. Versényi János hatáskörébe tartoztak. A politikai nyomozócsoport vezetője dr. Wayand Tibor lett, alosztályvezetői Cser István, vitéz Paál Károly,²⁹ Bödő Károly és dr. Körmendy Sándor lettek. A zsidó ügyek újfent dr. Koltay László³⁰ hatáskörébe utaltatták.³¹

Hain a nyilas pártban rendszeresített bilgericsizmában és nyilas karsszalaggal a kabátján jelent meg az Állambiztonsági Rendőrség Sváb hegyi központjában. 1944. október 15-én elsőik között foganatósította Szálasi Ferenc azon intézkedését, amely a tradicionális „kolléga” megszólítás helyett a „testvér”, hivatalos köszönésként a „Kitartás!

²² Paál feladata lett volna Szálasi és a nyilasok szemmel tartása, azonban maga is erősen jobboldali beállítottságú volt. Uo.

²³ A zsidó ügyek alosztálya további három csoportra oszlott, vitéz Szabó Ignác, vitéz Szilágyi János és Siklósi István detektívek vezetése alatt.

²⁴ BFL. XXIV. 4. a 1. Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányság RPO iratai 1944–1946. v. ö. Szita Szabolcs: *A Gestapo Magyarországon*. Budapest, Korona Kiadó, 2002. 161.

²⁵ Hain Péter és Franz Josef Huber SS Brigadeführer baráti kapcsolata köztudott volt. Több mint érdekes, hogy Hain egyik egykori elemi iskolai osztálytársa évekig a belgrádi Gestapo parancsnoka volt, és rendszeresen találkoztak a '40-es években. A háború után Hain Himler Mártonnak bevallotta, hogy a Gestapo ügynöke volt, a népbíróság előtt azonban már tagadta ezt. v. ö. Himler Márton: *Így néztek ki a magyar nemzet sírásói*. New York, ST. Marks Print Co., 1958. és ÁBTL 1. 1. V-77426, 1. 1. V-77426/a, 1. 1. V-77426/b.

²⁶ ÁBTL 1. 1. V-43464 és 1. 1. V-77426.

²⁷ Uo.

²⁸ ÁBTL 1. 1. V-77426.

²⁹ Paál továbbra is a jobboldali ügyekben való nyomozásokért volt felelős.

³⁰ Koltay Kovarcz Emillel és a Melinda szállodában székelő német biztonsági szervek (SD, Gestapo) munkatársaival épített ki szoros munkakapcsolatot. ÁBTL 1. 1. V-77426/b és 1. 1. V-135778

³¹ BFL. XXIV. 4. a 1.

Éljen Szálasi!” formulát tette kötelezővé. Hain lelki szemei előtt újból egy olyan rendőrség képe lebegett, amely – természetesen az ő irányítása alatt – szabad kezét kap mindennemű politikai ügy nyomozásában.

Terve azonban eleve kudarcra volt ítélve: konkurens szervezetként ott volt a – jórészt csendőrökből álló – Nemzeti Számonkérő Különítmény, amely számos látványos eredményt ért el.³² Mindemellett a nyilas párszolgálatosok is végeztek politikai nyomozásokat, nem beszélve a fronton a Tábori Biztonsági Szolgálat hasonló tevékenységéről. A nyilas érában tehát négy szerv is politikai ügyek nyomozásával foglalkozott.

A hadi helyzet alakulása miatt Hainnak is el kellett hagynia Budapestet, illetve meg kellett szerveznie a rendőrség pontosabban saját egységének Budapestről való kitelepítését. Ez 1944. december 8-a és 10-e között megkezdődött, az állomány többségének Szombathelyre és Sárovarra kellett (volna) költöznie, Hain és közvetlen környezete pedig az osztrák határ közvetlen közelségében lévő Kázmérpusztán rendezkedett be.³³

A főváros elhagyásának gondolata nem volt népszerű a testület körében, sokan megpróbáltak valahogyan Budapesten maradni, vállalva annak minden kockázatát.³⁴ Az ostromlott városban – hivatalosan! – mindössze egy 30 fős csoportot hagytak B. Szilágyi János detektív csoportvezető parancsnoksága alatt. A fővárosban maradt csoport

nem végzett érdemi munkát az ostrom alatt, igaz, az állandó harcok miatt nem sokat tehettek volna.³⁵ Előbb a Kapás utca 12.-be – amely egyben a II. kerületi nyilas ház is volt –, majd a Belügyminisztérium várbeli óvóhelyére költöztek.³⁶ A sikertelen német kitörési kísérlettel egy időben ők is megpróbálták eltűnni, és a Minisztérium óvóhelyét elhagyva szétszóródtak a városban.

A kitelepült, vagy inkább kitelepített detektívek számára Hain bőven adott feladatokat, így például a menekülőket is szemmel kellett tartaniuk és készülniük a fővárosba való visszatérésre.³⁷ Hainnak volt terve arra is, hogy a Vörös Hadsereg által ellenőrzött területeken kisebb szabotázsakciókat realizáljanak, valamint az újonnan megalakult pártokat figyelő csoportokat hozzanak létre.³⁸ Látható, hogy Hainnak, illetve embereinek számos elképzelése volt még 1945 tavaszán (!) is, de ezek akkor már a fantázia kategóriájába tartoztak. Az Állambiztonsági Rendészet *de facto* 1945 tavaszán, Ramsdof faluban szűnt meg.³⁹

A RENDŐRSÉG ÉS A DEPORTÁLÁSOK

Az 1944-es esztendő a magyar zsidóság számára a megpróbáltatások és a tragédiák olyan áradatát hozta el, amelyek hatása a mai napig tetten érhető. 1944 tavaszán és nyarán százas nagyságrendben adták ki a zsidó, illetve zsidó származású emberek jogait, szabad mozgását csorbító rendeleteket, majd azokat, amelyek immár ingó

majd ingatlan vagyonuktól fosztották meg őket. A rendeletek végrehajtása, azok ellenőrzése a magyar közigazgatásban és szakigazgatásban dolgozók feladata volt. Bár a hagyomány és a történelmi emlékezet – teljesen jogosan – a gettósítás és a deportálás kapcsán elsősorban a csendőrség szerepét szokta kiemelni, de ne feledjük: a városokban az államrendőrség tagjai sem tudták és nem is akarták magukat kivonni az említett jogszabályok végrehajtása vagy annak ellenőrzése alól. Általában elmondható, hogy a magyar csendőrség, rendőrség és közigazgatási apparátus nagy ügybuzgalommal, lelkesen, gyakran még az előírt-nál is szigorúbban hajtotta végre a parancsokat. Sajnos csak nagyon kevesen segítettek vagy egyenesen mentették (meg) a halálra ítélt zsidókat. Tény ugyanakkor, hogy ez az emberség 1944-ben büntetendő cselekedet volt, de az 1945 utáni kommunista érában sem járt érte kitüntetés. Kutatásmódszertani probléma, hogy az ilyen esetek nehezen kutathatóak, hiszen nyilvánvalóan nem iktatott hivatali papíron történt mindez. A *DEGOB*⁴⁰-jegyzőkönyvek alapján megállapítható, hogy amíg a csendőrökről szinte egyetlen egyet sem, addig a rendőrökről, ha elvétele is, de találunk pozitív visszaemlékezéseket. A rendőrök emberséges viselkedésének példái elsősorban Budapestről, a nyilas puccsot követő időszakból valók, de természetesen a nyári deportálások idején is előfordultak pozitív esetek.⁴¹

³² Részletesen lásd: Kovács Tamás: A Nemzeti Számonkérő Különítmény. *Múltunk*, 2006/3, 71–102.

³³ ÁBTL 1. 1. V-43464 és 1. 1. V-77426

³⁴ BFL. XXIV. 4. a 1. Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányság PRO iratai 1944-1946.

³⁵ Uo.

³⁶ Kerekes Béla *detektív önéletrajza*. Uo.

³⁷ ÁBTL 1. 1. V-77426.

³⁸ Uo.

³⁹ Kovács i. m. 2014, 174.

⁴⁰ Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság.

⁴¹ Kovács Tamás: *Embermentő közszolgák a holokauszt idején*. Budapest, NKE Szolgáltató KFT., 2015. 108–128.

Csak példaként hozzuk a Vadász utca 29. szám alatti ún. Üvegház védelmét. A rendőri jelenlét komoly védelmet jelentett a nyilasok ellen, hiszen mint már írtuk, az épületben emberek bujkáltak és kerestek menedéket. 1944. december 28-án két rendőrtiszt, Fábry Pál főhadnagy és Horváth Attila zászlós határozott fellépésének köszönhetően az életét az a mintegy nyolcszáz zsidó, akiket a házba betörő nyilasok kihajtottak az utcára, „átköltöztetés” céljából.⁴² Egyik fiatal cionista így emlékezett a kerületi rendőrségre: „Különben a Vadász utcai kapitánysággal nagyon jók voltak a viszonyaink, és rendőrkordont küldtek naponta.”⁴³

A meggyilkolt Weisz Artúr özvegye is tudta, hogy az Üvegházban szervezkedő cionista fiataloknak van „valamilyen” rendőrségi kapcsolatuk: „Egy kisebb csoportunk megtalálta a rendőrséggel való kapcsolatot, továbbá a kerületi nyilas vezetőséghez is áldozatok árán sikerült a védett házak állapotát rögzíteni, és lakóit 8-10 napra legalább az elhurcoltatástól megkímélni, illetve elodáztatni. A régi közmondás, hogy »az idő életet jelent«, itt valóban szó szerint volt értendő.”⁴⁴

Szintén meg kell említenünk Batizfalvy Nándort is, aki a BM III. c. osztályaként működő Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóságnál töltött be fontos beosztást. Ebbéli minőségében már az 1941-es ún. *körösmezei deportálás*ok idején Polgár Györggyel, aki a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájának egyik vezetője volt, felettesei utasítására a helyszínre utazott, azon hírek ellenőrzésére, hogy valóban számos magyar állampolgárságú zsidót deportáltak-e. Ebbéli ellenőrző munkáját

Rendőrök 1945-ben a korábbi brit követség udvarán, a Budai Várban. Fotó: Fortepan / Archiv für Zeitgeschichte ETH Zürich, Agnes Hirschi, 105715

a helyi magyar polgári és katonai hatóságok minden eszközzel akadályozni próbálták. Batizfalvy jelentése szerint mindenkit, akit csak lehetett – vagyis valahogyan bizonyítani tudta a magyar állampolgárságát – visszaküldte Magyarországra. Így számos súlyos beteg embert, de vakokat vagy éppen kisgyerekes édesanyákat is. 1944-ben, a nyilas puccs után mind az óbudai téglagyárból, mint pedig a lóversenypályán felállított táborokból hozott ki zsidókat, együttműködve Carl Lutz svájci konzullal.

A NYILAS PUCCS ÉS A RENDŐRSÉG

Románia átállását (1944. augusztus 23.), illetve a tragikus kimenetelű dél-erdélyi hadjáratot (1944 szeptembere) követően a Vörös Hadsereg elérte a trianoni országhatárt. Magyarország területét szeptember 25-én hadművelleti területté nyilvánították. Október 9-26. között pedig az ún. alföldi, vagy más néven hortobágyi páncélszata zajlott le, amely a Vörös Hadsereg győzelmével zárult.

Horthy és köre ugyan 1944. október 15-én megpróbált kiugrani a háborúból, de a németek nemcsak mindenről tudtak, hanem hatalomra segítették Szálasi Ferencet és elvbarátait.

Látni kell azonban azt, hogy a nyilas vezetés, illetve a nyilas alsó- és középszintű vezetők nem bíztak meg teljesen a Magyar Államrendőrségben. Ennek okát egyrészt valahol a '30-as évek végi, '40-es évek eleji eseményekben kell keresni, mikor is a rendőrség erőteljesen és határozottan lépett fel a különböző szélsőjobboldali, nyilas, hungarista szervezkedések ellen. Másrészt – ahogyan arra már korábban utaltunk – a különböző szervek között konkurenciaharc is folyt, legkésőbb a '30-as évek derekától fogva. A nyilas hatalomátvétel után – nyilván a csendőrlöbbi eredményes működésének köszönhetően – létrejött a Nemzeti Számonkérő Szervezet, illetve Nemzeti Számonkérő Különítmény.⁴⁵ Nemkülönben problematikus volt, hogy egy 1944. november 25-én kiadott

⁴² Uo. 112.

⁴³ 3619. számú DEGOB-jegyzőkönyv. www.degob.hu/?showjk=3619 (Utolsó letöltés: 2024. 09. 06.)

⁴⁴ 3598. számú DEGOB-jegyzőkönyv. www.degob.hu/?showjk=3598 (Utolsó letöltés: 2024. 09. 06.)

⁴⁵ Ezen szervezet nem keverendő össze a Nemzeti Számonkérő Szék nevű különleges nyilas bírósággal.

rendelettel a párttagokból verbuválódott pártszolgálatokat is elfogadta, elismerte a Szálasi-féle hatalom, mint hivatalos rendőri erőt, Fegyveres Nemzetszolgálat néven. Az egymásban is konkurenciát, mi több: ekkor már ellenfelet látó szervek együttműködése minimális volt, szervezeti kultúrájukból adódóan teljesen mást láttak feladatuknak, illetve biztonsági-közbiztonsági problémának.

A hatalomátvételt követően a – mindig kulcsfontosságú – budapesti rendőrfőkapitányi posztot Sédey Gyula töltötte be. Sédey tevékenységét a háború után meglehetősen vegyesen ítélték meg. Kétségtelen tény, hogy a nyilas uralom alatt érte el rendőri pályafutásának csúcspontját, hogy a fővárosi rendőrség vezetője lett. Fel kell tenni ugyanakkor a kérdést, hogy vajon 1944 őszén és telén a fővárosi rendőrség mennyire tudta betölteni a hagyományos, avagy a törvényben előírt feladatkörét. Ne feledjük, 1944. december 24-én bezárult a főváros körüli ostromgyűrű. A rendőrség feladatrendszere elméletileg ugyan megmaradt, de az ostrom körülményei között ezek jelentékeny részét nem tudta végezni. Volt azonban egy olyan terület, amelyben a nyilas vezetés – akár a központi kormányzati, akár a városi – nem akart engedni a szigorból. Ez pedig a zsidókérdés, vagyis az a kérdés, hogy mi lesz, vagy legyen a fővárosi zsidók sorsa.

Szalai Pál 1951. március 18-án kelt vallomása szerint 1944. december 31-én Konrad Hitschler rendőrtábornok – Reiner Gottstein SS-Obersturmbannführer, a budapesti Bds, vagyis *Befehlshaber der SiPo und des SD* tényleges irányítója

jelenlétében – magához rendelte Sédey Gyula fővárosi rendőrfőkapitányt. Szalai – aki ugyan nem beszélt németül, de – úgy értékelte a helyzetet, hogy Gottstein emelt hangon beszélt a magyar vezetőkkel, míg Hitschler egyenesen megfenyegette Sédeyt és Szalait. Utóbbi – legalábbis saját bevallása szerint – megkérdezte Sédeyt, hogy mit akartak a németek. A válasz egyértelmű volt: a németek abszolút nincsenek megelégedve a magyar rendőrség munkájával, különösen a zsidókérdés kezelésének vonatkozásában. A németek szerint túlzottan enyhén és megengedően kezeli a magyar rendőrség ezt, a Birodalom szempontjából kiemelkedő fontosságú kérdést...

Roppant összetett kérdés, s jórészt háború után keletkezett források és beszámolók alapján tudjuk csak vázolni azt, hogy a fővárosi rendőrség mint szervezet, illetve a fővárosi rendőrök, így akár maga Sédey is, mennyire, milyen mértékben voltak aktívak a fővárosi, illetve az ide menekült zsidók mentésében. Jelenlegi ismereteink szerint számos rendőrtiszt) aktívan mentett zsidókat 1944–45 ostromlott Budapestjén.⁴⁶

A rendőrség történetének speciális fejezete volt, amikor is ún. *rendőr-rohamzászlóaljakat* is felállítottak. Ezek összlétszámát nagyságrendileg 2000 főre teszik, s a Budapest körüli harcokban, illetve a város ostromakor vetették be őket. A fővárosban maradt egységek súlyos veszteségeket szenvedtek el, egyes jelentések szerint több mint 50%-uk halt hősi halált vagy az ostrom alatt vagy a kitörés során.

RENDŐRÖK, NYILASOK, PÁRTSZOLGÁLAT, NEMZETSZOLGÁLAT

A magyar szélsőjobboldali pártok egyik sajátossága volt, hogy nem csupán katonás rendben és logika szerint szerveződtek, hanem hogy rendelkeztek valamilyen saját fegyveres-rendfenntartó részleggel is. Példának okáért Bakó László már 1938-ban létrehozta Rend és Védelem néven a Nyilaskeresztes Párt tagságát katonailag is szervező belső, rendészeti szervet. A Fegyveres Pártszolgálat eredendően a Nyilaskeresztes Párt fegyveres alakulata volt, ami természetesen rendészeti teendőket is ellátott az egyes pártrendezvényeken. 1944 nyarán azonban már riadóterveket készítettek, fegyvereket gyűjtöttek, s a Pártszolgálat szeptember 10-től készenlétben volt. A szervezőmunkában Kovarcz Emil és Mosonyi Győző szerepe megkerülhetetlen volt. Szálasi 1944. október 5-én utasította Gera Józsefet, a pártépítés vezetőjét a Fegyveres Pártszolgálat újjászervezésére. Szálasi ekkor már a hatalom átvételére készült, de ehhez meg kellett mutatnia, hogy rendelkezik számottevő és értékelhető erővel. A Fegyveres Pártszolgálat német segítséggel fegyverekhez jutott, s várta a parancsot, amikor is akcióba kell lépnie. Az október 15-ei nyilas hatalomátvétel sikerének hátterében – természetesen a németek és az elhibázott kormányzói és kormányzati lépések mellett – ott volt a Fegyveres Pártszolgálat aktivitása, gyorsasága és hatékonysága is. A hatalomátvételkor részt vettek bizonyos stratégiai pontok, intézmények megszállásában, utakat zártak le, és természetesen razziákat is tartottak (legsúlyosabban a zsidók ellen). A nyilas

⁴⁶ Lévai Jenő: *Szürke könyv. Magyar zsidók megmentéséről*. Budapest, Officina, 1946. 119–120.; Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina, 2009. 249. Szintén tárgyalja a kérdést: Kovács Zoltán András: *A Szálasi-kormány belügyminisztériuma*. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2009. 195.

hatalomátvétel után kérdés volt, hogy mi legyen a Fegyveres Pártszolgálattal, amely mégiscsak egy párthoz köthető alakulat, ráadásul működésének jogi háttere is meglehetősen ingoványos volt. Ezt a problémacsokrot a nyilas kormányzat is érzékelte, ezért a Fegyveres Pártszolgálat tevékenységét szabályozó rendeletet adtak ki.⁴⁷ Ez biztosította, hogy a közbiztonsági szervekkel egyenrangúan ténykedhessenek, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy emberei, egységei teljesen önkényesen jártak el, az esetek döntő többségében egymással sem egyeztettek. A rendelet ugyanakkor megengedte nekik, hogy nyomozó, felderítő, kihallgató tevékenységet végezzenek – mindenféle tapasztalat és előképzettség nélkül... Feladatrendszerükhöz tartozott a Nyilaskeresztes Párt vezetőinek és a pártházaknak az őrzése, de a zsidók lakta ún. *csillagos házak* őrzésében is részt vettek. Szintén a tisztázatlan kérdések sorát gyarapította, hogy a Fegyveres Pártszolgálat fölött ki diszponál – Vajna Gábor belügyminiszter vagy továbbra is a Párt.

A Fegyveres Pártszolgálat túlkapásait hosszan lehetne sorolni, de talán sokat elmond ezekről, hogy nemcsak a Vatikánt, de még a szövetséges németeket is meglepte ezek mennyisége és brutalitása. Szálasit egyenesen arra figyelmeztették, nehogy annyira elszabaduljanak ezek a csoportok, hogy már majd az ő hatalmát veszélyeztessék...

Végül több mint egy hónappal a nyilas hatalomátvétel után a legfelsőbb döntéshozói szinten

is megszületett az elhatározás, miszerint a „felfegyverzett pártszolgálatot” integrálni kell az államigazgatásba. Ezért egy 1944. november 25-én kiadott rendelettel létrehozták a Fegyveres Nemzetszolgálatot (FNSZ), amelynek országos főparancsnokává Návay Imrét, helyettesévé pedig Homonnay Mártont nevezték ki. A szervezet bárminemű karkhatalmi alkalmazásáról Orendy Norbert csendőr ezredes, a Nemzeti Számonkérő Szervezet vezetője döntött.⁴⁸ A szabályozás ugyanakkor nem jelentette automatikusan azt, hogy az FNSZ tagjai magától értetődőnek vették volna, hogy engedelmessékedniük kell a csendőröknek. Továbbra is inkább a saját szakállukra végrehajtott akciókat preferálták, amelyek lényege zsidók vegzálása, agyonlövése és kifosztása volt.

Az FNSZ problémáit, illetve az azzal kapcsolatos gondokat látva Vajna belügyminiszter Návay letartóztatása mellett döntött, majd 1945. január 17-én maga Szálasi függesztette fel rendeletileg a Fegyveres Nemzetszolgálat működését.⁴⁹ Egy feltehetően 1945 februárjától hatályba lépő nemzetvezetői utasítás intézkedett arról, hogy a felosztatott Fegyveres Nemzetszolgálatból az, „aki 1944. augusztus 1. előtt is párttag volt, az visszamegy a pártszolgálathoz, aki pedig nem volt párttag, az a hungarista szabadhadosztályokba helyezendő.”⁵⁰

1944 novemberében a Párt ugyanakkor úgy döntött, hogy újjászervezi a – csak a Nyilaskeresztes Pártnak engedelmessékedő – Fegyveres Pártszolgálatot. Erre

a feladatra Olasz Sándor festőművész kapott megbízást. Olasz természetesen a legnagyobb konkurenciát a Fegyveres Nemzetszolgálatban látta...

RENDŐRSORSOK 1944 UTÁN

1945-ben véget értek a harcok Európában és Magyarországon is. Az Ideiglenes kormány kommunista vezetésű belügyminisztériuma hozzáfogott a rendőrség, s ezen belül a politikai rendészet újjászervezéséhez is. Kérdés volt azonban az, hogy a „rég” – értsd a Horthy-rendszer idején aktív – rendőrökkel mi történjen. Mindegyikük háborús bűnös, vagy vannak közöttük olyanok is, akik nem követtek el semmilyen bűncselekményt? Vajon őket átveheti az újjáalakuló, demokratikus rendőrség? Mi történjen azokkal a rendőrökkel, akiket 1944 márciusában a németek letartóztattak, majd miután az Egyesült Államok hadserege fel- és kiszabadította őket, a *Counter Intelligence Corps* (az Egyesült Államok hadseregének hírszerző és elhárító szerve) szolgálatába álltak? Megannyi kérdés, amelyek megválaszolása már egy másik tanulmány feladata.

⁴⁷ 203.400/1944. sz. BM rendelet (1944. 10. 24.)

⁴⁸ Kovács Zoltán András: Ládai Istvánnak, a Szálasi-kormány belügyminisztériumi államtitkárának fogságban írott feljegyzései. *Lymbus*, 2008. 321–355.

⁴⁹ Teleki Éva: Nyilas uralmi rendszer berendezkedése. 1944. október–november, *Történelmi Szemle*, 1972/1–2, 194.

⁵⁰ Teleki Éva: *Nyilas uralom Magyarországon – 1944. okt. 16.–1945. ápr. 4.* Budapest, Kossuth, 1974. 133.

Szerencsés Károly

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány tevékenysége a megalakulástól a fegyverszünetig

A vitéz lófő dálnoki Miklós Béla vezérezredes elnökletével megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány (továbbiakban: INK) létrejöttének körülményeiről és tevékenységének legfontosabb elemeiről igen nagyszámú történeti munka értekezik. Konszenzus azonban arról még nem alakult ki, hogy ennek az ellenkormánynak a megalakulása történelmi sorsfordulónak minősíthető-e. Ennek oka nyilván az lehet, hogy az előtérbe sokkal nagyobb horderejű változások kerültek, elsősorban Magyarország német megszállása, és ezzel szuverenitásának elvesztése, illetve a szovjet megszállás, ami a szuverenitás tartós megszűnéséhez vezetett. E két folyamat ráadásul a legszorosabb összefüggésben volt Magyarország katasztrofális háborús vereségével, ami együtt járt egész társadalmi csoportok, rétegek és osztályok valóságos vagy átvitt értelmű megsemmisülésével.

Ha ezeket a hatalmas jelentőségű folyamatokat vizsgáljuk, talán nevetségesnek is tűnik az a törekvés, hogy az INK megalakulásától számítsunk egy új korszakot a magyar történelemben. Az emberi megközelítés azonban szereti egy eseményhez, dátumhoz kötni a történelmi folyamatok kezdetét – adott esetben ünnepelni azt, avagy pusztán megemlékezni róla. Vannak ilyen dátumok a magyar

történelemben is, mint például az államalapítás, amelyet augusztus 20-án ünneplünk, holott magának a dátumnak nincs sok köze az államalapításhoz. Az államalapító István király szentté avatásához viszont igen, s a hosszú évszázadok alatt a nemzeti emlékezetben augusztus 20-a kivívta a maga megkérdőjelezhetetlen helyét. Ettől persze feltűnési viszketegségben szenvedő történészek vagy értelmiségiek időről időre megkérdőjelezhetik a dátumot és az ünnepet is. Ugyanígy vagyunk a modern magyar állam megalapításának ünnepével, március 15-ével. Jól tudjuk, hogy milyen folyamatok, döntések, helyszínek játszottak kulcsszerepet a modern polgári jogrendszer kidolgozásában, de a nemzeti emlékezet azt a bizonyos napot fogadta be és tette magáévá e sorsdöntő esemény szimbólumaként. Lehetne még hosszan sorolni a sorsfordító események és a megemlékezések dátuma közti hézagokat – akár Mohács, akár Trianon kapcsán, de ugyanerre a következtetésre jutnánk.

A második világháborút követő történelmi korszak (1945–1989) hivatalos „kezdőpontja” – s ezzel nemzeti ünnepe – április 4-e volt, a „felszabadulás ünnepe”. Ezzel a dátummal és „ünneppel” súlyos problémák voltak, mert pontosan az ellenkezőjét szimbolizálta annak, mint amit képviselni

akart: az elnyomást, megszállást, a magyar függetlenség lábbal tiprását, a szuverenitás tartós elvesztését, az organikus magyar gazdasági, kulturális és politikai fejlődés ellehetetlenítését.

E hosszú bevezető azt a célt szolgálta, hogy emlékeztessünk arra a hajdani törekvésre, hogy április 4-e helyett előtérbe helyezték december 21-ét, az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulását (és másnap az INK létrehozását), hogy ezzel hangsúlyozzák a magyar iniciatívát, de legalábbis részvételt az új történelmi korszak megkezdésében. Ne pusztán a szovjet Vörös Hadsereg egy jelentése és egy moszkvai díszlövésorozat jelezze e történelmi korszak kezdetét. E törekvés logikusan a korszak első és utolsó éveiben volt észlelhető, változást azonban a magyar közemlékezetben nem tudott elérni. A korszak kezdete és vége is számtalan eseményhez kapcsolható, ennek egyik következménye, hogy sokak számára összemosható az 1945–1948 közötti jól elhatárolható korszak a későbbi Rákosi és Kádár nevével fémjelzett kommunista diktatúrával. Probléma az is, hogy e diktatúrák bukása utáni korszakunknak sincs igazi konszenzusos „kezdete” és ünnepe. Ezért megünnepelni sem tudjuk rendesen, hogy e diktatúra megbukott, s azóta demokratikus politikai rendszerben élünk. Van, aki 1989. június

16-át ünnepelné, az 1956-os miniszterelnök és társai temetését; mások 1989. október 23-át, a köztársaság kikiáltását; megint mások az első szabad választást 1990-ben (nehéz, mert két napon volt); s vannak olyanok is, akik az utolsó szovjet katona távozásához kötik a történelmi fordulópontot.

Sajnos a magyar történelem skizofrén értelmezési lehetőségei nem kímélték az Ideiglenes Nemzetgyűlés és kormány megítélését sem. Hiszen „ünnepelni” e két intézményt roppant nehéz lett volna, mert a tevékenysége – függetlenül a bennük résztvevők elképzeléseitől és akaratától – a legszorosabban összekapcsolódott a magyar demokráciakíséret 1947 és 1949 közötti likvidálásával. Nehéz volt elkülöníteni az INK tevékenységét a későbbi kormányok vagy éppen erőszakszervezetek, bíróságok áldatlan tevékenységétől. Pedig ezt meg kell tenni. Mint ahogy éles különbséget kell tenni az 1945-ös Nemzetgyűlés és kormány időszaka, valamint a későbbi magyar parlamentek és kormányok tevékenysége között is. Ellenkező esetben abba a hibába esnénk, hogy a kommunista vezetőkkel, kollaboránsokkal és egyéb elkocsonyásodott gerincű közszereplőkkel egy kalap alá vennénk azokat, akik az életüket tették fel a magyar demokrácia megteremtésére és megvédésére.

Ilyen politikusok akadtak az INK-ban is. Nem feladatunk most személyi összetételének vizsgálata, de az szembetűnő, hogy a három magas rangú

katonatiszt közül Miklós Béla a Magyar Függetlenségi Pártban küzdött a demokráciáért a kécédulás választás után is; Vörös János 1949-től 1956-ig börtönben ült; Faragho Gábort pedig – talán az 1944. októberi kalandos fegyverszüneti küldetés vezetése miatt – leváltása után megtűrték a tanyáján. Érdemes még megemlíteni Vásáry Istvánt, a Magyar Szabadság Párt társelnökét, aki szintén a Függetlenségi Pártban folytatta 1947-ben, s a politikai visszavonulásért cserébe megelégedtek földje és lakása, valamint nyugdíja elvételével; Nagy Ferencet, a későbbi miniszterelnököt, akit emigrációba űztek; illetve két kiváló szociáldemokratát, Valentiny Ágostont és Takács Ferencet (mindketten 1950 és 1955 között börtönben voltak, utóbbi 1956-ban az ott szerzett betegségében hunyt el). Az INK tagja volt még Teleki Géza, Teleki Pál fia, valamint talá-lunk még olyan tragikus sorsú embereket a kommunisták és velük szorosan együttműködők között is, mint Nagy Imre vagy a börtönben 1950-ben meghalt Ries István.

Az INK első ülését 1944. december 23-án tartotta.¹ A kormány első üléseinek három fő témája volt: a kormány elismertetése a szövetségesekkel – minde-kelelt a megszálló hatóságokkal; hadüzenet küldése Németországnak, s ezzel együtt hadsereg felállítása; a fegyverszünet megkötése. Mivel létrehozását Moszkvában határozták el és összetételéről is ott döntöttek, a kormány szovjet elismerése *de facto* már a megalakulásával megtörtént. Ez úgy

értendő, hogy az INK teljes mértékig alá volt rendelve a szovjet megszálló hatóságoknak, majd később a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak. A kormány elnevezésében a leghangsúlyosabb az „ideiglenes” jelző, feladata pedig – moszkvai értelmezés szerint – a megszállók munkájának segítése volt. Ezt rögzítették abban a *Nyilatkozatban* is, amelyet Miklós Béla a megalakulás után az Ideiglenes Nemzetgyűlés ülésén felolvasott. A legfontosabb feladat tehát a fegyverszünet megkötése, a Szovjetunió anyagi igényeinek kielégítése (jóvátétel), mozgósítás a németek és a nyilasok ellen; új magyar haderő megszervezése, a magyar felszabadító harc vezetése. A nyilatkozat tartalmazta a demokratikus átalakítás igényét a szabadságjogok biztosításával, a földreformot, és rögzítette, hogy az új társadalmi berendezkedés alapja is a magántulajdon lesz.²

Az INK tehát rendelkezett ugyan a Nemzetgyűlés felhatalmazásával, a szuverenitás hiányában mozgásteret igen korlátozott volt. Korlátozta a mozgásterét a Pártközi Értekezlet intézménye is, ahol a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak vezetői tulajdonképpen – az adott határok között – döntöttek a legfontosabb kérdésekről. Technikailag viszont növelte a kormány lehetőségeit, hogy megkapta a felhatalmazást a rendeleti kormányzásra, amivel élnie is kellett, hiszen a Nemzetgyűlés 1945 szeptemberéig nem ülésezett.³ Így olyan döntő kérdésekről, mint a fegyverszünet, a politikai

¹ Fő forrásunk: *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsi jegyzőkönyvei (1944. december 23. – 1945. november 15.) I–II.* Szerk. Szűcs László. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1997.

² *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása.* Szerk. Vagyóczkyné Kékes Viktória. Budapest, Kossuth, 1984, 75–80.

³ Az Ideiglenes Nemzetgyűlést tulajdonképpen annak Politikai Bizottsága „helyettesítette”, amelyben a kommunista pártnak – háta mögött a szovjet megszállókkal – döntő szava volt.

Dálnoki Miklós Béla, az Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnöke 1942-ben.

Fotó: Wikimedia Commons

számonkérés vagy a földreform, valójában nem is az Ideiglenes Nemzetgyűlés döntött, hanem a pártvezetők szűk köre. Ezeket a döntéseket foglalta rendeletbe a kormány.

Nem véletlen, hogy az INK első ülésén,⁴ december 23-án a legfontosabb téma – legalábbis, amelyről a legrészletesebben vitáztak – az új magyar haderő (honvédség) felállítása volt. A szovjet elvárásokkal ellentétben mindössze egyetlen hadosztály erejű alakulat létrehozása merült fel, a kormány tagjai ugyanis jól érzékelték, hogy 1944 decemberében többre nem érdemes vállalkozni. Nem kétséges, hogy az INK – élén dálnoki Miklós Béla vezérezredessel – leginkább azért jött létre abban az összetételben, amelyben Moszkvában

megállapodtak, hogy fellazítsa a német megszállók és a nyilas uralom mellett harcoló magyar alakulatokat. Voltak is sokan, akik dezertáltak, de megszervezésük nagyon nehezen haladt, mert a szovjet megszállók sokakat letartóztattak, akik hadifogságba kerültek, „Szibériába”. Ilyen körülmények közepette új hadsereget toborozni igen nehéz volt. Nem is sikerülhetett, főleg, hogy még a toborzási felhívás közzétételére is engedélyt kellett kérni a szovjet megszálló hatóságoktól. Ezek a hatóságok gyakran nem álltak kapcsolatban egymással: a különböző város- és frontparancsnokok, politikai megbízottak mind más prioritásokkal rendelkeztek. Ellentmondás volt például a közbiztonság megszervezéséért felelős városparancsnokok és az általuk kinevezett magyar polgármesterek és testületek céljai, valamint a zsákmányszerzésért felelős alakulatok parancsnokai között. Alapvető ellentmondás volt a között a két igény között, hogy mielőbb jöjjön létre a Szovjetunió mellett harcoló magyar fegyveres erő, illetve, hogy minél nagyobb számú magyar katona és civil kerüljön a Szovjetunióba, kivált a GUPVI⁵ táborokba, leendő újjáépítés céljából. A Magyarországra küldött szovjet politikai vezetők – legtöbbször maguk is katonák – a sokféle érdek közül sokszor nem tudták, melyiket helyezték az előtérbe. Ráadásul figyelembe kellett még venniük a magyar kommunisták igényeit

is, akik mint „szovjet emberek”, Moszkvából érkezve, maguk is összezavarodtak egy-egy kényes intézkedés, információ kapcsán.

Nagy Imre, az INK kétségkívül legnagyobb tekintélyű kommunista tagja maga is összezavarodott egy kissé – bár már sok mindent látott a Szovjetunióban –, s ezért azt hangsúlyozta, hogy ne a sérelmeket sorolják fel a miniszterek, majd a szovjet hatóságok rendezik a dolgokat. Bonyolította a helyzetet, hogy a közbiztonság brutális leromlását leginkább maga a szovjet megszállás okozta, hiszen nemcsak szervezett zsákmányszerzés folyt, de minden katona igyekezett a saját zsebére zabrálni. Ilyen panaszokat azonban nem lehetett a szovjet hatóságok felé közvetíteni – bár néhány próbálkozás volt rá –, mert a legtöbbször az a hivatkozás hangzott el, hogy ezek „vlaszovisták”,⁶ a bejelentő pedig rosszabb esetben egy Szibériába tartó vonaton ébredt fel.

Az első ülésen élénk vita alakult ki az államtitkárok kinevezéséről. Erről azonban már megállapodtak a pártok vezetői a Pártközi Értekezleten. Ennek a megállapodásnak a képviselőjére részt vett az ülésen Zsedényi Béla,⁷ az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke, aki a Pártközi Értekezleteken is elnökölt. Az államtitkárok kinevezése nagyon fontos lépés volt a tényleges kormányzati munka megindítása szempontjából, hiszen a miniszterelnök

⁴ Az INK Debrecenben a Kossuth Lajos utca 12–14. szám alatti pénzügyi palotában – 80 helyiségben – működött egészen Budapestre költözéséig.

⁵ A Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság (*Glavnoje Upravlenyje po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih*) orosz nevéből képzett rövidítés

⁶ A Vlaszov szovjet tábornok által toborzott, a németek mellett magukat exponált egységek tagjai, akik a bukás után Közép-Európában igyekeztek „felszívódni”, majd innen tovább állni. Akiknek nem sikerült, azokra biztos halál várt a Szovjetunióban. Vlaszovot 1946-ban végezték ki.

⁷ Zsedényi Béla (1894–1955): kiváló nemzeti demokrata politikus, jogász, az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke. Később a Magyar Függetlenségi Párt egyik vezetője. 1950-től 1955-ös haláláig börtönben volt.

és a miniszterek nem rendelkeztek ilyen tapasztalatokkal, sokszor képességekkel sem.⁸ Kinevezésük kizárólag politikai célokat szolgált. Sajnos azonban az államtitkárok első csoportja is alig felelt meg a céloknak. A legfontosabb hatása kétségkívül annak volt, hogy a miniszterelnökség államtitkára a Független Kisgazdapárt soraiból Balogh István lett, s így a legnagyobb támogatottsággal rendelkező párt megszerezte a befolyást a miniszterelnökség apparátusa felett – legalábbis úgy tűnt. Balogh páter nagy munkabírásu, komoly politikai képességekkel rendelkező ember volt, akire nemcsak Miklós Bélának, de később kormányfőként Tildy Zoltánnak és Nagy Ferencnek is szüksége volt az ügymenet fölényes kezeléséhez. A szegedi illetőségű plébános ugyanakkor tisztában volt a lehetőségek kereteivel, a szovjet megszállókkal igyekezett a lehető legjobb kapcsolatot kialakítani – ehhez minden eszközt felhasznált –, ugyanakkor nem feledkezett meg a maga érvényesüléséről sem. Biztosította magának az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának felügyeletét, illetve az INK első ülésén rögzítették azt is, hogy a kormány sajtóügyei teljes egészében ő alá tartoznak.⁹ E két pozíció komoly befolyást jelentett, hiszen az új „elit”, a kommunista, szociáldemokrata, parasztpárti, de részben kisgazdapárti

vezetők mind Balogh páteren keresztül jutottak hozzá az „elhagyott javakhoz”, villákhoz, lakásokhoz, bútorhoz, evőeszközhöz vagy éppen – ilyen igény is volt – bélyeggyűjteményhez. A páter kezében lévő listák megkönnyítették számára, hogy 1951-ig képviselő maradjon, s csak két évre „száműzzék” Kemence plébánosának. Az, hogy 1970-ben igen magas kitüntetésben – a Magyar Népköztársaság rubinokkal ékesített zászlórendjében – részesült, talán szintén nem független e tényről.

A többi államtitkár kinevezésénél leginkább a koalíciós-politikai szempontok domináltak. Az orvos Zöld Sándor (Magyar Kommunista Párt) és a gazdaságkodó-újságíró Kovács Béla (FKgP) a belügyben nem sok vizet zavart, hiszen maga a belügyminiszter, Erdei Ferenc (Nemzeti Parasztpárt) sem volt képes érdemi munkát kifejezni a frontkörülmények közepette. Zöld és Kovács sorsa később igen különlegesen alakult, mint ahogy az összes belügyminiszteré is a korszakból: Kovács Bélát a szovjet megszállók hurcolták el a GULAG-ra 1947-ben,¹⁰ Zöld Sándor pedig 1951-ben Rákosiék terrorja elől menekült a halálba, egész családját kiirtva. B. Szabó István (FKgP) a honvédelmi tárcánál legfeljebb ellenségeket szerezhetett.¹¹ Kovács Kálmán (MKP) az igazságügynél már ekkor a legrosszabb arcát mutatta, később

magyar–oroszl szakos diplomával egyetemi tanár lett a jogi karon. Államtitkárrá nevezték még ki Vásáry Józsefet (földművelésügy, FKgP), S. Szabó Ferencet (földművelésügy, NPP), Szabó Istvánt (népjólét, Szociáldemokrata Párt) és Pozsgay Gyulát (kereskedelem, SZDP).

A vita alatt felmerült, hogy használják-e továbbra is a nemesi előneveket és rangokat. Ez magánál Miklós Bélánál is kérdés volt – a dálnoki nemesi előnévvel és a lófő székely címmel –, ahogy Vörös Jánosnál a „vitézi” címmel és Teleki Gézánál, a grófi ranggal is. Mindhárman mellett érveltek, hogy tartassanak meg ezek a címek, de a jegyzőkönyvet csak Vörös János írta alá „vitéz”-ként, Miklós Béla és Teleki Géza jobb érzékkel elhagyta a „dálnokit” és a „gróft”.¹²

Volt még egy elhanyagolhatónak tűnő kérdés az első ülés napirendjén, mégpedig hogy mi szerepeljen a hivatalos pecséteken. Vörös János és Faragho Gábor javasolta, hogy maradjon a „Magyar Királyi” elnevezés, hiszen az ország államformája továbbra is királyság, a két katonának pedig a „magyar” természetesnek tűnhetett. Ekkor kért szót Nagy Imre (MKP), aki sokak megdöbbenésére azt javasolta, hogy a „magyar” és a „királyi” is töröltessék. Vita keletkezett, Nagy álláspontja tarthatatlannak bizonyult, így végül engedett

⁸ Egyedül Vásáry Istvánnak voltak közigazgatási vezetői tapasztalatai, aki Debrecen polgármestere volt 1928-tól 1935-ig. Vásáryt helyismerete, ismertsége is előnybe hozta, aktivitása ennek megfelelően a többi kormánytag fölé emelte, amíg kommunista nyomásra le nem váltották.

⁹ Ezt a kommunista párt igyekezett ellehetetleníteni, a küzdelem váltakozó sikerrel folyt. Balogh mindenképpen ragaszkodott a hivatalos Közlöny ellenőrzéséhez. E hetekben Debrecenben egy kommunista napilap volt, *Néplap* címmel, és megjelent a koalíciós jellegű *Délmagyarország* is. A Független Kisgazdapárt lapja csak 1945 márciusában jelent meg, *Kis Újság* címmel.

¹⁰ Kovács Bélát, a kisgazdapárt főtitkárát 1947-ben hurcolták el a szovjetek, 1955-ig volt a GULAG-on. Tagja volt Nagy Imre kormányának a forradalom alatt, a szabadságharc bukása után politikai menedékjogot kért az Egyesült Államok nagykövetségén, de nem kapott. Az 1956 utáni években a hatalom kereste politikai bevonásának lehetőségét – 1958–59-ben országgyűlési képviselő volt.

¹¹ A kiváló nemzeti demokrata politikus 1947-ben le lehetetlenítették el, miután ő is a Magyar Függetlenségi Párthoz csatlakozott. Kuláklisra tették, földjeit elvették, de börtönbe csak Kádárék zárták 1956 után, mert államminiszterként tagja lett a Nagy Imre-kormánynak. 1959 végén szabadult.

¹² A rangokat és címeket (herceg, őrgóf, gróf, báró, lófő stb.) – így a nemesi előneveket is – végül az 1947. IV. tc. törölte el.

Kossuth Lajos tér, 1945. Balról a második Vas Zoltán a főváros polgármestere, a harmadik Zsedényi Béla az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke, középen takarásban Kéthly Anna a Magyar Vöröskereszt társelnöke. Kalappal a kezében Arthur Schoenfeld követ, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai missziójának vezetője, tőle jobbra takarásban Gyöngyösi János külügyminiszter, jobb szélén Molnár Erik népjóléti miniszter. Fotó: Fortepan / Chuckyeager tumblr, 142681

– kompromisszumként a „királyit” törölték.¹³ A címer kérdésében a többség úgy döntött, hogy „természetesen a régi angyalos, koronás címer maradjon”. Nagy Imre viszont utólag a következőképpen javíttatott a jegyzőkönyvbe: „körirattal és koronás címerrel maradjon”. Az angyalok nem maradhattak.

Mindezek bár jelentős következtetésekre adhattak okot, a lényeg abban az okmányban volt, amelyet eljuttattak a Szovjetunió kormányának, s amelyben kérték a fegyverszüneti feltételeket. A fegyverszünetre azonban még várni kellett: Budapest körül éppen bezárult az ostromgyűrű, jelentős magyar és német alakulatok védték a fővárost. Nem teljesültek a szovjet katonai vezetés elvárásai, hogy menetből foglalják el a magyar fővárost, és még 1944-ben elérjék a Harmadik

Birodalom határait ezen a frontszakaszon is. Nyugaton összeomlott a németek utolsó nagy támadása az Ardennekben, szabad volt az út Berlinbe. A német-magyar ellenállás Budapesten és a Dunántúlon megnehezítette az INK tevékenységét is, szűkítette mozgásterét. A szovjet vezetés türelmetlen lett. A háttérben már gőzerővel folytak a szövetségesek közti játszmák a világ és Európa győzelem utáni felosztásáról, de a győzelemre még várni kellett.

Az INK második ülésére csak december 28-án került sor. Hogy mi magyarázza ezt a hosszú tétlenséget, nehéz lenne már rekonstruálni. Hivatalos Pártközi Értekezletet sem tartottak ez alatt a négy nap alatt, talán a szovjet reakciókra vártak. A szovjetek nevében Georgij Makszimovics Puskin követ és főmegbízott

járt el, aki 1944 novembere óta volt jelen Debrecenben.¹⁴ Puskin december 26-án közölte, hogy megérkezett Moszkvába az INK fegyverszüneti kérelemről szóló jegyzéke. Érzékeltette, hogy a szovjet válasz pozitív lesz, de szükség van az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia egyetértésére is, hogy a fegyverszüneti tárgyalások megkezdődhesenek. Az amerikai fél december 29-én, Nagy-Britannia csak 1945. január 2-án nyilvánította ki hajlandóságát a fegyverszünet megkötésére.¹⁵ Ez egyben azt is jelentette, hogy e két nagyhatalom kormánya is *de facto* elismerte azt Magyarországot legitim képviselőjének.

Annál is furcsább a késlekedés, mert így a Németországnak küldendő hadüzenet is vártott magára, amit pedig Puskin december 26-án nyomatékosan sürgetett. Erre a fronton kialakult helyzet miatt volt szükség. Az INK második ülésén a kezdeményező már Balogh István miniszterelnökségi államtitkár volt, ő terjesztette elő a napirendet, ismertette a különböző dokumentumokat, előterjesztéseket. Ezek közül kiemelkedtek a pénzügyi kérdések, a rendőrség megszervezésének és felfegyverzésének kérdései, különös tekintettel a politikai rendészetre. Nagy Imre felvetette egy, szovjet kormánytól kérendő 20–25 millió pengős kölcsön lehetőségét. Erről nem foglaltak állást, Vásáry István pénzügyminiszter az infláció elszabadulásától tartva egyelőre nem lelkesedett az ilyen „megoldásokért”. Később az INK mégis rákényszerült a szovjet

¹³ Mivel nehéz volt elkészíttetni a rengeteg pecsétet, a gumibélyegzőkből a „kir.” rövidítést egyszerűen bicskával vagdoszták le.

¹⁴ Puskin egészen 1949-ig volt a Szovjetunió nagykövete hazánkban, így végső soron az ő folyamatos felügyelete alatt történt meg az ország szovjetizálása. Tevékenysége még nem eléggé feldolgozott, így az sem, hogy a hierarchiában hol helyezkedett el Vorosilov, Szviridov és Rákosi között. A vizsgált rövid időszakban valószínűleg még a katonai vezetők szava volt döntő. Hivatalos követi megbízólevelét 1945. november 2-án nyújtotta át a Nemzeti Főtanácsnak, de a szovjet-magyar diplomáciai kapcsolat helyreállításáról Vorosilov, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke tájékoztatta a magyar felet.

¹⁵ Dálnoki Miklós Béla kormányának... I. i. m. 1997, 99.

kölcsönre, amelynek súlyos gazdasági és politikai következményei is voltak. Februárban már százmillió pengő kölcsönt vett át a kormány, ami a száguldó infláció miatt hamarosan semmit nem ért, és hozzájárult a magyar pénzpiac teljes szétzilálásához, ezzel együtt pedig komoly társadalmi megrázkódást is okozott. (A középosztály tulajdonképpen egzisztenciális értelemben vett felszámolása zajlott le ezzel.)

Balogh István tájékoztatta a kormányt a Puskin követel folytatott tárgyalásokról, illetve a Németországnak küldendő hadüzenet deklarálásáról. Ez utóbbi egy *Kiáltvány*ban szerepelt, amelynek lényege az volt, hogy Németország 1944. március 19-én megszállta Magyarországot, s így megszűnt az ország függetlensége és szuverenitása. A kiáltvány tartalmazta azt is, hogy a magyar nép mindvégig elítélte a háborút, amelybe a Bárdossy-kormány kizárólag német igényeket kiszolgálva sodorta az országot. A németek felelősségeként rögzítették, hogy 1944. október 15-én puccsot hajtottak végre, hatalomra juttatva a nyilasokat és Szálasi Ferencet. Mindezek alapján az Ideiglenes Nemzetgyűlés felhatalmazásával a kormány „semmisnek nyilvánítja a Németországgal kötött szerződéseket, megszakít vele mindennemű kapcsolatot és ezennel hadat üzen Németországnak”. A *Kiáltvány* szerzői azt is fontosnak tartották közölni, hogy a harcot Németország teljes megsemmisítéséig folytatják, ugyanakkor

azt is, hogy Magyarország fegyverszünetet kért a szövetségesektől.¹⁶

Nem kétséges, hogy ezt a lépést meg kellett tenni, de ez nem változtat azon a tényen, hogy Magyarország a lehető legabszurdabb és legtragikusabb helyzetbe került azzal, hogy egyik kormánya (Szálasi-féle) háborúban állt a Szovjetunióval, az USA-val, Nagy-Britanniával (1944 szeptemberében Románia is hadat üzent) és még számos állammal, a másik (INK) pedig immár Németországgal is. A háborút nem kormányok, hanem országok vívják egymással szemben. A háborúba valóban a Bárdossy László vezette kormány vitte bele az országot, egyetértésben az államfővel és az országgyűléssel. A háborút valóban a Szálasi Ferenc „nemzetvezető” nevével fémjelzett kormány folytatta 1944 decemberében és 1945 első hónapjaiban is. A következőkben ugyanakkor az ezekkel szembeforduló, a szövetségesek politikai és katonai céljaival azonosuló INK által vezetett országnak is osztoznia kellett. Ez adta e kormány helyzetének feloldhatatlan ellentmondásosságát, tragikumát. A felelősséget nekik és az egész országnak viselnie kellett. Ebben a felelősségben kizárólag azok nem osztoztak, akik – leginkább a kommunisták – mindvégig a két világháború közötti rendszeren kívülre helyezték magukat, és leginkább külföldről – túlnyomó többségük Moszkvából – próbáltak hatást kifejteni. A kommunisták a világháború lezárása után ezzel a helyzettel (vissza)éltek,

mindaddig, míg az összes ellenfelüket el nem tüntették az útból.

Bár az abszurd helyzet egy hatalmas világpolitikai, világháborús dráma következménye volt, kétségkívül a magyar politikai és katonai elit kudarcát is jelentette. Sajnos az INK sem tudott olyan érdemeket szerezni, amelyek feledtették volna a Szálasi-kormány és elődeinek téves és bűnös politikáját. Ebben az is szerepet játszott, hogy a hadüzenet Németországnak sokkal inkább csak szimbolikus lépés maradt, számottevő magyar haderőt nem sikerült mögé állítani, mint ahogy ez – Németország egykori szövetségesei közül – sikerült Romániának, Bulgáriának és Finnországnak.¹⁷

Balogh páter tájékoztatta a kormányt arról is, hogy a megbeszélések szerint a magyar fegyverszüneti delegáció tagja lesz Gyöngyösi János külügyminiszter, Vörös János honvédelmi miniszter és ő maga is.¹⁸ A fegyverszünet aláírásáig a kormány leginkább az országban tapasztalható vagyonbiztonság helyreállításával, a közigazgatás megszervezésével, a közalkalmazottak igazolásával, a közellátás biztosításával, a mezőgazdasági termelés és felvásárlás megszervezésével, a bérek fizetésével és egyre inkább az infláció megfékezésével volt elfoglalva. Mindezek biztosításához természetesen szükség volt – szükség lett volna – a szovjet megszállók együttműködésére, adott esetben segítségére. Ilyen értelemben Miklós Béla miniszterelnök többször igyekezett

¹⁶ Az Ideiglenes Magyar Kormány kiáltványa a magyar néphez. (1944. 12. 28.). In: *Uo.* 101–102.

¹⁷ A felállított magyar katonai alakulatok csak április 13-án és április 23-án indultak el nyugatra és a frontra nem is kerültek, úgynevezett „front mögötti feladatokat” láttak el.

¹⁸ A delegációhoz csatlakozott Tarnay István diplomata, Kiss István százados, valamint irodaszemélyzetként Mátyás Florence és Szánthó Katalin. Az iratok szerint Moszkvába utazott Gyöngyösi Jánosné is. Mátyás később a Katonapolitikai Osztály (KATPOL) ügynökeként tevékenykedett, valószínű, hogy már itt is „feladatot” látott el. 1950 és 1955 között ő is börtönben volt.

megszerezni a szovjet katonai hatóságok segítségét, leginkább Ivan Szuszajkov vezérezredesen¹⁹ keresztül – talán úgy érezte, hogy katona a katonával többre jut, mint a politikusokkal. A miniszterelnök azt kérte, hadd gyűjtsék össze a gazdától a megmaradt terményeket, s a készletet mentesítsék a Vörös Hadsereg igénybevételétől, ellenkező esetben éhínség fenyeget, és Budapest eleste után a helyzet egészen válságosra fordulhat. A szállítás gyorsítására szállítóeszközöket és üzemanyagot is igényelt.²⁰ A kormány a megszállók részéről kevés megértésre számíthatott, de voltak közös érdekek is, így például a vasút és a hidak, illetve a már ekkor kizárólag a szovjet igényekre dolgozó vállalatok helyreállítása. A kormány január 18–19-i ülésén mindenestre rögzítették, hogy a Vörös Hadsereg a megismételt kérésüket nem teljesíti.

A közalkalmazottak igazolása,²¹ miképpen a népbíróságok felállítása is már tisztán politikai természetű ügy volt. A kormány kijelentette, hogy felhatalmazva érzi magát „az ország minden ügyének vitelére, még ha közjogi rendezést súrolnais”. Ezzel eldőlt, hogy a politikai számonkérést nem a Nemzetgyűlés által alkotott törvény, hanem a kormány rendelete alapján kezdi meg.²² Ezzel párhuzamosan

megkezdődött az államrendőrség újjászervezése is. A rendőrség kettős feladatot kellett, hogy ellásson: a demokratikus államrend védelmét, valamint a közbiztonság helyreállítását és fenntartását. Felmerült a háborús bűnökkel vádolt személyek összeírása és letartóztatása, ehhez azonban még hiányoztak a feltételek.²³

A fegyverszünet aláírását megelőző napokon, 1945. január 18–19-én tartott minisztertanács már leginkább a gazdasági nehézségekről szólt. Mai szemmel elképzelhetetlen nehézségek jellemezték a helyzetet. Buda ostroma még javában tartott, de Pest ellátása élelmiszerrel és minden mással már a kormány feladata volt. Adóbevételek lényegében nem voltak, a korábbi két legnagyobb bevételi forrás, a dohány és szesz forgalmazásából beszedett jövedék alig volt számottevő. Két lehetőség maradt: a „pénzszaporítás” – ami további inflációhoz vezet –, illetve a kölcsönfelvétel. Mivel ez utóbbi forrásai is elapadtak, az előbbi mellett döntöttek, de a nagy mennyiségű bankjegy kinyomtatását sem tudták biztosítani. A Szovjetunióhoz fordultak, azzal a kéréssel, hogy nyomtasson ki 6–7 milliárd pengőnyi bankjegyet. Természetesen ehhez új címletű bankjegyekre is szükség volt, megjelent az

ezerpengős, majd nemsokára az ismert hatalmas címletek. Mindez Magyarország teljes kiszolgáltatottságához vezetett a Szovjetunió irányába, amit aztán gazdasági egyezményekben is rögzítettek,²⁴ s ami végső soron elvezetett az ország hosszútávú politikai alávetéséhez is.

A fegyverszünet aláírásának előestéjén a kommunista Nagy Imre és Gábor József már nem is szorgalmazta a nyolc hadosztály felállítását, mindössze egy hadosztály létrehozását sürgették. A kormány ki is adott egy toborzási felhívást, Miklós Béla vezérezredesként és miniszterelnökként külön felszólítással élt a még a Vörös Hadsereg ellen harcoló katonák átállása érdekében – kevés sikerrel. A sikertelenség oka volt az is, hogy a szovjet megszállók egyáltalán nem garantálták az átállók biztonságát, és valójában már nem is nagyon tartottak igényt a magyar katonai alakulatokra. Ekkorra kiderült, hogy a szovjetekre további súlyos harcok várnak (Buda még három hétig ellenállt), a szovjet vezetés pedig a magyarokat szívesebben látta a GUPVI táborokban, illetve kényszermunkán.

A fegyverszüneti²⁵ delegáció hazaérkezéséig, illetve a teljes és hiteles dokumentum megismeréséig a kormány továbbra is

¹⁹ Szuszajkov, Ivan Zaharovics (1903–1962) szovjet vezérezredes, 1943 októbere és 1945 márciusa között a 2. Ukrán Front haditanácsának tagja. A fegyverszünet megkötéséig az ideiglenes kormány és a Vörös Hadsereg közötti kapcsolattartást látta el. Bővebben lásd: *Dálnoki Miklós Béla kormányának... I. i. m.* 1997, 83.

²⁰ Miklós Béla levele Szuszajkov vezérezredesnek. (1945. 01. 09.). In: *Uo.* 110–112.

²¹ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete a közigazgatás ideiglenes rendezéséről. (14/1945. M. E.) (Debrecen, 1945. 01. 04.). Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete a közalkalmazottak igazolásáról. (15/1945. M. E.) (Debrecen, 1945. 01. 04.). *Magyar Közlöny*, 1945. 01. 04. 2–4.

²² Jogilag az INK vonatkozó rendeletét 1945 szeptemberében az Ideiglenes Nemzetgyűlés törvényerőre emelte. Lásd: Az ideiglenes nemzeti kormány rendelete a népbíráskodásról. (81/1945. M. E.) (Debrecen, 1945. 01. 25.). *Magyar Közlöny*, 1945. 02. 05. 4.; 1945. évi VII. törvény a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeletek törvényerőre emeléséről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94500007.tv> (Utolsó letöltés: 2024. 09. 21.).

²³ Erdei Ferenc belügyminiszter elutasítására már Debrecenben szerveződött a rendőrség Politikai Rendészeti Osztálya, Tömpe András (MKP) vezetésével. Budapest eleste után azonban a kezdeményezés kikerült Erdei kezéből és az MKP Politikai Bizottsága által megbízott Péter Gábor kezébe került.

²⁴ Ezek közül kiemelkedik a szovjet–magyar gazdasági egyezmény (1945. augusztus 27.), illetve a Jótéteti Egyezmény (1945. június 15.).

²⁵ A fegyverszünetet és annak hatásait most nem tisztünk vizsgálni.

a gazdasági nehézségek kezelésével volt elfoglalva. Megjelentek azonban már olyan témák is, mint magyar férfiak deportálása Zemplén és Bereg vármegyéiből, valamint magyar lakosság Szovjetunióba szállítása Észak-Erdélyből. Ezek tovább nehezítették az INK erőfeszítéseit a „felszabadítók” iránti bizalom megteremtésére.

Az INK korai működéséről megállapítható, hogy szinte lehetetlenre vállalkozott, amikor azt a célt tűzte ki, hogy Magyarországot a lehető legkisebb áldozat árán kivezesse a háborúból és „átállítsa” a győztes szövetségesek oldalára. A legfontosabb célt sikerült elérni: fegyverszünetet kötni a Szovjetunióval és két angol-szász szövetségesével, bár valójában a kormány a fegyverszünet tartalmára szinte semmilyen befolyással nem bírt, hiszen a Szovjetuniónak azt a minimális igényét sem tudta kiszolgálni, hogy a magyar katonai ellenállást beszüntesse és ténylegesen, katonai erővel szembe forduljon Németországgal. Budapest ostroma csak 1945. február 13-án fejeződött be. Az ország területén – a Dunántúlon – még április közepéig súlyos harcok dúltak, amelyből a magyar honvédség alakulatai is kivették a részüket, nem beszélve arról, hogy létezett egy kormány és egy parlament is, amely a „végsőkéig kitartott”. Ennek politikai ellensúlyozására az INK nem bizonyult elegendőnek. Nem tudta megakadályozni az ország szovjet kirablását és polgárainak elhurcolását sem. Egyszerűen semmilyen adu nem volt a kezében, semmilyen eszköz nem állt a rendelkezésére. Miklós Béla kérései és

halvány tiltakozásai leperegtek a szovjet katonai vezetőkről. Nem tudta kihasználni a kormány a Németországnak elküldött hadüzenetet sem, főként mert képtelen volt jelentős katonai erőt felmutatni. Az ország szuverenitása természetesen nem állt helyre.

Az INK több nagy jelentőségű rendeletet alkotott, amelyeket 1945 szeptemberében az Ideiglenes Nemzetgyűlés törvényerőre is emelt. Ezek közül egy pozitív értelműt emeljünk ki: a választójogi rendeletet/törvényt.²⁶ Ennek alapján kvázi szabad választásokat tarthattak 1945. november 4-én, amely azt a reményt táplálta, hogy Magyarország idővel – a békeszerződés életbeléptével – helyreállíthatja szuverenitását, megszabadulhat a megszállóktól és felesleges korlátoktól mentes demokratikus állammá válhat. Mint utóbb kiderült, ez is csak illúzió volt, de erről azok nem tehettek, akik életüket e nemes célra tették fel, sok esetben szabadságukat is feláldozva érte. Néhányan közülük ott ültek már az INK-ban, később a nemzetgyűlésben, a demokratikus pártok soraiban. Igaz, ott ültek néhányan azok is, akik a demokráciakísérlet későbbi elgáncsolásában, mindenekelőtt a kommunista párt színeiben vettek részt.

S hogy a tanulmány elején feltett kérdésre is válaszoljunk: sorsfordító esemény volt-e a magyar történelemben az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Nemzeti Kormány létrejötte? A válasz: sajnos nem. Az INK és az Ideiglenes Kormány – ahogy a később már nem ideiglenes jelleggel létrejött nemzetgyűlés

és kormányok – nem tudta biztosítani Magyarország demokratikus fejlődését és szuverenitásának visszaszerzését. Hatalmas és fontos küzdelem zajlott a demokráciáért, szabadságért 1945 és 1948 között, de ez a szabadságharc is elbukott. Ennek alapvető oka – s így a valódi sorsfordító esemény – Magyarország szovjet megszállása volt, amely lehetővé tette az ország szovjetizálását, a kommunista diktatúra létrejöttét. A szovjet megszállást nem lehet egy dátumhoz kötni, talán felesleges is ezen vitatkozni. Sokkal fontosabb lenne megbecsülni azt a történelmi fordulatot, amely helyreállította a magyar szuverenitást, valamint lehetővé tette – immáron egy emberöltő óta – a demokratikus fejlődést Magyarországon. Van ennek napja: június utolsó szombatja, illetve emléknapja: június 19-e, az utolsó szovjet katona távozása. Hogy ezek a napok miért nem váltak valódi sarokkövévé a nemzeti emlékezetünknek, annak sok oka van. Erőltetni természetesen nem lehet az ünneplést, de nagy a baj akkor, ha a társadalom megelégedik azokról a körülményekről és szándékokról, amelyek hosszú évtizedekre ellehetetlenítették a szabad, organikus fejlődést, és azokról az erőfeszítésekről, amelyeknek köszönhetően mégis a magunk akarata szerint alakíthatjuk a jövőnket.

²⁶ 1945. évi VIII. törvénycikk a nemzetgyűlési választásokról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (Utolsó letöltés: 2024. 09. 24.).

Vizi László Tamás

Erdély és a magyar–román határ kérdése 1944–1945-ben

1. A SZÖVETSÉGES NAGYHATALMAK HÁBORÚ ALATTI ELKÉPZELÉSEI ERDÉLYRŐL ÉS A HÁBORÚ UTÁNI MAGYAR–ROMÁN HATÁRRÓL

1.1. Az amerikai álláspont¹

Az 1941 decemberében életre hívott és Cordell Hull² amerikai külügyminiszter által vezetett amerikai béke-előkészítő bizottság³ a Kárpát-medence politikai viszonyainak stabilizálását akkor látta megvalósíthatónak, ha a térségben sikerül olyan állapotokat teremteni, amely a nemzeti-nemzetiségi ellentéteket minimalizálja. Az amerikai béke-előkészítő bizottság ennek megfelelően Magyarország északi, északkeleti, keleti és déli határai mentén javasolt határmódosítást, a nyugati, Ausztriával határos területeken nem. A javasolt korrekciók azonban sehol sem érték el az 1938 és 1941 közötti területmódosítások során meghúzott határvonalakat.

Az amerikai béke-előkészítő bizottság számára – bár minden bizonnyal rendelkezésükre álltak az 1910-es, a történelmi Magyarországra vonatkozó népszámlálási adatok – az etnikai összetétel vizsgálata során az utódállamok által az 1930-as években készített népszámlálási adatok voltak mérvadóak. A Magyarországhoz visszacsatolásra javasolt területek közül csak a Felvidék és a Kárpátalja vonatkozásában érte el és haladta meg az anyaországhoz visszacsatolandó lakosságon belül a magyarság számaránya az ötven százalékot. A Délvidék esetében ez az arányszám közelített az ötven százalékhoz, míg Erdély vonatkozásában a visszatérő magyarság aránya alig haladta meg a visszacsatolandó lakosság egyharmadát. A béke-előkészítő bizottság térképvázlatokat is készített a javasolt határmódosításokhoz.⁴ Ezeken teljesen világosan látszik, hogy a kevert lakosságú területeken – különösen a magyar–román és a magyar–szerb relációban – olyan határvonal, amely az etnikai elveket legalább

megközelítően figyelembe tudná venni, nem húzható. Miután maguk az amerikai szakértők is szembesültek azzal a problémával, hogy a lakosságcsere mint megoldási javaslat magyar–román viszonylatban, Erdély és a Székelyföld vonatkozásában nem kínál megnyugtató megoldásokat, ezért az önálló, független erdélyi állam gondolatát mint lehetséges megoldási alternatívát is felvetették.⁵

A béke-előkészítő bizottság szakértői elemzéseit és javaslatait azonban az Egyesült Államok Külügyminisztériuma által 1944. szeptember 1-jén elfogadott, és a Magyarországgal szembeni politikai alapelveket tartalmazó dokumentum csak részben vette figyelembe. A magyar–román határral kapcsolatban a következőket rögzítette: „Támogatnunk kell a magyar–román határ etnikai alapon történő kiigazítását Erdélyben, amely során egy keskeny, Aradtól Szatmárhízhúzó sáv kerülne Magyarországhoz. A Magyarország és Románia által vitatott területet az Egyesült

¹ Az Amerikai Egyesült Államoknak a második világháború alatti Magyarországgal kapcsolatos nagyhatalmi nézőpontját részletesen elemzi Borhi László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Budapest, Osiris Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015. 33–76.; Peterecz Zoltán: *Royall Tyler és a Horthy-korszak krízisei. Pénzügyi, gazdasági, politikai és diplomáciai kérdések egy amerikai szemén keresztül*. Budapest, Gondolat, 2022.

² Hull, Cordell (1851–1955) az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztere (1933–1944). A külügyminiszterek 1943-as moszkvai konferenciáján az ő kezdeményezésére döntöttek a szövetségesek arról, hogy egy létrehozandó nemzetközi világszervezetben a háború után is folytatják együttműködésüket. Roosevelttől ezért Hullt az „ENSZ atyjának” nevezte. Az ENSZ alapításához való hozzájárulásáért 1945-ben béke Nobel-díjjal tüntették ki. Az 1944-es elnökválasztás után lemondott, és megírta emlékiratait. *The Memoirs of Cordell Hull*. 1–2. New York, The Macmillan Company, 1948. Az 1941–1944 közötti időszak eseményeit a második kötet tárgyalja.

³ Advisory Committee on Post-War Foreign Policy (Háború utáni Külpolitika Tanácsadó Bizottsága) összetételéről lásd Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, Osiris, 2006. 50.

⁴ Az amerikai béke-előkészítő bizottság által készített alternatív javaslatokat tartalmazó, a területre és a népességre vonatkozó százalékos arányokat is feltüntető térképvázlatokat közli Uo. 52–53.

⁵ Uo. 54–55.

Nemzetek ellenőrzése alá kell helyezni az ezt követő rendezésig.⁶ A magyar-román határ kapcsán a javaslat két fontos elemet tartalmazott. Egyrészt egy etnikai alapon történő határkiigazítást nevesített, amikor az Aradtól Szatmárig húzódó területsáv Magyarországhoz történő csatolását javasolta. Másrészt azonban a két fél közötti többi vitatott terület ügyében nem kínált alternatív megoldásokat, hanem annak eldöntését a békekonferencia hatáskörébe utalta, s az általános rendezésre halasztotta volna.⁷ Újszerű elem viszont az, hogy a békekonferencia döntéséig e területet az Egyesült Nemzetek ellenőrzése alá javasolta helyezni. Érdemes megemlíteni továbbá, hogy a dokumentum nem tett említést a második bécsi döntésről, s nem szólt arról sem, hogy az 1940-ben Magyarországhoz csatolt területeket vagy azok egy részét vissza kell-e adni Romániának. Ennek eldöntését az amerikai fél nyitva hagyta, illetve a háború utáni rendezés feladatává tette. Hiába próbálta tehát meggyőzni a magyar fél az amerikai diplomáciát és politikát arról, hogy a Szovjetunióval szemben szüksége van egy erős, Erdélyt is magában foglaló Magyarországra, az amerikaiak minden Erdélyre vonatkozó kötelezettségvállalástól következetesen elzárkóztak. Csupán a lehetséges magyar átállás meggyorsítása kapcsán tettek utalást arra, hogy az átállás sikere esetén Magyarország kedvező feltételekre számíthat,

s kilátásba helyezték Erdély megszerzését.⁸

Magyarország háború utáni jövőjével kapcsolatban az Egyesült Államok hírszerzési szolgálata, az Office of Strategic Services (OSS) is készített tervet. Az 1944. október 23-i keltezésű dokumentum kiinduló tétele szerint ahhoz, hogy az Egyesült Államok érdeke szerinti demokratikus berendezkedésű Magyarország jöjjön létre a háború után, a jövőbeni magyar revíziós és irredenta politika mozgásterét minimálisra szükséges szűkíteni. Ezt azonban csak úgy lehet elérni, ha a magyar-román határt 50–80 km-rel keletebbre húzzák meg, ezzel elérve a történeti Erdély nyugati határát, a Királyhágó vonalát. Így ugyan még nem jönne létre etnikai határ Magyarország és Románia között, de a memorandum szerzői ezt a problémát azzal a képtelen megoldással hidalták volna át, hogy a Romániánál maradó magyar lakosságot – ideértve a székelységet is – az újonnan meghúzott határtól nyugatra telepítenék át, míg a Magyarországhoz kerülő románokat a magyarok által elhagyott területekre költöztetnék.⁹

1.2. A brit tervek és elképzelések

A brit kormánykörök már 1938-ban döntést hoztak arról, hogy az első világháború utáni békeszerződés hibáit elkerülendő, felállítanak egy szakértőkből álló speciális kutatócsoportot, amelynek feladatául a jövőbeli európai rendezés tudományos előkészítését

szánták. Vezetésére Arnold J. Toynbee történész professzort kérték fel. Toynbee, aki leginkább az 1934 és 1961 között megjelent *A Study of History (Történelmi tanulmányok)* című 12 kötetes egyetemes civilizációtörténeti munkájával vált méltán híressé, már jóval a háború előtt tudományos igazgatója volt a Királyi Külügyi Intézetnek (Royal Institute of International Affairs). Ez a közkedvelt nevén csak *Chatham House*-nak nevezett független, tudományos szervezet 1920-ban alakult és hamarosan a brit külügyminisztérium egyik legbefolyásosabb tanácsadó háttérintézményévé vált.¹⁰

A Toynbee vezette speciális kutatócsoport Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat (Foreign Research and Press Service, FRPS) néven 1939-ben kezdte meg a munkáját Oxfordban. Legfőbb feladata közé tartozott, hogy a Külügyminisztérium Hírszerző és Elemző Osztályának (Political Intelligence Department, PID) információkat szolgáltatson sajtófigyelés, beszámolók, elemzések és memorandumok készítése útján. A Toynbee által vezetett béke-előkészítő bizottságba olyan jeles szakembereket vett maga mellé, mint például a magyar ügyek kiváló szakértőjét, a mellesleg magyarul is beszélő és a magyarokkal rokonszenvező Carlile A. Macartney történész-professzort, aki 1940 elején már mint az FRPS munkatársa utazott Magyarországra. De tagja volt a kutatócsoportnak a trianoni

⁶ Romsics Ignác: *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Amerikai Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai. 1942–1944.* Gödöllő, Typovent, 1992. 243.; *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. I.* Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2000. 365.

⁷ Ezt az álláspontot képviselte az amerikai fél a Románia számára a román kiugrást hónapokkal megelőzően készített szovjet fegyverszüneti tervezet 1944. áprilisi egyeztetése során is. Borhi *i. m.* 2015, 67–68.

⁸ *Uo.* 39., 62., 68.

⁹ Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945.* Budapest, Kossuth, 1988. 430.

¹⁰ Beretzky Ágnes: *Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel (1905–1945).* Budapest, Akadémiai, 2005. 62., 108.; Romsics *i. m.* 2006. 57.

határok fenntartása, illetve viszszaállítása mellett már-már megszállottan küzdő Robert William Seton-Watson¹¹ is, aki a bizottság délkelet-európai osztályát vezette.¹²

1943-ban a Külügyi Kutató- és Sajtószolgálatot átszervezték és betagolták a Külügyminisztérium Hírszerző és Elemző Osztályába. Az új szervezet, melyet továbbra is Toynbee irányított, s szakértőként Macartney is a munkatársai közé tartozott, a Külügyminisztérium Kutatási Osztálya név alatt (Foreign Office Research Department, FORD) a háború végéig folytatta elemző és tanácsadó tevékenységét.¹³ A béke-előkészítő bizottság szakértői a nemzeti, etnikai konfliktusok Kárpát-medencei kezelésére hasonló komplex megoldásokat javasoltak, mint amerikai kollégáik: az etnikai viszonyokhoz igazodó határmódosítást, lakosságcserét és/vagy kitelepítést, illetve kisebbségvédelmi intézkedéseket.

Erdély hovatarozásának vagy megosztásának a kérdése a brit szakértőket is komoly és nehéz dilemma elé állította. Ennek feloldására a következő javaslatok és elképzelések születtek:

Ha a köztes-európai térségben föderatív egységek alakulnának ki – amit egyébként a britek sokáig szorgalmaztak –, akkor Erdély önálló politikai tényezőként annak az egységnek lenne része, amelynek Magyarország és Románia is. A Romániával és Magyarországgal

együtt egy dunai konföderáció részét képező független Erdély gondolatát Macartney is támogatta. A problémát azonban az jelentette, hogy a föderációs tervek szerint Magyarország az északi, míg Románia a déli föderációhoz kapcsolódott volna. Ezért aztán nem zárták ki a szakértők annak a lehetőségét sem, hogy Erdély a tervezett északi és déli föderáció között, de egyik föderációhoz sem csatlakozva, olyan nyelvi-etnikai kantonokból álló, független államként szerveződjön meg, ahol az erdélyi alkotmányos hagyományokra épülő, széleskörű kulturális és területi autonómiát biztosítanak valamennyi ott élő nemzetiség számára. Macartney a független Erdélyt Brassó szabad városra és hat kantonra osztotta volna: Észak-nyugati magyar kantonra, Északi román kantonra, Déli román kantonra, Székely kantonra, Közép-Erdélyi vegyes kantonra és Dél-erdélyi vegyes kantonra. A Partium Macartney és a legtöbb brit szakértő véleménye szerint sem tartozott volna az Észak-nyugati magyar kantonhoz, mivel azt Magyarországhoz csatolandó területnek ítélték.

A szakértők komolyan foglalkoztak Erdély lehetséges megosztásával is. Ennek a gondolatnak a legfőbb vezérelve a kisebbségek számának minimalizálása vagy legalábbis kiegyenlítése volt. Az 1940-es második bécsi döntés által húzott határt azonban, mint lehetséges osztóvonalat elvetették. Helyette egy észak-dél irányú osztóvonalat javasoltak, amely

Erdély területének egyharmadát Magyarországnak, kétharmadát Romániának juttatta volna. Ezzel a megoldással kb. azonos számú kisebbség maradt volna mindkét állam területén, ami a szakértők szerint egyfajta etnikai egyensúlyi helyzetet teremtett volna.¹⁴

A brit béke-előkészítő bizottság által megfogalmazott szakértői javaslatok, amelyek Magyarország háborús szerepvállalása ellenére meglehetősen méltányosaknak voltak tekinthetők, egyáltalán nem, vagy csak kismértékben találkoztak a hivatalos brit külpolitika törekvéseivel. A brit külügyminisztérium Magyarországot ellenséges államnak,¹⁵ Csehszlovákiát és Jugoszláviát Nagy-Britannia szövetségesének tekintette. Ebből adódóan nem támogatta, sőt kifejezetten ellenezett minden olyan határmódosítási javaslatot, amely Csehszlovákia és Jugoszlávia ellenében az ellenséges Magyarország javára kerülne végrehajtásra.

Más volt a helyzet Romániával kapcsolatban, amelyet ugyanolyan ellenséges államnak tekintettek Londonban, mint Magyarországot. Ezért magyar-román relációban osztották a szakértők álláspontját, s a független Erdélyt éppen úgy elképzelhetőnek tartották, mint az osztóvonalal magyar és román részre elválasztott Erdélyt. Utóbbi esetben a széleskörű lakosságcserét sem zárták ki. Macartneynak sikerült elérnie, hogy a független, kantonális felosztású Erdély gondolatát a Foreign

¹¹ Beretzky Ágnes: R. W. Seton-Watson és a trianoni békeszerződés (1918–1920). *Valóság*, 2003/1, 78–87.; Jeszenszky Géza: A „vándorló Skót” és Magyarország. *História*, 1982/4–5, 26–28.

¹² Beretzky i. m. 2005. 108–109.; Romsics i. m. 2006. 57.

¹³ Beretzky i. m. 2005. 117.

¹⁴ Beretzky i. m. 2005. 120–121.; Romsics i. m. 2006. 59–61.

¹⁵ A Foreign Office-ban egyébként számos érdekcsoport versengett, s feszült egymásnak, melyek folyamatosan ki- és felhasználták Magyarországot saját céljaik eléréséhez. Példa erre Szent-Györgyi Albert esete, akit egyes, Budapesttel szimpatizáló csoportok tárgyalóképes szereplőnek tartottak, de mire Isztambulba ért, már csak egyfajta lehetséges hírszerzőként tekintettek rá. Nem mellesleg az amerikai külügy is megtiltotta törökországi diplomatáinak, hogy tárgyalásokba bocsátkozzanak az 1937-ben fiziológiai és orvostudományi Nobel-díjas magyar professzorral. Borhi i. m. 2015. 41.

Office Közép-Európa osztályának vezetője, Frank K. Roberts is támogassa.¹⁶

1944 tavaszán a román fegyverszüneti megállapodás tervezett moszkvai megbeszélésén Churchill elfogadta azt a szovjet álláspontot, mely szerint a Szovjetunió kész Romániával közös katonai akcióra „Németországgal és Magyarországgal szemben annak érdekében, hogy Románia visszakapja Erdélyt, vagy annak nagyobb részét” azzal a kitételrel, hogy az Erdélyre vonatkozó részt „a békerendezésnek kell megerősítenie”.¹⁷ A román kiugrást és fegyverszünetet követően a hivatalos brit álláspont annyiban módosult, hogy miközben London elfogadta a román fegyverszüneti egyezményben rögzített Erdélyre vonatkozó kitétet, amely szerint „Erdélyt (vagy annak nagyobb részét) vissza kell adni Romániának”, kifejtette azon álláspontját, hogy a nagyszámú magyar kisebbség miatt a trianoni békeszerződés némi módosítását a háború utáni békerendezés során kívánatosnak tartja. Egyúttal állást foglaltak amellett a már korábban kifejtett álláspontjuk mellett, hogy Magyarország 1938 és 1941 közötti területi gyarapodását érvényteleníteni kell,¹⁸ s a békeszerződés megkötéséig

átmeneti időre a trianoni határokat kell visszaállítani.¹⁹

1.3. A döntő akarat – a Kreml álláspontja

A háromszövetséges nagyhatalom közül a legkésőbbben a Szovjetunió hozta létre a maga béke-előkészítő bizottságát Molotov külügyi népbiztos irányításával 1942. január 28-án.²⁰ Ez azonban nem azt jelentette, hogy a béke-előkészítő bizottság megalakulását megelőzően a Szovjetunió meghatározó vezetői és diplomatái – természetesen elsősorban és szinte teljes kizárólagossággal –, Sztálin és Molotov ne nyilatkoztak volna meg különböző időpontokban és tárgyalási szituációkban a háború utáni Köztes-Európára vonatkozó elképzeléseikről. Megnyilatkozásaikat egyértelműen a Szovjetunió rövid- és/vagy hosszútávú hatalmi érdekviszonyai, pillanatnyi hadicéljai, expanziós törekvései, a háború utáni stratégiai törekvései motiválták, s beszédeikben számos esetben tetten érhetők a politikai megfontolásokból a másik fél tudatos félrevezetésére vagy éppen megnyerésére utaló tárgyalástechnikai elemek attól függően, hogy éppen mi volt a pillanatnyi szovjet érdek, illetve ki volt az aktuális tárgyalópartner.²¹ A szovjet diplomácia

érdekei elérése céljából a tudatos hangulatváltásoktól, éles kirohanásoktól, homlokegyenest más álláspont nyilvános képviselésétől és egyéb taktikai elemektől sem riadt vissza, sőt azokat rutinszerűen alkalmazta. Bármit is mondtak, bármit is nyilatkoztak a szovjet diplomaták és politikusok, a valóságban minden ideszálukkal arra törekedtek, hogy a Szovjetunió határaitól nyugatra lévő Köztes-Európát – ameddig az csak területileg lehetséges – a maguk befolyási övezetévé tegyék. Ennek pedig csak a szovjet Vörös Hadsereg előnyomulási sebessége szabott határt. Minden szovjet diplomáciai és katonai lépés ennek lett alárendelve.

Ezek után vizsgáljuk meg, hogyan viszonyult a Szovjetunió az 1938–1941 közötti határmódosításokhoz, s a háború utáni határookra vonatkozóan milyen tervei voltak. Tanulmányozva az ezzel kapcsolatos szovjet nyilatkozatokat és Moszkva ez irányú álláspontját, megállapíthatjuk, hogy a Magyarország javára 1938 és 1941 között végrehajtott területi változásokat a Szovjetunió nem ismerte el, és arra törekedett, hogy az 1938 előtti területi *status quo*, azaz a trianoni magyar államhatár kerüljön visszaállításra.²²

¹⁶ Beretzky i. m. 2005. 121.

¹⁷ Borhi i. m. 2015. 67–68.

¹⁸ Az első bécsi döntés érvénytelenítésének tárgyában Sir Alexander Cadogan, az Egyesült Királyság külügyekért felelős állandó helyettes államtitkára, a külügyminiszter állandó helyettese 1938 januártól 1946 februárig – nem mellesleg az 1941. augusztus 12-én Churchill és Roosevelttel által aláírt Atlanti Charta egyik szövegezője – már 1941. január 30-án „magánlevelében” tájékoztatta Barcza György londoni magyar követet s rajta keresztül a magyar Külügyminisztériumot, hogy „Öfelsége Kormányát nem lehet úgy tekinteni, mint amelyet bármire is kötelezik a Bécsi döntés előírásai [Kiemelés az eredetiben – V. L. T.]” Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C/80. Szent-Iványi Domokos (1898–1980) iratai. 3. doboz: Aktamásolatok. A levél angol eredetijét és magyar fordítását közli Nyári Gábor: *A Sándor-palotától a ravatalig*. Piliscsaba–Budapest, Kairosz, 2015. 190–198.

¹⁹ Juhász i. m. 1988. 429.

²⁰ A szovjet béke-előkészítő bizottság megalakulására és összetételére vonatkozóan lásd Romsics i. m. 2006. 68.; Fülöp Mihály – Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Budapest, Aula, 1998. 295.

²¹ Ezekre számos példát hoz Romsics i. m. 2006. 63–67.; Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Politikatörténeti Füzetek XXVII. Budapest, Napvilág, 2008. 310–311. (63. számú jelzet.)

²² A szovjet álláspont nem volt mindig ilyen határozott és kategorikus. 1940 nyarán, amikor a Szovjetunió ultimátumban szólította fel Romániát Besszarábia átadására, Vlagyimir Georgijevics Dekanozov (1898–1953) külügyi népbiztos-helyettes 1940. június 29-én Kristóffy József moszkvai magyar követ érdeklődésére azt válaszolta, hogy „magyar-román problémával nagyjából tisztában van; abból a megjegyzéséből, hogy Magyarország helyzete Erdéllyel szemben sok tekintetben azonos avval a helyzettel, amely részükről fennállott Besszarábia tekintetében, megérteni látszott, hogy területi követeléseinkről nem fogunk lemondani. Végül személyes véleményképpen azt felelte, hogy Oroszország e kérdésben nincsen érdekelve.” *Diplomáciai Iratok Magyarország Külpolitikájához 1936–1945*. 5. *Magyarország külpolitikája a nyugati hadjáratról a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941*. Összeállította Juhász Gyula. S. a. r.

A Szovjetunió Csehszlovákiát és Jugoszláviát baráti, szövetséges országoknak ismerte el és ebből adódóan úgy foglalt állást, hogy vissza kell kapniuk a Magyarország által tőlük megszerzett területeket. A Romániával, illetve Erdéllyel kapcsolatos szovjet álláspont már viszonylag korán kikristályosodott. Sztálin már 1941 decemberében úgy nyilatkozott Eden brit külügyminiszternek, hogy Romániának akarja adni Erdélyt,²³ s a későbbi szovjet béketervek ezt igazolták is. A ténszerűség érdekében meg kell jegyezni, hogy aktuálpolitikai szempontból felmerült szovjet részről az erdélyi önállóság gondolata is, de az is igaz, hogy mindez csak úgy, mint egy kevésbé valószínű alternatíva.²⁴

Az 1944. április 12-én Romániának a szövetségesek nevében átadott fegyverszüneti feltételekbe pedig már *taxatíve* belefoglalták, hogy a Szovjetunió támogatni fogja Romániát Észak-Erdély visszacszerzésében.²⁵ Románia tehát egy hivatalos dokumentumban egyértelmű ígéretet kapott Moszkvától és a szövetségesektől arra vonatkozóan, hogy a fegyverszüneti feltételek teljesítése esetén számíthat Észak-Erdély visszacsatolására. Románia azonban halogatta a háborúból való kiválást, s arra

csak négy hónap múlva, 1944. augusztus 23-án került sor.

Az 1944. júniusban készült Litvinov-féle előterjesztés Erdély vonatkozásában viszonylag egyértelműen foglalt állást. Világosan fogalmazott és elvetette Erdély Magyarországhoz történő csatolásának, de még az 1940-es területi megosztásnak a lehetőségét is. Ezzel szemben az előterjesztés a korábbi szovjet álláspontot rögzítette és Erdély egész területét Romániának kívánta juttatni.²⁶

Ugyanakkor Erdély kérdését a szovjet fél összekötötte Besszarábia és Észak-Bukovina ügyével oly módon, hogy Erdély Romániának történő visszaadását ahhoz a feltételhez kötötte, hogy Bukarest egyszer és mindenkorra mondjon le Besszarábiáról és Észak-Bukovináról. Ezt a lehetséges alkut az 1944. szeptember 12-én aláírt román fegyverszüneti megállapodásban úgy foglalták bele, hogy a paktum 4. pontja kimondta, hogy az „1940. június 28-i szovjet-román megállapodásban a Szocialista Szovjetköztársaságok Szövetsége és Románia között megvont államhatár visszaáll.”²⁷ Mindez pedig azt jelentette, hogy Románia elfogadta és tudomásul

vette Besszarábiának és Észak-Bukovinának a Szovjetunióhoz történő csatolását.²⁸ Cserébe viszont számíthatott a Szovjetunió támogatására Erdély vonatkozásában. Ez azonban csak részben valósult meg, mivel a román fegyverszüneti szerződésbe a szovjet fél minden próbálkozása ellenére sem sikerült belevenni a teljes Erdély Romániához történő csatolásának tényét. Ez ellen ugyanis a szövetségesek tiltakoztak, s ragaszkodtak ahhoz, hogy Erdély kérdése a békekonferencián dőljön majd el. Ezért aztán a román fegyverszüneti megállapodásba a már többször idézett azon formula került, hogy „Erdélyt (vagy annak nagyobb részét) vissza kell adni Romániának, feltéve, ha ezt a békerendezés megerősíti.”²⁹

A szovjet célkitűzés tehát egyértelmű volt: Besszarábia és Észak-Bukovina visszaszerzése úgy, hogy Románia azt tudomásul vegye, s egyúttal hosszú távra kötelezze el magát a Szovjetunió mellett. Mindezek érdekében támogatta a Szovjetunió a teljes Erdély Romániához történő csatolását, s cserébe a román támogatást és lojalitást várta. Ez a román támogatás és lojalitás pedig 1944. augusztus 23-án be is következett.

Juhász Gyula és Fejes Judit. Budapest, Akadémiai, 1982. (A továbbiakban: DIMK) 240–241. Vjacseszlav Mihajlovics Molotov külügyi népbiztos, amikor 1940. július 4-én fogadta a magyar követet, ennél is tovább ment. Csáky István külügyminiszter a megbeszélésről másnap tájékoztatta Sztójay Döme berlini követet: „Molotov csak tegnap jelentette ki Kristóffynak, hogy a szovjetnek Magyarországgal szemben semmi követelése nincs és hogy jó viszony kiépítésére törekszik. Magyar területi követeléseket megalapozottaknak tartja. [...] Kizárólag Nagyméltóságod személyes tudomására közlöm, hogy Molotov felkérte Kristóffy [hogy mondja meg] a szovjet magyar területi követeléseket esetleges békekonferencián jogilag támogatni fogja. Magyar-román konfliktus esetén szovjet abba nem avatkozik be.” Uo. 294–295. Nyári i. m. 2015. 33.; Gulyás László: *A Horthy-korszak külpolitikája 5. A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939–1940.* Máriabesnyő, Attraktor, 2018. 186–192.

²³ Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956.* Budapest, Corvina, 2005. 51. 72. számú jelzet.

²⁴ Uo.

²⁵ Joó i. m. 2008. 197.

²⁶ Romsics i. m. 2006. 69.

²⁷ *Orosz-román fegyverszüneti egyezmény, Groza Péter és Sztálin marsall táviratváltása, orosz-magyar fegyverszüneti egyezmény.* Kolozsvár, A Józsa Béla Athenaeum Kiadása, 1945. 4.

²⁸ Besszarábiát és Észak-Bukovinát 1940. június 28-án az alábbi körülmények között csatolták a Szovjetunióhoz: június 26-án Molotov külügyi népbiztos jegyzéket nyújtott át a moszkvai román követnek, amelyben a Szovjetunió követelte Romániától, hogy 24 órán belül adja át az 1920-ban megszerzett Besszarábiát, valamint Észak-Bukovinát. Az ultimátum tartalmazta, hogy elutasítása esetén a szóban forgó területeket a szovjet hadsereg katonai erővel fogja birtokba venni. A román fél, miután nem számíthatott Németország támogatására, lemondott az ellenállásról, és június 28-án elfogadta a szovjet követelést. Ugyanezen a napon a szovjet csapatok átlépték a határt, s négy napon belül birtokba vették és a Szovjetunióhoz csatolták a kb. 50 ezer km²-nyi területet.

²⁹ *Orosz-román fegyverszüneti egyezmény... i. m.* 1945. 4.

2. MAGYARORSZÁG KATONAI ÉS POLITIKAI HELYZETE 1944. AUGUSZTUS–SEPTEMBERBEN

A Vörös Hadsereg kijelölt erőinek (2. és 3. Ukrán Front csapatai) 1944. augusztus 20-án Iasi-Kisinyov térségében kibontakozó támadó hadművelete és annak gyors katonai sikerei, melynek eredményeképpen a szovjet csapatok áttörték a német-román védelem harcászati mélységét, alapvetően megváltoztatta Délkelet-Európa katonai és politikai viszonyait. I. Mihály román király 1944. augusztus 23-án letartóztatta Ion Antonescu marsallt, Románia diktátorát, majd Manfred Freiherr von Killington, a még Bukarestben tartózkodó volt német követet tájékoztatta Románia átállásáról.³⁰ Esti rádiónyilatkozatában pedig nemcsak az átállás politikai tényét és a németbarát kormány eltávolítását jelentette be, hanem azt is jelezte, hogy fegyverszünetet kért a szövetségesektől, s egyúttal felszólította a román hadsereget az átállásra és Észak-Erdély visszafoglalására.³¹

Miután a német Dél-Ukrajna Hadseregcsoporthoz nem sikerült lefékeznie és megállítania a Vörös Hadsereg déli irányú előretörését, rövid időn belül az is világossá vált, hogy a németek

számára elveszett Havasalföld és egész Románia. Mindez pedig nyilvánvalóvá tette, hogy a szovjet Vörös Hadsereg alakulatai heteken belül elérik és átlépik a magyar határt.³² A magyar katonai és politikai vezetésnek 1944. augusztus 23. után tehát le kellett számolnia azzal az illúzióval, hogy a magyar-német erők a Kárpátokban hosszabb ideig képesek lesznek feltartóztatni a szovjet haderőt, s ezáltal Magyarország elkerülheti, vagy legalább is késleltetheti, hogy háborús hadszíntérre váljon.³³

Horthy Miklós kormányzónak haladéktalanul cselekednie kellett. Menesztette Sztójay Dömét és kormányát, s helyette a hozzá lojális Lakatos Géza vezérére nevezte ki miniszterelnöknek.³⁴ Az 1944. augusztus 29-én hivatalba lépő Lakatos-kormány előtt nem kisebb feladat állt, mint a háborúból való kilépés előkészítése. Ennek egyik, diplomáciailag elengedhetetlen feltétele volt a szövetségesekkel való kapcsolatok felvétele és velük a fegyverszüneti megállapodás megkötése. A magyar politikai vezetés azonban még ebben a viszonylag egyértelműnek látszó katonapolitikai helyzetben sem a Szovjetunió irányába tett lépéseket, hanem egészen szeptember közepéig a nyugati

szövetségesekkel próbált tárgyalásokat kezdeményezni és támogatással a háborúból kiugrani, egyúttal pedig fegyverszüneti megállapodást kötni velük.³⁵ Ezzel viszont a magyar fél jó néhány hetes késésbe került, ami a Romániával szembeni amúgy is meglévő magyar lépéshátrányt csak növelte, miközben kézzelfogható eredményt nem sikerült elérni. London jelezte Budapest felé, hogy Magyarország csak a három szövetséges államnak adhatja meg magát, és csak a feltétel nélküli megadásról lehet szó. Utóbbival kapcsolatban jegyezzük meg, hogy a feltétel nélküli megadás 1944 májusában még nem szerepelt a szövetségesek kitételei között. A helyzet azonban 1944 kora őszére jelentősen megváltozott, s ekkor már csak ennek a feltételnek az elfogadásával lehetett a fegyverszünetről tárgyalni.³⁶

3. ERDÉLY ÉS A MAGYAR-ROMÁN HATÁR KÉRDÉSE ÉS A MOSZKVÁBAN 1944. OKTÓBER 11-ÉN MEGKÖTÖTT ELŐZETES FEGYVERSZÜNETI MEGÁLLAPODÁS

A magyar politikai elitnek 1944. szeptember közepén végérvényesen szembe kellett néznie a ténnyel, hogy a fegyverszüneti tárgyalásokat nem

³⁰ Killington, akit 1944 júliusában Carl August Clodius váltott a követi tisztségben, annyira váratlanul érte a kialakult helyzet, hogy el sem tudott menekülni, és 1944. szeptember 2-án inkább öngyilkos lett.

³¹ Ravasz István: *Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a 20. századi világháborúban, 1914–1945*. Budapest, Püldo, 2003. 142.; Ravasz István: *Erdély ismét hadszíntér 1944*. Budapest, Peti Real Könyvkiadó, 2002. 9–35.

³² A Vörös Hadsereg Magyarország 1941-es közigazgatási határát 1944. augusztus végén az Új-völgyében, valamint az Ojtozi-szorosnál lépte át. Szeptember 20-án pedig megközelítették a trianoni határokat, amit szeptember 23-án már bizonyíthatóan át is léptek.

³³ A Keleti-Kárpátokban kialakított magyar védelmi rendszerre, az úgynevezett Árpád-vonalra vonatkozóan lásd Szabó József János: *Az Árpád-vonal. A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940–1944*. Budapest, Timp, 2002.; Szabó József János: *Székel-föld körkörös erősítése, 1940–44*. Barót, Tortoma, 2014.; Szabó József János: *Kárpáterősítés 1940–1944. Amit az Árpád-vonalról még tudni szeretne*. Monor, Pillangó, 2015.

³⁴ A Lakatos-kormányban azonban továbbra is tagja maradt a feltétlen német barátságáról ismert Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter és Jurcsák Béla földművelésügyi miniszter és közellátásügyi tárca nélküli miniszter. A Lakatos-kormány összetételére lásd: Bölöny József–Hubai László: *Magyarország kormányai 1848–2004*. Budapest, Akadémiai, 2004. 102., 165–166. Lakatos Géza visszaemlékezései először 1981-ben Münchenben jelentek meg a Molnár József által 1963-ban alapított Aurora Kiadó gondozásában, majd tíz évvel később ugyanazon a címen a hazai olvasóközönség számára is elérhetővé vált. Lakatos Géza: *Ahogy én láttam*. Budapest, Európa-História, 1992.

³⁵ Kovács Imre: Kiugrási kísérletek a II. világháborúban (I. Nyugat felé). *Új Látóhatár*, 1963/2, 93–110.; Juhász i. m. 1988. 418–421.; Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, Osiris, 2005. 112–125., 241–253.

³⁶ Juhász i. m. 1988. 418., 431.

az angolszászokkal, hanem a Magyarország határait megközelítő, majd az azt átlépő szovjet féllel kell megkezdenie. Ennek ellenére 1944. szeptember második felében még egy utolsó kísérletet tettek egy a nyugati szövetségesekkel kötendő külön megállapodás megkötésére – sikertelenül.³⁷

A Szovjetunióval történő haladéktalan kapcsolatfelvételt az is sürgette és indokolta, hogy időközben Románia 1944. szeptember 13-án Moszkvában fegyverszüneti egyezményt kötött a szövetségesekkel. A 20 pontból álló egyezmény 19. pontja kitért az 1940. augusztus 30-i Észak-Erdélyt és a Székelyföldet Magyarországhoz csatoló második bécsi döntésre is, amelyet a szövetségesek semmisnek és érvénytelennek nyilvánítottak. Egyúttal rögzítették, hogy „egyetértene abban, hogy Erdélyt (vagy annak nagyobb részét) vissza kell adni Romániának, feltéve, ha ezt a békerendezés megerősíti.”³⁸ Ezzel kapcsolatban jegyezzük meg azt, hogy az 1945-ben Kolozsváron nyomtatott orosz–román fegyverszüneti egyezmény Erdélyre vonatkozó pontja a terület legnagyobb részéről beszél, ami Romániát

illeti. Eszerint „A szövetséges kormányok a bécsi döntésnek Erdélyre vonatkozó határozatát semmisnek tekintik, s egyetértene azzal, hogy a békeszerződésben történő jóváhagyástól feltételezetten Erdély (vagy annak legnagyobb része) adassék vissza Romániának, s a szovjet kormány hozzájárul, hogy ebből a célból a szovjet csapatok Romániával közös katonai hadműveletekben vegyenek részt Németország és Magyarország ellen.”³⁹

Erdélyről az 1944. szeptember közepén közvetítőkön keresztül Budapestre eljuttatott úgynevezett *Makarov-levél*⁴⁰ is említést tett. Többek között kilátásba helyezte Magyarország teljes függetlenségének és integritásának biztosítását, „és amennyiben a szovjet–román megegyezés Erdélyt a románoknak is biztosítja egyelőre, a béketárgyalásokon a Szovjetunió a népszavazás elvét fogja képviselni Erdély területére” (6. pont). Erdélyben a román csapatok azonnali leállítását (9. pont) ígérte, s hogy a Moszkvába kiküldendő magyar delegáció tárgyalni fog mindhárom szövetséges nagyhatalommal (12. pont).⁴¹

Magyarország 1944. őszi katonapolitikai helyzetében az igen csak kecsegtető tartalommal bíró Makarov-levél ismeretében szánta el magát végérvényesen Horthy Miklós kormányzó arra, hogy megbízottai révén a fegyverszünet megkötése érdekében felvegye a kapcsolatot a Szovjetunióval. A magyar fegyverszüneti tárgyalások lefolytatása az 1944. szeptember 28-án Faragho Gábor⁴² vezérezredesnek, a csendőrség és rendőrség felügyelőjének a vezetésével Moszkvába indult küldöttségre várt.⁴³ Faraghora azért esett a választás, mert 1940–1941-ben katonai attaséként teljesített szolgálatot Moszkvában, kitűnően beszélt oroszul és a kormányzó iránti lojalitása mellett kellő helyes és személyes ismeretséggel rendelkezett a szovjet fővárosban. A Faragho vezette fegyverszüneti delegációnak tagja volt továbbá gróf Teleki Géza egyetemi tanár, Teleki Pál miniszterelnök fia, és Szent-Iványi Domokos rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, külügyminiszteri tanácsos.⁴⁴ A magyar fegyverszüneti delegáció magával vitte Horthy Sztálinnak angol nyelven írt levelét, amelyben a kormányzó Sztálin marsalltól fegyverszünetet kért, s egyúttal

³⁷ Szakály Sándor: *Náday István „útravalója”*. Budapest, Lymbus. Magyarságtudományi Közlemények. 2008. 315–319.; Újabbán lásd Szakály Sándor: *Náday István „útravalója”*. In: *Uő: Trianon, honvédség, háború, sport. Válogatott írások Magyarország XX. századi történelméről*. Budapest, Kárpátia Stúdió, 2013. 169–173.

³⁸ Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Budapest, Közgazdasági és Jogi-Gondolat, 1983. 581–582.

³⁹ *Orosz–román fegyverszüneti egyezmény... i. m.* 1945, 7–8.

⁴⁰ Makarov (1909–1960), Fjodor Markovics: alezredes, a szlovákiai partizánalakulat kiképzőjeként, 1944. augusztus 7-én érkezett Szlovákiába. Zichy Ladomér gróf útján szeptember 15-én egy 14 pontból álló levelet juttatott el Horthy Miklóshoz, melyben a szövetségesekkel kötendő fegyverszüneti feltételek szerepeltek. Makarov állítása szerint felhatalmazását a szovjet kormánytól kapta, melyet maga Sztálin is jóváhagyott. Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés 1941–1972*. Szerk. Székér Nóra – Kodolányi Gyula. Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 2016. 191., 758., 805. A Makarov-levél eredetével és sorsával kapcsolatosan mindmáig sok a tisztázatlan kérdés. A Makarov-levelet közli és tartalmát ismerteti Korom Mihály: „... a határőrség útján jött ajánlatot nem vettük tekintetbe...” Az 1944. szeptember 14-én kelt „Makarov-levél”. In: *Az 1944. év története. História évkönyv*. Szerk. Glatz Ferenc, Budapest. Zrínyi Nyomda, 1984. 110–113.; Juhász i. m. 1988. 424–425.; Puskas, A. I.: Léteztek-e a Makarov-levelek? *História*, 1982/2, 7–9.; Puskas, A. I.: Röplap vagy levél? 1944. október II. Újabb adatok a magyar kormányhoz szóló szovjet felhívásról. *História*, 1982/3, 11.

⁴¹ Korom i. m. 1984. 110.; Szent-Iványi i. m. 2016. 197.

⁴² Szabó Tamás: A kitelepített tábornok. *Kecskeméti Lapok*, 1990. 09. 14.

⁴³ A Faragho Gábor vezette fegyverszüneti delegáció tevékenységére vonatkozóan lásd Gosztynyi Péter: A magyar–szovjet fegyverszüneti tárgyalások (1944. október). *Új Látóhatár*, 1969/4. 401–418.; Borbándi Gyula: A zólyomi tárgyalások (1944. szeptember). *Új Látóhatár*, 1970/2. 135–156.; Vigh Károly: *Ugrás a sötétbe. 1944. október 15.* Budapest, Akadémiai, 1984. 59–71.; Korom Mihály: *A magyar fegyverszünet 1945.* Budapest, Kossuth, 1987. 63–71.

⁴⁴ A magyar fegyverszüneti delegáció személyi összetételének kiválasztására vonatkozóan lásd Gosztynyi i. m. 1969. 403.; Borbándi i. m. 1970. 148–150.

kérte a „Tábornagyként” megszólított Sztálint, hogy tanúsítson megértést Magyarország iránt, s „kegyelmezzen meg szerencsétlen országunknak”.⁴⁵ A delegáció Budapestről gépkocsikon utazva, különösebb nehézségek nélkül érte el a kelet-szlovákiai területeket, s érkezett meg szeptember 29-én a zólyomi szovjet partizánparancsnokságra. Innen szovjet repülőgéppel szeptember 30-án előbb Eperjesen keresztül Kijevbe, Konyev marsall főhadiszállására szállították őket, majd onnan Moszkvába repültek, ahová október 1-jén délután érkeztek meg.⁴⁶ A szovjet fővárosban előbb Kuznyecov vezér ezredessel, a vezérkari főnök helyettesével,⁴⁷ majd október 5-én Antonov hadseregtábornokkal, a Vörös Hadsereg vezérkari főnökével tárgyaltak.⁴⁸ Molotov csak október 8-án este háromnegyed 12-kor fogadta a magyar küldöttséget.⁴⁹

Ezt megelőzően azonban Molotov egyeztetett szövetségeseivel, a Moszkvában tartózkodó Anthony Eden angol külügyminiszterrel és Avarrell Harriman amerikai nagykövettel. Ennek során megállapodtak a Magyarországnak adandó, a végleges fegyverszünet érdekében szükségesnek ítélt előzetes feltételekről. Ezeket az előzetes feltételeket Molotov a három

szövetséges nagyhatalom nevében október 8-án éjszaka a Kremlben, a szovjet külügyminisztérium épületében ismertette a magyar delegáció tagjaival, s átnyújtotta részükre annak orosz és francia nyelvű szövegét. Eszerint „Magyarország köteles kiűriteni minden csehszlovák, jugoszláv és román területet, amelyeket az 1937. december 31-i állapot óta szerzett és birtokában tart, köteles visszavonni az összes magyar csapatokat és köztisztviselőket. A kiűritésnek 10 napon belül meg kell történnie. Kezddőidőpontnak az a napszámít, amikor a magyar kormány megkapta a nyilatkozatot. A kiűrités megfigyelésére és ellenőrzésére a három szövetséges kormány szövetségközi bizottságot küld Magyarországra orosz elnöklet alatt. Magyarország kötelezi magát, hogy Németországgal minden összeköttetést megszakít, azonnal megüzeni Németországnak a háborút, a szovjet kormány pedig kijelenti, hogy ehhez csapataival kész segítséget nyújtani.”⁵⁰ Ezt követően Molotov közölte Faraghoval, hogy ha a magyar fél elfogadja az átnyújtott feltételeket, akkor a szövetségesek készen állnak arra, hogy a Romániával 1944 szeptemberében kötött fegyverszüneti megállapodás mintájára Magyarországgal is hasonló

fegyverszüneti megállapodást kössenek.⁵¹

A magyar delegáció tagjai döbenten hallgatták Molotov nyilatkozatát, amelynek tartalma köszönőviszonyban sem volt a Makarov-levélben leírtakkal. Ráadásul az ország területi egységének az elismerése és biztosítása a szövetségesek részéről szóba sem került, akárcsak a háború utáni szabad önrendelkezés vagy Erdély jövőjének a kérdése sem.⁵² Mindez pedig azt jelentette, hogy az 1938 és 1941 közötti magyar revíziós eredményeknek a háború utánra történő átmentésére csak csekély esély kínálkozott, s a fegyverszünetért cserébe valamennyi korábbi revíziós sikert fel kell adni, s egyúttal szembe kell nézni a bizonytalan jövővel. Mellesleg Molotov Szent-Iványi felvetésére, miszerint a Makarov-levélben nem ezek a feltételek szerepeltek, ingerülten azt válaszolta, hogy nem érdeklik Makarov kijelentései, és nem ismer semmiféle Makarovot.⁵³

Miután Horthy kormányzó a helyzet súlya alatt elfogadta az előzetes fegyverszüneti feltételeket, a magyar megbízottak 1944. október 11-én este aláírták a dokumentumot. A mindössze három rövid bekezdésből álló irat a határookra vonatkozóan

⁴⁵ Horthy Sztálinnak írt levelének magyar szövegét közli Juhász i. m. 1988. 434–435.; Karsai Elek: Magyar delegáció Moszkvában 1944 őszén. Az előzetes fegyverszünet aláírásáig. *História*, 1982/2. 10., 13.; Újabb: Szakály Sándor: A Magyar Királyi Honvédség és a magyar katonai felső vezetés, 1944–1945. *Rubicon*, 2014/11, 44. A levél eredeti angol nyelvű változatát közli Gosztanyi i. m. 1969. 415–416.

⁴⁶ A magyar fegyverszüneti delegáció útját részletesen ismerteti Szent-Iványi i. m. 2016. 211–217.; Borbándi i. m. 1970. 150–152.; Gosztanyi i. m. 1969. 403–404.; Kovács Imre: Kiugrási kísérletek a II. világháborúban (II. Kelet felé). *Új Látóhatár*, 1963/3. 262.

⁴⁷ A Kuznyecovval folytatott tárgyalás jegyzőkönyvét lásd Vida István: Orosz levéltári források az 1944 őszi moszkvai kormányalakítási tárgyalásokról, az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásáról és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megválasztásáról. In: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945*. Szerk. Feitl István. Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, 1995. 52–108. (1. sz. dokumentum); Szent-Iványi i. m. 2018, 221–223.

⁴⁸ Szent-Iványi i. m. 2018, 224–226.

⁴⁹ Uo. 231–235.

⁵⁰ Vida i. m. 1995. 52–108. (4. sz. dokumentum)

⁵¹ Uo.

⁵² Borhi i. m. 2005. 40.

⁵³ A magyar fegyverszüneti delegáció és a Molotov között történt egyébként meglehetősen éles hangú és ingerült szóváltást ismerteti Szent-Iványi i. m. 2018. 235.; Vida i. m. 1995. 52–108. (4. sz. dokumentum); Gosztanyi i. m. 1969. 408–409.; Kovács i. m. 1963. 262–263.; Korom i. m. 1987. 66–70.; Juhász i. m. 1988. 437–438.

az alábbiakat tartalmazta: „Magyarország kiüríteni tartozik Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia valamennyi általa megszállt területét és visszavonni valamennyi magyar csapatot és valamennyi magyar hivatalnokot az 1937. december 31-én fennállott határok közé. Ezt a kiürítést ennek a nyilatkozatnak a magyar kormány által történt átvételétől számítva 10 nap alatt be kell fejezni. Ennek a kiürítésnek figyelemmel kísérése és ellenőrzése céljából a három szövetséges kormány el fogja küldeni Magyarországra képviselőit, akik a szovjet képviselő elnöklete alatt az Egyesült Szövetséges Misszió minőségében fognak működni.”⁵⁴ Horthy Miklós 1944. október 15-i háborúból történő kiugrási kísérlete azonban kudarcba fulladt, a magyar fél az előzetes fegyverszüneti feltételek egyetlen pontját sem teljesítette, s ezáltal az október 11-én megkötött előzetes fegyverszüneti feltételeket tartalmazó megállapodás pontjai nem realizálódtak.

4. AZ ERDÉLYI KÉRDÉS A VÉGLEGES FEGYVERSZÜNETI MEGÁLLAPODÁSBAN – 1945- BEN

A szövetségesekkel történő fegyverszüneti tárgyalások felújítása az 1944. december 22-én Debrecenben megalakult

Kolozsvár, Fő tér a magyar csapatok bevonulása idején, a Szent Mihály-templom előtti emelvényénél Horthy Miklós.
Fotó: Fortepan / Korner Veronika, 276792

Ideiglenes Nemzeti Kormány külügyminiszterére, az eredetileg magyar–latin szakos tanárra, a kisgazdapárti Gyöngyösi Jánosra⁵⁵ várt, aki egyik legfontosabb feladatának a fegyverszüneti megállapodás minél előbbi megkötését tekintette. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány fegyverszüneti delegációja Gyöngyösi vezetésével 1944. december 28-án, este nyolc órakor, különvonaton indult el Debrecenből és 1945. január 1-jén érkezett meg a szovjet fővárosba. A delegáció tagja volt még Vörös János honvédelmi miniszter és Balogh István miniszterelnökségi államtitkár.⁵⁶

A Magyarországgal szemben alkalmazandó és kölcsönösen elfogadható fegyverszüneti

változat végleges szövegét a győztes nagyhatalmak a román, illetve a bolgár fegyverszüneti megállapodások mintájára⁵⁷ az 1944. december 27-e és 1945. január 15-e között zajló, és hét tárgyalásból álló háromhatalmi tanácskozáson, valamint egy nyolcadik megbeszélésen, amelybe bevonták Jugoszlávia és Csehszlovákia képviselőit is, alakították ki és fogadták el.⁵⁸ A tárgyalások során a határok és a bécsi döntések kérdésében a szovjet álláspontot Molotov 1944. december 27-én szövegszerűen terjesztette elő: „A szövetséges kormányok az 1938. november 2-i bécsi döntést és az 1940. augusztus 30-i ugyancsak bécsi arbitrázst semmisnek, érvénytelennek tekintik.”⁵⁹

⁵⁴ Az előzetes fegyverszüneti feltételek szövegét közli Szakály Sándor: A kormányzó és a kiugrás. 1944. október 15. *Rubicon*, 2007/10. 64.; Szakály i. m. 2014. 45.

⁵⁵ Gyöngyösi János a külügyminiszteri posztot 1944. december 22-től, 1947. május 31-ig töltötte be. 1946-ban készített életrajzát és a miniszteri felmentését követően a magyar külügyi szolgálat tisztviselői és altisztjai karához intézett levelét közli: Sáringer János: *Iratok a magyar Külügyminisztérium történetéhez 1945–1950*. Szeged, Négy Árboc, 2013. 247–248., 264.; Gyöngyösi anyakönyvi lapját ismerteti Szakály Sándor: Hol született Gyöngyösi? Gyöngyösi János anyakönyvi lapja. *Rubicon*, 2007/1–2.; Gyöngyösi miniszteri tevékenységére lásd Gantner Péter: *Gyöngyösi János. Egy félreismerett külügyminiszter. Magyar külpolitika (1944–1947)*. Pécs, Publikon, 2013.

⁵⁶ A magyar fegyverszüneti delegáció tagja volt még dr. Tarnay István követségi titkár és Kiss István százados és két gépíró hölgy (Mátay Florence és Szántó Katalin). Gyöngyösit Moszkvába a felesége is elkísérte. A különvonaton utazó magyar és szovjet személyekre vonatkozóan lásd Korom i. m. 1987. 104., 186. (159. sz. jelzet)

⁵⁷ Borhi i. m. 2005. 44.

⁵⁸ Korom i. m. 1987. 119–120. A fegyverszüneti megállapodásnak csak a témánkhoz kapcsolódó, területi kérdéseket érintő részeit vizsgáljuk és ismertetjük.

⁵⁹ Korom i. m. 1987. 123. Csakhogy az amerikai külügyi dokumentumok ennek részben ellent mondanak. Harriman táviratában az áll – amellet, hogy egyértelműen jelöli, hogy Molotov felvetése számára is újdonság volt –, hogy a javaslat szövetszerűen még nem készült el, de a lényege, hogy a Csehszlovákiával és más szomszédos államokkal „kötött” egyezmények, amelyek Magyarország területét növelték, legyenek érvénytelenítve. The Ambassador in the Soviet Union (Harriman) to the Secretary of State. Moscow, December 27, 1944. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1944v03/d872> (Utolsó letöltés: 2024. 09. 16.)

Molotov szovjet külügyminiszter 1945. január 18-án este a szovjet külügyminisztérium épületében John Balfour, Nagy-Britannia moszkvai ügyvivőjének és Harriman moszkvai amerikai nagykövetnek a jelenlétében nyújtotta át a fegyverszüneti egyezmény szövegét a magyar delegációnak, s egyúttal jelezte Gyöngyösinek, hogy annak áttekintésére nem egészen egy napja van a magyar félnek. Molotov ugyanis tájékoztatta a magyar felet arról, hogy a tanácskozásokat a következő napon, január 19-én két órakor folytatni kívánja, ahol lehetősége lesz a magyar delegációnak arra, hogy reagáljon a feltételekre és kifejtse azzal kapcsolatos álláspontját. Az 1945. január 19-i tárgyaláson,⁶⁰ ahol az előző napihoz hasonlóan Molotov elnökölt, s részt vett rajta Harriman, Balfour, valamint több magas rangú katona és diplomata, Gyöngyösi János külügyminiszter előterjeszthette a magyar fél kérdéseit és kéréseit.

Ezek közül az egyik fontosabb kérdés a Vörös Hadsereg ellátása és a hadifoglyok elengedése volt, valamint az a magyar kérés, amely a jóvátételi összeg mérséklésére és időbeli meghosszabbítására vonatkozott. Gyöngyösi azt kérte a nagyhatalmak jelenlévő képviselőitől, hogy Magyarország a jóvátétel fizetését a háború befejezése után kezdhesse meg, illetve megfizetési határidejét a tervezett hat évről tíz esztendőre emeljék fel.⁶¹

Gyöngyösi felszólalásában viszont hiába keressük a bécsi döntésekkel, vagy éppen az Erdéllyel kapcsolatos magyar álláspontot. Ez még talán érthető is, hiszen a náci Németország és a fasiszta Olaszország közreműködésével megkötött egyezményeket a győztes nagyhatalmak egyöntetűen elfogadhatatlannak tekintették, s azoknak a feszegetése a siker legkisebb reményével sem kecsegtetett. Így aztán a magyar külügyminiszter kérdés és megjegyzés nélkül hagyta azt a határookra vonatkozó fegyverszüneti előírást, amely az 1937. december 31-i határookra rendelte vissza a magyar csapatokat és közigazgatást. Az viszont teljesen érthetetlen, hogy a román fegyverszüneti megállapodásban szereplő és Erdélyre, vagy annak nagyobbik részének hovatartozására történő utalásba miért nem kapaszkodott bele a magyar küldöttség, s miért nem kérte, hogy ez a román fegyverszüneti egyezményben rögzített formula vagy annak valamilyen más, feltételes módú megfogalmazása kerüljön bele a magyar fegyverszüneti megállapodás szövegébe is.⁶² Nem tudjuk, hogy miként reagáltak volna erre a nagyhatalmak képviselői, de miután azt a magyar fél nem szorgalmazta, fel sem vetette, szóba sem hozta, még a figyelemfelkeltés erejéig sem, így arról nagyhatalmi polémia, esetleg vita nem alakulhatott ki. Következésképpen ez az Észak-Erdélyre vonatkozó kitétel a magyar fegyverszüneti egyezményben nem került rögzítésre. Gyöngyösi mindezt később, a minisztertanácsban azzal

magyarázta, hogy „Észak-Erdélyt és általában a határkérdést nem célszerű felvetni, mert ezeknek a kérdéseknek meg kell érni.”⁶³ Hogy pontosan mire gondolt a külügyminiszter, miben bízott, nehéz meghatározni. Azt viszont le lehet szögezni, hogy a magyar fegyverszüneti delegáció azt a minimális mozgásteret és lehetőséget sem használta ki, ami számára Moszkvában kínálkozott. Ellentétben a román delegációval, amely a sikeres román kiugrás miatt kétségtelenül kedvezőbb pozíciójából adódóan számos pontban lényegesen előnyösebb megfogalmazást tudott elérni. A magyar fél hasonló kezdeményezéssel egyáltalán nem próbálkozott, s kísérletet sem tett arra, hogy a határokkal kapcsolatos elvi álláspontját a nagyhatalmak tudomására hozza. De nemcsak Erdély kérdését nem vetette fel a magyar delegáció. Még csak meg sem említette, hogy a magyar csapatoknak és közigazgatásnak az 1937. december 31-i határookra történő visszavonását követően ismételten milliós magyar népesség kerül idegen impérium alá, s nem kérte legalább az ő kisebbségi jogaiknak a fegyverszüneti egyezményben történő biztosítását. A magyar delegáció látható módon passzívan és bátortalanul viselkedett Moszkvában. Mindez magyarázható ugyan a vesztes és legyőzött ország helyzetével, valamint a magyar delegáció tagjainak a diplomáciában és a nemzetközi tárgyalásokban való járatlanságával,⁶⁴ valójában egyet jelentett a felemelt kéz politikájával, a magyar érdekek részbeni

⁶⁰ Az 1945. január 18-i és 19-i tárgyalásokat orosz és amerikai források alapján ismerteti Korom *i. m.* 1987. 147–150.

⁶¹ Fülöp-Sípos *i. m.* 1998. 279.; Halmosy *i. m.* 1983. 588.

⁶² Harriman 1945. január 19-én kelt táviratában annyit jegyezett meg, a „magyar delegáció megkérdőjelezte a cikkeket, de a dokumentum szövegében nem történt változás.” The Ambassador in the Soviet Union (Harriman) to the Secretary of State. Moscow, January 19, 1945. Elérhető: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1944v03/d898> (Utolsó letöltés: 2024. 09. 16.)

⁶³ Gyöngyösinek a minisztertanácsban elhangzott indoklását idézi Romsics *i. m.* 2006. 99.

⁶⁴ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Külügyminisztériuma 1944. december 22-ét követően, mindössze néhány beosztott tisztviselővel kezdte meg működését Debrecenben. A fegyverszüneti tárgyalásokat magyar részről levezetni képes, képzett diplomata nem volt közöttük. Lásd erre vonatkozóan Uo. 96.; Sáringer *i. m.* 2013. 16.

feladásával. Még akkor is, ha változtatásra alig volt remény, mondhatni semmi. Az azonban még ebben a helyzetben is elvárható lett volna, hogy legalább azt elérje, hogy Magyarország a németekkel szövetséges többi kis vesztes államhoz hasonló elbírálás alá essen. Vagy legalább figyelemfelkeltésként felvesse, és ezáltal a béketárgyalások témáiként kezdeményezze a Magyarországot érintő legfontosabb kérdéseket.

Miután az 1945. január 19-i tárgyaláson a magyar fél kérdéseire rövid és tömör válaszokat kapott, és egyetlen érdemi kérését a jóvátétellel kapcsolatban Molotov elutasította, a tárgyalás lezárult, s ezzel a fegyverszüneti megállapodás szövege az eredeti javaslattal megegyezően véglegessé vált. A dokumentum aláírására 1945. január 20-án délután fél négykor került sor. A fegyverszüneti megállapodás orosz, angol és magyar változatát előbb a szövetséges hatalmak részéről Vorosilov marsall, majd magyar részről a három delegált, sorrendben Gyöngyösi János, Vörös János és Balogh István látta el kézjegyével.⁶⁵

A húszpontos fegyverszüneti megállapodás a határookra vonatkozóan két pontban utalt. A 2. pont értelmében „Magyarország kötelezte magát, hogy Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia általa megszállt területeiről visszavonja az összes magyar csapatokat és hivatalnokokat Magyarország 1937. december 31-én fennállott

határai mögé, továbbá hatályon kívül helyez minden olyan törvényhozási és közigazgatási szabályt, amely az annekszióra, vagy pedig csehszlovák, jugoszláv és román területek Magyarországhoz csatolására vonatkozik.”⁶⁶ Az idézett 2. pont első fele szinte szó szerint megismételte az 1944. október 11-i előzetes fegyverszüneti megállapodásnak a magyar csapatoknak és a magyar közigazgatásnak az 1937. december 31-i határookra történő visszavonási kötelezettségét, majd továbbmenve, ugyanezen pont második része arra kötelezte Magyarországot, hogy minden olyan rendelkezést vonjon vissza, amely 1938. január 1-jét követően született és a revíziók eredményeként visszatért területeknek az anyaországhoz történő integrálódását segítette. A fegyverszüneti megállapodás 19. pontja tételesen kitért a két bécsi döntés során a német–olasz döntőbíróóság által hozott intézkedésekre, s azokkal kapcsolatosan deklarálta, hogy: „A bécsi döntőbíróóság 1938. évi november 2-án kelt határozatai és az 1940. évi augusztus hó 30-iki Bécsi Döntés ezennel érvénytelennek nyilváníttatnak.”⁶⁷

Az aláírással, majd a fegyverszüneti egyezménynek a magyar kormány részéről rendeletben történt kihirdetésével⁶⁸ a fegyverszüneti egyezmény hatályba lépett. A Miklós Béla miniszterelnök által 1945. február 26-án aláírt, és kihirdetésének a napján, azaz március 17-én hatályba lépett rendelet *Az ország területi*

változásaira vonatkozó törvény-cikkek hatályon kívül helyezéséről címet viselte és mindössze három paragrafusból állt. Ezekből az első a fegyverszüneti egyezmény 19. pontjára hivatkozva érvénytelennek mondta ki a két bécsi döntést, és egyben hatályon kívül helyezte „a Csehszlovák Köztársaságtól Magyarországhoz csatolt területek visszacsatolását kimondó 1938. évi XXXIV. és 1939. évi VI. törvénycikkeket, a Román Királyságtól Magyarországhoz csatolt terület visszacsatolását kimondó 1940. évi XXVI. törvénycikket, a Jugoszláv Királyságtól Magyarországhoz csatolt terület visszacsatolását kimondó 1941. évi XX. törvénycikket.” Ezen utóbbi szövegrésznek a rendeletbe történő beemeléssel a magyar kormány a fegyverszüneti egyezmény 2. pontját részben teljesítette. A rendelet második paragrafusával viszont már teljes egészében megfelelt annak, miután hatályon kívül helyezte a fent felsorolt „törvények végrehajtásával kapcsolatban kibocsátott összes törvényeket, rendeleteket és egyéb közigazgatási intézkedéseket.” A rendelet utolsó, harmadik paragrafusa csupán a kihirdetés és a hatályba lépés napját rögzítette.⁶⁹ A fegyverszüneti egyezmény szó szerinti szövegét végül *A Moszkvában az 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről* címet viselő 1945. évi V. törvénycikkkel emelték be a magyar törvények közé, és hirdették ki 1945. szeptember 16-án.⁷⁰

⁶⁵ A fegyverszüneti egyezmény szövegét és Függelékét közli Halmosy i. m. 1983. 585–591. Újabb a Függelék nélkül közli: *Magyar történelmi szöveggyűjtemény... i. m.* 2000. 378–382. A fegyverszüneti megállapodás politikai következményeire lásd a későbbi magyar miniszterelnököknek, Nagy Ferencnek az ezzel kapcsolatos megjegyzéseit: Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött. I.* Budapest, Európa–História, 1990. 131–135.

⁶⁶ Halmosy i. m. 1983. 586.

⁶⁷ Uo. 589.

⁶⁸ Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 526. ME számú rendelete az ország területi változásaira vonatkozó törvény-cikkek hatályon kívül helyezéséről. In: *Magyarországi rendeletek tára, 1945.* Budapest, Magyar Belügyminisztérium – Szikra, 1946. 47–48.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ 1945. évi V. törvénycikk a Moszkvában az 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=94500005.TV&targetdate=19450916&printTitle=1945.+%C3%A9vi+V.+t%C3%B6rv%C3%A9ny> (Letöltés:

5. A VÉGKIFEJLET: A GYŐZTESEK DÖNTÉSE ERDÉLYRŐL ÉS A HÁBORÚ UTÁNI MAGYAR-ROMÁN HATÁRRÓL

A legyőzött országokkal kötendő békeszerződést előkészítő tárgyalások a három szövetséges nagyhatalom külügyminisztereinek (a Három Nagy) részvételével Londonban kezdődtek meg 1945. szeptember 11-én és mintegy három hétig tartottak. A Magyarország háború utáni hatáira vonatkozó tervezetét a román békeszerződés-tervezet tárgyalásával összefüggésben elsőként a Szovjetunió nyújtotta be, mindjárt a tanácskozás másnapján, 1945. szeptember 12-én. Az, hogy Moszkva ilyen gyorsasággal, a Külügyminiszterek Tanácsának megalakulását követő napon azonnal beterjesztette javaslatát, egyértelműen arra utalt, hogy a szovjet diplomácia kész elképzelésekkel és jövőképpel érkezett Londonba. A szovjet előterjesztés tartalma, ismerve a háború alatti szovjet nyilatkozatokat és a határokra vonatkozó moszkvai elképzeléseket, nem okozhatott nagyobb meglepetést a nyugati diplomátáknak. Moszkva ugyanis az 1945. január 20-án Magyarországgal megkötött fegyverszüneti megállapodásból kiindulva, az 1938 előtti határok visszaállítását javasolta, és Erdély vonatkozásában is ugyanezt tette. Azaz magyar-román relációban is az 1940 előtti határok visszaállítását indítványozta. Utóbbit a szovjet diplomácia Románia 1944. augusztus 23-i sikeres kiugrásával magyarázta, mint olyan el nem évülő cselekedetet, ami

jelentős mértékben járult hozzá a szövetségesek győzelméhez, szembeállítva ezzel a magyar áttállás elmaradását.⁷¹

A szovjet javaslattal ellentétben a brit és az amerikai előterjesztések arra az álláspontra helyezkedtek, hogy magyar-román viszonylatban igazságos és méltányos határ megvonása lenne indokolt, s politikai szintről szakértői szintre kívánták a kérdést terelni. Ezzel a nyugati nagyhatalmak mintegy nyilvánosan beismerték, hogy az 1920-ban Trianonban meghúzott határok igazságtalanok voltak és korrekcióra szorulnak. Magyar-csehszlovák és magyar-jugoszláv relációban azonban nem támogattak hasonló szakértői egyeztetéseket, s ott a bécsi döntés előtti 1938-as határvonal meghúzását elfogadták.

A Külügyminiszterek Tanácsa végül mindössze egy, az 1945. szeptember 20-i tárgyalási napon folytatott érdemi vitát a magyar határokról. Ezen „általában véve” elfogadták a bécsi döntés előtti 1938-as határok visszaállítását magyar-csehszlovák, magyar-jugoszláv és magyar-osztrák relációban. Vita csak a lehetséges magyar-román határról bontakozott ki. A brit és az amerikai fél a román fegyverszüneti megállapodásra hivatkozva ugyanis úgy foglalt állást, hogy azt, „hogyan Erdély egésze vagy nagyobbik fele kerüljön Romániához, a két állam követeléseinek elemzése után kell eldönteni.”⁷² Ezzel szemben Molotov következetesen a trianoni határok visszaállítása mellett érvelt, emlékeztetve egyúttal nyugati szövetségeseit

arra, hogy a trianoni határokat 1919–1920-ban végeredményben ők húzták meg.⁷³ Az Egyesült Államok külügyminisztere, James F. Byrnes válaszában jelezte, hogy az USA 1919-ben több hónapon keresztül hiába próbálkozott „egy a végül elfogadottól eltérő határvonal elfogadtatásával”, elhagyta a tárgyalásokat és a végkifejletnél már csak megfigyelői státusban vett részt a párizsi eseményeken. Byrnes ezt követően tért át az erdélyi határral kapcsolatos amerikai álláspont ismertetésére, s adott hangot annak a meggyőződésnek, hogy a határ „kismértékű megváltoztatásával félmillió magyart lehetne visszaadni Magyarországnak. Azon a területen, amire gondol [Byrnes ezzel a *Partium egy részének, egy kb. 7 ezer km²-es határ menti sávnak, az Arad-Szatmár vonalnak a Magyarországhoz történő csatolását javasolta* – V. L. T.], jelentős magyar lakosság él, amely csaknem kizárólag Magyarországgal áll vasúti összeköttetésben. Romániához csatolásuk sem egyéni boldogságukat, sem Románia boldogságát és felvirágzását nem szolgálja. Erdély összterülete 39 600 négyzetmérföld, és az általa elgondolt változtatás nem érintene többet 3000 négyzetmérföldnél. Ahol emberek életét érintő döntésekről van szó, ő ott jobban érezné magát, ha azokat alapos helyszíni vizsgálat előzné meg.”⁷⁴ A vita ezzel nem zárult le, hanem tovább folytatódott. Ennek mintegy részeredményeként megfogalmazódott, s abban a felek egyet is értettek, hogy: „A Magyarországgal közös határ általában véve az 1938-as

2024. 09. 02.) Itt kell megjegyeznünk, hogy a fegyverszüneti megállapodás szövege több helyen is pontatlan megfogalmazást tartalmazott, ami aztán a későbbiekben Magyarország számára számos kedvezőtlen teljesítési feltételt eredményezett.

⁷¹ Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947)*. Budapest, Héttorony, 1996. 45–53.

⁷² *Magyar történelmi szöveggyűjtemény... i. m.* 2000. 424.

⁷³ *Uo.* 424–425.

⁷⁴ *Uo.* 425.

határ kell, hogy legyen.” Erdély vonatkozásában azonban végleges döntés nem született, csak abban állapodtak meg a külügyminiszterek, hogy a kérdés megvitatását egy későbbi ülésen fogják folytatni. Byrnes viszont a vita során ismételten a következőknek adott hangot: „Ami [...] Erdélyt illeti, meg kell vizsgálni az etnikai helyzetet abból a szempontból, hogy egy kis rész Magyarországnak való átadása lényegesen csökkentené-e az idegen uralom alá kerülő személyek számát.”⁷⁵ Ezzel a magyar és az erdélyi határkérdés hónapokra lekerült a nagyhatalmak tárgyalási napirendjéről. Amikor azonban ismételten előkerült 1946 tavaszán, annál nagyobb intenzitással folytatódott.

A magyar–román határ kérdése a külügyminiszter-helyettesek 1946. március–áprilisi londoni értekezletén került ismételten napirendre. Fedor Guszev londoni szovjet nagykövet, egyben külügyminiszter-helyettes, a nagyhatalmak képviselőinek átnyújtott indítványában ismételten egyértelművé tette a szovjet politikai vezetés álláspontját az erdélyi kérdésben: azaz a Szovjetunió ragaszkodik ahhoz az eredeti álláspontjához, amit korábban is képviselt, és egész Erdély Romániának történő átadását tartja kívánatosnak. A külügyminiszter-helyettesek április 16-i ülésén, ahol a magyar békeszerződés-tervezet önálló napirendként került megtárgyalásra, a nyomatékosított szovjet álláspont előtt a brit

és amerikai diplomaták meghajoltak, és engedtek a moszkvai akaratnak. Ennek alapján olyan formula került a békeszerződés-tervezetbe, amely az 1938. január 1-jei román–magyar határ visszaállítását javasolta, azaz az 1940. augusztus 30-i bécsi döntést semmisnek és meg nem történtnek nyilvánították. Nem alakult ki azonban konszenzus arról, hogy a szovjet, vagy az amerikai szövetszerű javaslat kerüljön-e be a tervezetbe. A szovjet javaslat az „egész Erdély Románia területéhez csatoltatik”⁷⁶ formulához ragaszkodott,⁷⁷ míg az Egyesült Államok a következő szöveg beiktatását javasolta: „ugyanakkor a szövetséges és társult hatalmak készek elismerni a román–magyar határ minden olyan kiigazítását, amelyben a közvetlen érdekelt felek utólag kölcsönös megállapodásra juthatnak, és amely jelentős mértékben csökkentené az idegen uralom alatt élő személyek számát.”⁷⁸ Ennek azonban meglehetősen csekély esélye volt, amit a brit külügyminiszter-helyettes, Gladwyn Jebb meg is fogalmazott: „természetesen, ha a határ ugyanaz marad – kivéve ha Románia és Magyarország közös megegyezést köt –, akkor valószínűleg a trianoni határ fog megmaradni, mivel nem valószínű, hogy a románok bármit is feladnának. Következésképpen az egész elgondolás csak látszatmentő.”⁷⁹ Végül a Külügyminiszterek Tanácsa elé kerülő anyag mindkét szövegvariánst alternatív jelleggel tartalmazta.⁸⁰

A Külügyminiszterek Tanácsának 1946. május 7-i párizsi értekezlete egy viszonylag rövid, mindössze néhány perces egyeztetést követően végül úgy határozott, hogy mind a szovjet, mind pedig az amerikai kiegészítő javaslatokat a felek visszavonják, s így konszenzusos alapon a békeszerződés tervezet szövegszerű javaslata a következőképpen kerül rögzítésre: „Az 1940. augusztus 30-ai bécsi döntést ezennel semmisnek és érvénytelennek nyilvánítjuk. Ezzel helyreállt a Románia és Magyarország között 1938. január 1-jével érvényes határ.”⁸¹ Ez azonban természetesen csak tervezet volt, s a végső szót a későbbi békekonferencia volt hivatva kimondani – bár maga a nagyhatalmi konszenzuson alapuló előterjesztés már előre vetítette ezt a döntést. Az is bizonyossá vált, hogy a Szovjetunió semmilyen magyar területi határmódosítási igényt nem támogat, ezt a külügyminiszter nyilatkozatai is egyértelművé tették és nyomatékosították. És ez a szovjet álláspont végérvényesen eldöntötte a magyar–román határ sorsát.

⁷⁵ Uo. 425.

⁷⁶ Fülöp i. m. 1996. 105.

⁷⁷ Erről a szovjet külpolitika irányítói tájékoztatták a moszkvai román követet, Iorgu Iordant, s kifejtették előtte, hogy „a Szovjetunió bármilyen módosítás ellen védelmezni fogja Románia akkori, [azaz a trianoni – V. L. T.] Magyarországgal közös határvonalát.” Közli: Uo. 110.

⁷⁸ Uo. 105.

⁷⁹ Uo. 104–105.

⁸⁰ A tervezet szövegét közli *Magyar történeti szöveggyűjtemény... i. m.* 2000. 467. 53. számú jelzet.

⁸¹ A magyar–román határról 1946. május 7-én kelt, és a győztes főhatalmak külügyminiszteri tanácsának üléséről készült jegyzőkönyvet közli Uo. 467–468. Lásd továbbá Fülöp i. m. 1996. 115.

Vincze Gábor

Három hódmezővásárhelyi „kisnyilas” a szegedi népbíróság előtt¹

MIK VOLTAK A NYILASOK?

A 20. század két nagy szélsőjobb oldali eszméáramlatának, a Benito Mussolini nevével fémjelzett olasz fasizmusnak, valamint az Adolf Hitlerhez köthető németországi nemzeti szocializmus történelmének könyvtárnyi szakirodalmára van. Emiatt dolgozatunkban ezek bemutatásával nem foglalkozunk, csupán annyit jegyzünk meg, hogy abban a történészek jelentős része egyetért, miszerint a szélsőjobb oldali ideológia azért is vált népszerűvé a társadalom egy része számára, mert pozitív jövőképet, anyagi jólétet ígért mindazoknak, akik csatlakoznak hozzá.¹

Nem volt ez másként a magyarországi szélsőjobb oldali mozgalmak, pártok esetében sem.² A Horthy-korszak egyik legégetőbb problémája az agrárkérdés volt, amelyet a múltból örökölt

torz agrárbirtok-szerkezet okozott. A szélsőjobb oldali mozgalmak a megoldatlan agrárkérdés, a földnélküli szegényparasztság, az „agrárproletariátus” súlyos helyzetét állították propagandájuk középpontjába. (Lásd például a Böszörmény Zoltán által alapított Kaszásokeresztes Párt sikerét a Viharsarokban.) A szélsőjobb oldali pártok azonban nemcsak a szegényparasztság, hanem a munkásosztály problémáival is foglalkoztak. Szálasi Ferenc több pártformációjának is volt „munkás tagozata”, melyben számos volt kommunista megfordult. A legismertebb kommunista múltú nyilasok közé tartozott Péntek István,³ a párt „fő ideológusa” és Kassai-Schallmayer Ferenc.⁴

A nyilas propaganda hatással volt a társadalom egy részére (a munkásosztály és a szegényparasztság, valamint

a kispolgárság bizonyos hányadára), sokan ebben a pártban látták egyfajta társadalmi reform lehetőségét, de a párt radikálisai ezzel nem elégedtek meg: magának a Horthy-rendszernek a megsemmisítésére törekedtek, teljes rendszerváltozást és „társadalmi forradalmat” akartak megvalósítani. Az egyik nyilas csoport *Ököl* című lapjában például a következőképpen fogalmaztak a párt programjáról: „A termelési eszközök fokozatos szocializálása, a nagybirtokok felosztása, a nagytőke államosítása, a jövedelmek szabályozása a célunk! Az új rendszer a kollektív gazdálkodás. Röviden: forradalmat akarunk!”⁵

Korabeli iratok alapján nyilvánvaló, hogy a párt „fénykora” – legalábbis ami a párttagság létszámát illeti – 1939 és 1941 között volt. Ezt követően új tagok bevonása csak elvétve

¹ A tanulmány az *Emlékeztető* c. folyóiratban megjelent szöveg szerkesztett változata: Vincze Gábor: Adalékok a hódmezővásárhelyi nyilasok 1945 utáni történetéhez. *Emlékeztető*, 2020/1–4, 52–78. https://emlekpont.hu/wp-content/uploads/2021/02/Emlékezteto_2020_1_4_web.pdf (Utolsó letöltés: 2024. 09. 30.)

² A kérdéssel egybeként lásd Ungváry Krisztián: Kik voltak a nyilasok? Egy szocialista tömegpárt. *Rubicon*, 2004/11. 204–211.; Paksy Zoltán: *Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939*. Budapest, Gondolat, 2013.; Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest, Osiris, 2012.

³ Péntek István (1900–1963) politikus. A tanácsköztársaság idején a Vörös Őrség tagja volt, a bukás után a bécsi vörös emigrációhoz tartozott. 1923-ban hazatért, majd egy kommunista csoporthoz csatlakozott. Mivel elégedetlen volt azok radikalizmusával, az 1930-as évek közepén belépett a Szálasi Ferenc vezette szélsőjobb oldali mozgalomba, majd a Nyilaskeresztes Párt egyik ideológusa lett. A nyilas hatalomátvétel után államtitkárrá nevezték ki. 1945 után a népbíróság nyolc évre ítélte, 1959-ben szervezkedésért ismét nyolc évet kapott, a börtönben hunyt el.

⁴ Kassai-Schallmayer Ferenc (1903–1946) újságíró, politikus. 1919-ben részt vett a Vörös Hadsereg északi hadjáratában. Először a Kommunisták Magyarországi Pártjának volt a tagja, majd a Weisszhaus Aladár vezette kommunista mozgalomhoz csatlakozott. Abból kiábrándulva lépett be a Nyilaskeresztes Pártba. A nyilas hatalomátvétel után nemzetvédelmi- és propagandaminiszter lett. 1946-ban a népbíróság halálra ítélte, kivégezték.

⁵ Idézi: *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobb mozgalmakról, 1932–1943*. Szerk. Kovács Tamás. Budapest, Gondolat, 2009. 47.

sikerült, sőt számos ember ott hagyta a pártot, mert csalódott benne.

A NÉPBÍRÁSKODÁS – NYILASOK A NÉPBÍRÓSÁG ELŐTT

A Nyilaskeresztes Párt vezetőinek és tagságának kisebbik része nem került el 1945 után a jogi-politikai felelősségre vonást. Ennek volt egyik eszköze a 81/1945. számú miniszterelnöki rendelettel (melyet az 1945. évi VII. törvénycikkkel emeltek törvényerőre) felállított népbíróságok és népügyészségek intézménye. Mivel a népbíróságokról számos tanulmány olvasható, ezért most csak a legfontosabb megállapításokra szorítkozhatunk.

A népbíróság olyan politikai jellegű pártbíróság⁶ volt, amelyet eredetileg azzal a céllal állítottak föl, hogy felelősségre vonják az 1945 előtt háborús vagy „népellenes” bűntetteket elkövető személyeket. Csakhogy a népbíróságok kezdettől fogva a személyes bosszú és a politikai leszámolás eszközének bizonyultak. (Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a népügyészek és tanácsvezető bírók, népbírák egy jelentős hányada sértett fél – volt munkaszolgálatos, deportálásból visszatért zsidó vagy korábban üldözött kommunista – volt, emiatt az elfogulatlan ítékezés igen sok esetben feltűnően hiányzott, sőt, inkább a bosszúszomj volt meg tapasztalható.)⁷

Az országban huszonnégy népbíróság kezdte meg a működését 1945 tavaszán. Néhány városban (például

Makón – Csanád vármegye székhelyén, Szentesen – Csongrád vármegye székhelyén és Hódmezővásárhelyen) a helyi nemzeti bizottság erőteljesen támogatta, hogy létrejöhessen „saját” néptörvényszék, ám ehhez Valentiny Ágoston igazságügyminiszter – más-más okokból – nem járult hozzá. Ezekben az esetekben az ügyeket úgynevezett kihelyezett népbírószági tanácsok tárgyalták. Ilyenkor a népbíró és a népügyész utazott el a nyilvános főtárgyalás helyszínére, és a koalíciós pártok helyi szervezetei által delegált népbírákkal együtt tárgyalták az adott bűnügyet, majd hozták meg az ítéletet. Ennek az eljárásnak az volt az előnye, hogy a tanúkat nem kellett „beutaztatni” az adott népbíróság székhelyére (az útiköltséget a népbírószágnak ki kellett fizetnie). A vádlott szempontjából azonban nem feltétlenül volt jó, ugyanis egyes „kényes” ügyekben a tárgyalás a jelenlévő, érintett hallgatóság miatt olykor viharos körülmények között zajlott le.

A Szegedi Népbíróság Hódmezővásárhelyre kihelyezett bíróságát a helyi nemzeti bizottság kérésére 1945. október elején engedélyezte az igazságügyminiszter. Az első időszakban heti két alkalommal tartottak két-két tárgyalást. Az első nyilvános főtárgyalásra 1945. december 3-án került sor. A hódmezővásárhelyi „népbíróság” 1946 őszéig működött folyamatosan, ekkor a politikai harcok kiéleződése miatt (a kisgazdák visszavonták képviselőiket minden köztestületből, így a népbírájukat is a népbírószágról) hónapokig

szünetelt a helyi népbíráskodás. Ezalatt ismét Szegeden folytatták le a hódmezővásárhelyi lakosokkal szemben indított eljárásokat. 1947 márciusában újra kezdett működni a kihelyezett népbíróság, de csak 1948 tavaszáig, ekkor beszüntette a működését.

Visszatérve a Nyilaskeresztes Párt volt tagjainak népbírószági útján történő felelősségre vonására, a főbb vezetőket, valamint a nyilas kormány tagjait, mint „háborús főbűnösöket” elítélték. Az úgynevezett „kisnyilasokat” (akik nem voltak részesei tömeggyilkosságoknak, nem vettek részt a nyilas kormányzásban) azonban az esetek többségében „népellenes” bűntett elkövetésével vádolták meg. Megjegyezzük, hogy a „kisnyilasok”, „szalonnyilasok” (ez utóbbiak nem a Nyilaskeresztes Párt, hanem egyéb szélsőjobboldali pártformációk tagjai voltak) kifejezéseknek nincsenek pontos definíciói. 1945-től kezdve a kommunisták kényük-kedvük szerint használták ezeket.

A „népellenes” bűntettel kapcsolatban a 81/1945. ME sz. rendelet a következőket tartalmazza: 13. §. 3. pontja szerint bűnös az is, „aki *nem vezető jellegű* cselekményével a nyilas mozgalomnak segítséget nyújtott a hatalom megszerzéséhez vagy megtartásához”. A 15. §. 4. pont szerint az is, „aki nyomtatványban (bármilyen módon sokszorosított iratban), gyűlekezet előtt elmondott beszédben vagy rádió útján huzamosabb időn át olyan állandó jellegű és folyamatos tevékenységet fejtett ki, amely alkalmas volt arra,

⁶ A népbírószági tanácsokban kezdetben a kormánykoalíciót alkotó öt párt: a Polgári Demokrata Párt (PDP), a Független Kisgazdapárt (FKGP), a Magyar Kommunista Párt (MKP), a Nemzeti Parasztpárt (NPP) és a Szociáldemokrata Párt (SZDP) delegált népbírákat, 1945. május 1-től pedig az Országos Szakszervezeti Tanács is.

⁷ Lásd: Zinner Tibor: *A magyar nép nevében? Tanulmányok népbíróságokról, jogászokról, diktatúráról*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2021. 36–37.

hogyan a fasiszta és a demokrácia-ellenes irányzatok elterjesztése és megerősítése végett vagy a faji és felekezeti gyűlölet felkeltése, illetőleg ébrentartása céljára a közfelfogást jelentős mértékben befolyásolja és az országra káros irányba terelje.” További bűnösséget állapít meg a 17. §. 2. pontja szerint annál, „aki anélkül, hogy evégből vele szemben közvetlenül vagy közvetve kényszer alkalmaztatott volna, [...] fasiszta-, illetőleg demokráciaellenes pártban, szervezetben vagy alakulatban tisztséget vállalt, avagy tagként tevékeny működést fejtett ki...”, illetve a 4. pont szerint „aki kényszerű szükség nélkül a nép- vagy demokráciaellenes hírverés szolgálatába szegődött...”.⁸ Mint az alább idézett részekből is látszik, a volt nyilasok és egyéb szélsőjobboldali pártok tagjainak megbüntetésére lett volna jogi lehetőség – ám a megtorlás csak egy kis részüket érte el.

A SZÉLSŐJOBBOLDAL HÓDMEZŐVÁSÁRHELYEN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT

A legújabb kutatások szerint az első szélsőjobboldali szervezet 1929 januárjában hozta létre a helyi csoportját. A Magyar Fascista Párt azonban igen hamar megszűnt, márciusban feloszlatták. Egy hónap múlva egy újabb pártalakulat bontott zászlót a városban, Magyar Nemzeti Munkáspárt néven, de

kis idő múltán ez is megszűnt. 1933 nyarán alakult meg a Meskó Zoltán-féle Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt, az alakuló gyűlésen megjelent maga a pártvezér is. 1934 elejétől a helyi szervezet vezetését egy rövid időre az a dr. Hódi András vette át, aki a második világháború alatt is aktívan politizált a szélsőjobboldalon.

1936-ban Salló János,⁹ majd Rajniss Ferenc¹⁰ újabb pártalakításba fogott. A Nemzeti Front – Magyar Szocialista Néppárt hódmezővásárhelyi csoportját 1938-ban alakították meg, az a dr. Lázár Béla vezette, aki 1939-ben a párt képviselőjelöltje lett, de nem jutott be a parlamentbe. Hamarosan ki is lépett a pártból. A Nemzeti Front azonban 1940-ben egyesült a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalommal, és a taglisták alapján minden párttagot automatikusan átvettek – sok esetben az illető akarata ellenére.

1938 végén megalakult a Magyar Nemzeti Szocialista Párt – Hungarista Mozgalom helyi szervezete Katona Lajos vezetésével (a „szervezési főnök” az a Kruzslíc János volt, aki 1940-ben a nyilasoknál kötött ki).¹¹ A pártot a belügyminiszter hamarosan betiltotta, emiatt Hubay Kálmán és társai megszervezték a Nyilaskeresztes Pártot. Ennek hódmezővásárhelyi szervezetét 1939 novemberében

hozták létre. Első elnöke („város-vezetője”) Meszlényi Ferenc kereskedő, az utóda pedig dr. Bán Imre orvos volt. A párt működéséről csak elszórt információkkal rendelkezünk. A legtöbb forrásunk az 1942-es évből való, ugyanis ekkor dr. Beliczky Kálmán rendőrtanácsos (1940. augusztus 1-jétől 1944 októberéig volt a városi rendőrség vezetője) több jelentést írt a Belügyminisztérium Közbiztonsági Osztályára, melyek másolatban az 1945 utáni perének anyagai között fennmaradtak. Az 1942. március 1-jei keltezésű¹² jelentésében azt írta, hogy a pártnak 1600 bejegyzett tagja van, de a szimpatizánsok száma eléri a négyezret. (Ehhez érdemes megjegyezni: 1939-ben a mintegy tizenötezer leadott szavazatból a Nemzeti Frontra közel háromezret adtak le Hódmezővásárhelyen. A szavazók jó része nyilvánvalóan nem volt a Nemzeti Front tagja, de akik igen, azok a Nyilaskeresztes Pártba történő beolvadás után akarva-nem akarva a nyilasok táborát erősítették.)

A jelentés szerint Meszlényi helyettese Verók Péter (Hódmezővásárhely legjelentősebb vállalatának, a Kokron gyárnak volt a tisztségviselője), a másik helyettese pedig Tóth Ferenc cipész. „A pártügyész dr. Széll Bálint, jelenleg katonai szolgálatban van és Tóth István ügyvédek. Pénztáros id. Zaka Ferencz kályhásmester, ellenőrök Fábián

⁸ 81/1945. (II. 5.) ME rendelet a népbíráskodásról. <http://www.jogiportal.hu/index.php?id=skhftzgl5im9ykd5b&state=20070701&menu=view> (Utolsó letöltés: 2024. 08. 08.)

⁹ Salló János (1906–?) jogász, politikus. Politikai pályáját a Turul Szövetségben kezdte el. 1936-ban alapította meg az egyik szélsőjobboldali pártot, a Nemzeti Frontot. 1945 utáni sorsa ismeretlen.

¹⁰ Rajniss Ferenc (1893–1946) közigazdász, újságíró, lapszerkesztő, politikus. Harcolt a Nagy Háborúban, 1922-ben térhetett haza az orosz hadifogságból. Az 1920-as években egy ideig az Országos Társadalombiztosítási Intézetnél dolgozott. 1937-től lett aktív politikus. Két szélsőjobboldali párt tagja is volt, míg végül Szálasi pártjánál kötött ki. A nyilas hatalomátvétel után a kormány vallás- és közoktatási minisztere lett. 1946-ban a népbíróság halálra ítélte, kivégezték.

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára (MNL Cs-CsVML), a Szegedi Népbíróság iratai, XXV. 8. fond. Kruzslíc János aktája, Nb. 612/1946. 26.

¹² A Nyilaskeresztes Párt hódmezővásárhelyi helyi szervezetének működése (1942. 03. 01.), 1–2. MNL Cs-CsVML XXV. 9. fond c. állag. A Csongrád Megyei Bíróság büntetőperes iratai (1950–1971), Beliczky Kálmán népellenes büntette (B. IV. 4630/1950). A bírósági aktában lévő iratok nincsenek ellátva oldalszámokkal, ezért csak az irat iktatószámát közöljük: 441/1942. (Itt, és a későbbiekben is betűhív közlést alkalmazunk.)

Ferenc fényképész és Süle Sándor. A személy- és államügyek intézője Benkő Antal újságíró, a szociális ügyeké Fodor Ferenc könyvkötő, a sajtóé dr. Kovács Ernő ref. kántor. [...] Az általános szervezési teendők vezetésével Havranek József vasúti raktárnokot, Tóth Mihály cipészt és Bányai József géplakatost, a nemzetségszervezéssel Sente Antalt, a propagandával Hegedűs Sándor ércfényező és festőt, az üzemi és szakmai nyilvántartás vezetésével ifj. Mucsi Sándor Kokron gyári férfisabót bízták meg. A helyi szervezetnek vannak csoportjai is, mint az ifjúsági csoport, Hódi János cipész, a női csoport B. Szabó Andrásné, a munkásság csoportja B. Szabó András kőműves, és a parasztság csoportja, az ún. parasztság széktartóság Török Imre kisbirtokos, illetőleg ennek katonai szolgálata folytán Fári István kisbirtokos vezetése alatt, ez utóbbi csoport kb. 200 taggal, amely a parasztság, a földmunkásság beszerzésével foglalkozik, nemkülönben a munkásság csoportosításai, és ennek üzemi és szakmai nyilvántartása különösebb figyelmet érdemel." A parasztság „tulajdonképpen szellemi vezére" Nagy Pál kisbirtokos, aki a háttérből „irányítja a parasztság nyilas szervezkedését".¹³

Beliczky Kálmán közölte azt is, hogy még az elmúlt évben több helyi nyilast rendőrhatalósági felügyelet alá helyeztetett, így például dr. Bán Imre orvost és Nagy Kardos Ernő joghallgatót, az ifjúsági csoport vezetőjét. Jelentésében megemlítette azt is, hogy 1944. január 21-én dr. Endre László, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közismerten antiszemita

alispánja Hódmezővásárhelyen járt, és a városházán tartott beszédet, melyen mintegy kétszáz nyilas párttag is részt vett. A nyilas szervezkedés azért is aggasztotta a rendőrfőtanácsost, mert az kiterjedt a Kokron gyárra is, amely a világháború alatt hadiüzem volt.

A párt későbbi működéséről egyelőre nem rendelkezünk levéltári forrásokkal. Beliczky Kálmán 1946. tavaszi népbíró-sági perében nem került szóba az, hogy miként korlátozta a helyi nyilasok tevékenységét. Annyi bizonyos, hogy a világháború éveiben igyekezett minden információt beszerezni velük kapcsolatban. Az egyik detektív, Sárközi János későbbi vallo-mása szerint értesülései nagy részét néhány nyilas párttagtól szerezte be: „Nagyon sok hírt és közleményt tudtunk meg Dr. Baán [Bán] Imre [sic!], Havranek Lajostól, Meszlényi Ferenctől, akik beszélgetés során mondtak el olyan dolgokat, amire szükség volt.”¹⁴

Annak ellenére, hogy a második világháború alatt mintegy másfél-ezer tagja volt a Nyilaskeresztes Pártnak, közülük elenyészően keveset vontak felelősségre. A Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltárában tucatnál alig több olyan népbíró-sági akta található, amely hódmezővásárhelyi volt nyilasok ügyét tartalmazza. A korabeli lapokból azonban kiderül, hogy ennél több volt nyilas ellen indult népbíró-sági eljárás, bár a jogerős ítéletekről ritkán értesítették az olvasókat. Az azonban fölöttébb érdekes, hogy az MKP hódmezővásárhelyi napilapja, a *Vásárhely Népe* 1945

után csak elvétve írt a helyi volt nyilasokról.

„KISNYILASOK” A NÉPBÍRÓSÁG ELŐTT

Az alábbiakban három hódmezővásárhelyi „kisnyilas” esetét ismertetjük. Miért éppen őket választottuk ki? Azért, mert úgy gondoljuk, hogy az ő esetükön keresztül is bemutatatható, milyen változatos életutak vezethettek el egyes személyeket a szélsőjobb-oldal táborába. Mint alább olvasható, az egyik bemutatott hódmezővásárhelyi lakos (Kruzslicz János) a baloldaltól „tért át” a szélsőjobboldalra. A másik személy (id. Zaka Ferenc és fia) a források szerint a szélsőjobb-oldali demagógiának „dőlt be”. Végül az értelmiségi kategóriába tartozó református kántor (dr. Kovács Ernő) a nyilasok szociális ígéretéseit vette (egy darabig) komolyan. Sorsuk természetesen nem egyedi. Az 1930-as évek második felében, az 1940-es évek elején Magyarországon – mint tanulmányunk végén olvasható – több százezren estek áldozatául a szélsőjobb-oldali demagóg ígéretéseknek...

KRUZSLICZ JÁNOS: A CSALÓDOTT SZOCIÁLDEMOKRATA, A „MEGTÉVESZTETT EMBER”

Kruzslicz János 1905. december 14-én született Hódmezővásárhelyen. Négy polgárit végzett, a harmincas évektől kézimunka-tervezőként dolgozott. Családja nem volt. Az 1930-as évek közepén a Magyarországi Szociáldemokrata Párt tagja lett, de csalódott a pártban, nem tartotta őket eléggé radikálisnak.

¹³ Uo.

¹⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), ifj. Sárközi János operatív dossziéja, 3.1.5. O-14958/472. 15.

1938 végén először a rövid életű Magyar Nemzeti Szocialista Párt – Hungarista Mozgalom helyi szervezetébe lépett be, ahol propagandavezető, szervezési főnök volt. A párt feloszlása után, 1940. február 15-én lett tagja a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom helyi csoportjának. A pártnak nem csupán egyszerű tagdíjfi-zető tagja (mint alább olvasható az egyik vallomásában), hanem tisztségviselője is volt. 1940. december 12-től a „hírverő” osztályt vezette, ilyen minőségében tizenkilenc alkalommal tartott különféle témákban beszédet.¹⁵ 1941. május 26-án Szálasi a helyi szervezet „munkásvezetőjének” nevezte ki. Júniusban pár napig a pártszervezet ideiglenes vezetője volt. 1942. február 1-jén fegyelmeivel kizárták. 1944 tavaszán belépett a gróf Pálffy Fidél által alapított Magyar Nemzetiszocialista Pártba. A szovjet hadsereg bevonulása előtti héten Hódmezővásárhelyről Budapestre utazott, ott vészelte át az ostromot.

Első alkalommal 1945. április 1-jén a Magyar Államrendőrség Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Osztályán hallgatták ki. Ekkor egyebek mellett azt vallotta, a Nyilaskeresztes Pártba történt belépésének oka részben a következő volt: „helyesnek találtam a párt programját, részben pedig anyagi előnyöket vártam a párttól. 50 f-ért tagságit fizetem, a párt jelvényét állandóan viseltem, zöldinget akkor viseltem, ha valami hivatalos ügyben jártam el. A párt akkori vezetője Bán Imre orvos volt, belépésem után csak mint fizető

tag működtem, majd később a propaganda vezetésével lettem meg bízva, még ez év júniusában pedig megválasztottak szervező bizottsági tagnak, ezt a tisztségemet kilépésem napjáig töltöttem be. A propaganda munkám plakátok terjesztésében és tagok szervezésében nyilvánult meg. kb. ötször felszólaltam a helyi szervezetben, a szöveg rendszerint a munkás kérdésekről szólt, tag gyűlések alkalmával szintén. Amikor Bán Imre, dr. Halmi László és Gyula, Nagy kardos Ernő, Nagy Páll, Sándor Lajos és Vereg Péter, Holló István felszólaltak, én is hozzá szoktam szólani gyakran. A pártnak 1942. febr. 1-ig voltam a tagja. Ebben az időben azért léptem ki a párt szervezetéből, mert olyan dolgokat és visszaéléseket tapasztaltam a pártba, amit én nem bírtam elviselni. A pártból saját elhatározásomból léptem ki, nem pedig azért, mit első jegyzőkönyvembe foglaltattam, hogy én ott bomlasztó munkát fejtettem volna ki. 1942 februárjától nem vettem részt semmiféle párt mozgalomba mindaddig, míg Sándor Lajos szervezésére meg nem alakult Hódmezővásárhelyen a Pálfi Fidél vezetése alatt álló Magyar Nemzeti Szocialista Párt. Ebe a pártba 1944 áprilisában léptem be és szervező bizottsági tagként működtem és a propaganda osztályon segédkeztem.”¹⁶ 1944. október 1-jei Budapestre utazását nyilas mivoltával, illetve azzal indokolta kihallgatója előtt, hogy meg akarta úszni, hogy szeptember végén őt is elvigyék sáncásásra.

1945. április 2-án a Magyar Államrendőrség Budapesti Politikai és Rendészeti Osztálya

arra hivatkozva rendelte el az internálását, hogy 1941-ben Hódmezővásárhelyen belépett a Nyilaskeresztes Pártba, és ott propagandatevékenységet fejtett ki. 1942-ben ugyan kilépett onnan, de a Pálffy Fidél-féle pártban is aktív szerepet töltött be. A fővárosi politikai rendőrségen ekkor úgy határoztak, hogy nem kell népbíró-ság elé állítani, mert „a nyomozás során, egyéniségének vizsgálatánál megállapítottuk, hogy megtévesztett ember.” Részben aktív tevékenységéért, részben „szélső jobboldali fertőzöttsége miatti veszélyességéért” azonban feltétlenül szükségesnek tartották az internálását.¹⁷ (A népbíró-sági tárgyalásán azt állította, hogy 1945. március 12-től október 30-ig állt internálás alatt.)

A Buda-déli internálótáborból 1945. szeptember 19-én kísérték Hódmezővásárhelyre,¹⁸ és ott helyezték rendőrható-sági őrizetbe. Az internálása 1946. január 7-én szűnhetett meg, mert aznap Bangó János, a Hódmezővásárhelyi Rendőrfőkapitányság Politikai Osztályának vezetője rendőrható-sági felügyelet alá helyezte. Ezt csak 1949. augusztus 26-án szüntette meg Kopácsi Sándor ügyosztályvezető (a későbbi budapesti rendőrfőkapitány, majd az 1956-os megtorlások egyik áldozata).

Időközben azonban eljárás indult Kruzslicz János ellen. 1946. március 16-án, a Szegedi Népügyészségen dr. Pártos Imre népügyész a Hódmezővásárhelyi Politikai Osztálynak címzett átiratában elrendelte, hogy indításnak nyomozást Kruzslicz ellen,

¹⁵ MNL Cs-CsVML, XXV. 8. fond. Nb. 612/1946. 4.

¹⁶ ÁBTL 3.1.9. V-88018. (A párt Szálasiék hatalomra kerülése után beolvadt a Nyilaskeresztes Pártba.)

¹⁷ Uo. 2810/1945. sz. véghatározat.

¹⁸ Kruzslicz János rajzoltát is haza hozták. *Alföldi Újság*, 1945. 09. 20.

mert „alaposan gyanúsítható, hogy a helybeli nyilaskeresztes pártnak vezető tagja volt”.¹⁹ Utasította a politikai rendőrséget, hogy derítsék ki, mettől meddig volt a párt tagja, és ott milyen tisztséget töltött be. Április 6-án Koltai (Klein) Vilmos rendőr nyomozó hadnagy kétoldalas jelentést írt róla, melyben – korabeli iratok hitelesített másolatai alapján – összefoglalta a különféle szélsőjobboldali pártokban folytatott tevékenységét.

Két nappal később Bangó János százados, a helyi politikai osztály vezetője megküldte Koltai jelentését és a mellékelt iratmásolatokat a Szegedi Népügyésznek. Onnan dr. Pártos Imre népügyész azokat azzal küldte vissza, hogy „az alakszerűségek” betartása mellett hallgassák ki Kruzsliczt, és a fölvevett jegyzőkönyvet a többi irattal együtt küldjék neki vissza.

Május 31-én tehát Koltai kihallgatta a hódmezővásárhelyi volt nyilast, aki mindent beismert. Elmondta, hogy 1942-ben zárták ki a pártból, ráadásul a „városvezető”, dr. Bán Imre bosszúból följelentette a rendőrségen, hogy „kommunista törekvésekre igyekszik”, ezért rendőri felügyelet alá helyezték. 1944 tavaszán Sándor Lajos rábeszélésére lépett be a Pálffy Fidél-féle pártba, de oda nem szervezett be senkit sem.

Bár a népügyészeknek kötelességük lett volna a vádemelés előtt kihallgatni a gyanúsítottat, és erről jegyzőkönyvet felvenni, úgy tűnik, erre nem került sor, mert dr. Pártos Imre népügyész 1946. június 7-én csak a nyomozati szakaszban keletkezett iratokat és a 2522/1946. nü. számú

vádiratot küldte meg a népbíróságnak. Ebben Kruzslicz Jánost két rendbeli, az 1440/1945. M. E. rendelet 12. §. 2. pontjába ütköző, „népellenes” bűntett elkövetésével vádolta meg, mert belépett a Nyilaskeresztes Pártba, ott tisztséget viselt és „propaganda előadásokat” tartott, majd pedig a Pálffy-féle pártnak is tagja lett, és ebben a pártban „tagként tevékeny működést fejtett ki”.

1946. augusztus 21-én Hódmezővásárhelyen a dr. Csaba Sándor törvényszéki bíró vezette népbírószági tanács előtt a vádlott bűnösnek tartotta magát. Elismerte, hogy a Nyilaskeresztes Pártban tisztséget viselt, ám azt tagadta, hogy a Pálffy-féle pártban bármiféle szerepet játszott volna. Ebbe a pártba senkit sem szervezett be, a tagok egy újsághirdetés hatására jelentkeztek. Amikor a tanácsvezető elébe tárta a rendőrségen fölvevett vallomását, kijelentette, hogy az nem egészen felel meg a valóságnak, nem vallotta azt, hogy Sándor Lajos megbízta volna a pártszervezéssel, a jegyzőkönyvet anélkül írta alá, hogy elolvasta volna annak a tartalmát. Azzal védekezett, hogy amikor 1934-ben részt vett egy kommunista szervezkedésben, majd „lebukott”, a rendőrségen nagyon megverték. A kommunista elvtársai nem törődtek vele, ami nagy lelki válságot okozott számára, emiatt kiábrándult „a baloldali vezetőkből”. A szociáldemokratákban nem látta azt a „dinamikus erőt”, amelyet a nemzeti szocialistáknál megtalált. „A nemzeti szocialisták is szocialista programmal bolondították az embereket. Engem is megszáditott ez a propaganda” – mondta.

„Tettem megbántam. Azt kívánom hangsúlyozni, hogy én is, mint sok más, a propaganda áldozata lettem” – fejezte be a vallomását.²⁰

Mivel a vádlott mindent bevallott, tanúk kihallgatása sem vált szükségessé. A népbíróság Csaba tanácsa gyorsan berekesztette a tárgyalást, és az Nb.612/1946/5. sz. ítéletével Kruzslicz Jánost „népellenes” bűntett elkövetése miatt nyolc hónap börtönbüntetésre, mellékbüntetésként pedig ötévi politikai jogvesztésre ítélte. Az ítéletbe beszámították az internálásban eltöltött hét és fél hónapot. Az indokolás szerint az ítélet kiszabásánál enyhítő körülményként vették tekintetbe, hogy „a kétségtelenül nagy és féktelen propaganda áldozata lett...”, azt azonban súlyosbító körülménynek tartották, hogy a harmincas években két évig „már tagja volt egy demokratikus pártnak, [vagyis az SZDP-nek – V. G.] s így a demokratikus társadalmi berendezkedés helyességét ismerhette, ennek ellenére a politikai bűn útjára lépett.”²¹ (Ez egyértelműen politikai érvelés!)

A népügyész súlyosbításért fellebbezett, ezért az iratokat a népbíróság fölküldte a Népbírószágok Országos Tanácsához (NOT). Mivel november 13-án a népfőügyész a fellebbezést visszavonta, dr. Csaba Sándor november 29-i végzésével jogerősnek hirdette ki az elsőfokú ítéletet.

1946. december 20-án a népügyészség értesítette az elítéltet, hogy 1947. január 15-én jelentkezzen, mert meg kell kezdenie a kiszabott ítélet letöltését. 13-án azonban Kruzslicz kérvényt

¹⁹ MNL Cs-CsVML XXV. 8. fond. Nb. 612/1946. 6.

²⁰ Uo. 13–14.

²¹ Uo. 21.

nyújtott be, melyben kérte, hogy a maradék két hét börtönbüntetésének letöltését csak március 15-én kezdhesse meg, mert nem egészséges, a hideg idő pedig még inkább megviselné a szervezetét. Február 6-án, majd március 14-én újabb halasztást kért, és csatolt egy orvosi igazolást is a rossz egészségi állapotáról. Végül április 10-én utalták be a Csillag Börtönbe, majd két hét múlva szabadult onnan. További sorsáról egyelőre nem rendelkezünk adatokkal, de azt feltételezzük, hogy nyilas múltja miatt őt is figyeltette egy jó ideig a kádári állambiztonság.

ID. ZAKA FERENC ÉS FIA – ÉS AZ „ELREJTETT NYILAS IRATOK”

1946. április 13-án szenzációszámba menő cikk jelent meg a Magyar Kommunista Párt (MKP) hódmezővásárhelyi lapjában. A cikk valós háttere az, hogy Zaka Ferenc és családja 1944 őszén a szovjet csapatok bevonulása előtt elmenekült Hódmezővásárhelyről. 1945 tavaszán a deportálásból visszatért Rubinstein-család tagjai a polgármesteri hivatalban igényelték az üresen maradt ingatlanjukat. Amikor azonban hazaértek Zakáék, vissza akartak költözni a házukba, a zsidó családnak pedig értelemszerűen mennie kellett (a cikk szerint „állandóan piszkálták, nyugtalanították őket”). Amikor a Rubinstein-család éppen csomagolt, az egyik segítségüknek föltűnt, hogy az udvaron futkorászó disznójuk „az udvar sarkában, a kályhacserepek között erősen túr. Odament, arrébb hajtotta a disznót, amely még hirtelen belenyomta az orrát

a földbe és egy kis zöld fűvet rántott ki onnan és rőfögve hurcolta végig az udvaron. Többen kíváncsian odafutottak s kivették a disznó fogai közül a zsákmányt. Nagy meglepetéssel látták, hogy az egy nyilaskeresztes tagkönyv.” Ezek után a család feltúrta a környéket és „egy titkos földalatti rejtékhelyet fedeztek fel”, ahová „Zakáék és cinkosaik az egész nyilas irattárat elásták.” Köztük voltak Szálasi-levelek is, de a tagnyilvántartási kartotékokon „nem egy olyan név szerepel, amelynek közlése óriási meglepetést fog szerezni a város közönségének. Mihelyt a nyomozás érdeke lehetővé teszi, azonnal megkezdjük az új »lelet« eredményének közlését” – írta a cikk.²²

Mi is történt valójában? És valóban megtörtént az, amit a helyi kommunista lap közreadott? Vagy merő kitaláció az egész?

Előjáróban le kell szögezni, hogy a szegényes forrásokból meglehetősen keveset tudhatunk meg a Zaka családról. Annyi bizonyos, hogy idősebb Zaka Ferenc 1901-ben született Hódmezővásárhelyen. Hat elemit végzett, foglalkozása kályhászmester volt. Felesége, valamint fiuk, ifjabb Zaka Ferenc (ő 1927-ben született) aktív tagja, sőt, tisztségviselője volt 1940-től 1944-ig a Nyilaskeresztes Párt városi szervezetének. Az idősebb Zaka 1944. szeptember 10-én megkapta a behívóját, távollétében a felesége Budapesten meghalt. Az idősebb és ifjabb Zaka együtt került ki Ausztria területére, ahol mindketten amerikai hadifogságba estek. Onnan 1945. június 27-én szabadultak

és július 13-án érkeztek haza Hódmezővásárhelyre.

Hazaérkezésük után öt nappal, július 18-án az apát Nagy Zoltán, a Magyar Államrendőrség Hódmezővásárhelyi Kapitanyság Politikai Nyomozó Osztályának vezetője hallgatta ki. Ő ekkor elismerte, hogy dr. Bán Imre „pártvezető” felhívására 1940-ben belépett a Nyilaskeresztes Pártba, de azt tagadta, hogy 1941-ben a VIII. kerületi „belterületi” pártszervezés vagy a pártiroda vezetője lett volna. 1942-ben néhány hónapig a párt pénztárnoka volt. 1943-ban behívták a honvédségbe, és néhány hónapig a keleti hadművelleti területen teljesített szolgálatot. Amikor leszerelt, megbízták a Nyilaskeresztes Párt munkásvezetői tisztségének ellátásával, amit csak egy hónapig látott el. Mivel az akkori vezetőjüket, Meszlényi Ferenc városvezetőt rendőrhatalósági felügyelet alá helyezték, 1944. július 18-i kelettel városvezető-helyettesnek nevezték ki – az iktatókönyv szerint –, de tagadta, hogy ténylegesen is ellátta volna ezt a feladatot.

Kihallgatása után a fiával együtt őrizetbe vették. Július 31-én idősebb Zaka a „vidéki rendőrfőkapitanyságnak” címzett beadványában fellebbezését jelentette be a hódmezővásárhelyi rendőrfőkapitanyság őrizetbe helyezését elrendelő véghatározata ellen. Az indokok között felhozta azt, miszerint alighogy belépett 1940 júniusában a Nyilaskeresztes Pártba, máris behívták katonának, és csak az év végén szerelt le, majd 1941 áprilisa és júliusa között ismét katonai szolgálatát töltötte. 1941 decemberében – mivel a helyi

²² Egy disznó kitérte a vásárhelyi nyilaspárt irattárát. Meglepő adatok kerültek felszínre a Zaka házánál fölfedezett földalatti rejtékhelyről. *Vásárhelyi Népe*, 1946. 04. 13. 3.

pártszervezetben általános fejtelenség uralkodott – a központ egy ellenőrt küldött, aki őt pénztárnokká nevezte ki, de ezt a tisztséget csak két hónapig töltötte be, mert ismét behívták katonának. 1943 júniusában az orosz fronton légnyomást kapott. Amikor hazajött, kiderült, hogy a talajvíz súlyosan megrongálta a házát, ezért „belvív-kölcsonnel” – jórészt a saját kezével – új házat épített. 1944 augusztusában a pártokat fölsozlatták, ő pedig ismét behívót kapott, alakulatával 1945. május 5-én esett amerikai fogságba, június 27-én engedték szabadon. Mindezt azért írta le, hogy látni lehessen: érdemi politizálást nem is tudott folytatni, hiszen rendszeresen behívták a honvédségbe. Mindezek figyelembevételével tisztelettel kérte a rendőrhatalom végzés hatálytalanítását.²³ A beadvány ellenére fiával együtt továbbra is a hódmezővásárhelyi internálótábor foglya maradt.

Közben 1946. március 4-én tárgyalta a hódmezővásárhelyi II. sz. igazolóbizottság idősebb Zaka Ferenc ügyét, aki ekkor előadta, hogy 1940-ben valóban belépett a Nyilaskeresztes Pártba, ahol 1942-ben tisztséget is vállalt. 1945. április 27-én hagyta el az országot (katonai kötelékben, de a bizottságnak nem tudta pontosan megnevezni az alakulatot), és a Német Birodalom területére távozott. Muladi István (az ő felesége jelentette föl ifjabb Zakát), megjelent tanú átadott egy levelet, melyet Zaka a frontról küldött haza, melyben „a szovjet-rendszerre lenéző és becsmérlő kifejezéseket használt”. Ezek alapján a bizottság tényként állapította meg, hogy önként elhagyta az országot,

így „népellenes” bűntettet követett el, ezért iparjogosítványától megfosztották és ügyét a Népügyészségre helyezték át. „A bizottság a rendelkezésre álló adatok alapján megállapította, hogy Zaka Ferenc még ma is meggyőződéses fasiszta, ezért a rendőrség politikai osztályához megküldött átiratában Zaka internálását javasolta. A tárgyalás során kiderült, hogy nem csak Zaka Ferenc, hanem a fia és a felesége is rendszeres fasiszta propagandát fejtett ki” – írta a helyi kommunista napilap, majd megjegyezte: „Kíváncsian várjuk, hogy a nyilas család másik két tagja ellen mikor teszi meg a rendőrség politikai osztálya a szükséges intézkedést.”²⁴ (Ezek szerint nem tudták, hogy Zakáné már nem él...)

Április 10-én a Hódmezővásárhelyi Rendőrfőkapitányság Politikai Osztályán Koltai (Klein) Vilmos hadnagy aznap írt jelentésében arról számolt be, hogy előző nap bizalmasan arról értesült, miszerint Zaka Ferencnél el vannak ásva a Nyilaskeresztes Párt kartotékjai, tagnévsora és iratai. Nyomban kiszállt Dániel István nyomozó hadnaggyal a Kölcsey u. 29. szám alá, és „az ott lakó Rubinstein Nándor, valamint a MADISZ ifjúságának két vezető tagja előadta, észrevették, hogy »a disznó a földből kitért egy nyilaskeresztes párttagsági könyvet, erre ők ugyanazon a helyen ásni kezdtek és megdöbbenve látták, hogy cca. ½ méterre le van ásva a fent említett fasiszta iratok. Mindt [sic!] demokratikusan gondolkozó magyarok, erről először telefon útján, végül személyesen» őt felkeresték és értesítették” – írta.²⁵ (Rubinstein

az aznap tett tanúvallomásaiban azt mondta, hogy a két szemtanú már nem tartózkodik a városban, gyorsan Budapestre költöztek.) A hadnagy az összes iratot magához vette, majd Zakát és a fiát, akik még nyolc hónappal korábban érkeztek haza, és internálva is voltak, akkor pedig rendőrhatalom felügyelet alatt álltak, őrizetbe helyezte, mert ezekről az iratokról addig hallgattak. Kihallgatta őket, de csak annyit ismertek el, hogy 1944 nyarán a helyi rendőrség az összes nyilas iratot lefoglalta, arról pedig nincs tudomásuk, hogyan került az udvarukra. Aznap Bangó János, a politikai osztály vezetője kihallgatta idősebb Zaka Ferencet. Ő ekkor megismételte azt, amit a hadnagynak mondott: még 1944 nyarán belügyi rendeletre az összes pártot betiltották, emiatt dr. Kuczka rendőrfogalmazó, valamint két detektív bementek a párthelyiségbe és összeszedtek mindent (tagnévsort, pénztárkönyvet, pecsétet stb.) és elvitték. Azt, hogy a tagnévsor miként kerülhetett a Kölcsey utcai házuk udvarára, nem tudta megmondani. Emlékezete szerint ezt is elvitte a rendőrség.

Összefoglalva, a politikai rendőrséget tehát Rubinsteinék értesítették, hogy rábukkantak Zakáék házának udvarán az „elrejtett nyilas iratokra”. Ezt az információt vette át a helyi kommunista lap, a *Vásárhely Népe*, amely négy nappal később tovább „színesítette” a „sztorit”. Eszerint amikor közeledtek a városhoz a szovjet csapatok, a „váratlanul jött előnyomulás következtében már nem volt idejük a rengeteg nyilas iratot biztosabb helyre rejtetni, így az egyik színnek

²³ MNL Cs-CsVML, XXV. 8. fond. Nb. 118/1947, 43.

²⁴ Népbíróóság elé állítják Zakát, a meggyőződéses nyilas kályhás mestert. *Vásárhely Népe*, 1946. 03. 05.

²⁵ MNL Cs-CsVML, XXV. 8. fond, Zaka Ferenc népbíróósági aktája, Nb. 874/1946, 6.

használt melléképület sarkában ásták el irattárukat”. Amikor pedig a Zaka-család visszajött, beperelték a házukba beköltöző Rubinsteinéket, akik egy idő után nekiláttak kiköltözni, ekkor történt az ominózus eset. Ekkor megtaláltak két, 1940-ből és 1941-ből való tagnyilvántartást és mintegy nyolcszáz kartotékot. „Közölhetjük, hogy rengeteg olyan úr neve szerepel az iratokban, akik eddig ügyesen titkolták múltjukat és mai is szabadon járnak” – írták fenyegetően.²⁶

1946. szeptember 9-én dr. Répás József tanácsvezető bíró átiratában megküldte az addig keletkezett nyomozati iratokat a népügyészségnek, hogy „a fennforogni látszó bűncselekmény miatt vádiratát megszerkeszthesse”.²⁷ Ezek után 23-án dr. Márai Pál a csatolt iratokkal együtt megküldte a népbíróságnak a 4298/1946.nü. számú vádiratát. (A hatályos jogszabály szerint előtte a népügyészségen ki kellett volna hallgatni a terheltet, ám annak nincs nyoma, hogy ez megtörtént volna.) A népügyész az 1945. július 23-án rendőrhatalósági őrizet alá helyezett, 45 éves idősebb Zaka Ferenc ellen „az 1945. VII. tc.-kel törvényerőre emelt Nbnov. 12. §. 2. pontjában meghatározott népellenes büntett” miatt emelt vádat, mert 1940-ben belépett a Nyilaskeresztes Pártba, ott 1942. február-márciusban pénztárosi tisztséget töltött be, majd 1944-ben „közelebbről ismeretlen időben” városvezető lett, és ezzel „fasiszta pártban tisztséget vállalt anélkül, hogy evégből vele szemben közvetlenül, vagy

közvetve kényszert alkalmaztak volna.”²⁸

Október 5-én dr. Bozsó tanácsvezető bíró értesítette a népügyészséget, hogy a főtárgyalást november 6-ára tűzte ki a hódmezővásárhelyi református kollégium tanácstermébe. (Az iratra utólag valaki kézzel ráírta: „3 évi börtön, 5 évi pol. jogvesztés, előzetes letartóztatás elrendelve”.²⁹) Október 16-án az ügyvédi kamara dr. Molnár László hódmezővásárhelyi ügyvédet nevezte ki védőnek.

November 6-án a szegedi népbíróság Hódmezővásárhelyre kihelyezett, nyilvános főtárgyalásán a dr. Kozma Endre vezette tanács előtt a vádlott nem érezte bűnösnek magát. Azt, hogy miként kerültek az iratok a lakására (illetve az udvarba), nem tudta megmagyarázni. Ő már 1944 nyarán elhagyta a várost, majd a fővárosba ment, mert a Margit híd november 3-i felrobbanásakor a felesége meghalt. Azt elismerte, hogy mint katona, letette az esküt Szálasi sra. Amikor a vezető bíró megmutatta neki azokat az iratokat, amelyeket mint nyilas városvezető írt alá, azt mondta, hogy ugyan az aláírás valóban az övé, de a jegyzőkönyveket nem ő szövegezte. (Más egyéb iratokat is elébe tárt a vezető bíró – ezek mellékletben megtalálhatóak az aktában.) Azt is tagadta, hogy „belterületi” vezető lett volna. Azt vallotta, hogy amikor a párthelyiséget bezárták, a rendőrség minden iratot magával vitt. A védő – arra nézve, hogy a vádlott nem volt „városvezető” – kérte

két tanú (Braczkó Sándor és Kapus Sándor) beidézését, de a népügyész ezt feleslegesnek tartotta és ellenezte. A népbíróság „halk tanácskozás” után meghozott végzésében ezt el is utasította, amit semmisségi okként jelölt meg a védő. A tanúkihallgatásokat mellőző ítélet kihirdetése után a népügyész fellebbezést jelentett be súlyosbítás végett, valamint az internálásban eltöltött idő beszámítása miatt, és kérte az előzetes letartóztatás elrendelését, mert „a kiszabott büntetés súlyánál fogva az elítélt megszökésétől alaposan tartani lehet”.³⁰ (Ez ellen a védő felfolyamodást jelentett be.) A fellebbezést a népbíróság elfogadta, az iratokat felterjesztette a NOT-nak. Ugyanaznap a tanácsvezető bíró – egy kézzel írt értesítés szerint – elrendelte Zaka előzetes letartóztatását.

Az Nb. 874/1846/3. sz. ítéletében a népbíróság Kozma-tanácsa a vádlottat a Nbnov. 13. §-a, a Nbnov. 1. §-a alapján három év börtönbüntetésre és mellékbüntetésként öt év politikai jogvesztésre ítélte. A szabadságvesztés-büntetésbe tizenegy hónapot beszámítottak. Az indoklásban csupán Zaka beismerő vallomására, valamint „a nyomozás adatai alapján” megállapított „tényállásra” hivatkoztak. Eszerint 1942-ben két hónapig a Nyilaskeresztes Párt városi pénztárnoka volt, 1944-ben pedig „közelebbről pontosabban meg nem állapítható időpontban” a párt „városvezetője” lett. Ez utóbbit a tárgyaláson tagadta. Enyhítő körülménynek tudták be családosi állapotát, súlyosbító

²⁶ A Zaka-ház rejtélye. Rengeteg, eddig nem szerepelt név a disznó által napvilágra került nyilas iratokban. *Vásárhely Népe*, 1946. 04. 17. 2.

²⁷ MNL Cs-CsVML, XXV. 8. fond, Nb. 874/1946, 51.

²⁸ Uo. 22.

²⁹ Uo. 55.

³⁰ Uo. 16. A tárgyalás másnapján, november 7-én a hódmezővásárhelyi államvédelmi osztály vezetője, Kotroczó Mátyás százados átiratot küldött a népügyészségnek, miszerint id. Zaka Ferenc őrizetét, akit a népbíróság három évre ítél, átkísérteti.

körülménynek pedig azt, hogy elásta a párt iratait.³¹

November 19-én idősebb Zaka Ferenc dr. Verebes Tibort hatalmazta meg, hogy büntetőügyben képviselje őt. December 4-e körül az új védőügyvéd útján Zaka az előzetesbe helyezése miatt bejelentett felfolyamodás indoklását megküldte a népbíróságnak. Ebben arra hivatkozott, hogy „mint kellő látókörrrel nem rendelkező iparosember, ha későn is, de felismertem politikai eltévelyedésemet”. Tagadta, hogy a nyilaspárt városvezetője lett volna. Az ötödikes gimnazista fiának ő az egyedüli eltaratója, ráadásul a háza is „teljesen kifosztva, romokban hever”. Ezek miatt szökésétől tartani nem kellett, ráadásul arra lehetett számítani, hogy a semmisségi panaszuk miatt a NOT enyhíteni fogja a büntetését, mert ügye „igazságos elbírálásánál ki fog derülni”, hogy bár ő is egyike volt azon munkásembereknek, „akiknek a hamis propaganda osztályöntudatát elnyomta, megtévesztette, és ezzel helytelen politikai útra tévelyítette”, nem követett el semmi olyan cselekményt, amely indokoltá tenné a fellebbezés alatt álló ítélet súlyosságát.³²

1947. február 20-án dr. Szűcs János népfőügyész értesítette a NOT-ot, hogy a népügyész által bejelentett fellebbezést fenntartja és ellenzi az előzetesből való szabadlábra helyezést. Április 2-án a NOT III. tanácsa (dr.

Téglás István) is visszautasította a felfolyamodást.

1948. április 1-i végzésével a NOT május 5-ére tűzte ki a főtárgyalást, a III. sz. tanács tanácsstermébe. Aznap a NOT dr. Szabó Mihály vezette III. tanácsa a NOT. III.538/1947/9. számú ítéletében a főbüntetést két év hat hónapra szállította le. Az addig előzetesben eltöltött időt be kellett számítani. Az enyhítő körülmények között vették figyelembe, hogy 1944-ben elvesztette a feleségét, és egyébként is „már súlyos konzekvenciák háruultak rá múltbeli magatartása itt elbírált politikai tevékenysége miatt, amennyiben iparjogosítványától megfosztották...”.³³ Az pedig nem számít súlyosbító ténynek, hogy nem juttatta rendőrkézre az elrejtett iratokat. (Tehát a NOT is elfogadta, hogy valóban elrejtett bizonyos nyilas pártiratokat az udvarán, miközben ez a történet fölöttébb ellentmondásos és nem is igazán életszerű.)

1948. május 22-én a Félégyházi tanács az Nb. 874/1946/8. sz. végzésében jogerősnek és végrehajthatónak nyilvánította a NOT-ítéletet azzal, hogy a bíróság „a mai napig” két év, öt hónap és tizenhét napot kitöltöttek vett az előzetesben eltöltött időből. Június 4-én az Országos Büntetőintézet Igazgatósága átiratában értesítette a népbíróságot, hogy a jogerősen két és fél évre ítélt és a szegedi törvényszék fogházából az ottani börtönbe 1947. március 17-én átszállított Zaka a szabadság-

vesztés büntetését kitöltötte. Ugyanaznap a népügyészség 98/1946.nű. számú átiratában értesítette az államügyészséget, hogy Zaka „a mai napon szabadlábra helyezendő – mert a szabadságvesztés büntetését kitöltötte.”³⁴ További sorsa ismeretlen.

DR. KOVÁCS ERNŐ, AKI „SZOCIÁLIS GONDOLKODÁSÚ” VOLT

Dr. Kovács Ernő 1906. május 16-án született Hódmezővásárhelyen. A szegedi Ferenc József Tudományegyetemen szerzett bölcsészdiplomát, majd református kántori vizsgát tett és az egyház szolgálatába állt. Egyik vallomása szerint 1940. május 1-jén lépett be a Nyilaskeresztes Párt hódmezővásárhelyi szervezetébe, és annak fizető tagja volt egészen 1944. március 2-áig, amikor megkapta a katonai behívóját. (Egy kihallgatási jegyzőkönyve szerint 1944. július 25-én hívták be először, de hamarosan leszerelték, majd szeptember 24-én SAS-behívót³⁵ kapott.) Több kihallgatása alkalmával azt hangoztatta, hogy semmiféle párt-tisztséget nem viselt, a pártgyűlésekre is csak néhány esetben járt el. 1940-ben vagy 1943-ban két alkalommal (anyák napján és karácsonykor) „egyházi jellegű beszédet” tartott.³⁶ Ennek ellentmond egy, az 1956. november 4. után felállított kádári állambiztonsági szervek által fölfektetett operatív dossziében, fotómásolatban található személyi lap, amelyet a Nyilaskeresztes Párt

³¹ Uo. 25–26. A tárgyalás után a hódmezővásárhelyi kisgazdapárti napilap, a *Vásárhelyi Független Újság* kurtán csak annyit közölt, hogy „a terhelő vallomások után” (!) előző nap, a déli órákban Zakát három évre ítélték. A kommunista *Vásárhelyi Népe* meg sem említette a pert, illetve az ítéletet, talán azért, mert súlyosabbat vártak...

³² Uo. 41.

³³ Uo. 24.

³⁴ Uo. 45.

³⁵ A „SAS” az 1944-ben a mozgósítás alkalmával a nem tényleges állomány behívására szolgáló, személyre címzett behívójegy volt. Jelentése: „Sürgős Azonnal Siess”. A „SAS”-behívót a hadiállomány hiányainak és fogyatékeinak pótlása, valamint felváltása céljából használták.

³⁶ MNL Cs-CsVML, XXV. 8. fond. Nb. 85/1947. 45.

Országos Propaganda Osztálya állított ki. Eszerint a tisztsége: „Hódmezővásárhely, propag. vezető”. Arra a kérdésre, hogy „Milyen tisztségei voltak pártunkban?”, az olvasható, hogy „Ideológiavez.”³⁷

A 90/I. újonckiképző ezred 9/III. zászlóalj élelmezési számvevő őrzetőként alakulatával előbb Kistelekre vonult. Innen átvezényelték őket Nagyatádra, onnan pedig Alsónemesapátiba. A Zala vármegyei faluból vonultak nyugatra. 1945. február 1-jén hagyták el az országot. Alakulatával gyalogmenetben Alsó-Ausztriáig vonult, majd Amstetten városában bevagonírozták és Dániába szállították őket. Schleswig-Holsteinben kiképzésben részesültek, a táborukat május 8-án foglalták el a britek. A hadifogolytáborból 1946. július 2-án átkerült egy hadifogoly-kórházba, ahonnan azonban néhány társával együtt meg tudtak szökni. Münchenben az ottani „magyar jóléti bizottság”-nak köszönhetően bekerült a közelben elterülő Bad Aibling „magyar kórházába”, itt gyógykezelték október 2-ig. Onnan indult haza. Október 5-én érkezett meg a kaposvári szűrőtáborba, ahol bizonyára kihallgatták, ugyanis az október 9-i, hódmezővásárhelyi kihallgatásáról fölvevett jegyzőkönyv alján található „A nyomozó javaslata” rovatba egy olvashatatlan nevű személy azt gépelte, hogy „mint intellektuálról feltételezhető, hogy a Hódmezővásárhelyi Nyilaskeresztes párt szellemi irányításában tevékenyen részt vett”, de „a helyszínen ügyének kivizsgálásához kellő

adat nem áll rendelkezésemre”, ezért javasolta, hogy kísérik a lakhelye szerint illetékes hódmezővásárhelyi politikai rendőrségre.³⁸ (A szöveg alján egy körpecsét látható, az alábbi szöveggel: „Hazahozatali Kormánybiztosság”. Ez arra utal, hogy az első kihallgatására még a Dunántúlon került sor.)

A Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának hódmezővásárhelyi kirendeltségén 1946. október 9-én Tóth István rendőrnagy hallgatta ki. Ekkor röviden ismertette, miként került Nyugatra, és meddig volt a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom tagja. Elismerte, hogy 1944-ig fizetett tagdíjat (havi egy pengőt).

A terhelt következő kihallgatására csak október 21-én került sor. Koós István alhadnagynak megismételte a korábbi vallomását, azzal egészítve ki azt, hogy amikor a helyi párthelyiségben katonai témák jöttek elő (nyilván a hadi helyzettel kapcsolatban), ő „jobboldali szellemben” szólt hozzá a témához, Nagyatádon pedig letette Szálasira az esküt.³⁹ Kihallgatása után dr. Mónus István rendőr alezredes a 893/1946. számú véghatározatával rendőrhatósági felügyelet (ref.) alá helyezte. Az ok nyilas párttagsága volt, és az, hogy „nyugatos” (tehát az országot elhagyta és Nyugatra távozott), valamint „bevallása szerint jobboldali magatartást tanúsított”.⁴⁰ (November 30-án a Belügyminisztérium 335.892/1946/IV/4. számú

véghatározatával jóváhagyták a döntést.)

A tanúkihallgatások csupán majdnem egy hónappal később kezdődtek el. November 19-én és 20-án Koós István alhadnagy három tanút (Fodor Ferenc könyvkötőt, Kruzslicz János kézimunka-tervezőt és Tóth Ferenc cipésmestert) hallgatott ki, mindnyájan „kisnyilasok” voltak. Egybehangzóan azt vallották, hogy Kovácsot több alkalommal látták a pártszékházban, tudomásuk szerint egyszerű párttag volt, nem viselt semmiféle tisztséget, és Bán Imrének, a helyi szervezet vezetőjének volt jó barátja. (Érdekes módon Zana László nyomozó, jegyzőkönyvezető már 19-én készített egy följegyzést a tanúkihallgatásokról, miközben a jegyzőkönyvek tanúsága szerint aznap csupán Fodort hallgatta ki az alhadnagy.)

December 3-án Juhász Pál rendőrnagy alhadnagy a Hódmezővásárhelyi Rendőrkapitányság Államvédelmi Osztályán jelentést írt a volt „kisnyilas” kántor ügyéről. Azt állította, hogy ő is kivallatta a fenti tanúkat és a gyanúsítottat (az nem világos, hogy erre mi szükség volt, hacsak az nem, hogy abban reménykedett, majd ő ki tud szedni komolyabb terhelő vallomásokat is a gyanúsítottal kapcsolatban). A tanúk szinte szó szerint ugyanazt mondták neki is, mint Koós alhadnagynak. A kántor neki is bevallotta, hogy 1940. május 1-jén lépett be a Nyilaskeresztes Pártba. Azt állította, hogy csak azért járt el rendszeresen a pártszékházba, mert abban

³⁷ ÁBTL, Kovács Ernő operatív dossziéja, 3.1.5. O-14967/162. 3.

³⁸ MNL Cs-CsVML XXV. 8. fond. Nb. 85/1947. 17.

³⁹ Uo. 18.

⁴⁰ ÁBTL Kovács Ernő vizsgálati dossziéja, 3.1.9. V-41371. 27–28. (A dossziét Dudás László százados zárta le Budapesten, 68 számozott oldallal, 1969. május 8-án.)

reménykedett, valamikor „hátha bejut állásba”. Juhász a jelentése végén azt írta, hogy a kántor szerepel az államvédelmi osztály nyilvántartásában, és jelenleg rendőrhatalósági felügyelet alatt áll, heti háromszor kell a rendőrségen jelentkeznie.⁴¹

Pár nappal később a szegedi népügyészség utasítására a helyi politikai rendőrség nyomozni kezdett, hogy kiderítse: csupán egyszerű párttag volt-e (mert ez önmagában még nem volt büntethető!) vagy „tevékeny működést fejtett ki”, azaz valamilyen tisztséget is viselt-e a pártban. 10-én Juhász Pál rendőr nyomozó alhadnagy újabb két tanút (Bányai János gyári munkást és Hódi János cipészsegédet) hallgatott ki. Mindketten emlékeztek arra, hogy Kovács tartott egy vagy két előadást, és – a jegyzőkönyv szerint – azt vallották, hogy szerintük az előadásának – melynek szövegére nem emlékeztek! – anyagát a fővárosi pártközpontból kaphatta meg, de arról egyikük sem tudott, viselt-e valamilyen párttisztséget.

December 12-én Borza Ferenc alhadnagy, a Hódmezővásárhelyi Rendőrfőkapitányság Államvédelmi Osztályának vezetője az addig keletkezett iratokat „a további eljárás lefolytatása végett” megküldte a szegedi népügyészségnek,⁴² de az érthetően elégedetlen volt az addigi nyomozati munka eredményével. Dr. Lippay László népügyész emiatt december

18-án pótnyomozást rendelt el, mivel az addigi nyomozások során keletkezett iratokból az nem derül ki, hogy a tagságához „tevékeny működés is járul”. Éppen ezért a nyomozást ki kell terjeszteni abba az irányba is, hogy „a terhelt, mint egyszerű párttag fejtett-e ki oly mérvű tevékenységet, pl. tagok beszerzése, nyilas egyenruha viselés stb. melynek figyelembevétele mellett már vád emelhető.”⁴³

Bő egy hónappal később, 1947. január 23-án a hódmezővásárhelyi államvédelmi osztályról Nagy Benkő Sándor rendőrnyomozó hadnagy küldött egy jelentést a népügyészségnek. Újra kihallgatta a fent említett öt tanút (hogy miért nem hallgattak ki további volt nyilas párttagokat, az nem igazán érthető), majd közölte: „tanúk pótkikérdezése során megállapítottam, nevezett, mint egyszerű nyilastag szerepelt, szervezéssel nem foglalkozott, semmiféle más tevékenységet nem vállalt. Egyenruhát nem viselt.”⁴⁴ Február 12-én Koós alhadnagy is csak azt tudta jelenteni, hogy „újabb terhelő adatokat beszerezni nem sikerült”.⁴⁵ Ez bizony kudarcnak tekinthető a politikai rendőrség és a népügyészség szempontjából...

1947. február 20-án dr. Lippay László népügyész megküldte az addig elkészült nyomozati iratokat és a 372/1947. Nü. számú vádiratot. (A vádirat elkészítése előtt ki kellett volna hallgatnia a terheltet, ám semmi nyoma

sincs a népbírói aktában, hogy ez megtörtént volna.) Lippay a Nbnov. 12. § 2. pontjának 2. bekezdésében meghatározott „népellenes” bűntett elkövetése miatt emelt vádat dr. Kovács Ernő ellen, mert egyfelől „tevékeny tagja” volt a nyilaskeresztes pártnak a „felszabadulásig” (ez azonban nem igaz, hiszen hónapokkal korábban behívták a honvédségbe!), másfelől „a budapesti pártközpontból kapott agitációs anyagból propaganda előadásokat tartott”. (Ez azonban nem volt bizonyított, hiszen csupán az egyik tanú feltételezésére támaszkodott!) A fentiek alapján Lippay vádirata is egy összechapott jogász munkának tekinthető. Egyébként pedig az öt, korábban kihallgatott tanú közül csak háromnak a beidézését jelölte meg.⁴⁶

A tárgyalást eredetileg Hódmezővásárhelyen szereték volna lefolytatni, ám a helyi koalíciós pártok hónapok óta tartó viszálya miatt dr. Bozsó Pál szegedi népbírói tanácselnök február 25-én azt javasolta, hogy a helyszínt helyezték át Szegedre.⁴⁷ Március 17-én a Szegeden lefolytatandó tárgyalás időpontját április 24-re tűzte ki. Még aznap fölhívta a szegedi törvényszéket, hogy védőügyvéd kijelölése vált szükségessé, április 2-án pedig dr. Mónus Sándor hódmezővásárhelyi ügyvédet jelölték ki védőnek. Egy nappal később azonban a vádlott – mivel valószínűleg nem jutott el hozzá a fenti határozat – dr. Verebes Tibor helyi

⁴¹ ÁBTL 3.1.5. O-14967/162. 5.

⁴² MNL Cs-CsVML XXV. 8. fond. Nb. 85/1947. 51.

⁴³ Uo. 47.

⁴⁴ ÁBTL 3.1.5. O-14967/162. 10.

⁴⁵ MNL Cs-CsVML XXV. 8. fond. Nb. 85/1947. 52.

⁴⁶ ÁBTL 3.1.5. O-14967/162. 22.

⁴⁷ Érthetetlen módon dr. Lippay László népügyész annak ellenére, hogy „a szegedi népbírói hódmezővásárhelyi tanácsa ezidőszáig, és egyenlőre belátható időn belül tárgyalóképtelen”, azt indítványozta, hogy Hódmezővásárhelyen folytassák le a tárgyalást... MNL Cs-CsVML XXV. 8. fond. Nb. 85/1947. 38.

ügyvédet bízta meg, hogy folyamatban lévő bűnügyében képviselje őt.

Közben a Dávid Balázs vezette hódmezővásárhelyi II. számú igazolóbizottság március 19-én „megfeddte” Kovácsot és három évig kizárta az előléptetésből. Az a különös, hogy az ügyben kihallgatott egyik tanú a későbbi védőügyvédje volt. Egyébként tényként megállapították, hogy 1940 májusától volt a nyilas-keresztes párt tagja, de egyéb párttevékenységet nem végzett, csupán két alkalommal „vallásos tárgyú beszédet tartott”.⁴⁸ (Ő ezt korábban sem tagadta.)

A népbírószági tárgyalás megkezdése előtt, valamikor április legelső napjaiban⁴⁹ – dr. Verebes Tibor ügyvédjén keresztül – előterjesztette a vádirattal kapcsolatos észrevételeit és a bizonyítás-felvétel iránti kérelmét. Ebben határozottan cáfolta, hogy a budapesti pártközpontból kapott „agitációs anyagból” tartott volna „propaganda előadást”, és a pártban semmiféle szervező munkát nem végzett. Annak bizonyítására, hogy a megtartott két beszéde kizárólag egyházi jellegű volt, megnevezett három tanút, egyebek mellett Rapcsák Péter református lelkipásztort.⁵⁰

Április 24-én végre megtartották a hódmezővásárhelyi Református Ókollégium épületében a nyilvános főtárgyalást. A dr. Kozma Endre törvényszéki bíró vezette tanács előtt dr. Kovács Ernő nem érezte bűnösnek magát. Tagadta, hogy

a párt helyi szervezetében „propaganda előadásokat” tartott volna, csupán azt ismerte el, hogy két alkalommal egyházi jellegű beszédet tartott. Amikor a vezető bíró elé tárta a korábbi vallomását, ismét kijelentette: „Én a pártban a szocializmust láttam és azért léptem be”.⁵¹ Ezek után megjegyezte, hogy az igazolási eljárása során ellene egyetlen bejelentés sem érkezett.

A népügyész által beidézni indítványozott három tanú közül az elsőként kihallgatott Bányai János közölte, hogy a politikai rendőrségen nem azt rögzítették, amit vallott, ugyanis ő azt mondta, hogy „a vádlott beszéde vallási tárgyú volt” és nem mondott olyasmit, miszerint valami „propagandaanyag” volt annak az alapja.⁵² Hódi János ugyanazt vallotta, mint az előző tanú: nem igazán azt mondta, mint ami a jegyzőkönyvben olvasható. A harmadik tanú, Kruzslicz János csak annyit tudott mondani, hogy emlékei szerint Kovács egy alkalommal anyák napján tartott egy beszédet, egyébként „Bán Imre közvetlen baráti köréhez tartozott, [...] így nagy szava lehetett vádlottnak a nyilas pártban.”⁵³ A védelem tanúja, Rapcsák Péter református lelkipásztor azt vallotta, hogy mielőtt a két beszédét megtartotta volna – karácsonykor, majd később, anyák napján – kikérte a véleményét, mire ő azt mondta neki, hogy nyugodtan tartsa meg ezeket. Megjegyezte még, hogy „a deportálások idején fájdalommal és dühösen jelentette ki, hogy mindenből kiábrándult, mert a hóhérmunkát utálja.

A vádlottat szociális gondolkodású embernek ismertem. Szavahihetőségét nem volt okom soha kétségbe vonni. Zsidó barátaival megtartotta a kapcsolatait egész[en] a deportálásokig.”⁵⁴ A kihallgatott másik két tanú is cáfolta a vádiratban megfogalmazott állításokat.

Egy május 6-i felirat szerint a tárgyalás lezárása után készült tanácskozási jegyzőkönyv, azonban ez nem található meg a népbírószági aktában. Csupán annyi bizonyos, hogy a dr. Kozma Endre vezette tanács Kovács Ernőt a 85/1947/7. számú ítéletével fölmentette a „népellenes” bűntett alól. Az ítéleti tényállás szerint a vádlott csupán „vallásos tárgyú” előadást tartott két alkalommal, és „megnyugtató bizonyíték” nem merült fel abban a tekintetben, hogy a vádlott a budapesti pártközpontból érkezett agitációs anyagokat olvasta volna fel, tehát nem fejtett ki „tevékeny működést”.

A népügyész a fölmentés miatt fellebbezést jelentett be, emiatt az iratokat a szegedi népbírószág a népfőügyészségen keresztül fölküldte a Népbírószágok Országos Tanácsának. Mivel azonban dr. Szűcs János népfőügyész 1947. május 20-án visszavonta a fellebbezést, másodfokú tárgyalásra nem került sor, ezért július 1-jén az elsőfokú ítélet jogerőre emelkedett.

A fölmentő ítélet ellenére a református kántor a rendőrhatalósági felügyelet alól csupán 1947. december 12-én szabadult. Természetesen a hírhedett

⁴⁸ Uo. 37.

⁴⁹ A beadványon nincs dátum, azt április 4-én iktatták a népbírószágon.

⁵⁰ MNL Cs-CsVML XXV. 8. fond. Nb. 85/1947. 37.

⁵¹ Uo. 21.

⁵² Uo.

⁵³ Uo. 22.

⁵⁴ Uo.

ÁVO ezek után sem vesztette szem elől. Erre utal az, hogy 1955. május 16-án Kiss János államvédelmi hadnagy a Belügyminisztérium X. osztályán jelentést készített róla, mely szerint nyilas volt, „nyugatos”, a népbíróság ennek ellenére felmentette. Mindenesetre a náluk lévő, a Nyilaskeresztes Párt Országos Propaganda Osztályán kitöltött személyi lap szerint „ideológiai vezetőnek van minősítve”.⁵⁵

Arról nem árulnak el semmit sem a forrásaink, hogy az elkövetkező tíz évben milyen „politikai magatartást tanúsított” a volt „kisnyilas” református kántor. 1956-ban „ellenséges tevékenységére utaló körülmény részéről nem merült fel” – írták egy 1965-ös jelentésben.⁵⁶ Ennek ellenére – nyilvánvalóan nyilas múltja miatt – a forradalom leverése után nem sokkal dossziét nyitottak rá. (Ennek pontos ideje nem derül ki a vizsgálati dossziéjából.)

1958. október 6-án Kiss Sándor hadnagy a Hódmezővásárhelyi Rendőrkapitányságon készített róla egy rövid jelentést. Ebben egyebek mellett azt írta, hogy a „felszabadulás” előtt „a »nemzetség szervezet«-nek volt tagja, ami egyébként a nyilaskeresztes párthoz tartozott, csupán

fedőnévvel működött a párt mellett”. Szerinte 1956 előtt „az egyik rémhírterjesztő csoportnak volt a tagja”, ezért konkrétan foglalkoztak az ügyével.⁵⁷ A jelentésből nem derül ki, hogy miféle „rémhírterjesztő központra” gondolt a rendőrhadnagy. Talán a szegedi „rémhírterjesztő alközpont” nevű, a helyi politikai rendőrség által 1947-ben megkonstruált „összeesküvésről”⁵⁸ lehet szó, ám az kizártnak tekinthető, hogy a szinte az év végéig rendőrhatalom felügyelete alatt álló dr. Kovács Ernő bármiféle formában is belekeveredett volna ebbe.

Egy évvel később, 1959. november 7-én – az irat fejléce szerint – a Csongrád Megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozó Osztály V. alosztályán⁵⁹ Nagy Ferenc hadnagy foglalta össze „Tornyai” fedőnevű ügynökének jelentését. „Dr. Kovács Ernő tanár (Gyulai u. 1.) v. nyilas pártpropagandista – bármilyen politikai vitában vagy beszélgetésre csak velem egy szellemi színvonalon állókkal szoktam beszélgetni – mert társadalomtudományi alapon vizsgállok mindent és ehhez megfelelő képzettség kell [sic!]. Filozófiai munkája: nem politikai – vallási – címe kb. ez: A csoda az, hogy még áll a kereszténység, dacára a papjainak. Ebben

a művében az ellentmondásokat és főleg a tehetségtelen papságról ír. Zenei művész – saját halottjait miséjét írja. Általános egyház vélemény róla: ütődött-terhelt családból származik, most már teljesen összeférhetetlen, állandóan ingerült, hasonszórú politikai barátaival egy év óta minden kapcsolatot megszakított. Az utcán, ha találkozik valamelyikkel, átmegegy a túloldalra. Üldözési mániában szenved. Nyugdíjba is úgy ment, hogy minden nemű egyházi szolgálatra alkalmatlan. Dr. Hódi András⁶⁰ nyilas turulvezérrel majdnem tettelegességre mentek, úgy, hogy Hódi elköltözött tőle.” A hálózati személy szerint Hódi is „beszámíthatatlannak tartja”, egyébként meg mindenből kiábrándult. „Tornyai” beszélt a Nyilaskeresztes Párt hajdani helyi vezetőjének, dr. Bán Imrének az anyósával is, aki elárulta neki, hogy a veje az NSZK-ban tartózkodik. A jelentés végén Krenács Márton alhadnagy megjegyezte, hogy ellenőrizni kell Kovács „orvosilag beszámítási képességét”.⁶¹ (Egy pár nappal későbbi jelentéséből kiderül, hogy semmi baj nem volt a „beszámítási képességével”, azt csak a haragosai, főleg Hódi András terjesztették róla, egyébként az ügynök beszámíthatónak, csak szélsőséges természetűnek tartotta.)

⁵⁵ ÁBTL 3.1.9. V-41371. 58–59.

⁵⁶ Uo. 61.

⁵⁷ Uo. 11.

⁵⁸ Lásd: Bálint László: *Különös szervezkedések Szegeden és környékén, 1945–1956. A hírhedt koncepciók eljárások és ítéletek első magyar példái.* Szeged, Belvedere Meridionale, 2005. 79–100.

⁵⁹ Valószínűleg a Belügyminisztérium II/5. („belsőreakció-elhárító”) osztályának helyi csoportjáról van szó. Erről lásd Takács Tibor: A BM II/5. („Belsőreakció-elhárító”) Osztály. In: *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962. (Intézménytörténeti tanulmányok.)* Szerk. Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre. Budapest, ÁBTL – L'Harmattan, 2013. 123–152.

⁶⁰ Dr. Hódi András, a hódmezővásárhelyi Turul Bajtársi Egyesület egykori vezetője ellen 1947-ben – amikor a szovjet hadifogságból hazaengedték – népellenes bűntett miatt eljárást indítottak. 1948-ban a Szegedi Népbíróság hat hónap börtönbüntetésre, másodfokon 1949-ben a NOT egy évre ítélte. A népbírósági aktája nem található meg a szegedi levéltárban. Állambiztonsági dossziéját először 1951. április 2-án zárta le 67 számozott oldallal Szegeden Boda Józsefné, majd 1968. szeptember 18-án Vasas János rendőr őrnagy Budapesten, 39 oldalszámmal. Utóbbi azt írta, hogy „A dosszié tartozéka Hódi András dr. Nb. 1105/1948. sz. anyaga, mely 115 oldalszámmal külön dossziében mellékelve.” Ez azonban nem található meg az ÁBTL-ben.

⁶¹ ÁBTL 3.1.5. O-14967/162. 11–12. A dossziét 1973. április 18-án zárta le 20 számozott oldallal Szegeden Vajdasdi Károly őrnagy.

November 12-én „Tornyai” ismét jelentett Krenácsnak a célszemélyről: Rébék Sándor⁶² kisiparossal együtt az „Egyesült Európában látja a kibontakozást, egyetlen út ebből a káoszból. Ő tudományosan vizsgálja a mai rendszert, és társadalmat.” Az alhadnagy utasította az ügynökét, hogy mélyítse el a kapcsolát Kováccsal, és próbálja meg elkérni olvasásra az előző jelentésében említett könyvet, mert érdekli őket annak a tartalma.⁶³

December 1-jén Krenács jelentést írt „Tornyai” legutóbbi jelentéséről, aki beszélt Kováccsal, de ő közölte, hogy megsemmisítette az „egyház történeti filozófiai munkáit”. „Jelenleg Erópuszi [sic!] meséken dolgozik, ezek tudvalevően állatmesék, holott is az ENSZ-t karikírozza, illetve parodizálja – erről szóban beszámolok” – mondta a feltételezhetően református kántori tisztséget betöltő hálózati személy. Még azt is elfecsegte, hogy meghívták Rapcsák Péter lelkész névnap ünnepségére, ahol többen azt hangoztatták, hogy december 20-ig kivonulnak a szovjet csapatok Magyarországról...⁶⁴

1965. április 30-án Kiss Sándor százados a Csongrád megyei Rendőr-főkapitányság III/III-as alosztályán jelentést írt dr. Kovács Ernő ügyéről. Beszélt a volt nyilas ifj. Zaka Ferencsel, ő is elmondta, hogy 1940-ben lépett be a volt kántor a pártjukba, rendszeresen látogatta a gyűléseket és jó viszonyt ápolt a pártvezetéssel. A kérésükre, mint egyházi személy, két alkalommal tartott beszédet. „Előadásainak lényege inkább az

egyházi szertartásokkal függött össze, habár a párt politikájának célkitűzéseiről is említést tett.” 1946-ban együtt voltak „gyűjtőfogságba”, de Kovács ügye „tisztázódott”, ezért a fogságból kiengedték és ref. alá helyezték. 1961-től nyugdíjban van.⁶⁵ Aznap a szegedi politikai osztályon Kiss százados határozatot hozott dr. Kovács Ernő kutató nyilvántartásban való meghagyásáról.

Későbbi sorsáról hallgatnak a levéltári forrásaink. Annyi bizonyos, hogy egy 1977. március 22-i lakcímfelügyelő lap szerint 1976. március 27-én hunyt el.

ÖSSZEZÉS

Az 1930-as években a komoly gazdasági-szociális feszültségek, problémák, a kilátástalanság miatt a magyar társadalom egy része fogékonnyá vált a mind erősebb szélsőjobboldali demagógia iránt. A „zöld bolsevikoknak” is nevezett nyilasok, hungaristák hasonlóan radikális társadalmi-gazdasági-politikai nézeteket vallottak, mint a kommunisták – csak éppen nemzeti alapon, elutasítva utóbbiak internacionalizmusát.

Az 1945 utáni jogi-politikai megtorlás a volt szélsőjobboldali pártok tagsága és szimpatizánsai több mint félmillió⁶⁶ táborának különös módon csak egy kisebb hányadát érintette. Ezzel kapcsolatban átfogó, empirikus kutatások még nem folytak, ezért a miért kérdésre csupán hipotetikus válasz adható. Egyfelől az 1944/45-ben hatalomra került új politikai elit mintha megelégedett volna az országosan ismert,

valamint a vidéki településeken a helyi lakosok által legismertebb „fasiszták” bíróság elé állításával. (A szegedi népbíróság elé is csupán mintegy háromszáz személyt állítottak azzal a váddal, hogy valamelyik szélsőjobboldali párt tagja, esetleg tisztségviselője volt.) A népbíróságok tevékenységének egyre nagyobb hányadát 1946-tól már nem a volt szélsőjobboldaliak, hanem az MKP politikai ellenfeleinek számonkérése, elítélése tette ki. Másrészt ne feledkezünk el arról a jelenségről sem, hogy az ország keleti részében, amelyet a szovjet megszállás miatt a nyilas hatalomátvétel nem érintett, abban nem vehettek részt, a kommunisták elnézőbbnek bizonyultak a „kisnyilasokkal” szemben. Ennek a kérdésnek a tisztázása – legalábbis regionális, megyei szinten – még további kutatások feladata lesz.

Hódmezővásárhely esetében is az látható, hogy a feltehetően valóban ezernél is több nyilas párttagnak csupán a töredékét vonták felelősségre. Természetesen felvethető az is, hogy csak a hiányos források miatt tűnik ez így. Az eddig megismert levéltári dokumentumok, korabeli újságcikkek alapján is azt kell azonban kijelentenünk: a hódmezővásárhelyi „kisnyilasok” döntő többsége megúsza a felelősségre vonást – hogy azután beleilleszkedjen a kiépülő „népi demokráciába”.

⁶² Uo.

⁶³ ÁBTL 3.1.9. V-41371. 14.

⁶⁴ Uo. 15.

⁶⁵ Uo. 18.

⁶⁶ Ignác Károly számításai szerint 1939-ben kb. 615 ezren szavaztak valamelyik szélsőjobboldali párt listájára. Ignác Károly: Politikai és választói magatartás 1939-ben és 1945-ben – a nyilas-kommunista folytonosság mítosza. *Múltunk*, 2016/1, 19–44.

Nagymihály Zoltán

„Mikor lesz már ingünk fehér és magyar?”

Az 1944-es év emigrációs megítéléséről három tételben (1944–1953)

1944 a magyar történelem egyik legtragikusabb éveként vonult be a közemlékezetbe. Az ország hadszíntérré vált, a német megszállással elvesztette szuverenitását, a csaknem negyed évszázada regnáló államfő a sikertelen kiugrási kísérlete után kényszer hatására lemondott, a szétmálló ország irányítását egy nyílt pártidiktatúra vette át. Az év eseménysorozatának következtében is csaknem egymillió ember sodródott ki az országból, és bár a világháború lezárásával nagyobb részük hazatért, sokan – mintegy 200–250 ezer fő – Nyugaton maradtak.¹ A részben belőlük szerveződő „új” emigráció első éveiben a múlt megítélése fontos törésvonalat jelentett, főleg azután, hogy 1947-től a kommunista diktatúra fokozatos kiépülése ellen tiltakozó koalíciós politikusok is megkezdtek a Nyugatra „szállingózást”. 1944 megítélése személyes, történeti és közjogi szempontból is vizsgálat alá került. E tanulmány nem törekszik és nem is törekedhet a teljességre – inkább három olyan eseményt mutat be, ahol 1944 történeti fordulópontjainak értékelése az emigráns közéletbe való beilleszkedés helyét is befolyásolta. Először 1944 aktuális megítélésének néhány jellemzőjét mutatjuk be: a „régii”, két világháború közötti

baloldali emigráció hangvétele élesen elkülöníthető az inkább diaszpóráként definiálható, „régii amerikai” magyarokétól vagy a német megszállás elleni tiltakozásul lemondó disszidens követek pozíciójától. Másodszor az 1945 utáni emigráció első szerveződési kísérleteit, hangsúlyosan az altöttingi országgyűlés jogfelfogását mutatjuk be, de utalunk azokra is, akik a különböző jogfolytonossági tételek helyett a realitásból, egy új Magyarország felépítésének igényéből indultak ki. Harmadszor pedig a két világháború közötti időszak névadó alakja, Horthy Miklós kormányzó emlékiratainak kiadását és az arra adott, történeti és alkotmányjogi reakciókat idézzük fel.

NEGYVENNÉGY: „MEGÉRDEMELT KATASZTRÓFA” – „HARC”-OS EMIGRÁNSOK, DIASZPÓRA ÉS VALÓDI DISSZIDENSEK

„Amerikai magyar Testvérek! Nagyon jól tudjuk, hogy a mérhetetlen távolság, a velünk szemben is engesztelhetetlen propagandisztikus ködösítés teljesen téves beállítottságban képzelte el veletek a mai magyar sorsot. [...] Ti annak idején más Magyarországot hagytatok el. Ma egy új Magyarországot építünk ki. [...] Ne higgyetek az ellenséges

hírverésnek. Nektek is otthont akarunk teremteni a régi földön, mert az a vágyunk, hogy több legyen a magyar család, a bölcső és a kenyér a Dunamedencében. Így élünk, így harcolunk és ti is így gondolatok ránk.”² „Az emigráció góca Amerikában van: külföldön itt él a magyar származásúak legnagyobb tömege: régi bevándorlók, akiket a nyomor hajtott Amerikába. Itt kijárták a korai bevándorlók nehéz iskoláját. Amerikai értelemben többségük ma is proletár. Mégis többnyire konzervatívok, akik 1941-ig a magyar helyzetet úgy ahogy a kormánypropagandából ismerték meg. A demokraták, antifasiszták érkezésükkor nem öntöttek tiszta vizet a pohárba, nem mondták el a kintieknek, mi volt a magyar reakció, fasizmus, nácizmus, mi okozta a tragédiát s miután megismerték a magyar-amerikai közvéleményt, mindeme témákról hallgattak. Az amerikai magyarság sok vezetője náci szemüvegen át nézte az óhazát, az uszító kormányssajtó s a nyilas propaganda hatása alatt állt. Mikor 1942-ben a magyar kormányzat ezzel szembeszállt, Amerikával már nem volt érintkezése, így az itteni magyarok egy része tovább is az Imrédy, Bárdossy-sajtó és rádió igézete alatt maradt a magyar helyzet megítélésében.”³ A két, egymással antagonisztikus

¹ A számokról bővebben lásd: Nyári Gábor: *Menekültek az új hazában. A német és osztrák területeken élő magyar emigráció története, 1945–1956*. Budapest, Unicus, 2018. 13–18., 58–63.

² Vitéz Jaross Andor: Ma egy új Magyarországot építünk. *Dunántúl*, 1944. 06. 25. 3.

³ Major Róbert: Vita a nemzetközi helyzetről és az emigrációról. *Látóhatár*, 1956/3–4, [176–178.] 176.

ellentétben álló, az amerikai magyarság politikai magatartásformáira vonatkozó gondolat között tizenkét év és egy világ a különbség. Az első Jaross Andor, a Sztójay-kormány belügyminisztere üzent a második világháború legtragikusabb évében, 1944-ben. A második a koalíciós időszak kigazda és szociáldemokrata lapjainál dolgozó közgazdasági író, Major Róbert fogalmazta meg egy elemzésében, a *Látóhatár* című emigráns folyóirat egyik vitájában, 1956-ban.⁴ Az idézetekből arra mindenképpen következtethetünk, hogy az amerikai – és egyben az egész nyugati – magyarság 1944-es véleményalkotását lehetetlen egységesen jellemezni.

Az emigráció kifejezést tankönyvszerűen és szabatosan használva azokat a személyeket és csoportokat értjük alatta, akik politikai

okokból hagyták el az országot, és külföldi tevékenységüket arra használják, hogy harcoljanak az otthoni hatalom ellen. E szóhasználat szerint az emigráns megnevezés 1944-ben leginkább azokat a Major által „demokratának” és „antifasisztának” nevezett politikusokat és közéleti szereplőket illette, akik közvetlenül a Tanácsköztársaság bukása után vagy a két világháború közötti rend – és annak gyakran német nyomásra született jogfosztó intézkedései – miatt hagyták el az országot. E csoportok – mint a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége, majd az Új Demokratikus Magyarországi Mozgalom⁵ – vezetőjüknek Károlyi Mihályt⁶ tekintették. A liberális, szocialista, polgári radikális vagy éppen nyíltan kommunista emigránsoknak jelentősebb volt a befolyásuk, mint a létszámuk és elfogadottságuk.⁷ A mozgalom

legfontosabb vezetője, Vámbéry Rusztem⁸ egyetemi professzor egy cikkében nem véletlenül nevezte a mögöttük állókat „kávéházi asztaltársaságnak”, amely azonban – mint ő maga fogalmazott – „olyan helyeken is meghallgatásra talál, ahol nem elég valakit hazaárulózni, csehbérencezni vagy »belső ellenségnek« bélyegezni”, jelesül „Londonban és Washingtonban”, az illetékes, gondolkodó emberek között.⁹ Vámbéry a fent idézett Majornál sokkal rosszabb véleménnyel volt az amerikai magyarság döntő részéről, alapvetően nem is lehetett reális célja bármiféle tömegtámogatás elérése.¹⁰ E csoport és orgánumai – így a többek között Faludy György¹¹ és Vámbéry által szerkesztett *Harc!*, Czákó Ambró¹² lapja, a szelídebb hangú *Tárogató* vagy a nyíltan kommunista *Magyar Jövő* – egyáltalán nem tettek különbséget

⁴ Az 1947-ben emigráló Major Róbert a második világháború idején gyűjtötte a terhelő adatokat az általa háborús bűnösnek tartott politikusok cselekményeiről, a szintén emigráns (majd hazatérő) Nagy Kázmér szerint „ennek volt köszönhető, hogy amikor 1945-ben megalakult a Népbírók Országos Tanácsa (a NOT)”, az ő „összegyűjtött és az 1944-es események közben megmaradt anyaga adta a NOT indulásának és működésének kezdeti lendületét”. Major a szervezet sajtófőnökeként is dolgozott. Bővebben lásd: Borbándi Gyula: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*. Budapest, Hítel, 1992.; Nagy Kázmér: Egy nyilasvezér feljegyzései. *Kritika*, 1984/8, [16–22.] 16.

⁵ Ezekről és egyéb, a második világháború idején létező amerikai magyar szervezetekről lásd: Várdy Béla: Az amerikai magyarság a második világháború politikai viharaiiban. *Valóság*, 1999/1, 63–74.

⁶ Károlyi Mihály (1875–1955): politikus. 1905-ben szerzett először országgyűlési mandátumot, 1918 októberében a Magyar Nemzeti Tanács alapító elnöke. 1918. november 1-jétől Magyarország miniszterelnöke, 1919. január 11-étől köztársasági elnöke. 1919. március 21-én – a kommunisták nyomására – lemondott a hatalomról. 1919 júliusában emigrált, Ausztriában, Svájcban, majd Angliában élt. Élesen szemben állt a Horthy-korszak Magyarországaival, és szimpátiával viseltetett a kommunizmus és a Szovjetunió iránt. 1938-ban a Franciabarát Magyarok Szövetsége, 1941-ben a Szabad Magyarország Mozgalom alapítója. 1946-ban hazatért, 1947 és 1949 között párizsi nagykövet volt. Rajk László letartóztatása és perbefogása után mondott le hivataláról, ezután franciaországi emigrációban élt.

⁷ 1944-re már túl voltak egy számukra sikeres akción. A minden valószínűség szerint a magyar kormány támogatásával az országot elhagyó és néhány hónap alatt maga mögé akciózva amerikai magyar tömegeket vonzó és az amerikai politikai szereplők között is kapcsolatokat építő Eckhardt Tibor elleni propagandahadjárral sikerült elérni az egykori kigazda vezető háttérbe húzódását. Az Eckhardttal szembeni akciókról és ebben a szovjet és a csehszlovák titkosszolgálat szerepéről lásd bővebben: Kádár Lynn Katalin: *Eckhardt Tibor amerikai évei, 1941–1972*. Budapest, L'Harmattan, 2006. 70–86., 110–117.

⁸ Vámbéry Rusztem (1872–1948): ügyvéd, újságíró. Részt vett a polgári radikális szerveződések tevékenységében. 1918-ban a Nemzeti Tanács tagja, 1919 januárjától a budapesti egyetem rendes tanára, a Tanácsköztársaság bukása után megfosztották katedrájától. 1922-től ügyvédként tevékenykedett, 1935-ben Rákosi Mátyást védte perében. 1926 és 1938 között a *Szabadunk* szerkesztője. 1938-ban hagyta el az országot, Londonban, majd az USA-ban élt, ahol a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége vezetőjeként tevékenykedett. 1944–45-ben a *Harc!* c. lap szerkesztője, 1947 szeptembere és 1948 márciusa között washingtoni magyar követ.

⁹ Vámbéry Rusztem: Három esztendő. *Harc!*, 1944. 12. 02. 1.

¹⁰ „Sohasem töltött el bennünket túlzott reménység, hogy a magyar emlékeiket piknikben és kártyapartikban, nemzeti viseletben, csirkeparikásban s cigányzenében kiélő magyar-amerikai tömegeket könnyű lesz meggyőzni. Azzal a propagandával szemben, amely a sekélyes sovinizmus indulatait szította, valóban nem könnyű az értelem fegyvereit diadalra juttatni.” Uo.

¹¹ Faludy György (1910–2006): költő. 1938-ban hagyta el az országot, Párizsban élt, majd Franciaország német megszállása után Marokkóba menekült. 1941-ben vándorolt ki az USA-ba, ahol katonai szolgálatot is teljesített. 1943-ban a *Harc!* szerkesztője. 1946-ban hazatért. 1950-ben letartóztatták, három évig a recski kényszermunkatáborban raboskodott. 1956-ban, a szabadságharc bukása után újra emigrált, Londonban, majd Torontóban telepedett le. 1957 és 1961 között az *Irodalmi Újság* szerkesztője volt. 1989-ben hazatért.

¹² Czákó Ambró (1887–1974): filozófus, szerkesztő. 1918-ban az öszirozás forradalom után államtitkár. A Tanácsköztársaság idején agitátorképzőben tanított, a kommun bukása után megfosztották állásától. Illegális rölapok kibocsátása miatt perbe fogták, 18 havi börtönre ítélték. Ekkor Bécsbe menekült, majd kivándorolt Kanadába, ahol református lelkészként tevékenykedett. 1939 és 1951 között a *Tárogató* szerkesztője. A második világháború alatt a Kanadai Magyar Demokratikus Szövetség alelnöke. 1950-ben

a horthysta elit, a nyilasok, valamint a náci Németország között. A német megszállás szinte semmiféle cezúrát nem jelentett számukra. A *megszállás* szó legfeljebb idézőjelben fordult elő, azzal a meghagyással, hogy az valójában akkor kezdődött, amikor „az ellenforradalmi diktatúra” rátelepedett az országra.¹³ 1944. március 19-e csupán egy dologban jelent valós töréspontot – vélte a csoport legintellektuálisabb és legmesszebbre látó tagja, Jászi Oszkár¹⁴ –: a félreállított és elhallgattatott otthoni ellenzéki vezetők véleményét az emigrációnak kell képviselnie és felhangosítania.¹⁵ Horthy személyének megítélésében ugyanakkor ő¹⁶ és a többiek sem tudtak semmiféle kompromisszumot elfogadni: az elítélés nem képezhette vita tárgyát. A legmilitánsabb hangnemet a szerzők közül Faludy György használta: az „uralkodó osztállyal” való leszámolást a lámpavas kontextusában tartotta elképzelhetőnek,¹⁷

a kormányzót gyilkosnak és zsidók gázkamrába küldőjének nevezte,¹⁸ majd mások mellett „részeses trónbitorlóként”, „hatalmi mámortól kótyagos senkiháziként”, a „középkor” Magyarországra való visszacsempészőjeként interpretálta.¹⁹

E gondolatsorból nyilvánvalóan következett, hogy az otthoni ellenzékhez szánt üzeneteikben – március 19-e előtt és után egyaránt – egyszerre szólítottak fel a Kállay-kormányra, a Horthy-rendszerrel, valamint a nációkkal szembeni hadviselésre. A *Magyar Jövőt* Moszkvából „tudósító” Révai József²⁰ éppen úgy ebben a szellemben írt, mint Károlyi Mihály. Utóbbi „a forradalom paraszának élesztgetését” várta az otthoniaktól – kétfrontos harcot követelt februárban²¹ és október 15-e után egyaránt. „Ha Magyarország csatlakozik a Szövetségesekhez, harcolnia kell nemcsak a németek, de az egész Horthy-uralom ellen,

nemcsak a német nációk, hanem a magyar nációk ellen is” – vélte még a nyilas hatalomátvétel után is.²² A *Magyar Jövő* mellett a *Harc!* is többször bocsátotta hasábjait Károlyi rendelkezésére. 1945. januári, elsősorban az amerikai magyarokhoz szóló – Vámbéry fent idézett gondolataira rímelő, de inkább atyáskodó formában megírt és finomabb papírba csomagolt²³ – üzenetében „a magyar alkotmány ősiségének ismert látzatmeséjéről”²⁴ értekezve arra hívta a címzetteket, hogy legyenek bátrak külföldön is feltárni a hazájukban elkövetett – vélt vagy valós – bűnöket.²⁵ Károlyi állásfoglalásai nyilvánvalóan túlmutattak egy emigrációban élő egykori politikai szereplő otthonnak szánt üzenetein – politikai elvbarátai is erősen remélték a háború utáni otthoni szerepvállalását. Legitimitása forrásként ugyanakkor nem elsősorban emigrációban elvégzett munkáját, inkább 1918–1919-es működését tekintették.²⁶ Károlyi

rekatalizált és a papi szolgálathoz is visszatért.

¹³ Kéri Pál: Horthy bűne. *Harcl*, 1944. 04. 01. 1. A cikk írója e helyütt Vámbéry Rusztem gondolatát idézte.

¹⁴ Jászi Oszkár (1875–1957): Szociológus, író, politikus. A századfordulón részt vett az Országos Polgári Radikális Párt megalapításában, 1914 és 1919 között elnöke volt. 1906 és 1919 között a *Husadik Század* folyóirat szerkesztője. 1918 októberétől a Magyar Nemzeti Tanács tagja, a Károlyi-kormány nemzetiségi kérdésekért felelős minisztere. 1919. május 1-jén Bécsbe emigrált, ahol 1921 és 1923 között a *Bécsi Magyar Újság*ot szerkesztette. 1925-ben Amerikába költözött, az Oberlin College-ban tanított szociológiát. Bővebben lásd: Borbándi i. m. 1992.

¹⁵ Jászi Oszkár: A változott magyar helyzet. Beszéd április 23-án, New Yorkban. *Magyar Jövő*, 1944. 04. 27. 1.

¹⁶ Jászi is úgy vélte, hogy az amerikai magyarság összefogása csak azokkal a körökkel elképzelhető, amelyek a Horthy-rendszerrel (is) hasonlóképpen gondolkodnak. Uo.

¹⁷ Faludy György: Horthy és a halál. *Harcl*, 1944. 01. 15. 1.

¹⁸ Faludy György: Bűnösök vagyunk mi mindannyian. *Harcl*, 1944. 01. 15. 1.

¹⁹ Faludy György: Horthy Miklós fejfájára. *Harcl*, 1944. 01. 28. 3.

²⁰ Révai József: A Kisgazda Párt a Kállayhoz intézett memorandumban a háborúból való azonnali kilépést és a bűnösök szigorú megbüntetését követelte. Fegyveres ellenállás árán is szakítani kell Hitlerrel, mondják Zsilinszkyék. *Magyar Jövő*, 1944. 01. 07. 1., 4.

²¹ Károlyi Mihály: A magyar helyzetről. *Magyar Jövő*, 1944. 02. 18. 1., 3.

²² Károlyi Mihály: Nyilatkozat. *Magyar Jövő*, 1944. 10. 17. 1.

²³ „Az amerikai magyarság magatartására nagyon sok enyhítő körülményt találunk. A tülekedés, a kenyérhajsza első idejében a kivándorlók minden eszközt felhasználtak az érvényesülésre. [...] Tehát rögvess rózsának láttak mindent, ami magyar és dicsekedni kezdtek grófjaikkal, a cigányzenével és mi egyébbel. A világért sem mondták volna, hogy az óhazában nincs demokrácia és a parasztnak nehéz a sora vagy pláne, hogy feudális nagybirtokok terpeszkednek mindenütt. Valami furcsa lelki tornagyakorlattal keverték az amerikai demokrácia valóságát a sallangos, grófi világ romantizmusával. Mi sem természetesebb, hogy ezt a magyar uralkodó osztály kitűnő propaganda lehetőségnek ismerte fel és elküldötte ügynökeit ennek az álhazafias szellemnek az ébrentartására.” Károlyi Mihály: Az amerikai magyarság feladata. *Harcl*, 1945. 01. 13. [1–2.] 1.

²⁴ Uo. 1.

²⁵ „Egy arasznyival sem lesznek rosszabb magyarok, ha az amerikaiak előtt [a szöveg kontextusa alapján: le – N. Z.] leplezik a magyar birtokrendszer aránytalanságait, a feudális osztály tradicionális németbarátságát és a nemzetiségek ellen elkövetett bűneit.” Károlyi e feltáró munkában szövetségeseként Jászi Oszkárt, Vámbéry Rusztemet, Bölöni Györgyöt, Gyetvai Jánost és Lugosi Bélát nevezte meg. Uo. 1–2.

²⁶ „Aki őt, Károlyit félre akarja tolni az útból, az nem akar demokratikus Magyarországot. Károlyi morális példájára szükségünk van, mint egy világitó szimbólumra. Nekem az a véleményem, hogy a mai felszabadulandó Magyarországnak a politikai és gazdasági reformokon kívül nélkülözhetetlen szüksége van egy gesztusra is és ez a gesztus legyen a Károlyi-pör revíziója és Károlyi rágalmozóinak példás megbüntetése” – írta Jászi. Márciusi ünnep. Jászi Oszkár hitvallása. *Harcl*, 1945. 03. 24. [1–2.] 2.

otthon inkább vélt, mint valós tekintélye láthatóan a demokratikus kiválasztódás legitimációját is felülírta – ahogy Kéri Pál²⁷ egy cikkében fogalmazott: az élet újraindulásához a „magyar De Gaulle”-t (Károlyit) kell a szövetségeseeknek Magyarország élére állítaniuk.²⁸

Az amerikai és a nyugati magyarság nagyobb tömegei – akik Major megfogalmazása szerint leginkább a „konzervatív” kategóriának feleltethetők meg – a korábbi, még első világháború előtti gazdasági kivándorlókból és az ő, már az Egyesült Államokban született leszármazottaiból rekrutálódtak. Jó együttműködésre törekedtek és értékrendbeli hasonlóságot mutattak a Horthy-korszak kormányaival – a területi revíziókat a magyarországiakhoz hasonlóan örömmel fogadták. Esetükben az első fordulat 1941-re, az ő- és az újhaza közti háború nyilvánvalóvá válásának idejére tehető – a decemberi magyar hadüzenet után nyilvánvalóan egyre nehezebbé vált a magyar (kül)politika Amerikában való megvédése. Az „emigráns” titulus alkalmazása rájuk nézve mindezek miatt problematikusnak látszik, inkább tekinthetjük őket kivándorlónak és

már beilleszkedett, a befogadó társadalomba integrálódott diaszpórának.²⁹ Magyarország német megszállása komoly traumát okozott – a baloldali emigrációval ellentétben ők valódi töréspontként azonosították 1944. március 19-ét. Fontosnak tartották a különbségtételt a kormány és a nép álláspontja között – utóbbira sosem tekintettek úgy, mint aki azonosul a német orientációval.³⁰ Eördögh Elemér³¹ pápai prelátus, a toledói Szent Imre-templom plébánosa – az egyik legismertebb és leginkább megbecsült római katolikus egyházi személyiség az amerikai magyarság körében – rádióüzenetben fordult az otthoniakhoz, amelyben „alkotmányellenes szolgakormányként” definiálta a német megszállás után létrejött Sztójay-kabinetet, amely ellen minden magyarnak ellent kell állnia. Fontosnak nevezte, hogy a társadalom továbbra is – ahogy eddig – menedéket nyújtson a legveszélyeztetettebb csoportok tagjainak, külön kiemelve a zsidók és a lengyelek érdekében történt segítségnyújtást. Magyarországot és a magyar népet egyértelműen a náci Németország áldozatának tekintette.³² Eördögh nemcsak szavakkal, de tettekkel is jelezni

Károlyi Mihály 1928-ban. A liberális-szocialista-polgári radikális emigráció szívesen látta volna az ország élén a háború után:
Fotó: Fortepan / Francia Nemzeti Könyvtár, 217641

kívánta az 1944. március 19-én beállt cezúra jelentőségét: az amerikai magyarság és az anyaországgal való kapcsolatok, illetve a magyarság jóhírének ápolása érdekében kifejtett munkássága elismeréseként kapott állami kitüntetést visszaküldte. Ezzel is jelezni kívánta, hogy nem tud azonosulni a Magyarországon történnel, amelyért a magyar vezetést – Horthy Miklós kormányzót is – felelősnek tekintette.³³ Az Amerikai Magyar Szövetség

²⁷ Kéri Pál (1882–1961): újságíró. 1918-ban az „őszirózsás forradalom” híve, a Magyar Nemzeti Tanács tagja. A Tanácsköztársaság bukása után eljárás indult ellene a Tisza István meggyilkolásában való részvétel vádjával. 1921-ben halálra ítélték, az ítéletet azonban nem hajtották végre, 1922-ben – magyar hadifoglyokért cserébe – a Szovjetunióba távozhatott. Moszkva után Bécsbe, majd a második világháború idején az USA-ba távozott. Számos cikke jelent meg *Az Ember* című baloldali hetilapban.

²⁸ A szerző nem választási győzelemről, hanem szövetséges kinevezéséről, valamint Károlyi „nép élére állásáról” írt. Kéri Pál: *A Magyar De Gaulle. Harci*, 1944. 12. 25. 2.

²⁹ Helyzetükről és szerepükről bővebben lásd: Várdy i. m. 1999, 63–68.

³⁰ Az oroszok mondják... *Amerikai Magyar Népszava*, 1944. 02. 21.

³¹ Eördögh Elemér (1875–1955): katolikus pap. 1897-ben szentelték pappá. 1911-ben futaki káplán, itt fegyelmi vétséggel sújtották, szentszéki per indult ellene. Ebben az évben elhagyta az országot, és az Egyesült Államokban telepedett le. 1911 és 1913 között a pennsylvaniai Throop Keresztelő Szent János szlovák templom, 1913 és 1955 között a toledói Szent István-templom plébánosa. 1929-től az amerikai Magyar Lelkészegyesület elnöke, pápai prelátus. 1930-ban részt vett a *Justice for Hungary* óceánrepülés szervezésében és az ehhez szükséges pénz összegyűjtésében. 1937-ben a Magyar Érdemrend középkeresztjével tüntették ki, 1938-tól részt vett a Magyarok Világszövetsége tevékenységében. 1944. március 19-e után visszaadta kitüntetését. Bővebben lásd: Máté Anita: Sikeres amerikai bevándorlókarrier. Két papi arc – Eördögh Elemér és Csernitsky István. *Sic Itur ad Astra*, 2009, 121–136.

³² Eördögh Elemér: Amerikai rádió-üzenet Magyarország népéhez. *Délamerikai Magyarok*, 1944. 07. 18. 2.

³³ Lásd az *Amerikai Magyar Népszava* átvett cikkét: Eördögh prelátus érdemrendei. *Délamerikai Magyarok*, 1944. 08. 03. 2. A kitüntetést visszaadó magatartását még a kommunista *Magyar Jövő* is elismerte: Amerika magyarsága nem hallgathat a nagy pillanatban. *Magyar Jövő*, 1944. 06. 09. 2.

egy másik fontos vezetője, az *Amerikai Magyar Népszava* felelős szerkesztője, Nadányi Pál³⁴ egy írásában akasztófára való árulónak nevezte Sztójay Döme miniszterelnököt, világossá téve, hogy az amerikai magyarság hűséges a szövetségesekhez és az ő győzelmükért kíván mindent megtenni. Azt is kinyilvánította, hogy a kommunizmussal anélkül is szembe lehet szállni, hogy „a náciizmus karjaiba vetnénk magunkat”. A Kállay-kormány eltávolítását azért is fordulópontnak tekintette, mert az célul tűzte ki a magyarság háborúból való kivezetését, és nem volt hajlandó az országot teljesen alárendelni a német akaratnak. A megszállás kapcsán beállt változást jelzi az is, hogy Nadányi ekkor már az ellenzéki pártok – a szociáldemokraták, a kisgazdák és a „liberális demokraták” – vezetőit tekintette a nemzet fontos képviselőinek.³⁵ A háború végéhez közeledve – akárcsak a baloldali emigráció számára – a jövő útjának mérlegelése is fontossá vált: egy, az *Amerikai Magyar Népszavában* megjelent cikk szerzője például igazságtalannak nevezte, hogy a magyarság – amely csak vonakodva volt hajlandó együttműködni

a németekkel, de nem maradt elég ereje az ellenálláshoz – sokszoros büntetését fogja kapni annak, mint amit a nagyobb bűnösök. Ezért leginkább Szálasi Ferencet és a nyilasokat tette felelőssé, akik nemcsak gonoszat cselekedtek, de akkor ugrottak egy már elveszett ügy mellé, „amikor nélkülük talán a magyarságot szenvedéseinek nagy részétől meg lehetett volna még menteni”.³⁶

Egy harmadik csoport, a disszidensek számára is sorsfordító volt március 19-e. A rossz emlékü kifejezést természetesen nem a kommunista diktatúra torzított szóhasználata értelmében használjuk – hanem annak valódi jelentése szerint: azokra a diplomatákra, akik politikai okokból „elkülönültek”, szakítottak a saját kormányukkal, lemondtak állásukról és külföldön maradtak.³⁷ A megszállók által hatalomba ültetett Sztójay-kormányt el nem ismerő diplomatákból létrejött Követi Komité célja – vezetője, Barcza György³⁸ korábbi londoni követ, ekkor a Kállay-kormány béketapogatózásait magánemberként támogató, svájci misszió tartózkodó diplomata³⁹ visszaemlékezése

szerint – a következő volt: „a szövetségesek támogatásával, azok mellett minden magyar vonatkozású kérdésben tájékoztató és tanácsadó szervként szerepelni, és amennyire lehet, otthon is a hazafias demokratikus ellenállásban részt venni, mindaddig, amíg Magyarországnak a háború végével szabad, törvényes és alkotmányos kormánya nem lesz, melynek – amennyiben az kívánja – rendelkezésére fogunk állani”.⁴⁰ A katonai megszállás maga és az erre adott követi reakció nem okozhatott meglepetést senkinek: Barcza egy, Kállay Miklós miniszterelnök és Ghyczy Jenő külügyminiszter számára március elején küldött levelében azonnali fegyverszünet kérését javasolta, biztosra véve, hogy azt német katonai akció fogja követni, de „a magyar haderő részvétele nélkül, ami jövőnkre nézve igen fontos lenne”.⁴¹ Ezzel egy időben, „politikai barátainak” írt leveleiben világossá tette, hogy a megszállás bekövetkezte után azonnal megszervezi „a külföldön lévő hazafias magyar diplomaták csoportját”, a kormányzó beleegyezésével vagy anélkül.⁴² A diplomaták távozása, majd a „magyar ügy” magánemberként való

³⁴ Nadányi Pál (1903–1982): újságíró. 1929-ben került az Egyesült Államokba, az *Amerikai Magyar Népszava* belmunkatársa, majd szerkesztője volt. 1952 és 1972 között az Amerika Hangja magyar osztályának igazgatója.

³⁵ Lásd az *Amerikai Magyar Népszava* átvett cikkét: Nadányi Pál: Akasztófára az árulókkal! Válasz Sztójay Döme, a magyar Quisling rádióbeszédére. *Délamerikai Magyarság*, 1944. 08. 22. 2.

³⁶ Lásd az *Amerikai Magyar Népszava* átvett cikkét: Miért is, miért is, miért is? *Délamerikai Magyarság*, 1945. 03. 01. 2.

³⁷ A szóhasználat változását többek között a Nagy Imréhez közelálló újságíró, '56-os emigráns Kende Péter mutatta be pontosan egy interjúban: „Hadd jegyezzem meg, nem a pedantéria okából, hanem mondjuk nyelvapolási célokból, hogy a disszidens szó eredetileg nem azt jelenti, mint amit az 1940-es évek közepétől kezdve a magyar nyelvben jelteni kezdett. »Disszidensnek« neveztek azt a diplomatát, aki valamilyen politikai okokból összekülönbözött a kormányával és szakított vele. Ezt a szakítást hívták disszidenciának. [...] A disszidencia szó a háború után alakult át az emigráns szinonimájává. »Disszidens« lett mindenki, aki valahogyan, útlevéllal vagy anélkül külföldre (azaz Nyugatra) került és ott engedély nélkül megtelepedett. Ez volt a hivatalos kommunista szóhasználatban a disszidens szó jelentése, a köznyelvben pedig bizonyos indulatok tapadtak ehhez.” Éger György: *Megálmodott Magyarország. Beszélgetés nyugati magyarokkal*. Bázél–Budapest, EPMSZ, 1999. 117–118.

³⁸ Barcza György (1888–1961): diplomata. 1911-től dolgozott az Osztrák-Magyar Monarchia külképviseletein. 1924-től a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, 1927-től vatikáni, 1938 és 1941 között londoni követ. Hazatérése után a külügyminisztériumban dolgozott, majd a Kállay-kormány Svájcba küldte a fegyverletételi tárgyalások titkos előkészítése céljából. A német megszállás ellen tiltakozó diplomatákból megszervezte a Követi Komité, amelynek vezetője lett. 1948 és 1956 között a Magyar Nemzeti Bizottmány tagja.

³⁹ Borbándi Gyula: Az emlékiratok elé... *Új Látóhatár*, 1983/2, 145–147.

⁴⁰ Barcza György: *Diplomataemlékeim, 1911–1945 II*. Budapest, Európa–História, 1994. 133.

⁴¹ Barcza György: Magyarország sorsdöntő órája. Kállay Miklós miniszterelnöknek és Ghyczy Jenő külügyminiszternek. In: *Uo.* 346–352.

⁴² Barcza i. m. 1994. 129.

további támogatása már jóval korábban felmerült: elég csak Pelényi János⁴³ akkori washingtoni követ memorandumát felidézni, aki 1939-ben egy hirtelen vagy fokozatos német megszállás veszélyét és az arra adott helyes reakciót vázolta fel, fontosnak nevezve a visszalépés *időzítését*.⁴⁴ Miután megdöbbenő módon négy évvel az események valós bekövetkezése előtt lehetséges kimenetelként nevezte meg, hogy Horthy kormányzó olyan nyomás alá kerül, hogy ki kell neveznie egy olyan kormányt, „melyet ténykedésében jelenlétével remél fékezni”,⁴⁵ erre az esetre a diplomaták mérlegelésére bízta volna, „hogyan állomáshelyeik országaiban meddig szolgálhatnak lemondás elkerülésével a Kormányzó által esetleg kinevezett »új kormányt«

anélkül, hogy elveszítenék azon személyes kapcsolataikat, melyek egy bekövetkező emigráció esetén nélkülözhetetlenek”.⁴⁶ A helyzet persze radikálisan változott meg négy év alatt, nem véletlen, hogy a Követi Komitéhez csatlakozó diplomaták az azonnal a megszállás után távozók között voltak – mint Bakách-Bessenyei György berni, Ambró Ferenc madridi, Ullein-Reviczky Antal stockholmi, Apor Gábor vatikáni vagy Wodianer Andor lisszaboni követ.⁴⁷ Voltak ugyanakkor, akik megmaradtak a külszolgálatban, sokan közülük a „menteni, ami menthető” elv alapján.⁴⁸ A pozíciójukban maradt diplomaták esetében gyakran a kormányzóhoz fűződő hűség és az ő maradásához társított legitimitás volt a jellemző.⁴⁹ Esetükben – miután végig

szolgálták a Sztójay- és Lakatos-kormány időszakát – a nyilas hatalomátvétel, a kormányzó nyilvánvalóan erőszak kiváltotta lemondása és Szálasi Ferenc hatalomra kerülése volt a fordulópont és a lemondás indoklása. E diplomaták közé tartozott a követségeket március óta ideiglenesen vezető Bothmer Károly berni követ, Újpétery Elemér lisszaboni, Parcher Félix stockholmi, Hollán Sándor madridi, Vörnle János ankarai ügyvivő.⁵⁰

A budapesti török követségen menedéket kapó Kállay Miklós – egy, Bakách-Bessenyeinek 1944 júniusában megfogalmazott levelében – maga is a megszállás illegitim mivoltára hivatkozva a „mindent vissza” állapottára helyezkedett, helyeselve

⁴³ Pelényi János (1885–1974): diplomata. 1908-tól az Osztrák–Magyar Monarchia amerikai diplomáciai tisztségeit látta el, 1917 és 1918 között a külügyminisztérium jogi osztályán dolgozott. 1922-től a washingtoni magyar követség tanácsosa, 1930 és 1933 között a genfi népszövetségi magyar képviselőtételének vezetője. 1933 és 1940 között washingtoni követ, állásáról a háromhatalmi egyezményhez való magyar csatlakozáskor mondott le. 1941 augusztusától az Eckhardt Tibor-féle Független Magyarországi Mozgalom egyik szervezője, a német megszállás után a Követi Komité tagja. 1953–54-ben a Szabad Európa Kollégium vezetője.

⁴⁴ Borbándi Gyula: A Teleki-Pelényi-terv nyugati magyar ellenkormány létesítésére. *Új Látóhatár*, 1966/2, [155–170.] 158–161. Pelényi szerint az adott diplomatának még „a hadiállapot beállta előtt” távoznia kell, hogy ne utasítsák ki az országból, ráadásul a lemondás okozta rokonszenv segítségével is pozitív irányba tudja befolyásolni az adott ország politikai közvéleményét. Pelényi javaslatot tett egy esetleges ellenkormány létesítésére is – az ötletre rezonált az akkori magyar miniszterelnök, Teleki Pál, aki lépéseket is tett az akció előkészítése érdekében. Az egykori washingtoni követ által húsz évvel a háború után közzétett feljegyzésekből kiderül, hogy Barcza hasonló koncepciót vázolt fel és tudott a tervekről (sőt, egy esetleges ellenkormány vezetésére is jelöltnek számított). Uo. 158–162.

⁴⁵ „Ez esetben az a veszély forog fenn, hogy az »új kormány« a Kormányzót külpolitikailag annyira kompromittálhatja, hogy a nyugati szövetségesek részéről nem látnának különbséget a Kormányzó és »új kormánya« között. Feltételezhető, hogy ezen fejlemény nem egyszerre, hanem csak szukcesszíve állana be, és hogy ez esetben a diplomáciai-pszichológiai pillanat következhetik be, mely előtt a szövetségesek még disztinváltnak a Kormányzó és »új kormánya« között – de utána azonban már nem. Vagyis a szövetségeseknek utóbbi esetben már nem fűződnek érdekei ahhoz, hogy a korábbi legális kormány diplomáciai képviselőjét ismerjék el, szemben az »új kormányéval.«” Uo. 164–165.

⁴⁶ Uo. 165. A „Teleki-Pelényi-tervről” és az ellenkormányról, bizonyos befolyásos magyar politikai szereplők – Horthy Miklós kormányzó, Teleki Pál, Károlyi Gyula és Bethlen István korábbi miniszterelnökök, Csáky István és Kánya Kálmán külügyminiszterek, Hedszert-Fischer Ferenc belügyminiszter, Istvánai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank elnöke, Barcza György londoni követ, Kheun-Keresztély Sándor párizsi követ, Eckhardt Tibor, az ellenzéki Kisgazdapárt vezetője, Radvánszky Antal, az MNB vezértitkára, valamint Teleki Andor, a miniszterelnök unokaöccse – ebben játszott szerepéről, a külföldi és magyarországi előkészületekről lásd bővebben: Nyári Gábor: *A Sándor-palotától a ravatalig. Teleki Pál második miniszterelnöksége, 1939–1941*. Piliscsaba – Budapest, Kairosz, 2015. 61–88.

⁴⁷ Nagy Ferenc: Diplomata magatartás és diplomatasors anno 1944. *Levéltári Szemle*, 1994/4, 19–22.

⁴⁸ Újpétery Elemér, aki Lisszabonban Wodianer Andor lemondása után ideiglenes ügyvivőként maradt a követségen, Wodianer kérésére rejtjeles táviratokban továbbította a magyar politikai vezetéshez többek között a Követi Komité üzeneteit is. Lásd bővebben: Újpétery Elemér: *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában*. Budapest, Magvető, 1987. 443–508. (Köszönöm Nyári Gábornak, hogy felhívta a figyelmemet a kötetre.)

⁴⁹ Ahogy Újpétery fogalmazott egy Budapestre, Barthely Tiborhoz, a Külügyminisztérium Elnöki Osztályának vezetőjéhez küldött korabeli összefoglalójában: „Az otthoni súlyos helyzetben Magyarország érdeke, hogy semleges külföldi posztokon a munka tovább folyjon. Megismételtem, hogy semmiféle utasításról nincs tudomásom, mely a disszidenciát írta volna elő a Kormányzó Úrral szemben.” Uo. 314.

⁵⁰ „Tudtuk, hogy ezúttal csakugyan egészen nyílt német kényszerről és nem önkéntes döntésekről volt szó. A kormányzó lemondása feloldott bennünket a rá tett eskü alól. Lelkiismeretünk szerint dönthettünk” – emlékezett vissza Újpétery a követség akkori hangulatára. Uo. 509. Tény, hogy az októberben távozó diplomaták és a Követi Komité viszonya nem alakult a legfelhőtlenebb módon. Őket általában nem fogadta tagnak a bizottság – kivételnek Barthely Tibor genfi főkonzul tekinthető –, Bakách-Bessenyei indoklása szerint azért, mert „azáltal, hogy addig szolgálták a Sztójay-kormányt, súlyosan kompromittálták magukat, márpedig felfogásunk szerint a Bizottság erkölcsi és politikai tisztaságára szigorúan kell ügyelni”. Két hónappal később ugyanő már úgy vélte, hogy „a márciusi és októberi disszidencia közötti különbség” az idő múlásával egyre inkább elmosódik majd az emberek emlékezetében. Lásd bővebben: Nagy F. i. m. 1994. 19–22.

a diplomaták magatartását.⁵¹ „Ti ragaszkodjatok ahhoz, hogy ti vagytok a magyar állam képviselői – semmi lemondás, visszavonulás. Küzdeni ennek az elismeréséért. Tudom, hogy ez teljesen zűrzavaros helyzetet teremt, de az elvet feladni nem szabad. [...] Szétválasztani a közvéleményben a megszállás előtti Magyarországot a maitól. [...] Éles válaszfalat teremteni. [...] Mással, mint a törvény[es] március 19. előtti *régime-mel* kooperálni nem szabad. [...] A legitimitás vonalát fenn kell tartani.”⁵² Kállay láthatóan optimistán és kissé naivan ítélte meg a helyzetet: úgy vélte, „a német visszavonulás” esetén idegen csapatok nélkül, a magyarságnak kell helyreállítani a törvényes állapotokat, „másképpen a németbarátok maradnak a nemzeti hősök”, valamint hogy Horthyt ideiglenesen, a választásokig pozícióban kell tartani. „Elhatározásoknak, amit helyeslek és köszönök, csak úgy van értelme és igazolása, ha teljes munkát fejtetek ki. Ezt, kérlek, tartsátok szemetek előtt” – kérte a követeket, azt a meggyőződését tolmácsolva feléjük, hogy a külpolitikai helyzet jobb lett a megszállás folytán, legfontosabb diplomáciai feladatként pedig annak képviselését azonosítva, hogy „erőszakkal ment végbe nálunk az a változás, ami másutt önként”.⁵³ Bakách-Besseney

július 28-ai keltezéssel válaszolt, mély tiszteletét kifejezve ugyan, de árnyalni kívánta a Kállay által magában otthon kialakított képet és reményeket, első sorban Horthy megítélésével kapcsolatban. Az egykori berni követ szerint a német megszállás után a kormányzó előtt három lehetőség adódott volna: ellenállás elrendelése, lemondás vagy a Sztójay-kormánytól való teljes elhatárolódás. Szerinte a nyugati közvélemény körében élesen elkülönítendő az államfő, valamint más, nem kompromittálódott konzervatív politikusok – Kállay mellett Keresztes-Fischer Ferenc volt belügyminiszter és Baranyai Lipót egykori Nemzeti Bankelnök – megítélése, miután a „K. [Kormányzó] az ország függetlenségét a német megszállással szemben sem fegyveres ellenállás, sem lemondás, sem félreállítás útján nem védelmezte meg, sajnos arra a következtetésre kell jutni, hogy – hacsak még az utolsó pillanatban valamilyen váratlan fordulat nem következik be – őrá mint politikai aktívumra az ország szempontjából itteni megítélés szerint számítani nem lehet”.⁵⁴

Barcza sem volt optimista. Igaz, az ő naplójegyzetei 1944 lezárásaként, már a nyilas puccs utáni időszakból származnak. „Most jön majd a vörös megszállás,

vajon az jobb lesz-e a nácinál? Mikor lesz már ingünk fehér és magyar? Talán soha. [...] Úgy kell nekünk, mi játszottunk el minden esélyt, gyávák és ostobák és naivak voltunk egyszerre, és még becstelenek is. Megérdemeltük a katasztrófát.”⁵⁵

NEGYVENHÉT: JOGFOLYTONOSSÁG VAGY REALITÁS

A háború vége majdnem egymillió magyart ért külföldön. Azok, akiket nem vádoltak háborús bűncselekményekkel és nem szállítottak haza⁵⁶ – korábbi hadifoglyok, kényszermunkára ítélték, koncentrációs táborba hurcoltak, mellettük legnagyobb számban fogságba esett, a háborút a tengelyhatalmak oldalán befejezett katonák, leventék, a politikai vezetés és közigazgatás tagjai, nevezettek családtagjai, illetve a szovjet hadsereg elől menekülő tömegek –, komoly döntés előtt álltak: a „mennni vagy maradni” a menekülttáborokban tartózkodók számára inkább *hazamenni* vagy *kinn* maradni dilemmájaként merült fel.⁵⁷ Bár e döntés alapvetően személyes volt, a „hogyan továbbról” való gondolkodás, az élet kereteinek szerveződése közösségi tevékenységet is jelentett. Újságok, érdekképviselői szervek alakultak, a menekültek pedig egy lassú folyamat során

⁵¹ A levelet közli: Bán D. András: Kállay Miklós volt magyar miniszterelnök levele Bakách-Besseney György volt svájci magyar követnek, 1944. július 14. *Mozgó Világ*, 1995/12, 73–81.

⁵² Uo. 78–79.

⁵³ Uo. 79–80.

⁵⁴ Bakách-Besseney György volt svájci követ levele Kállay Miklós volt magyar miniszterelnöknek. (1944. 07. 28.). In: Barcza i. m. 1994. 356–363.

⁵⁵ Barcza György: Naplórészletek, 1938–1944. [Közzétette: Bán D. András]. 2000, 1996/3, [35–54.] 54.

⁵⁶ Hogy a kikérésekre és kiadásokra vonatkozó döntések mennyire nem voltak hibátlanok, és a „hibákban” milyen tényezők játszhattak szerepet, azt Borbándi Gyula leírása összegzi: „Az amerikai titkosszolgálat olykor hiányos és megbízhatatlan adatokkal dolgozott. Néha a rosszindulatú denunciaciók is célba találtak, ártatlan embereket is leültettek, vagy a méltányosnál súlyosabban büntettek. Henney Gusztáv vezérezredest, a Lakatos-kormány külügyminiszterét, aki náci koncentrációs táborból szabadult, összetévesztették Henney Árpád nyilas miniszterrel és már a Budapestre induló repülőgépen ült, amikor a névcsere kiderült. Az utolsó pillanatban sikerült őt a gépről leszedni.” Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. Bázél, EPMSZ, 1985. 449.

⁵⁷ A szervezett hazaszállítások nagyjából 1946 végére–1947 elejére fejeződtek be. A Hazaszállítási Kormánybiztosság gyakorlatilag 1947 januárjára megszűnt, 1947 nyarán pedig a Vöröskereszt ausztriai kirendeltsége is befejezte a munkáját. Ezek után legfeljebb egyéni hazatérésre nyílt lehetőségek. Lásd bővebben: Baráth Magdolna: Menekültből emigránsok. *Múltunk*, 2018/4, [32–59.] 37–39.

„emigrációvá érték”.⁵⁸ A kinnmaradók – akiket ’45-ösöknek szokott nevezni a szakirodalom, és akik között meglehetősen nagy arányban volt jelen az értelmiség – jelentős része, ha nem is kritikátlanul és változtatások nélkül, de híve volt a két világháború közötti időszaknak, az azzal szakító és azt szélsőségesen bíráló nyilasok komoly számbeli kisebbségben voltak.

Az első, egyszerre a menekültsegélyezésben fontos szerepet vállaló, ugyanakkor politikai jelleget mutató szervezetet, a Magyar Szabadság Mozgalmat⁵⁹ 1946 májusában kisbarnaki Farkas Ferenc⁶⁰

alapította.⁶¹ A vezérezredes jó eséllyel pályázott a korai emigráns magyarság vezető szerepére, és az általa létrehozott csoportosulás a menekülttáborokban élő magyarok körében komoly támogatást is élvezett.⁶² Farkas népszerűségét fokozatos katonai előmenetele és a szovjet csapatok elleni harcban játszott szerepe,⁶³ főcserkész mivolta és a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus szervezésében való részvétele,⁶⁴ mindezekből fakadó kapcsolatrendszere és a Horthy Miklóssal való (korábbi) jó viszonya⁶⁵ is emelte. Szintén legitimizációját növelő tényező volt, hogy több hadifogolytáborból – a normandiai Foucarville-ből, illetve

Neustadtból – érkezett olyan memorandum az amerikai megszálló főhadiszállásra, amely őt javasolta a „kitelepítésre kényszerített magyarság” képviselőjének.⁶⁶ Az ekkor (még) szabadon mozgó Szügyi Zoltán, a Szent László hadosztály parancsnoka az angol főhadiszálláshoz írott levelében szintén Farkast javasolta egy „menekültek összefogására és a magyarság képviselőjének” alakuló bizottság vezetésére.⁶⁷ A vezérezredes megítélésében azonban pontosan 1944-es szereplése jelentett egyfajta nehezen átléphető árnyékot: tény, hogy nem állt támogatóan a kormányzó kiugrási kísérletéhez,⁶⁸ nyolc nappal

⁵⁸ A fogalmat Öldvei János író használta egy későbbiekben még hosszabban idézendő tanulmányában: „Az emigrációvá »érés« nemcsak szellemi, de társadalmi folyamat is. A menekült magyarok táborából ennek során töredeznék le azok, akik nem tudják, vagy nem hajlandóak vállalni az emigrációt.” Öldvei János: *Az ismeretlen légkör. Öt tanulmány*. München, 1948. 5–10.

⁵⁹ A Magyar Szabadság Mozgalom 1946. május 17-én alakult Mühlthalban, vezetője Farkas Ferenc volt. 1947-ben hatvan fős intézőbizottságot hoztak létre, amelyben minden menekülttábor képviselője, valamint huszonhét korábbi országgyűlési képviselő is helyet kapott. A mozgalom ezáltal is a jogfolytonossági alapokat kívánta erősíteni. A szervezet *Magyar Szabadság* című lapját Bokor Pál szerkesztette. 1949-től az MSZM irányítását Elnöki Tanács vette át, melynek elnöke Farkas volt, tagjai közé tartozott többek között Bocskay Kálmán, Bokor Pál, Horváth Béla és Kótai Zoltán is. A szervezet civileket és katonákat is tagjai közé fogadott, hatása azonban erősen csökkent az Ausztriából és Németországból megkezdődött kivándorlások után. Nyári i. m. 2018, 76–82.

⁶⁰ Farkas Ferenc, kisbarnaki (1892–1980): katonatiszt, politikus. 1912-ben végzett a Ludovika Akadémián. 1935-től a Honvédelmi Minisztérium 1/d osztályának vezetője, 1938 és 1943 között a Ludovika Akadémia parancsnoka. 1941-től főcserkész. 1943 augusztusa és 1944 októberé között a VI. hadtest parancsnoka. 1944. október 23-ától 1945. január 8-áig kiürítési kormánybiztos. A háború vége nyugati hadifogságban érte, nem tért haza. Kezdetről részt vett a magyar menekültek és hadifoglyok segítésében. 1946-ban a Magyar Szabadság Mozgalom alapítója és vezetője. 1947. augusztus 20-án az altöttingi országgyűlés miniszterelnöknek és ideiglenes államfőnek választotta, de a kormány *de facto* nem működött. Bővebben lásd: Uo. 14.

⁶¹ Nyári Gábor: Egy elfeledett országgyűlés. Altötting, 1947. augusztus 20. *Honismeret*, 2015/4, [43–46.] 44.

⁶² Farkas visszaemlékezésében az MSZM taglétszámaként 64 ezret adott meg. Farkas Ferenc: *Az altöttingi országgyűlés története, 1947/49–1969*. München, Mikes Kelemen Kiadó, 1969. 18.

⁶³ 1912-től hadnagy, 1917-től százados, 1928-tól a Vitézi Rend tagja és őrnagy, 1936-tól ezredes, 1938 és 1943 között a Ludovika Akadémia parancsnoka, 1940-től tábornok, 1942-től altábornagy. 1943 augusztusától a debreceni VI. hadtest parancsnoka. E keretek között védte a Kárpátok előterét, harcolva a Tatár-hágónál. 1943 júliusában ideiglenesen az I. hadsereg vezetője. A Tatár-hágónál zajlott harcokról Farkas visszaemlékezést is írt, amelyet a Buenos Aires-i Kárpát Kiadó adott ki 1952-ben. Bonhardt Attila: Kisbarnaki Farkas Ferenc és a rendelkezésre álló levéltári dokumentumok. *Levéltári Szemle*, 2007/1, [203–219.] 203–207.; Farkas Ferenc: *Tatárhágó visszanéz*. Buenos Aires, Kárpát, 1952.

⁶⁴ Bonhardt i. m. 2007, 204–205. Farkas főcserkész szerepét az emigrációban is megtartotta: 1946. április 2-án mint az első hivatalos, emigrációban létrejövő szervezet az ő alapításával jött létre a Teleki Pál Cserkész Munkaközösség. Az otthon betiltott szervezet megőrzésében, a magyarságtudat ápolásában és a nyelv továbbadásában komoly szerepe volt az emigrációs cserkésznek. Nyári i. m. 2018. 114–115.

⁶⁵ Horthy a Lakatos-kormány megalakításakor kultuszminiszterségre kérte fel Farkast, a harctéri helyzet azonban mindezt nem tette lehetővé. 1944. október 14-én, a kormányzó beszéd elhangzása előtt egy nappal pedig azt jelezte, hogy amennyiben a Lakatos-kormány nem vállalja az ügyvezetői szerepet, úgy Farkast kívánja miniszterelnöknek delegálni. Bonhardt i. m. 2007. 208–209.

⁶⁶ Farkas 1969. 16–17.

⁶⁷ „A menekült magyarság lesújtó helyzetben van. Kéri, hogy a menekültek összefogására és a magyarság képviselőjének egy közös magyar bizottság alakíttassék. Ennek élére – ismerve a menekült magyarság nagy többségének óhaját – vitéz Farkas Ferenc vezérezredest tartjuk alkalmasnak, aki a magyar tábornoki kar kiváló tagja, főcserkész.” Uo. 16. Szügyi maga is – még otthoni, az ellenállástól származó megbízással – a menekült magyarság összefogását kívánta megszervezni. Az általa vezetett Szent László hadosztályt több hónapig nem fegyverezték le az angolok, az egységben tartva a francia zónában látott el őrzési feladatokat. Szügyi már ekkor – az angolszászok és a szovjetek közötti kapcsolat romlását feltételezve – kalkulált egy esetleges háború kirombanásával, amelyben szükség lehet „a nyilas világban nem kompromittált politikai és katonai emigrációból egy olyan szervezetet alakítani, amely később hivatva lesz Magyarországnak az orosz érdektérületről való kikapcsolására és az angol érdektérületre való bevonására”. A hadosztályt magyarországi követelésre 1945 októberében oszlatták fel, Szügyit – miután a felkínált szökés lehetőségét elutasította – 1946 márciusában szállították Magyarországra, 1949 novemberben ítélték életfogytiglani börtönbüntetésre. Bővebben lásd: Székér Nóra: *Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*. Budapest, Jaffa, 2017, 18–21.

⁶⁸ Ő maga így írt erről már idézett kötetében: „Horthy Miklós Kormányzó Úr október 14-én 11 órakor fogadta a hadtest parancsnokot [Farkas Ferencet – N. Z.] és közölte vele, hogy a háború elveszett és a szovjettől fegyverszünetet kért, amit holnap, október 15-én fog a Koronatanáccsal és utána a magyar nemzettel közölni. Ezek a szavak egy öreg harcos katona szívében – aki egy fél éven át kiváló

Farkas Ferenc 1940-ben. A '45-ös emigráció korai időszakának egyik legjelentősebb alakja volt.
Fotó: Wikimedia Commons / vitezirend.hu

a nyilas puccs után, október 23-án országos elhelyezési kormánybiztossá nevezték ki, október 31-én vezérezredessé léptették elő, a sopronkőhidai vésztörvényszék Horthy-féle fegyverszüneti kezdeményezésben résztvevő tábornokairól ítélő perében pedig ülnökként tevékenykedett. Bár levéltári dokumentumok alapján – ahogy Bonhardt Attila tanulmányában bemutatta – úgy tűnik, mindegyik pozícióra és cselekedetére komoly „mentőkörmények” állnak rendelkezésre,⁶⁹ emigráns körökben sem tudta meg nem történtté tenni szerepvállalását

és nem is igazán adott pontos magyarázatot cselekedeteire.

Az 1947-es évre sokak személyes helyzete még messze nem volt rendezett, a menekülttáborok telítettek voltak, miközben az otthoni eseményekből egyre inkább a fokozatos kommunista térhódítás ténye volt kikövetkeztethető. Az év közepén már elkezdtek – nem tömegesen, inkább személyesen – kiszivárogni azok a politikusok, közéleti szereplők, értelmiségiek, akik a nem-kommunista koalíciós pártok valamelyikét támogatták, vagy legalábbis az 1945 utáni változások bizonyos részleteinek támogatói voltak. E tényezők a '45-ösök – ahogy akkor otthon és az emigrációban is gyakran hívták őket: „nyugatosok” – körében is felerősítették az önmeghatározás igényét. Az öndefiníció kapcsán persze elengedhetetlen volt a háború előtti rendhez és az 1944-es év tragikus és nem minden elemében tisztázott eseményeihez való viszonyulás rögzítése. A Nyugatra szakadt (egykori) törvényhozók már 1946 őszén megkezdték az előkészületeket különböző alkotmányjogi kérdések tisztázására – a közülük választott hústagú intéző bizottság nagy része, ahogy Farkas Ferenc visszaemlékezése is elismerte, a Magyar

Szabadság Mozgalomhoz kötődött.⁷⁰ Az intézőbizottság különböző problémák (vélt vagy valós) tisztázása után javasolta az országgyűlés összehívását, amelyre 1947. augusztus 20-án sor is került.

Az országgyűlési képviselők az altöttingi Schloss Guttenburgban gyűltek össze. Az intézőbizottság előzetesen megpróbálta igazolni a törvényhozás „alkotmányos jogfolytonosságát”,⁷¹ de ez csak mérsékelt sikerült, az érvelés meglehetősen következetlen maradt. A kiindulópont szerint a törvényhozás tulajdonképpen jogforrásként az 1944. évi VII. törvénycikket feltételezték, amely az 1939-ben megválasztott országgyűlés élettartamát a békekötés ratifikálásától számított további fél évre meghosszabbította.⁷² A képviselők elfogadták Horthy Miklós lemondólevelének hitelességét és a törvényhozás által törvénybe iktatott, erről szóló 1944. évi X. törvénycikket.⁷³ Az ideiglenes nemzetgyűlést, valamint az 1945. november 4-ei választás után megalakult nemzetgyűlést törvénytelennek és alkotmányellenesnek bélyegezték, „mert nem a magyar nép akaratából jött létre, azt nem a magyar nép szabad akaratából választotta meg, az

magyar katonák élén szívósan és eredményesen harcolt és az utolsó pillanatig mindig csak a Tatár-hágó védelme lebegett szemei előtt – lesújtó kínossággal hatottak.” Mindezek ellenére az is tény, hogy amikor 1945 áprilisában a Honvédelmi Minisztérium amerikaiakkal a kapitulációról tárgyaló bizottság vezetőjévé nevezték ki, George C. Patton tábornoknak a Farkas vezetésével átnyújtott memorandum részeként az október 15-ei rádióbeszéd szövegének másolatát is átadták. Farkas *i. m.* 1952, 152–153.; Nyári *i. m.* 2018, 73–74.

⁶⁹ A kiugrás végrehajtásában, ha akart, sem vehetett volna részt tevékenyen, miután pontos tájékoztatást sem kapott, ráadásul csapatainak is csak egy töredéke ért fel a fővárosba. Az „elhelyezési kormánybiztosi” poszt valójában a minisztériumi döntés logisztikai végrehajtását jelentette, elmondása szerint ezt is kényszer alatt vállalta el. Simonffy-Tóth Ernő vallomása szerint a polgári lakosság kiürítésére vonatkozó döntéseket megpróbálta szabotálni. 1945. január 8-án fel is mentették tisztségéből. Vezérezredesi kinevezésének indoklása hiányzik – vele együtt előléptettek olyanokat, akik valóban szerepet játszottak a nyilas hatalomátvételben, de olyanokat is, akik soron következtek az előléptetésre. A sopronkőhidai vésbírószági részvételre – hiába kért mentesítést – szintén kötelezték, az eljárás során hallgatagon viselkedett – a bíróság egy halálos ítéletet hozott, a halálra ítélet azonban kegyelemre terjesztették fel. Bonhardt *i. m.* 2007, 209–213.

⁷⁰ Farkas *i. m.* 1969, 26.

⁷¹ A kifejezést az országgyűlésen Bocskai Kálmán, az egykori kormánypárt – Magyar Élet Pártja – képviselője használta, de a terminológia, különösen a jogfolytonosság ilyen-olyan formájának vélt meghatározása meglehetősen gyakori volt az emigráció első éveinek közjogi vitáiban. Uo. 1969, 34.; Nyári *i. m.* 2018, 124.

⁷² Farkas *i. m.* 1969, 25.

⁷³ Az intézőbizottság a következő „menekülőútvonalat” hagyta magának a kérdésben: „Az intézőbizottság megállapította azt is, ha Horthy Miklós kormányzó utólag bizonyítaná, hogy lemondása kényszer hatása alatt történt, akkor az Országgyűlés hivatott az általa már becikkelyezett törvényt hatálytalanítani.” Uo. 28.

ország terrorisztikus *ellenséges megszállás* alatt állt [Kiemelés általam – N. Z.]. „Általánosan elfogadott közjogi szabály, illetve nemzetközi jogszabály – érvelt az intézőbizottság –, hogy az ellenséges megszállás alatt, tehát a nemzeti szuverenitás teljeségének hiányában megtartott parlamenti választás, a nemzet szabad és korlátlan akaratnyilvánításának nem tekinthető, bár alkalmas lehet a rend helyreállítására és az állami élet megindítására, de alkotmányteremtő ereje nincsen.”⁷⁴ Valójában azonban mindegyik állítás „bicegett”. Farkas – vagy az általa hivatkozott intézőbizottság – közlésével ellentétben a témában az 1944. évi VIII. törvénycikk rendelkezett, amely nem fél évvel, hanem egy évvel hosszabbította meg az Országgyűlés mandátumát, a békekötés ratifikálása nem szerepelt a szövegben.⁷⁵ Horthy lemondásának és annak törvénybeiktatásának elfogadása is minimum kétséges, és egyfajta politikai narratíva elfogadását feltételezi. Mindez azt jelenti, hogy nemcsak az 1944. március 19-e után született VIII. törvénycikket, de az október 15-ei puccs legalizálására született törvénykezést is vállalta az Altöttingben összegyűlt csoport. A szovjet megszállók jelenlétére való hivatkozás pedig nemcsak a másik oldalról a szintén idegen (német) megszállás

alatt született törvények elfogadása miatt aggályos, de azért is, mert – mint Nyári Gábor egy helyütt rámutat – a törvényhozók szintén egy megszállt országban, az amerikai zónában lévő Bajorországban tartották gyűlésüket, és a megszálló közigazgatástól kértek és kaptak hallgatólagos engedélyt az esemény megtartására.⁷⁶ A többfajta megszállás és diktatúra elkülönítése – és köztük a szovjet, illetve a kommunista egyértelműen legrosszabbként és az alkotmányos jogállamot leginkább sértőként való értelmezése – több megállapításból kitűnik. Az intézőbizottság az 1944. október 15-e utáni eseményekről úgy vélekedett, hogy a harc folytatása „az egyedi helyes álláspont” volt, mert „nemcsak az anyagi javakat, de a szellemi tartalmat és erkölcsi értékeket, így az ország alkotmányának folytonosságát is védeni kell”. „Ha a parlament 1944. október 15-én leteszi a fegyvert, az orosz 24 óra alatt eljutott volna az ország nyugati határáig” – ezzel tulajdonképpen a Horthy-féle kiugrási proklamáció ellen nyíltan is állást foglalt az intézőbizottság, megvédve azokat a képviselőket, akik a nyilas hatalomátvétel után is részt vettek a törvényhozás meglehetősen hányatott munkájában.⁷⁷ Az altöttingi országgyűlésen elfogadtak egy ünnepélyes kiáltványt is,

amelyben a Magyarország nevében egyedül nyilatkozásra és határozni jogosult alkotmányos képviselőként deklarálták önmagukat, hivatkozva arra, hogy „az ezeréves alkotmány és a magyar nép felfogása szerint a nemzet összességében (szimbolikusan a Szent Koronában) van minden jog alapja”. E deklaráció részben ugyanakkor elhatárolódott a német megszállás és a nyilas puccs *következményeitől*: „A második világháború utolsó évének (1944) egyes *jelenségei* idegen hatalom el nem hárítható kényszerének minősülnek. [Kiemelés tőlem – N. Z.]”⁷⁸ Az Országgyűlés – Incze Antal, az Imrédy Béla vezette Magyar Megújulás Pártja (MMP) képviselője határozati javaslatát elfogadva – Farkas Ferencet miniszterelnökké választotta, egyben „az 1920. évi I. tc. által meghatározott államfői jogok ideiglenes gyakorlásával megbízva”.⁷⁹ Figyelemreméltó, hogy Incze elsősorban Farkas *emigrációban folytatott* és civil tevékenységét – a magyar cserkészlet megalapítása/felújítása, a Magyar Szabadság Mozgalom megalapítása – méltatva javasolta őt a kormányfői-államfői pozícióra.⁸⁰ Az országgyűlés – talán tompítva a Horthy lemondásával és a jogfolytonossággal kapcsolatos állásfoglalást – Nyirő József⁸¹ és Máté Imre⁸² személyében 1947 decemberében képviselőket

⁷⁴ Uo. 30–31.

⁷⁵ Az ezzel kapcsolatos megállapításokat lásd: Nyári *i. m.* 2018, 119–120. A törvénycikk szövegét lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94400008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (Utolsó letöltés: 2024. 08. 31.).

⁷⁶ Nyári *i. m.* 2018, 120.; Farkas *i. m.* 1969. 32.

⁷⁷ Farkas *i. m.* 1969. 30.

⁷⁸ Uo. 39–41.

⁷⁹ Uo. 36–37.; Nyári *i. m.* 2018. 124.

⁸⁰ Farkas *i. m.* 1969. 36.

⁸¹ Nyirő József (1889–1953): író. 1912-ben pappá szentelték, 1917-ben azonban feladta hivatását és megnősült. A két világháború között megjelent könyvei Erdélyben és a trianoni Magyarországon is komoly népszerűséget szereztek neki. 1940-ben Corvin-koszorúval ismerték el. Ebben az évben behívott erdélyi képviselőként tagja lett a magyar Országgyűlésnek, melynek munkájában 1944 márciusa és októbere után is részt vett. 1945 márciusában a többi törvényhozóval együtt Németországba került. 1945 után Bajorországban, majd 1950-től Spanyolországban élt, dolgozott a madridi magyar rádióban is.

⁸² Máté Imre (1894–1983): közgazdász, farmer. 1936-tól az Országos Mezőgazdasági Kamara igazgatója. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület választmányi tagja, 1939 és 1945 között országgyűlési képviselő (Magyar Élet Pártja). 1950-től az Egyesült Államokban, majd Ausztriában élt.

menesztett Horthy Miklós tájékoztatására. Farkas visszaemlékezésében annak tulajdonította a gesztust, hogy az egykori kormányzó Nürnbergben „többek között olyan kijelentést tett, hogy csak erőszaknak engedve mondott le és ma is kormányzónak tekinti magát”.⁸³ A küldöttség arról is biztosítani kívánta a korábbi államfőt – szól a meg lehetőszen zavaros magyarázat –, hogy az altöttingi országgyűlés „nem gondolt az Országtanács⁸⁴ megalakítására sem, [...] ennek előfeltétele ugyanis, hogy az államfői tisztség megürült legyen, nem látszott fennforogni”.⁸⁵ Hogy a két fél mennyire másképp gondolkodott a magyar jelen és jövő lehetőségeiről, arra jó példa, hogy míg Farkas szerint „amíg a Kormányzó úr az 1944. október 15-én történtek tekintetében szabadon nem nyilatkozik és a törvényhozás számára vitathatatlan tényállás rendelkezésre nem áll, az alkotmányos jogfolytonosság másként, mint az 1947. augusztus 20-án történt, nem volt biztosítható”, addig a korábbi kormányzó helyett és nevében megnyilvánuló Horthy Istvánné⁸⁶ arra figyelmeztetett, hogy „a jelenlegi körülmények az

alkotmányos államfői jogkör gyakorlását nem teszik lehetővé”.⁸⁷

Inkább ez utóbbi, a napi politikán felemelkedő gondolatokra, mint az országgyűlés jogfolytonossági felfogására rímelt az Altöttingben zajló, Szent István napi zárandókat, amely az 1945 után menekült magyarság első korszakának legnagyobb, legmegfelelőbb és legimpozánsabb rendezvénye volt.⁸⁸ A kalandozó magyarok által épen hagyott kegykápolna helyén emelt székesegyházban tartott szentbeszédében a Vatikáni Misszió magyar delegátusa, a magyar menekültek sorsáért rengeteget tevő Kótai Zoltán⁸⁹ a magyar nemzetet összetartó három abroncsnak nevezte az országot, a népet és a Szent Koronát. Alighanem az otthoni állapotokra is utalva úgy fogalmazott: „A pannonthalmi refectórium egyik ablakmélyedésében egyszerű kis képecske van. Egy hordót ábrázol ez a kép, amelyről leverték az abroncsokat és a hordó dongái szétestek. A kép felirata ennyit mond: *Per libertatem periit*, vagyis: a szabadság által veszett el. A hordó azt vélte, hogyha leveti abroncsait, akkor

*felszabadul és győzedelmes lesz. És széthullottak dongái, s kifolyt tartalma [Kiemelés általam – N. Z.]”*⁹⁰ A szentmise után Fazekas László, a vilshofeni körzet magyar lelkésze küldetést is megfogalmazott a megjelenetek számára: bár a Nyugatra szakadt magyarok nem vehetnek részt a „rombadőlt ország” építésénél, „az élet fontosabb az anyagnál”, „nekünk a magyar életet kell újjáépíteni”.⁹¹

E szellemiséget követte a felvidéki származású, szintén a világháború alatt külföldre sodródott Ölvédi János,⁹² aki két cikkgyűjteményt is megjelentetett az 1945 utáni emigráció kezdeti időszakában. A kronológiai „'45-ös” Ölvédi nemcsak pontos leírást és látéletet adott a menekült magyarság életközlményeiről, valamint az „emigrációvá érés” folyamatáról, de párját ritkítóan reális szemlélettel vizsgálta a magyarság sorsproblémáit, a nyugati magyarság jövőbeli feladatait. Elsősorban az emigráció ifjúságának – az általa „ismeretlen légiónak” nevezett nemzedéknek – üzent. Pontosan azonosította a menekült és emigráns magyarság egy

⁸³ Farkas i. m. 1969. 55. Horthy meghallgatására 1945 augusztusában, majd 1948 márciusában, Edmund Veesenmayer perében került sor. A látogatás időpontja miatt csupán az előbbiről lehet szó, amely azonban kronológiai az altöttingi országgyűlés időpontját is megelőzte, így arról a törvényhozóknak már tudomással kellett bírnia. Horthy előbbi vallomásából részleteket otthon csak 1971-ben közölt a *Magyarország*: Karsai Elek: „Nagyon okos volt”. Horthy hat kihallgatása. *Magyarország*, 1971. 12. 26. 22–23. A Veesenmayer-perben tett Horthy-meghallgatásról a magyar sajtó is közölt epés beszámolókat, lásd többek között: A magyar kormány tiltakozik Washingtonban Horthy Miklós kirívó németországi magatartása miatt. *Szabad Szó*, 1948. 03. 06. 1.

⁸⁴ A testületet az 1937. évi XIX. törvény hozta létre, amelynek feladata – a kormányzói tisztt megüresedése idején – a kormányzói hatalom gyakorlása, valamint a kormányzóválasztó országgyűlés meghatározott idő (8 nap) belüli összehívása. A törvényről és a kormányzói hatáskör változásáról bővebben lásd: Hanol János: A kormányzói jogkör alakulása Magyarországon 1920 és 1944 között. *Triani Szemle*, 2011/4, [56–73.] 67–68.

⁸⁵ Farkas i. m. 1969. 55.

⁸⁶ Horthy Istvánné Edelsheim-Gyulai Ilona (1918–2013): 1940-ben ment feleségül Horthy Istvánhoz. A háború alatt ápolónőként dolgozott. Fontos szerepe volt a Kiugrási Iroda tevékenységében. A nyilas puccs után a Gestapo Németországba hurcolta, 1945 után külföldön maradt.

⁸⁷ Farkas i. m. 1969. 56.

⁸⁸ Nyári i. m. 2018. 131–133.

⁸⁹ Kótai Zoltán (1914–1980): katolikus pap. 1938-ban szentelték pappá, 1945-ben tábort lelkészként került Bécsbe, majd a németországi Landshutban pápai delegátusként a lelkigondozás megszervezője volt. 1949-ben vándorolt ki Argentínába, többek között a *Délamerikai Magyarság* kiadója volt.

⁹⁰ Az eredeti, 1947-es kiadás reprintjét lásd: *Altötting, 1947. augusztus 20.* Szerk. Kótai Zoltán. Lakitelek, Antológia, 2017. 16–17.

⁹¹ Uo. 34.

⁹² Ölvédi János (1914–1983): író, újságíró. Érsekújváron született, a pozsonyi szlovák egyetemen és a budapesti Tudományegyetemen tanult. A Felvidék visszatérése után az e területtel foglalkozó minisztériumban dolgozott, majd a szófiai követségen lett sajtóattasé. 1945 tavaszán hagyta el az országot, az első években fontos szerepet játszott a németországi magyarok egyesületi és sajtóéletében. 1951-től Nyárhidi László néven a Szabad Európa Rádió munkatársa.

részének sajnálatos jellembeli sajátosságait és az ezzel kapcsolatos negatív viselkedésmintákat, mint az állandóan öngigazoló köpönyegforgatást, a változásra való teljes kép telenséget, az egymás elleni, kölcsönös vádaskodások sorozatát.⁹³ Kendőzetlen megállapításokat tett a múltrol: 1944. március 19-e óta Magyarország megszállt ország, amely ettől kezdve nem lehetett felelős a tetteiért – a párizsi béke szerzői mégis inkább büntetésre méltó részesnek, mint szerencsétlen áldozatnak tekintették.⁹⁴ Október 15-éről is nyilvánvalóvá tette, hogy államcsíny történt, amelynek következtében egy pártiktatúra vette át a hatalmat, amely nemzeti és állami összeomláshoz vezetett.⁹⁵ A jogfolytonossági tézisek szaporodása idején figyelmeztetett arra, hogy a legfőbb jogalapja azoknak a csoportoknak van az emigráció képviselőre, amelyekkel a külvilág hajlandó szóba állni – a legfőbb jogalap tehát nem a jogfolytonosság, hanem a *realitás*.⁹⁶ E realitás keretei között kívánta azt, hogy az emigráció különböző csoportjai szembe tudjanak nézni azzal a ténnyel, hogy semmi sem fog ott folytatódni, ahol 1944. március 19-én – vagy 1945-ben, netán az adott személy

határátlépésének időpontjában – abbamaradt.⁹⁷ Az egymást megbélyegző, gyilkos kollaborációval vádoló „'45-ösöknek” és „'47-eseknek” egyaránt üzent: „A felszabadított ország szabad bíróságai fognak hát ítélezni a mai »nagy perben«, szenvedélymentesen, nem a politikai szenvedelmekre, de csakis a törvény és a magyar alkotmány szellemére hallgatva. Ők fogják kimondani az utolsó szót a mai nagy vitában, hogy vajon kik szolgálták igazán a haza üdvét, és kik kollaboráltak az ellenséggel. És ott, a törvény és igazság boncolóasztalán sok kérdés tisztázódni fog, melyeket ma még homály takar. Talán majd az is világossá válik, hogy nem voltak mind egy szálíg »hazaárulók«, »fasiszta bűnözők«, vagy a »náci diktatúra« kiszolgálói azok a magyarok, akik a magyar népet fenyegető két nagy történelmi veszedelem közül a bolsevista-orosz inváziót látták végzetesebbnek és elsősorban az ellen próbáltak védekezni. Amiként nem okvetlenül voltak »hazaárulók« azok a magyarok sem, akik egy vesztett háború szörnyű katasztrófája után szembenéztek a megváltoztathatatlan adottságokkal és egy eltaposott nemzet életét – a lehetőségek között – kísérelték meg biztosítani.”⁹⁸

ÖTVENHÁROM: ÉLETRAJZ, ALKOTMÁNYJOG, ÚTVESZTÉS

„A Rákóczi- és a Kossuth-emigráció összetételével ez az emigráció a tekintetben is megegyezik, hogy a nemzeti függetlenség alkotmányos megtestesítője, közel egy negyedszázad államiságának feje maga is emigrációban él. Ezt az emigrációt a történelem – ugyanúgy, mint a Rákóczi- és a Kossuth-emigrációt – az előző korszak jellegadó vezéralakjáról Horthy-emigrációnak fogja nevezni. A mai magyar emigráció legkiemelkedőbb személyisége az elmúlt negyedszázados magyar függetlenség államfője, Horthy Miklós. Annak ellenére, hogy magas kora miatt és bölcs előrelátásból nem vesz részt az emigrációs élet hullámlásában, példaadó, puritán életrendje, közvetlen egyénisége a magyar történelmi erők folytonosságának képviselőjévé avatja. Minden, az emigrációban jelentkező politikai tényező, akár személyiség, akár csoport vagy mozgalom, aszerint ítéltetik meg, milyen kapcsolatba hozható az elmúlt negyedszázad magyar alkotmányosságával. A magyar emigrációnak ez a belső, logikai erővonala a legfontosabb tényező az emigráció politikai tevékenységében” – a fent idézett Ölvédi

⁹³ Ölvédi János: *Levelek a számkivetésből*. München, 1947, 18–19., 47.; Ölvédi János: *Az ismeretlen légió. Öt tanulmány*. München, 1948, 24–25.

⁹⁴ Ölvédi i. m. 1947, 85.

⁹⁵ Uo. 59.

⁹⁶ Ölvédi i. m. 1948, 36–37. E reális nézőpontra a szintén nem egységes katonai emigráció köreiben is volt példa. Koszorús Ferenc egykori vezérkari ezredes az Egyesült Államok vezetéséből keresték meg és kérték fel egy veterán emigráns fegyveres erő alapvonalainak lerakására. A Koszorús által készített dokumentum nem a múltbeli érdemekre és a jogfolytonossággal kapcsolatos álláspontokra tért ki, inkább a remélt és cselekvően elősegíteni akart *felszabadítás felől* közelített a kérdéshez. Ahogy utólagos visszaemlékezésében az 1944-es csendőrpuccs elhárításában elévülhetetlen érdemeket szerző vezérkari ezredes fogalmazott: „mérhetetlenül s döntően fontos lesz [...], hogy a bolsevizmus alól való felszabadulás pillanatában milyen karhatalmi csapatok vonulnak be elsőnek a Dunamedence kulcsállamába”. A tervezett Magyar Veteránok Amerikai Szövetségét szigorúan politikamentes társadalmi egyesülésnek tekintette, amely azonban mindenféle kommunista és fasiszta penetrációtól elhatárolja magát. A Koszorús által elkészített javaslat a katonai tisztségek legitimitása terén a következő jogalapra helyezkedett: „Tisztek, altisztek, tisztesek 1944. október 15. (a náci forradalom) előtti rendfokozatai elismerendő”. Bővebben lásd: Jobst Ágnes: *Hontalan hadsereg? Epizódok a hidegháborús hírszerzés történetéből*. Budapest, Jaffa, 2023. 53–72.

⁹⁷ Ölvédi i. m. 1948, 49.

⁹⁸ Ölvédi János: Amiről dönteni kell... *Hungária*, 1948. 09. 24. 3.

Horthy Miklós sírja a lisszaboni Angol Katonai Temetőben. Emigrációjában megírt emlékiratainak újabb komoly vitákat indítottak 1944-ről és a jogfolytonosság kérdéseiről. Fotó: Fortepan / Rátonyi Gábor Tamás, 62276

János írásához megjegyzéseket fűző Bakó Elemér⁹⁹ 1948-as gondolatai¹⁰⁰ végül nem állták ki az idő próbáját. Horthy nem kívánt részt venni az emigráns politikában, ráadásul utóbbi törésvonalai sem mindig a rendszer megítélésének szempontjai alapján alakultak. A kezdeti években csak néhány alkalommal foglalt állást – nem emigráns, hanem nemzetpolitikai kérdésekben. Memorandumot fogalmazott a győztes nagyhatalmak vezetőihez, a párizsi békeszerzőkhöz egy igazságosabb rendezés érdekében,¹⁰¹ külföldön élő

egyházi vezetőkkel együtt emelt szót a Szovjetunióba hurcolt magyar hadifoglyokért a nyugati nagyhatalmak külügyminisztereihöz,¹⁰² illetve a magyar-német kapcsolatokról és az 1944-es magyar magatartás becsületéről küldött levelet Konrad Adenauer nyugatnémet kancellárnak.¹⁰³

Legfontosabb szerepvállalása és az emigrációban legnagyobb vihart kavaró tette emlékiratainak megírása és nyilvánosság elé bocsátása volt. A két világháború közötti rendszer központi alakjának visszaemlékezése a tisztázatlan kérdések megvilágítását ígerte. Az egyszerre cselekvő politikus és koronatanú¹⁰⁴ először német nyelven,¹⁰⁵ majd még ugyanabban az évben magyarul is megjelentette az életrajzot. Jó időpontban: ez volt talán az utolsó olyan év az 1945 utáni emigráció történetében, amikor a múlt eseményei, és nem az otthon zajló változásokkal kapcsolatos eltérő értékelések szolgáltatták a legélesebb viták tárgyát. A német szöveg után – Az *Ember* című baloldali lap téves és egymásnak is ellentmondó információival szemben¹⁰⁶ – a magyar változatot is maga Horthy írta és tisztázta le, a külföldiek számára szánt magyarázatoktól megtisztítva, egyes magyaroknak fontos részletekkel kibővítve a német eredetit. A gépelési munkákat Horthy Istvánné végezte.¹⁰⁷

Az egykori államfő természetesen hosszan részletezte az 1944-es év tragikus eseményeit. A klessheimi találkozó után – amikor Hitler világossá tette előtte a megszállás tényét – első reakcióként le akart mondani, ám végül megmásította döntését. A szöveg tanúsága szerint erre leginkább három oka volt: egyrészt Hitler ígéretet tett a német csapatok visszavonására, amennyiben a bizalmát bíró, németbarát kormány alakul (ezt nem tartotta be), másrészt bízott abban, hogy bizonyos kérdésekben kénytelenek tekintettel lenni rá, mint kormányzóra (leginkább a magyar hadseregrészek németbe való beolvasztását, illetve a nyilaskezesek hatalomra segítését szerette volna ezáltal megakadályozni), harmadrészt tartott attól a fenyegetéstől, mely szerint ellenszegülése esetén a szomszéd népek hadseregei kapnak szabad kezet a magyarországi „rendezésben”. Horthy mindazonáltal olyan „feneketlen aljasságnak” nevezte a német megszállást, amely úgy vélte, mentesíti minden korábban vállalt kötelezettség alól. Arról is beszámolt, hogy a németek „kölcönös megegyezésként” szerették volna leírni a megszállást, erről csak Horthy erélyes tiltakozására mondtak le, igaz, csak a magyar sajtóban – a németben az „eredeti”, hamis közlemény kapott nyomdafestéket.¹⁰⁸

⁹⁹ Bakó Elemér (1915–2000): nyelvész, szerkesztő. 1938 és 1944 között a debreceni egyetem bölcsészettudományi karán volt előadó. 1945-ben került Németországba, Münchenben, majd 1951-től Washingtonban telepedett le. 1948-tól a Magyar Kulturális Szövetség szakosztályvezetője, 1950 és 1956 között az *Új Magyar Út* szerkesztője.

¹⁰⁰ Bakó Elemér: *A Műhely és a légió. Tanulmányok*. München, Műhely, 1949. 37–38.

¹⁰¹ Gosztónyi Péter: *A kormányzó Horthy Miklós és az emigráció*. Budapest, Százszorszép, 1992. 142.

¹⁰² Horthy Miklós és az egyházak távirata a londoni konferenciához. *Hungária*, 1950. 05. 19. 1.

¹⁰³ Gosztónyi i. m. 1992. 152–153.

¹⁰⁴ Ahogy ő maga megfogalmazta: „Életem Magyarország történetének immár egy egész korszakát öleli fel és e korszak fontos eseményei között sok olyan is akad, melyekről egyedül csak én tanúskodhatom. Tudom, hogy a világ sok mindenről, amit átéltem vagy közelről tapasztaltam, csak a Hitler által irányított náci hírverés egyoldalú és célzatos beállításában értesülhetett.” Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Buenos Aires, Cagnasso, 1953. 9.

¹⁰⁵ Horthy, Nikolaus von: *Ein Leben für Ungarn*. Bonn, Athenäum, 1953.

¹⁰⁶ Az *Ember* az egykori igazságügy-miniszter Zsitvay Tibort és a hungaristákhoz csapódó Oláh Györgyöt is megnevezte, mint az emlékiratok lehetséges „fordítóját”, ráadásul mindkettőjüket megvádolta azzal, hogy a nyilasoknak kellemetlen részeket ki fogják húzni a magyar kiadásból. [New York-i notesz]. *Az Ember*, 1953. 03. 07. 7.; Takács János: Horthy és a fordítója. *Az Ember*, 1953. 11. 14. 5.

¹⁰⁷ Horthy Miklós könyve Argentínában jelenik meg magyar nyelven. *Magyarok Útja*, 1953. 09. 30. 7.

¹⁰⁸ Horthy *Emlékirataim* i. m. 1953. 270–274.

Horthy láthatóan úgy vélte, hogy a németek a magyar szuverenitást bizonyos fokig meg akarták hagyni, elsősorban a külvilágnak szóló paravánként: ennek tulajdonította, hogy nem léptek fel a budapesti zsidóság megmentésekor (Koszorús Ferenc fővárosba rendelve),¹⁰⁹ vagy akkor, amikor a román átállás után leváltotta Sztójay Dömét és Lakatos Gézárt nevezte ki új miniszterelnöknek.¹¹⁰ A kormányzó kitért a szovjetekkel szembeni ellenérzéseire, és elismerte azt is, hogy csak az utolsó percben volt hajlandó hozzájuk fordulni a fegyverszünet ügyében.¹¹¹ Október 15-éről, a nyilaskeresztesek idézőjelbe tett „forradalmáról” világossá tette: a lemondó nyilatkozatra és Szálasi kinevezésére helyezett aláírást kizsartolták – elsősorban elrabolt fia, ifj. Horthy Miklós viszontlátását ígérték neki –, így az alkotmányjogi-lag érvénytelennek tekinthető. Lényegében ugyanígy vélekedett az ezt elfogadó törvényhozásról is – amely szerinte ekkor „természetesen már nem volt törvényes

népképviseletnek tekinthető”.¹¹² A kormányzót ezután teljesen „kikapcsolták” az eseményekből – a németek elhurcolták és fogságban tartották –, a továbbiakat úgy értékelte, hogy bár a pusztítás és a további harc esztelen és felesleges volt, a magyar csapatok vitézül harcoltak a túlerő ellen.¹¹³ Összegzésében így határozta meg a saját és az általa vezetett államrend két, diktatórikus nagyhatalommal kapcsolatos viszonyát: „Magyarországot Hitler háborújában való részvétele miatt »akaratlan csatlósna« neveztek. Találébb lett volna, ha megállapítják, hogy szabadságunk megvédelmezését a rendelkezésünkre álló erők és lehetőségek felhasználásával mind a két fenyegető hatalommal szemben megkíséreltük: a szovjet ellen fegyverrel, a náciizmus élettér-igényei ellenében pedig a diplomáciával küzdöttünk.”¹¹⁴

Horthykönyve – már csak a szerző korábbi korszakot meghatározó szerepe miatt is – kiemelt visszhangot váltott ki az emigráció

különböző frontjain. A müncheni *Hungária* hosszú részleteket közölt az emlékiratokból, az összeomlás leírásához némileg regényes, de a valóságot és a zavart jól visszaidéző előszót biggyesztve: „1944 őszének fullasztó, fojtogató levegője elevenedik meg az olvasó előtt, az egymást űző események forgatagában sokszor a főszereplők sem látnak tisztán, sok cselekedet motívuma még most, kilenc esztendővel a drámai történések után sem fejthetők meg.”¹¹⁵ Egy Horthyhoz érezhetően pozitívan viszonyuló, a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségéhez (MHBK)¹¹⁶ tartozó, meg nem nevezett katona úgy vélekedett, hogy bár bizonyos fejezetek – különösen a fegyverletételről szólók – vitát fognak kiváltani, meg kell becsülni, hogy az egykori „legfőbb hadúr” „azzal is szolgálatot akar tenni hazájának, hogy bizonyos külpolitikai lépéseket és magatartást tisztáz az angolszászok felé”.¹¹⁷ Az emlékiratot érdekfeszítő kiegészítéssel látta el a Horthy-korszakról néhány évvel később hiánypótló

¹⁰⁹ Az akcióról bővebben lásd: *Páncélosokkal az életért. Koszorús Ferenc, „a holokaust hőse”*. Szerk. Hantó Zsuzsa – Szekér Nóra. Budapest, Kiskapu, 2015.

¹¹⁰ Horthy *Emlékirataim i. m.* 1953. 277–281.

¹¹¹ *Uo.* 287.

¹¹² *Uo.* 290–301.

¹¹³ *Uo.* 304.

¹¹⁴ *Uo.* 324.

¹¹⁵ Összeomlás – fogság – emigráció. Horthy Miklós Emlékirata. *Hungária*, 1953. 01. 30. 1–2. Szintén e lapban jelent meg három évvel korábban Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank korabeli elnökének négyrészes írása, amelyben szinte minden részletében igazolta Horthy narratíváját. Mivel március 19-e után táborba hurcolták, bizonyos részletekről valószínűleg csak elmondásból lehetett információja, a különböző fordulatok alapján akár a kormányzó is lehetett az információforrás. Baranyai Lipót: Mi történt 1944-ben, márciustól októberig? *Hungária*, 1950. 12. 22. 5., 1950. 12. 29. 5., 1951. 01. 05. 5., 1951. 01. 12. 7.

¹¹⁶ A Magyar Harcosok Bajtársi Közössége (MHBK) elsősorban a Zákó András által 1944-ben a szovjetekkel szemben katonai ellenálló szervezetként életre hívott „kopjas mozgalom” bázisán, annak Nyugatra került tagjaiból létrejött, szigorúan katonai szövetség volt. Az Ausztriában 1948. október 23-án, németországi csatlakozókkal 1949. január 1-jén megalakult szervezet legfontosabb vezetője kezdetől Zákó volt. Az MHBK hivatalos lapja a *Tájékoztató Körlevél*, majd a *Hadak Útján* lett. A francia hírszerzéssel, a *Service de Documentation Extérieure et de Contre-Espionnage*-zal (SDECE) való kapcsolatai és sok esetben előkészítetlen és tragédiákhoz vezető magyarországi „bevetései” a szervezeten belül is komoly töréshez és válságokhoz vezettek. Sikeres nemzetközi kapcsolatait igazolta ugyanakkor, hogy Zákó a párizsi és a madridi rádió magyar adásában is beszédet mondhatott. Az 1956-os forradalom idején az egyetlen szervezet volt, amely az eseményekre felkészülten reagált, és – esetleges nemzetközi támogatás esetén – kész lett volna bekapcsolódni akár az otthoni harcokba is. Zákó András vezérőrnagy mellett a közösség bizonyos korszakaiban meghatározó tagja volt Koszorús Ferenc, Sónyi Kurt és Sónyi Hugó vezérkari ezredes, Korponay Miklós és Radnóczy Antal vezérkari százados, Kovács Gyula altábornagy, valamint Kovács Attila főhadnagy. Bővebben lásd: Nyári *i. m.* 2018. 82–109.

¹¹⁷ Veteranus: Feljegyzi egy MHBK-bajtárs. *Magyarország*, 1953. 03. 13. 2. Az MHBK szigorúan politikamentes szervezetként definiálta önmagát, ennek szellemében kevésbé politikai, sokkal inkább katonai értelemben kereste a (jog)folytonosságot: „saját magát egyszerűen a törvényes magyar haderőnek tekintette, legfőbb célja pedig Magyarország felszabadítása volt”. Hibásnak és a bolsevizmussal való megalkuvásnak tekintette a Horthy-féle kiugrási kísérletet, Zákó ennek ellenére a szervezet megalakulásáról tájékoztatni kívánta a kormányzót, és a későbbiekben is – Radnóczy Antalton keresztül – tartotta vele a kapcsolatot. Az MHBK vezetőjének október 15-e utáni szerepe sem egyértelmű: már a nyilas puccs után nevezték ki a Vkf. 2. parancsnokának. Nyári *i. m.* 2018. 84–89.

monográfiát *October Fifteenth* címmel¹¹⁸ megjelentető Carlile Aylmer Macartney¹¹⁹ ír-skót származású brit történész, aki a második világháború idején az angol külügyminisztériumban és a BBC magyar adásának munkatársaként dolgozott. A magyarbarát szerző a *Látóhatárban* közölt cikket a finn és magyar kiugrási kísérlet különbségeiről. A történész megállapítása szerint a kiugrási kísérlet lebonyolítása – azaz hogy Horthy előre közölte szándékát a németek teljhatalmú megbízottjával, Edmund Veessenmayerrel – nemcsak a „magyar becsület” ürügyén zajlott ekképpen, a finn miniszterelnök ugyanis pontosan a németeknek való jelzéssel érte el, hogy országa ne legyen hadszíntér, és ezzel biztosította a németek kivonulását. Macartney szerint Magyarország geográfiája és a német hadászati tervekben való nagyobb jelentősége nem engedte sikeres alkalmazását, ráadásul a másik oldalról a szovjetek sem járultak hozzá egy hasonló megoldáshoz. A megoldás lehetősége ugyanakkor meglátása szerint több alkalommal előkerült a tragikus október 15–16-ai napokon.¹²⁰

A Horthy-émlékiratok a legvirulensebb reakciókat az emigráns szélsőjobboldalon váltották ki. A legalaposabb, egyben legszínvonalasabb kritikát ezen a térfélen a két világháború közötti sajtó egyik nagy hatású alakja, Milotay István¹²¹ jegyezte, aki 1953 szeptembere és 1957 júliusa között számos részletben közölte saját, Horthyéval polemizáló visszaemlékezéseit az *Út és Cél* című hungarista lap hasábjain.¹²² Milotay elsősorban azért bírálta Horthyt, mert szerinte mindenáron a szovjeteknek való „behódolást” látta a helyzet megoldásának.¹²³ A kormányzó döntési helyzetait úgy vázolta, hogy március 19-én és október 15-én is több lehetőség közül választhatott: előbb az elfogadás (a megalázó hazatérés), az elutasítás (a letartóztatás kockázata), a lemondás, illetve a hősie ellenállás (hazatér, majd a Várban szembeszáll a németekkel), utóbb a németekkel vagy az oroszokkal szembeni nyílt szembenállás között is dönthetett. Horthy azonban egyik alkalommal sem vállalta a „tragikus hős” szerepét: márciusban lázadozva nemet mondott, majd az első adandó alkalommal – a szovjetekkel kötött különbéke formájában – bosszút tervezett a németek ellen, októberben pedig csak az érdekelte,

mi történik a fiával.¹²⁴ Milotay szerint március 19-e valódi fordulópont, „nemzeti szégyen” és az ország megalázása volt, amelyért a fő felelősséget a kétarcú magyar politikának tulajdonította. A bevonulás azt a veszélyt nyitotta meg, hogy ha a németek győznek, az minden bizonnyal a szuverenitás még súlyosabb sérelmeivel fog járni.¹²⁵ A nyilas puccs utáni eseményeket a „nemzeti ellenállás” folytatásaként értékelte, és bár szerinte vitatható, hogy „a nemzethez való hűség” vagy a fenyegető német túlerőtől való félelem okán, „a nemzeti közvélemény nagy többsége” a további, végsőig kitartó ellenállás mellett foglalt állást.¹²⁶ Milotay mindazonáltal több helyen kritizálta a zsidósággal szembeni megalázó és kíméletlen intézkedéseket, a „jogfolytonosság kérdéseivel” való bíbelődést, az Országtanács és az országgyűlés kétes szerepét.¹²⁷ A legfőbb felelős ugyanakkor érezhetően a negyedszázadig kormányzó Horthy, a „kétszínű intrikus”, aki Szapolyai János szerepében Martinuzzi Fráter Györgyöt kívánta alakítani, „annak zsenije nélkül”.¹²⁸ Legnagyobb bűnének a szerző azt tekintette, hogy aláásta a „nemzeti ellenállás” szellemét, amely ha valamivel

¹¹⁸ Macartney, Carlile Alymer: *October Fifteenth. A history of modern Hungary, 1929–1945. I–II.* Edinburgh, University Press, 1956–1957.

¹¹⁹ Macartney, Carlile Alymer (1895–1978): ír-skót származású brit történész. A közép-, új- és legújabb kori magyar történelem meghatározó kutatója. 1936 és 1946 között a brit Külügyminisztérium szakértője, a hírszerzés kelet-európai részlegének egyik vezetője, a BBC magyar adásának műsorvezetője. Magyar emigráns folyóiratokban is jelentek meg munkái, 1956-ban nyilvánosságot kapott *Oktober Fifteenth* című kötete komoly hozzájárulás a két világháború közötti korszak magyar történelmének megértéséhez. Munkásságáról bővebben lásd: Miskolczi Ambrus: Barát vagy ellenség? Scotus Viator és Macartney Elemér. *Holmi*, 1994/10, 1502–1512.; Nyári i. m. 2018. 80.

¹²⁰ Macartney, Carlile Alymer: Magyarország és a „finn megoldás”. *Látóhatár*, 1953/4, 236–238.

¹²¹ Milotay István (1883–1963): újságíró, szerkesztő. Az *Új Nemzedék* és a *Magyarság* szerkesztője, 1934-től az *Új Magyarság* alapító főszerkesztője, a két világháború közötti időszak egyik leghíresebb publicistája. 1920–22 között nemzetgyűlési, 1933 és 1945 között országgyűlési képviselő. 1944 októberé után tagja volt a Törvényhozók Nemzeti Szövetségének, a törvényhozással együtt került Ausztriába, majd Németországban, Brazíliában és Svájcban élt.

¹²² Az írások egybefűzött kiadását lásd: Milotay István: *Egy élet Magyarorszáért. Ami Horthy emlékirataiból kimaradt.* Budapest, Gede Testvérek, 2001.

¹²³ Uo. 218.

¹²⁴ Uo. 225–226., 260–272.

¹²⁵ Uo. 223., 260.

¹²⁶ Uo. 270–278.

¹²⁷ Uo. 274–276.

¹²⁸ Uo. 281.

tovább kitart, a Dunántúl akár megkímélhető lett volna a szovjet megszállástól.¹²⁹

Horthy emlékirata e történetfilozófiai értekezés mellett a jogfolytonossági fejtegetéseknek is új csapásirányt adott, egy hungarista–legitimista vita formájában. A központban október 15-e, a fegyverszünet és a nyilas hatalomátvétel, valamint a legitimitás kérdése állt. Szemák Jenő,¹³⁰ a Kúria Szálas Ferenc idején kinevezett elnöke, az Országtanács egyetlen emigrációban tartózkodó tagja meglehetősen dogmatikus és élettől elrugaskodott jogfelfogást megjelenítő írásában¹³¹ Horthyt elmarasztalta, mert „az Országgyűlés előzetes hozzájárulása nélkül” bocsátkozott fegyverszüneti tárgyalásokba, ami ellen „az Országgyűlésben is képviselttel bíró Nyilaskeresztes Párt és a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetsége német katonai támogatással fegyveres opposícióba léptek”. Leírása szerint valójában ez történt: Horthy visszavonta a hadparancsot, lemondott, az Országtanács mindezt tudomásul vette, az Országgyűlés pedig törvénybe iktatta. A jogász szerző szerint ennek törvényes mivolta nem cáfolható: egyrészt mivel

Horthy maga sem állította, hogy az ő élete vagy testi épsége ellen irányult volna bármilyen akció, másrészt a fenyegetés, hogy ifj. Horthy Miklóst Tito megbízottjaival való tárgyalásai okán hadbíróság elé állítják, „nem tekinthető oly lelki ráhatásnak, amelyet az anyagi jog a vonatkozó közjogi cselekmény érvénytelensége okán elismerhetne”, harmadrészt a kormányzó „a németek védelme alá helyezte magát”, márpedig „elképzелhetetlen, hogy a megtámadott a támadónál keressen védelmet”. Szintén sajátos megállapítás, hogy „a lemondott kormányzónak a németek részéről való utólagos internálása a lemondás tényálladékába nem tartozó külső okozat”.¹³² A tézisekre egy másik jogász, a legitimista *Krónika* szerzője, Boross Ferenc¹³³ válaszolt. A hosszú, több részből álló fejtegetés szerint csupán a hadüzenet és a békekötés igényel országgyűlési hozzájárulást, a fegyverszüneti tárgyalások kezdeményezése vagy előzetes fegyverszünet megkötése nem – ráadásul Magyarország ekkor már megszállt ország, ahol nyilvánvalóan az Országgyűlés sem nyilváníthatta ki szabad akaratát.¹³⁴ A március 19-ei megszállás egyben megadta (volna)

a lehetőséget a fegyveres ellenálásra, amelyet azonban a nemzet elmulasztott.¹³⁵ Boross felhívta a figyelmet a két megszállás közti különbségtétel torz voltára: míg sokan a szovjet megszállást nyilvánvalóan és helyesen „az alkotmányos élet szüneteltetésével” kötik össze, addig mindezt nem tartják indokoltnak a német megszállás időszakára vonatkoztatva.¹³⁶ A szerző szavaival élve Szemák cikkében tulajdonképpen az „1944. évi október 15-i lázadás alkotmányos formába” öltöztetési kísérletéről van szó.¹³⁷

Sokkal gyakorlatiasabb, határozottan, de nem vagdalkozva kritizáló véleményt fogalmazott meg a fiatal népiek egyik legfontosabb emigráns képviselőjeként Molnár József.¹³⁸ Az ifjú parasztpárti politikus, író vizsgálat tárgyává tette a kormányzó által leírtakat, valamint éles bírálatot mondott a korszak szociálpolitikájáról, demokráciahiányos állapotáról és a múlttal való szembenézés hiányáról. Úgy vélte, ha a korszak nem akadályozza a demokratikus közélet alakulását, talán a nép sem marad tanácstalan a döntő pillanatban. Horthy emlékiratainak legfőbb hibájaként azt rótt fel, hogy adós

¹²⁹ Uo. 301.

¹³⁰ Szemák Jenő (1887–1971): jogász. 1927-től a budapesti büntetőtörvényszék tanácselnöke, 1938-tól másodelnöke. Többek között ő tárgyalta 1935-ben Rákosi Mátyás perét. 1939 és 1944 között a budapesti büntetőtörvényszék elnöke, 1944. november 10-e és 1945 áprilisa között a Kúria elnöke. Elhagyta az országot, 1954-től az USA-ban élt.

¹³¹ Nagy Kázmér találó megfogalmazása szerint „Szemák emlékiratai magukon viselték az egész világot egy nézőpontból látó, esetében a jogszabályokat magyarázó bíró beállítottságát”. Nagy Kázmér: *Elveszett alkotmány. Vázlat az 1944 és 1964 közötti magyar politikai emigráció kialakulásáról*. München, Aurora, 1974. 34.

¹³² Szemák Jenő: Egy magyar közjogi kérdéshez. *Amerikai Magyar Hang*, 1953. 08. 10. Az írást idézi: Nagy K. i. m. 1974. 34–36.

¹³³ Boross Ferenc (1898 körül–1950): jogász. A második világháború alatt tartalékos hadnagyként szolgált, Bécsben esett orosz fogságba, innen a Kaukázusba vitték, ahonnan csak négy év múlva térhetett haza. 1950-től Ausztriában, 1955-től az Egyesült Államokban élt. A legitimista *Krónika* munkatársa. Bővebben lásd: Dr. Boross Ferenc. *Krónika*, 1958/4, 8.

¹³⁴ Boross Ferenc: Hozzászólás egy magyar közjogi kérdéshez. *Krónika*, 1953/10, 4–5.

¹³⁵ Boross Ferenc: Zárzó egy magyar közjogi kérdéshez I. *Krónika*, 1954/2, 7–8.

¹³⁶ Boross Ferenc: Zárzó egy magyar közjogi kérdéshez II. *Krónika*, 1954/3, 5–6.

¹³⁷ Boross Ferenc: Zárzó egy magyar közjogi kérdéshez III. *Krónika*, 1954/5, 9–11.

¹³⁸ Molnár József (1918–2009): író, szerkesztő, nyomdász. 1945-től az NPP tagja, propagandaosztályának vezetője, majd a nagybudapesti szervezet főtítkára. 1947 tavaszán kilépett a pártból, 1948 novemberében Svájcba menekült. Munkatársa lett az *Új Magyar Útnak* és a *Látóhatárnak*, majd a következő években a SZER külsős munkatársa, 1955 és 1957 között a müncheni szerkesztőség tagja volt. A *Látóhatár* főmunkatársa, majd 1958 és 1989 között az *Új Látóhatár* felelős kiadója. 1961 és 1983 között nyomdatulajdonos, az Aurora Könyvek alapítója.

maradt arra a kérdésre adott válasszal, hogy *hol tévesztettünk utat*.¹³⁹ Molnár 1944-re vonatkoztatva ugyanakkor megvédte a kormányzót: „Horthy egyedül maradt. Saját neveltjei épp akkor tagadták meg, amikor valóban a nemzet megmentéséért cselekedett. [...] El kell ismernünk, hogy Horthy – egykori munkatársaival ellentétben – ebben az egy kérdésben eljutott a végső következtetésig. Nevük említése nélkül, utólag igazolja a háború esztelen folytatása elleni küzdelemben hősi halált halt Bajcsy-Zsilinszky Endre, Kis János és társai áldozatát.”¹⁴⁰

MINDENNAPI SZUVERENITÁS

Az 1953-as otthoni változások némileg átalakították az emigráció feladatait és a viták jellegét. A múlt helyett sokkal inkább a jelen és a jövő felé fordult a figyelem, ráadásul a második világháború által a nyugati világba sodort és külföldön is maradó magyarok immár lassan egy évtizede éltek emigrációban. Egyszerre vált érdekessé az otthoni politika alakulása és múlt el a gyors hazatérés reménye. Az 1944-es év különböző dátumaihoz kötött jogfolytonossági teóriák jelentősége is egyre inkább elvi maradt. A tanulmányban vizsgált szerzők, a különböző disputákhoz hozzászólók sok esetben nemcsak szemlélői, de fontos alakítói is voltak az eseményeknek, így természetesen az önigazolástól mint létező jelenségtől sem tekinthetünk el. Ahogy az 1954-es, a kölni

Pásztortűz kiadásában megjelent kötetében az emigráció fölött szinte halálharangot kongató Mustó István¹⁴¹ megfogalmazta: „Könnyű évtizedek távlatából ítéletet mondani, de nehéz cselekedni egy megadott percben. Kétségtelen: ami történt, azért, ha nem is közvetlenül, de indirekte az a nemzedék felelős, amely ma a lehető legkülönbözőbb eszközökkel, sokszor bizony visszataszító és primitív módon önmagát igyekszik igazolni. Miért igazolja magát ez a nemzedék? Mert érzi, hogy valahol nincs minden rendben, s hogy szembenézessen önmagával? Vagy mert mindenki másra tolja a vádat, a hazaárulás és nemzeteladás felfújt frázisaira épített támadást, hogy ezzel tisztára mossa és tehermentesítse saját lelkiismeretét? Vagy mert az új nemzedék kibontakozását látja, mely előtt igazolnia kell önmagát: nem én voltam, más volt, ártatlan vagyok? Ez az új nemzedék most ébredszik, beleképzeleli magát a történelem bírói székébe, ítél és számonkér.”¹⁴²

Az 1944-es év eseményeiről szóló visszaemlékezések, később tanulmányok egy része – amelyek a történelem alakulása folytán évtizedekig csupán az emigrációban jelenhettek meg – összességében nagyban hozzájárult történelmi tudásunk alakulásához. Az eseményekből levezetett jogfolytonossági tézisek, a különböző mágikus évszámok, amelyhez bizonyos csoportok visszatérni kívántak, ugyanakkor inkább

megkötötték, mint előre vitték a nyugati magyarság közgondolkodását. Az első években még kevesen voltak, akik a történelmi önigazolás helyett a reális politikai és közösségi cselekvés irányát választották. Idővel ugyanakkor egyre nőtt a számuk. A sajtódisputák mellett nem feledkezhettünk meg a magyarságtudat megőrzéséről és a következő nemzedékeknek való átadásáról, amely a kezdetleges barakkokban megszervezett magyar iskolákban azonnal megkezdődött. Az oktatást vállalók és a magyar hagyományokat átadni kívánó tanítók számára nem volt kérdéses, hova nyúljanak vissza: ahogy az innsbrucki Magyar Elemi- és Középiskola tanterve leszögezte, „még az 1944. évi német megszállás előtti, a Szent István Társulat által kiadott tankönyvek” beszerzése szükséges, ebből kell tanítani a jövő emigráns ifjúságát.¹⁴³ Mindezt azonban nem elsősorban a jogfolytonossági viták végeredménye, sokkal inkább a józan ész diktálta, valamint a szuverenitás és a megszállás összeférhetlenségének újabb és újabb nemzedékek számára átadott tudása sugallta.

¹³⁹ Hódi András [Molnár József]: Ahol a baj elkezdődött. Kritikai megjegyzések Horthy Miklós volt kormányzó emlékirataihoz. *Látóhatár*, 1953/2, 102–106.

¹⁴⁰ Uo. 105–106.

¹⁴¹ Mustó István (1933): szociológus, politológus. 1944 végén szüleivel, gimnazistaként került Németországba. 1958 és 1963, majd 1965 és 1966 között Bihari Sándor néven a SZER munkatársa. A bogotai katolikus egyetemen tanított. 1989-ben hazatért Magyarországra, és a Friedrich Neumann Alapítvány kelet-közép-európai képviselője és a budapesti iroda vezetője lett. 1994 és 1998 között a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) országgyűlési képviselője.

¹⁴² Mustó István: *Az elvesztett nemzet. Reflexiók a magyar emigrációról*. Köln, Pásztortűz, 1954. 24–25.

¹⁴³ A dokumentumot idézi: Nyári i. m. 2018. 141.

M. Kiss Sándor

„Százszor bátrak és viharverték”¹

Adalékok egy „elszürkített” generáció történetéhez

„Erős antifasiszta mozgalomhoz mindenütt két dolog kellett: egyrészt német megszállás, vagy fasiszta Quisling-kormány, másrészt ütőképes baloldali erő. Amint az ismeretes, Magyarország 1944 tavaszáig nemcsak megőrizte szuverenitását, hanem úgy őrizte meg, hogy a parlament és a többpártrendszer is fennmaradtak” – írta 1985-ben Romsics Ignác.² Romsics azt is jelzi, hogy ekkorra „Európa szinte minden országában” „totalitárius vagy tisztán autokratív politikai rendszerek alakultak ki”, s a kialakult magyarországi állapotokat talán ezért – tegyük mi hozzá – a mérsékelt baloldal is pozitívként könyvelte el. Romsics szerint ugyanis ellentétben az európai trenddel – a totalitárius vagy tisztán autokratikus politikai rendszerek – nálunk a korlátozott parlamentarizmus érvényesült.³ Ezzel ellentétes, s keményen kritikus véleményt fejtett ki a *Párttörténeti Közleményekben* Kende István.⁴

A vita „lezárására” 1991. december 19-én, egy konferencia keretén belül került sor a Párttörténeti Intézetben. Svéd László hozzászólásában olvashatjuk: „M. Kiss Sándor kollégám gondolataival alapvetően egyetértek. Megjegyzem, hogy hat évvel ezelőtt egy konferencián a mindkettőnk által elhangzott, de közlésre nem engedélyezett előadásokban körülbelül azok a témák szerepeltek, amiket most M. Kiss Sándor feszegetett. Akkor én többek között azt mondtam: korlátolt, tudománytalan álláspont lenne, ha az antifasiszta ellenállásban részt vett szervezeteket, csoportokat, személyeket aszerint osztályoznánk, hogy szovjetbarátok voltak-e vagy pedig anglofil beállítottságúak.”⁵ Bár a jelzett előadásban az „angol vonalról” is szó esett – erre még visszatérek –, a lényeg az ellenállás szerkezetéről, méreteiről és vezető erejéről folyt, igencsak feszült hangulatban. „A szerzők szerint – írja Romsics jelzett írásában – s általánosan elfogadott álláspontnak ma már az tekinthető [Kiemelés

tőlem – M. K. S.] – Magyarország nem volt a náci Németország »utolsó csatlósa«, s a magyar nép többsége ugyanúgy szembeállt a fasizmussal, mint Európa más népei.”⁶ A kérdés lényege tehát: ki tekinthető ellenállónak, s mit tekintünk ellenállásnak. A kérdésre megadta a maga válaszát a Rákosi-, majd a Kádárrendszer is.

1969. február 16-án a Párttörténeti Intézet két vezető történésze – Zsilák András és Szabó Bálint – Nemes Dezső megbízásából megkeresték Benedek Endre v. őrnagyot, Horváth István r. alezredest és Ács Ferenc r. alezredest, hogy betekinthesse a Magyar Testvéri Község, az FM-ügy, a Standard-per, illetve a MAORT anyagába.⁷ Az iratból „megtudhatjuk”, hogy a népbíróság visszautasította, hogy az összeesküvők többsége részt vett volna az ellenállásban, s az irat készítői jelezték, hogy a vizsgálat vezetői annak idején „nem derítették fel a horthysta elemek államilag engedélyezett [Kiemelés tőlem – M. K. S.] ellenállásának

¹ Ady Endre: A Tűz csiholója.

² Romsics Ignác: M. Kiss Sándor–Vitányi Iván: A Magyar Diákok Szabadságfrontja. *Palócföld*, 1985/2, 36–38.

³ Hasonló véleményen volt Tóth Pál Péter: Egyetemisták az ellenállási mozgalomban. M. Kiss Sándor–Vitányi Iván: A Magyar Diákok Szabadságfrontja. *Alföld*, 1984/10, 84–87.; Seres József: M. Kiss Sándor–Vitányi Iván: A Magyar Diákok Szabadságfrontja. *Forrás*, 1986/7, 92–94.

⁴ Kende István: Megjegyzések M. Kiss Sándor–Vitányi Iván A Magyar Diákok Szabadságfrontja c. könyvéhez. *Párttörténeti Közlemények*, 1985/1, 223–227. Lásd még: Kende István levele Huszár Istvánhoz. [A levél a szerző birtokában.]

⁵ *Nemzet, demokrácia, szociális haladás. A demokratikus magyar progresszió hagyománya és hivatása. Ankét a Népszava 1941 karácsonyi száma megjelenésének 50. évfordulója emlékére a Politikatörténeti Intézetben 1991. december 19.* Szerk. Feitl István – Gellért Kis Gábor. Budapest, Politikatörténeti Intézet, 1992.

⁶ Romsics i. m. 1985.

⁷ Lásd. Bacsoni Gábor: Négy törvénysértő per utóélete. In: *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. Szerk. Gyarmati György. Budapest, Történeti Hivatal, 2000. 239–361.

az okát”. Továbbá kiderül, hogy a Közösség összeesküvőin keresztül a Horthy-rendszer nyújtotta ki „csápjait” a hatalom felé.

Értesülhetünk arról is az átiratból, hogy a polgárinak nevezhető ellenállás a „horthysta elemek hivatalból kirendelt” ellenállási mozgalma volt. „Kimutatta” a korabeli vizsgálat, hogy a Magyar Közösség, a Magyar Függetlenségi Mozgalom, illetve a Kiugrási Iroda nem tekinthető antináci ellenállásnak, hanem szimpla horthysta hatalmi átmentési kísérletnek. „Mindazok a második világháború alatti angol, polgári, egyházi vagy népi vonal ellenállói, akik nem a »szocialista fejlődés« hívei voltak, visszamenőleg a Horthy-rendszer hatalomátmentőivé váltak, s »elvesztették« korábban akár már igazolt ellenálló jogukat.”⁸

A hatvanas évek végéig, a hetvenes évek elejéig a „hivatalos” politikai, illetve a politika által vezérelt történetírásban, ha volt is ellenállás a második világháború idején, az csak a kommunisták irányította, korlátozott méretű, antifasiszta ellenállás volt, minden más a Horthy-rendszer által támogatott és engedélyezett hatalomátmentési kísérletnek tekintendő. 1973-ban jelent meg Ránki György *A második világháború története* című munkája, amelyet még két kiadás követett. Ránki *Az ellenállási mozgalom* című fejezetben⁹ többek között kifejtette, hogy a háború első szakaszában került sor a legkevesebb belpolitikai változásra; ha erősen korlátozva is, de tovább működhetett a legális

baloldali ellenzék. Legfontosabb megállapítása pedig a következő: „Az ellenállás – mivel Magyarországon nem voltak német csapatok – egészen más tartalmat nyer, mint sok más országban.” Másik legfontosabb gondolata messze túlmutatott a doktriner kommunista szemléleten: „Az ellenállás tehát egy erkölcsi magatartást és társadalmi magatartást rejtett magában, kitágította, de ugyanakkor átültette, megvalósította azokat a politikai gondolatokat, amelyeket korábban a fasiszmus keletkezésekor, hatalomra jutásakor antifasizmusnak neveztek. Szinte valamennyi országban kifejlődött egy út az antifasizmustól az ellenállásig, amely az antifasizmus gondolatát, társadalmi tartalmát szélesebb keretekbe transzponálja át, nagyobb tömegekhez szólva, nagyobb tömegeket mozgósítva valósítja meg. Az antifasizmus adja tehát az ellenállás tartalmát, s bár az ellenállás fogalma szélesebb – sok esetben olyan társadalmi rétegek, csoportok is csatlakoznak az ellenálláshoz, amelyeknek politikai felfogását nem lehet antifasizstának minősíteni, mégis egyben az ellenállás az antifasizmusnak egy magasabb formája is, harcosabb, aktívabb formája.”¹⁰

Érdemes röviden megvizsgálni, igaz-e ez a „levezetés” a magyar állam, illetve nemzet történetének alakulására is. Feltételezésünk szerint egy állam, egy nemzet történetét érdemes – legalábbis megengedhető – értékek mentén elemezni. A három legfontosabb alapérték – legalábbis szerintünk – a szuverenitás,

a tulajdonhoz való jog és a hit szabad vállalása.

1001-ben Szent István megkoronázásával megszületett a szuverén magyar állam. Egyesek szerint ez a szuverenitás először a mohácsi vésszel szűnt meg. Mások – a kisebbség, köztük e sorok írója is – a szuverenitás időleges megszűnését 1541-re teszik. (Mohács és Budavár elfoglalása között másfél évtized telt el. Mohács után a török elhagyta az országot. Mi történt ez alatt?)

A kialakult állapotban 1867-ben következett be jelentős változás. (Az eltelt időben volt parasztlázadás, felkelés, szabadságharc, összeesküvés, de forradalom és szabadságharc csak egy.)

A 19. század európai összefüggésekben a nemzetté válás százada volt. Ennek a folyamatnak az egyik legnagyobb vesztese az Osztrák Birodalom lett, amely sorra vesztésként hagyta el az európai csatatereket. Ahhoz, hogy a Ferenc József-i birodalom legalább középhatalmi státuszát megőrizze, nagyobb mozgásteret kellett biztosítania tartományainak, mind gazdasági, mind szellemi értelemben. Ennek az eredménye lett a kiegyezés, amely az Osztrák–Magyar Monarchián belül „korlátozott” függetlenséget biztosított Magyarországnak. 1867 az idegen tőke fokozott beáramlása mellett egyben azt is jelentette, hogy Magyarország bekapcsolódott az európai szellemi áramlatokba is. A kiegyezés és az első világháborús vereség között a hagyományos konzervativizmus mellett megjelent Magyarországon az uralkodó európai szellemi áramlatok közül

⁸ M. Kiss Sándor: Az ellenállás és a kiugrási kísérlet a második világháború idején. In: *Embermentés, sorsok, tények és tanúk*. Szerk. Hantó Zsuzsa–Tassy-Becz Éva. Pomáz, Kráter, 2021. 47–69.

⁹ Ránki György: *A második világháború története*. Budapest, Gondolat, 1973. 321–350.

¹⁰ Uo. 350.

a polgári liberalizmus, a polgári radikalizmus, a szociáldemokrácia (mint szellemi áramlat), a századelőn a kommunista gondolat egy „magyarosított” változata – lásd Galilei Kör –, majd a bolsevik kommunizmus „magyarizált” változata. Ezt követte a Szabó Dezső nevével fémjelezhető „romantikus népiség”.

Látnunk kell, hogy a „szellemi” áramlat egy ember vagy egy kis csoport gondolkörében jelenik meg először. Ha van csatkozó, az áramlatból mozgalm lesz. A mozgalomra jellemző, hogy a centrumban a téma van, a válasz vita tárgya lehet. A mozgalmából akkor lesz szervezet, ha rendezett formát ölt, döntések születnek, s ezt mindenki elfogadja. Ezt nevezik pártnak. A vita itt is elfogadott, de a megszületett többségi döntés a tagokra nézve kötelező. Ezt a folyamatot látjuk végbemenni a háborús vereség bekövetkeztéig, amely egyben azt is jelentette, hogy a hagyományos, konzervatív uralkodó osztály megbukott.

Mellőzve a világpolitikai összefüggéseket, csupán azt kívánjuk jelezni, hogy 1918 a polgári liberális, s részben a radikális, 1919 a radikális, a szociáldemokrata, a bolsevik kommunista, illetve a naiv kommunista csoportosulás bukását is jelentette. A trianoni békediktátum – amely rendkívül keserves gazdasági, társadalmi és politikai tekintetben egyaránt – tehát különösen zilált állapotban találta az újra szuverén magyar államot. A magyar állam és társadalom konszolidálása a sorozatos bukásokat követően a kiegyezés után lassan felnöve, s egyben a nyugati államok által támogatott konzervatív – Bethlen István, Teleki Pál – generációra várt.

A konszolidációs folyamatot végigkísérve azt állapíthatjuk meg, hogy a hagyományos struktúra nem változott. Vagyis „újratermelődött” hatalom és ellenzéke, de immár módosult formában. A Teleki-Bethlen-féle hatalmi elitnek három típusú ellenzéke jött létre: 1. A hatalmat közvetlenül gyakorlók köre. 2. A hatalom ellenzéke: a) A rendszeren és hatalmon belüli ellenzék, b) A rendszeren belüli, de hatalmon kívüli ellenzék, c) A rendszeren és a hatalmon kívüli ellenzék.

Létezett tehát maga a hatalom, s ennek legális, illetve illegális ellenzéke. Áttekintve a horthystának nevezett negyedszázad politikai és társadalomtörténetét, az alábbi következtetésekre juthatunk: a rendszeren és hatalmon belüli ellenzék, illetve a hatalom küzdélme – lásd iskolapéldaként Bethlen és Gömbös küzdelmét – politikai irányutatást jelenthetett ugyan, de alapvető strukturális változásokat nem. Ahhoz azonban, hogy bármiféle változás bekövetkezhesen, a rendszeren és hatalmon belüli ellenzéknek szüksége volt a rendszeren belüli, de hatalmon kívüli ellenzék legalábbis egy töredékének támogatására. A rendszeren belüli, de hatalmon kívüli ellenzék számára ez az esetleg „ideiglenes” szövetségkötés jelenthette a politikai életben a viszonylagos érvénysülést. Ez a politikai küzdelem viszont, amely lényege elsődlegesen az érdekérvényesítés volt, államilag meghatározott keretek között folyhatott le. Valójában ez az ellenőrzött és korlátozott demokrácia lényege.

Létezett emellett a rendszeren és hatalmon kívüli ellenzék, s ennek szélsőbal- és szélsőjobboldala, amely esetenként (szélsőjobb),

illetve mindvégig (szélsőbal) illegalitásban volt. Míg a szélsőjobb – időnként külső támogatással –, ha illegalitásba is kényszerült, párt-újrászervezéssel a legalitásért, később pedig már a hatalomért is küzdhetett, a szélsőbalnak érdekei érvényre juttatásáért a legális pártokba történő beépülés jutott (lásd: kriptokommunisták).

Amíg a két világháború között a magyar politizáló társadalmat megosztották az esetleges belpolitikai válságok és külső hatások, amelyről mód nyílt korlátozott körülmények között eszmét cserélni, a trianoni döntések elleni küzdelemben – kis kivételtől eltekintve – egységes volt. Iskolapéldája ennek a Szociáldemokrata Párt (SzDP) 1938. október 16-i lépése, amikor küldötteket menesztett a Brüsszelben, Londonban és Párizsban működő szociáldemokratákhoz a magyar területi kérések támogatása érdekében. A revízió követelése tehát közös ügye volt a politizáló magyar társadalomnak. A vita leginkább arról folyt, hogy a revízió területi vagy etnikai alapú legyen, formáját tekintve tárgyalásos, vagy – ha kell – fegyveres.

Látnunk kell azonban azt is, hogy az ellenzék sosem volt egységes. A folyamatosan jelentkező kisgazda-szociáldemokrata ellentétek mellett példának okáért folyamatos volt a vita az egyes bel- és külpolitikai kérdésekben a szociáldemokrata jobb-bal-centrum, illetve a kisgazda jobb-bal-centrum között, nem utolsósorban a pártokba beépülő kriptokommunisták munkája következtében.

A kérdés azonban ennél is bonyolultabb volt. A párthovatartozás mellett – ami önmagában

is tartalmazott bonyodalmaikat – bonyolította a helyzetet az egyházakhoz való tartozás, a munkahelyi érdekezésség, illetve ellentét, s ami talán a legfontosabb: a titkos társasági tagság. Hogy csak a hatékonyságát tekintve legfontosabb titkos társaságokat említsük: Etelközi Szövetség, szabadkőművesség, illetve Magyar Testvéri Közösség. Nem nehéz belátni: az egyén véleményét a különböző hatások összessége határozta meg.

A világháborús vereség, s az azt követő krízisek sora után az új hatalomnak – mint ennek egyik vonulatát a fentiekben vázlatosan jeleztük – a stabilitás megteremtése volt az alapvető célja. E folyamatnak egyik összetevője – a perspektívára is figyelemmel – az ifjúsági, s ezen belül az egyetemi ifjúsági egység megteremtése volt. Ennek az elvnek, illetve törekvésnek a jegyében született meg a Műegyetemen a Hungária Magyar Technikusok Egyesülete, s közvetlenül utána az Orvoskaron a Csaba Bajtársi Egyesület. S ezen „próbafigurák” után született meg az országos egységszervezet, a Turul 1919-ben. Közvetlenül a Turul Szövetség mellett létrejött még két fontos vallási egyesület is, az Országos Magyar Katolikus Főiskolai Diákszövetség (OMKDSz), illetve az Országos Magyar Protestáns Diákszövetség (OMPD).

Az első jelentős átszervezés, amely az egyébként is jobboldali szervezetek szélsőjobb felé orientálódását jelentette, Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején,

1934-ben történt. Ekkor jött létre a Turul, a Hungária, az OMKDSz és az OMPD szövetségéből az új csúcsszervezet, a Magyar Nemzeti Diákszövetség, az MNDSz. Ezzel egyidőben – de mintegy másodlagos szervezatként – született meg a MEFHOSz (Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége).

A MEFHOSz létrehozása két irányba mutatott. Egyrészt ide tartoztak az egyetemi kisegítő egyesületek, ez az egyetemisták gazdasági problémáit jelezte, továbbá az elcsatolt területekről átáramló egyetemisták szervezetei, vagyis a székhely (SzEFHE), a délvidéki (DEFHE) és a felvidéki (FEFHE) menekült diákok. Az anyagi problémák itt is kézzel foghatóak voltak.¹¹ A különböző szövetségekből két szervezet érthető okokból kimaradt: a MIEFHOE (Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete) és a katolikus Emericana.

A rendszer által létrehozott szervezetek egymás között és a hatalommal is egyetértettek a trianoni döntések elutasításában. A gazdasági válság hatására azonban egyre inkább növekedett a feszültség az egyes szervezeteken belül is. Csupán a legfontosabb történésekre irányítva a figyelmet, az első jelentős és látványos összecsapásra 1938. május 3-án, a Turul-várban került sor.

A Turulon belüli, fokozódó feszültség világos jele volt az ún. népi vonal előretörésének, amely mögött ott húzódott a Magyar

Testvéri Közösség ún. plebejus vonulata is. Ennek a formálódó ellenzéknek volt egyértelmű vezetője a „jobbrol” egyre „balra” tolódó Fitos Vilmos. „...ekkor kerültem kapcsolatba az egyetemi hallgatóságnak egy bizonyos fokú radikális szárnyával. A legfontosabb ember itt Fitos Vilmos volt, aki egy komplex ember” – nyilatkozta később Jónás Pál.¹²

Fontos lépésnek számított, hogy Györffy István professzor 1939 őszén a különböző egyetemeken tanuló diákok számára kollégiumot létesített, megkönnyítendő a nehéz anyagi helyzetben lévő parasztyerekek helyzetét. Ebben a törekvésében többek között Somogyi Imre és Féja Géza is segítette. Györffy professzor halála – 1939. október 3. – után, megvalósítva a professzor álmát, létrehozták a Parasztfőiskolások Közösségét, amely egyesülés legfontosabb terve egy kollégium létrehozása volt.

A terv végrehajtásához támogatást nyújtottak a Bartha Miklós Társaság tagjai, a belső válsággal küzdő Turul-ellenzék vezetői és a népi ellenzékkel szimpatizálók sora is. 1940 februárjában a közös erőfeszítést siker koronázta. Létrejött a Turul Szövetség Bolyai Kollégiuma.¹³ A Bolyai Kollégium rövidesen, 1942 elején felvette Györffy professzor nevét, miközben társadalmi és politikai nézeteit tekintve egyaránt radikalizálódott.¹⁴

A Bolyai-Györffy Kollégium hangadói már korábban kapcsolatot teremtettek a Márciusi

¹¹ Volt egyetemista társak – például Fitos Vilmos, Zimányi Tibor, Jónás Pál, Benkő Zoltán, továbbá Sztáray Zoltán – elmondták, hogy az elcsatolt területekről jött fiatalok radikálisabb, baloldali nézeteket vallottak, mint honi társaik.

¹² Hegedűs B. András: *Interjú Jónás Pállal*. [Készült 1986. augusztus 20-án Budapesten, az Oral History Archívum számára. Hiteles másolat a szerző birtokában.] Jónás állítását később megerősítette a szerző számára is.

¹³ Lásd részletesen M. Kiss Sándor–Vitányi Iván: *A magyar diákok szabadságfrontja*. Budapest, Az Antifasiszta Emlékmű Szervezőbizottsága, 1983. 83–99.

¹⁴ Uo. 82–99.

Front-os ún. *nemzeti kommunis-tákkal* – például Fehér Lajossal, Donáth Ferencel, Kállai Gyulával, Losonczy Gézával –, amely hozzájárult ahhoz, hogyha nem is szervezetszerű, de rendszeres kapcsolat alakult ki többek között Gyenes Antallal, Tőkés Ottóval, Kovács Gyulával, Barla Szabó Ödönnel, Kardos Lászlóval vagy éppen Hegedüs Andrással. Ez alakult át az idő folyamán a kollégiumon belüli kommunista sejtté. (Tegyük hozzá: ezek a kapcsolatok a Márciusi Frontig nyúlnak vissza, s a Márciusi Front-os kommunisták „saját kommunizmusukat” képviselték, függetlenül a szovjetunióbeli kommunistáktól.)¹⁵

Eközben ifjúságpolitikai vonatkozásban az 1941. decemberi Turul követtáboron vereséget szenvedett a Fitos vezette, Turulon belüli ún. népi vonal. A vereséget követően Fitos jogát „örök időkre” felfüggesztette a győztes Turul vezetés. Itt érdemes egy pillanatra elidőzni. 1938 és 1941 decembere között sajátos – e jelző főként a másodikra vonatkozik – körülmények között megszületett a két bécsi döntés, a Molotov–Ribbentrop-paktum, sor került Lengyelország megtámadására, amely a második világháború kitörését jelentette, meghalt Teleki, Magyarország háborúba sodródott, s küszöbön állt a németek Moszkva alatti veresége. Eltekintve most a különböző országok különböző diplomáciai „bravúraitól”, látnunk kell, hogy a fegyveres ellenállás csírái ott bontakoztak ki, ahol az ország területén idegen hódító erő jelent meg,

s ezekben az országokban is időbe telt, amíg az egységes ellenállási mozgalom első csírái megjelentek. (Még bonyolultabbá vált a helyzet a SOE létrejöttével, melyről később szólunk.) 1939. szeptember 1-jén tehát a náci Németország, majd a kommunista Szovjetunió megtámadta Lengyelországot. 1939. november 30-án megkezdődött a szovjet–finn háború is.

Eközben 1940. szeptember 3-án Moszkvában Magyarország és a Szovjetunió kereskedelmi egyezményt kötött. 1940. szeptember 27-én egyesültek a különböző nyilas pártok, s a párt vezére Szálasi Ferenc lett. Ugyanez év október 5-én Teleki miniszterelnök fogadta Szálasi Ferencet és Ruszkay Jenőt, mint a legnagyobb ellenzéki párt, a Nyilaskeresztes Párt vezetőit. (Emlékeztetőül: 1939. május 25–26-án az országgyűlési választások során a kormánypárt 181, a Nyilaskeresztes Párt 48, a Kisgazdapárt 14, a Polgári Szabadságpárt és az SzDP pedig 5–5 mandátumot szerzett.)

Mi volt a nyilas „siker” titka? Anélkül, hogy a teljes válasz megadására törekednénk, idézzünk ide két visszaemlékezést. „Van itt egy réteg, az úgynevezett kisnyilasok, akiket a *forradalmi vágy* [Kiemelés tőlem – M. K. S.] vitt a nyilasokhoz, hazug ígéretek, hogy földet és kenyeret kapnak. Ezek iránt a megbocsátást kell alkalmaznunk” – nyilatkozta 1945 áprilisa után Darvas József.¹⁶ Egy másik vélemény szerint pedig: „A következő években [1936 után – M. K. S.] az ellenzéki pártok programját kezdtem

el tanulmányozni. A Kisgazda Pártról elhittem, hogy őszintén kívánják a földreformot. A szociáldemokratákról elhittem, hogy őszintén kívánják a munkásság helyzetének megváltoztatását. Az egyetlen párt, amely egy mondatban beszélt a parasztságról, a munkásságról és az értelmiségről, tehát az egész magyarságról, az a Nyilaskeresztes Párt volt. [...] 1938 őszén a Nagykörúton belekeveredtem egy nyilas tüntetésbe... Így történt, hogy egy jóképű magyar rendőr a kardlapjával alaposan elvert, miközben nagyban biztosított, hogy lépjek anyámmal törvénytelen kapcsolatba. Másnap beléptem a Nyilaskeresztes Párt, Hungarista Mozgalomba...”¹⁷

Zsakó István az orvostudományi egyetemen mindenkinek elmondta, hogy belépett a Nyilaskeresztes Pártba, de aktív maradt a Csaba Bajtársi Egyesületben is. Harmadéves volt, amikor megválasztották a Csaba kulturális vezérének, majd két év múlva, 1941-ben a Csaba vezére lett. S miután Szálasi meghallgatta egy előadását, a Nyilaskeresztes Párt ifjúsági vezetője lett. Kapcsolatba került ugyanakkor Fitos mellett Kiss Sándorral, Nyikos Gyulával, Kristó Nagy Istvánnal, s emlékezete szerint együtt dolgoztak a Diákegység Mozgalom létrehozásán. „A Diákegység Mozgalom vezetői nagyon jól tudták, hogy én minden fontos akcióról beszámolok Szálasinak, Szálasi pedig nagyon jól tudta, hogy minden vele való beszélgetésünket elmondom a fenti barátainak. Szálasi nagyon jól tudta, hogy ha egyszer átveszi

¹⁵ „Több kommunistát ismertem, még az ifjúsági mozgalomból, a Debreceni Egyetemről és a Márciusi Front környékéről. Debreceni sejtjét Kállai Gyula, Losonczy Géza, Újhegyi Szilárd, Szilágyi József, Zöld Sándor, Kiss József alkották, kisnemesi vonalon, partiumi eredettel, református papi családokból, vagy a kisiparosságból ereszkedtek le a kommunista pártba.” Kovács Imre: *Magyarország megszállása, 1942–1947*. Budapest, Katalizátor, 1990.

¹⁶ Idézi Moldova György: *Kádár János I.* Budapest, Urbis Könyvkiadó, 2006, 49.

¹⁷ Zsakó István: *Önéletrajz*. [Kézirat. Hiteles másolat a szerző birtokában az életrajz írójától.]

a hatalmat, nagyon sok szakemberre lesz szüksége, akik nem nyilasok. A Diákegység Mozgalomban nagyon jól tudták, hogyha egyszer lesz egy Szálasi-éra, akkor szükség lesz olyan magyarokra, akikre hajlandó lesz hallgatni.”¹⁸ Mintegy bonyolítandó a helyzetet, a nyilas hatalomátvétel után Zsakó bújtatta Fitost napokon keresztül, s 1987-ben már nyilásból lett demokratának vallotta magát e sorok írójával történt beszélgetés során.

A világpolitikai események hatására 1939 november végén a magyar Szociáldemokrata Párt vezetősége körlevelet bocsátott ki. A körlevélben a párt a Szovjetuniót a munkásosztály és a demokrácia ügyének elárulásával vádolta meg, és imperalista hatalomnak bélyegezte. Az SzDP lépése – akár belső egyezségen alapult, akár nem – közeledést jelentett a közismerten lengyel- és finnbarát hivatalos magyar politikához.

Aligha nevezhető szerencsésnek ebben az összefüggésben a Kommunista Internacionálé végrehajtó bizottságának határozata a magyar párt feladatairól, miszerint: „harcolni kell a nemzeti egység hazug jelszava ellen [Kiemelés tőlem – M. K. S.], amely az osztályharcról akarja elterelni a figyelmet; a dolgozók népfrentjának jelszavát kell vele szembeállítani.” Schönherz Zoltánt megbízták a magyarországi pártközpont megszervezésével, aki 1940 január végén a Szovjetunióból illegálisan Magyarországra jött.¹⁹

Eközben a revíziós politika egyik sikereként Szegeden 1940. november 11-én a kormányzó jelenlétében megtörtént a tanévnyitó ünnepség a Horthy Miklós Tudományegyetemen. Előzményként jegyezzük meg, hogy a trianoni döntés következményeként Kolozsváron megszűnt a Ferenc József Tudományegyetem, s kényszerűségből Szegedre költözött. A szegedi tanévnyitó tehát azt jelentette, hogy az egyetem visszaköltözhetett Kolozsvárra, Szegeden pedig megnyílt a Horthy Miklós Tudományegyetem, amelynek első rektora a világhírű Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert lett. Az egyetem jelszava a mindenki által elfogadott „Egység, erő Szegeden, Horthy Miklós Egyetem” lett.²⁰

1974-ben elküldtem egy levél kíséretében egy tanulmányt a professzornak, s néhány kérdést is felvettem az ellenállásban való részvételéről. Szent-Györgyi professzor válaszában a tanévben történeteket megerősítette, s egyben jelezte, hogy a különböző, az ellenállás történetéről általam jelzett illegális találkozók mindegyikére már nem emlékszik.²¹

Az ünnepélyes tanévnyitón személyesen jelen volt Horthy Miklós kormányzó mellett gróf Teleki Pál, Hóman Bálint, Keresztes-Fischer Lajos tábornok, Serédi Jusztinián hercegprímás, Botka Sarolta (Klebensberg Kunó özvegye), s a magyar egyetemek azévi rektorai. A beköszönő rektori

beszéd, s az azt követő interjúk világosan tükrözték a professzor szellemi és politikai arculatát: „Mint hazafinak pedig az a kötelességem, hogy az ifjúságnak megadjam a lehetőséget a teljes és helyes irányú lelki fejlődésre. Öntudatos diákságot szeretnék, mely helyet kaphat az egyetem vezetésében. Felelősségteljes emberré tudja magát tenni, tehát egyéniséggé válik. Egyéniséggé kell nevelnie magát, hogy művelt, gerinces, egész ember legyen. Azért van szükség a *diákegység megteremtésére*, hogy a szét húzó és sok irányban elágazó és egyéni célokra felhasználható egyesületek helyett végre olyan közösség jöjjön létre, amelyben módja van az ifjúságnak az önmaga által megteremtett, az egyetemi továbbképzésben és minden más vonatkozásban nagy fontossággal bíró lehetőséget kiaknázza. Nem fordulok senkihez és semmi ellen. Azt szeretném, ha közös eszme, láthatatlan kapocs tartaná össze ezt az ifjúságot. Ennek a közös eszmének azonban távol kell lennie a napi politikától. Meggyőződése, hogy *az egyetem hallgatója elsősorban diák és csak ezek után turulista* [Kiemelések tőlem – M. K. S.]”.²² Egy Magyar Nemzet-interjúban 1941 februárjában a professzor még világosabban beszélt: „Aki pedig faji vagy nemzeti gyűlöletet hirdet, az ellensége hazájának, mert ellene dolgozik a magyar történelmi hivatásnak, hogy az itt élő népeket szellemi egységbe kössük össze, és ebben az egységben tanítsuk, neveljük, hogy hasznos polgára legyen az emberiség jövőjének. A *diákegységen*

¹⁸ Uo. A fenti eszmefuttatást Zsakó István 1987-ben az Egyesült Államokban egy találkozásunk során megerősítette, s ugyanezt tette Magyarországon Fitos Vilmos is.

¹⁹ Magyarország történelmi kronológiája III. 1848–1944. Szerk. Somogyi Éva–Glatz Ferenc. Budapest, Akadémiai, 1983. 971.

²⁰ Kiss Sándor: „... a népeket szellemi egységbe kössük össze.” Szent-Györgyi Albert Szegeden 1940–1941. *Kultúra és közösség*, 1974/1, 49–59. Kötetben lásd: M. Kiss Sándor: *Szembesülés. Válogatott írások, 1974–2023*. Budapest, RETÖRKI, 2023. 25–39.

²¹ Szent-Györgyi Albert kézzel írott levele a szerző birtokában.

²² Szent-Györgyi Albert a diákegység alapelveiről beszélt a szegedi diáknagygyűlésen. *Magyar Nemzet*, 1940. 12. 14. 3.

kívül ez lebeg a szemem előtt [Kiemelés tőlem – M. K. S.].”²³

„Természetes”, hogy a szélsőjobboldali lapok pergőtűzet zúdítottak a professzorra. Ugyanakkor egyértelműen Szent-Györgyi mögé állt példának okáért: „Spectator”, Kassák Lajos, Zilahy Lajos, Németh László, Pünkösti Andor lapja, a *Magyar Színpad* és Kós Károly is. A „bűvös” kijelentés, amely kiverte a szélsőjobboldalon a biztosítékot, tartalmát tekintve ez volt: Turul helyett diákegység-mozgalom.

Ennek a gondolatnak a jegyében született meg a Szegedi Egyetemi Ifjúság (SzEI), a Debreceni Egyetemi Ifjúság (DEI), a Pécsi Egyetemi Ifjúság (PEI) és a Kolozsvári Magyar Diákok Szövetsége (KMDSz) – és szövetségükből a Diákegység Mozgalom. A SzEI megszervezésében – mások mellett a professzor barátja, Sík Sándor javaslatára is – fontos szerepet játszott a később jobboldal felé forduló Nyikos Gyula, mögötte az ideológus hajlamú Kristó Nagy Istvánnal és a háttérben Fitos Vilmossal. Hozzá tartozik a történeti igazsághoz az is, hogy Szent-Györgyi Albert rektori megbízásának lejártával Kogutowitz Károly kinevezésével a kísérlet már nem folytatódott.

Ekkorra – 1942 áprilisára – azonban a Diákegység Mozgalom hagyományaira támaszkodva Fitos Vilmos vezetésével létrejött a vegyes politikai arculatú, de a függetlenség gondolatát vállaló Magyar Ifjúság Nagybizottsága (MIN). A MIN keretein belül szövetkezett egymással a Csaba Turul Szervezete,

az Emericana, a KMDSz, az OMKFD, az OMPD és a SzEI.

Itt hívjuk fel ismét az olvasó figyelmét arra, hogy az egyes szervezetek tagjai különböző más szervezetek felé is orientálódhattak. Ami az egyes tagokat összekötötte, az a rendszer megreformálásának igénye, valamint a függetlenség megőrzése. Mindez viszont nem követelte meg a MIN egységes politikai arculatának kialakulását.

Okkal feltételezhetné az olvasó, hogy a Fitos vezette szerveződés támaszkodhatott a Turul ellenzékéből kinőtt Bolyai-Györffy-kollégisták támogatására is. Jónás Pál a már idézett Hegedűs B. András által készített interjúban a következőket mondta: „1940-ben még az volt a cél, hogy a rendszert ne bontsuk azért teljesen le, hanem megreformáljuk, és bekerüljünk. De aztán később, már ’43-44-ben a rendszer lebontása lett a cél, és ez lett a vágyunk...” Majd a Szárszói Konferenciára térve a következőket mondta: „– Ott voltam mindkét olyan beszéden, amelyik elsősorban az ifjúsági kérdésekkel foglalkozott. Az egyik Kardos Laci volt, a másik pedig Fitos Vilmos. Kardos támadta Fitost, mert akkor érdekesen már györffysták nem vettek részt, vagy kiváltak a Fitos-mozgalomból. Ez szerintem teljesen helytelen volt. Kardos Laci volt akkor a Györffy Kollégium vezetője, és én beszéltem velük nagyon sokat, hogy elszigetelik magukat. Persze nekik megvoltak talán, úgy érzem a pártutasításai is, hogy itt végeredményben nem szabad – ezt nehéz így mondani – egy népfrontos politikát csinálni abban az időben,

hanem el kell szigetelődni, világosan meg kell fogalmazni a dolgokat és dekolni kell. Át kell mentenünk magunkat a jövőre. – H. B. A.: Kardos már kommunista volt. – J. P.: Igen. Át kell mentenünk magunkat a jövőre, mert ezt a helyzetet nem belső ellenállással vagy forradalommal fogjuk megváltoztatni, hanem a szovjet csapatok megérkezésével.”²⁴

E sorok írója Kardos Lászlóval és jó néhány györffystával történt beszélgetések alapján azt nem látja bizonyítottnak, hogy a kollégisták az illegalitásban lévő „hivatalos” kommunista pártvezetéssel szervezett kapcsolatban voltak. Az viszont tény, hogy Hegedűs András, Szűcs Ferenc és még néhány györffystán keresztül folyamatos volt a kapcsolattartás az egykori Márciusi Front-osokkal. Az tehát bizonyítottnak tűnik, hogy tanácsokat kaptak, de utasítást nem. Tény viszont az is, hogy a német megszállást alig megelőző, Fitos vezette hódmezővásárhelyi konferencián a györffysták nem vettek részt.

Jónás és mások mondataiból, szavaiból világosan kiderül, hogy a Diákegység Mozgalom „rendszeren” belül képzelte el, akár radikális változások árán is a jövőt, Kardosék pedig már számoltak a Vörös Hadsereg „megérkezésével”. Most csupán jelezzük, hogy a „szakítást” követően az újbóli közeledés majd 1944 májusában következett be.

Jónás Pál „mozgását” nyomon követve a Diákegység Mozgalom-Bolyai-Györffy-kapcsolat alakulása mellett – amely az egységes diákellenállás útját világítja

²³ Szent-Györgyi Albert előadása a hibás és a helyes pedagógiáról. *Magyar Nemzet*, 1941. 02. 28. 4.

²⁴ Hegedűs B.: *Interjú Jónás Pállal...* i. m. 1986.

meg – érdemes jelezni azt is, hogy más utak is vezettek az egységes, mégis osztott antináci ellenállási mozgalomhoz. Erre példa a Muharay-csoport története.

A paraszti származású Muharay Elemér a Tanácsköztársaság idején 18 évesen vöröskatoná lett. Ezt követően elvégezve a színiiskolát, vidéken lett színházigazgató. Megunván a rendszer kultúrpolitikáját, külföldre távozott, majd visszatérése után a '30-as évek végén a *Kelet Népe* szerkesztőjeként láthatjuk viszont. Újabb csalódások után, elhagyva a színházi életet, a népi kulturális mozgalomban kereste a helyét.

A '40-es évek elején a népi mozgalom balszárnyán találjuk. Ekkor azt vallja, hogy a jövő a szocializmus, a proletariátus vezetésével. Rövidesen a levante mozgalom népi együttesének lett a vezetője, s az eddig megszerzett tekintélye és hírneve alapján egyre inkább gyülekezni kezdtek köré a változást támogató radikalizálódó fiatalok.

Rövidesen az együttes tagja lett Schubert Antal, Kövesi Sándor, Szádeczky Flórián ifjómunkások mellett néhány egyetemista, mint Benedek Árpád, Cserne Tibor és Jónás Pál. Az együttes tagsága egyre bővült, tag lett például Háden Edit és a Kabay Márton Kör tagja, valamint Sebestyén László mellett a radikális Csipkés Kör tagjai, Soli Deo Gloria tagok, illetve csatlakozott Kolozsvárról Jancsó Miklós, majd 1943 őszén Meskó Zoltán, Papp Oszkár, Vitányi Iván, illetve Zimányi Tibor és a szabadkai Kulunics Dezső.

Az új tagok – ifjómunkások és egyetemisták egyaránt – hozták magukkal régebbi kapcsolataikat is. Zimányinak ekkor már a Közgazdasági Egyetemen és a Turulban voltak kapcsolatai, Meskónak a Műegyetemen, Vitányit komoly ismeretség fűzte Veres Péterhez, Darvas Józsefhez, Nagy Istvánhoz és Sinka Istvánhoz is. De 1943-tól Somogyi Miklós kapcsolata is volt.

Egy idő után a csoport gyanús lett – néhány tagot kitiltottak, ezért a próbák után félig illegális találkozókat létesítettek. Muharay egy sajátos rendszert vezetett be: a parlamentarizmust. A tagok – inkognitójukat megőrizve – politikai nézeteiknek megfelelően jobbról balra helyezkedtek el, s fejtették ki nézeteiket. Ennek lett eredménye, hogy 1944 áprilisában már létrejött a Muharay-féle ellenállási csoport. Muharay Vitányi Ivánon keresztül már 1944 áprilisában felvette a kapcsolatot a kommunista Somogyi Miklóssal, Zimányi és Jónás pedig a diákellenállás felé jelentett közeledési lehetőséget. A Muharay-csoport széles kapcsolatain keresztül „szerzett” fegyverekkel is segíteni tudta az ellenállásra készülő diáklakulatokat, például a Görgey zászlóaljat.²⁵

S ekkor következett be 1944. március 19., a német megszállás napja. Jogos és lezáratlan vita tárgya a Horthy-rendszer politikájának megítélése a háborúba lépés és a német megszállás között, majd október 15-ig. Részletes elemzés helyett – lévén nem tárgya a dolgozatnak – emeljünk ki néhány, a témánk szempontjából fontos jellemzőt.

Aligha kérdéses, hogy Hitler hatalomra jutásától Európa, illetve a világpolitika alakulását nagyrészt a német politika határozta meg. Ebből a szempontból megkülönböztethetjük egymástól a hitleri Németországgal szövetséges államok, a szövetségbe kényszerült államok, a Hitler által leigázott államok és a Hitler által megtámadott, de le nem győzött államok politikáját. Szögezzük le: fegyveres ellenállás – amelyet sokan azonosítanak magának az ellenállásnak a fogalmával – kizárólag a megtámadott országokban alakult ki. (Ennek hatékonyságához és szervezetszerű megerősödéséhez idő kell.) Egy olyan országban, amely területén nem állomásoztak idegen megszállók, egy esetleges fegyveres felkelés nem ellenállás, hanem polgárháború vagy forradalom.

Magyarország alapvető törekvése, mint szövetséges – hasonlóan a környező államokhoz – a háborútól való távolmaradás (Teleki Pál politikája), illetve később a kiugrás (Kállay Miklós), végül az átállás (Lakatos Géza). A magyar társadalom döntő többségének – s részben a hatalom gyakorlóinak – álláspontját a rég ismert eszme: a „két pogány közt egy hazáért” határozta meg. Kisebbségben – a hatalom s a társadalom döntő többsége – ebben a törekvésében az angolszász hatalmak megértésében és támogatásában bízott. (Gondoljunk csak a Teleki-kormány politikájára, illetve a Kállay-kormány kiugrási kísérleteire.)

Mint említettük, 1940 őszén Londonban megalakult a SOE (*Special Operations*

²⁵ Lásd részletesen: M. Kiss-Vitányi i. m. 1983, 70–82.

Executive – Különleges Akciókat Végrehajtó Szervezet). „Az angol kormány azért hozta létre, hogy az ellenség gazdasági életét aláássa és szabotázssemenyeket szervezzon.”²⁶ A SOE regionális vezetője Basil Davidson volt, a magyar osztályt Pálóczi-Horváth György (a magyar értelmiség kedvenc „Bob-ja”) irányította. Pálóczi-Horváth régi baráti kapcsolataira emlékeztető levélben kérte fel Kovács Imrét, Cserépfalvi Imrét és Bálint Györgyöt, hogy szervezzék meg az ellenállást, s erre 100 000 pengőt biztosít számukra. A levelek kézbesítését egy Visnovitz Jenőné nevű hölgyre bízta, aki Magyarországra érkezése előtt Törökországban egy kettős ügynökkel töltötte az éjszakát. Ennek eredményeként 1942. január 18-án Visnovitzné Lökösházánál a magyar hatóságok letartóztatták, majd a küldött levél alapján a három címzettet április 2-án őrizetbe vették.²⁷ Miután Pálóczi nem kapott választ a Visnovitzné-féle levélre, Tosan Satvet Lufti személyében 1942 márciusában új küldött érkezett egy Cserépfalvihoz címzett levéllel. Újra szó esett a 100 000 pengőről, de itt már átadandó összegként. A történet lényege, hogy Kovácsot nem mint a Magyar Történelmi Emlékbizottság (MTEB) elnökét tartóztatták le, hanem mint potenciális ügynököt.²⁸ Említhetném még az ún. *győri ügyet* is – amelynek a SOE szintén részese volt –, s amely szintén kudarcba fulladt.²⁹

A SOE felelőtlen akcióinak a magyar társadalomban nem volt fogadókészsége. Mindezt a magyar állam – különben okkal – szigorúan büntette is. A kormány ugyanakkor az általa is ismert kísérleteket – Teleki Pál, Kállay Miklós és Lakatos Géza – támogatta.³⁰ Az egyre erősödő kiugrási kísérletek – a németek vereségeinek hatására is – a kommunisták („hazug nemzeti egység”) és a nyilasok kivételével komoly társadalmi támogatottsággal rendelkeztek. Ennek konkrét fegyveres támogatására ugyanakkor az ellenség fizikai jelenlétének hiányában még mód sem nyílt. Egyre gyarapodtak ugyanakkor a háborúellenes csoportok, de az egymással létrehozható kapcsolatokat, vagyis a közös szerveződés lehetőségét nem keresték. Személyes kapcsolatok alapján viszont tudtak egymásról, s így az elszánt szövetségkeresés mellett – lásd: Diákegység Mozgalom – az esetleges szerveződés lehetősége is fennállt az angolbarát politikai elit fedező támogatásával.

Az így kialakult helyzetben a döntő változás 1944. március 19-én következett be. A német megszállás és a háborús helyzet alakulása együttesen döntő változásokat jelentett a magyar politikában és strukturális, már vázolt szerkezetében is. A hatalmat közvetlenül gyakorlók köre katonai vonalának meghatározó vonulata a hitleri szövetség tovább erősítésének

volt elkötelezett híve. A politikai vonal viszont – Bethlen, Kállay, Lakatos a kormányzó tudtával és támogatásával – továbbra is a „kiugrás” lehetőségeit kereste. A kérdés az volt „csupán”, hogy merre orientálódjon. A rendszeren és hatalmon belüli ellenzék döntő többsége a kormány politikáját támogatta, kisebbsége viszont egyre inkább a „nyilas” vonal híve lett. A rendszeren és hatalmon kívüli ellenzéket ekkor már csak kommunisták képviselték, önmagukban jelentéktelen erő, a háborút követő perspektívát tekintve viszont valós alternatívát is jelenthettek. S ez nem volt elhanyagolható tényező.

A kommunisták hatékonyságának erejét mi sem bizonyítja jobban, mint első emberének, Kádár Jánosnak 1944. áprilisi vállalkozása. (A párt úgy szervezhette a magyar antináci ellenállást, hogy első emberét önszántából nélkülözni kényszerült. A párt „irányítása” valójában a Donáth Ferenc neve fémjelezte Márciusi Front-osok kezébe került. Rajk László csak szeptemberben lett a párt első embere.) Ennek lényege Kovács Imre emlékezete szerint, hogy – figyelmeztetve a lényegre, a Kovács-féle stilizálási stílus mellett is – a párt áttételen keresztül, a háttérből kívánt irányítani. „Mi nem akarunk proletárdiktatúrát, mi a polgári, a demokratikus, ha ez jobban tetszik, a baloldali pártokkal együtt képzeljük el, pontosabban tervezzük a kibontakozást.”³¹ Ennek érdekében

²⁶ Ránki i. m. 1973, 323.

²⁷ Részletesen lásd: M. Kiss Sándor: *Kandidátusi értekezés*. [Kézirat, 1996], 29–148.

²⁸ A történethez tartozik, hogy Illyés Gyulának is köszönhetően – aki a kolozsvári könyvnapok alkalmából személyesen Szombathelyi Ferencsel is tárgyalt – Kovácsék ellen a vádat elejtették. [Illyés Gyula személyes közlése. Ezennel is köszönöm Kodolányi Gyulának, hogy létrehozta a találkozást Illyés Gyulával.]

²⁹ M. Kiss i. m. 1996. Az ügynek külön érdekessége – a Messerschmidt program keretein belül a győri Wagon gyárban német megrendelésre repülőgép-alkatrészek gyártását tervezték –, hogy a Nádas Ernő tervezte akciónak, csak zsidó vallású résztvevői voltak – s csak a hitleri Németországnak kívántak ártani. [Neubauer György és Singer Imre személyes közlése.]

³⁰ Lásd: M. Kiss Sándor: A politizálgatástól az ellenállásig. A Szent-Györgyi Albert vezette politikai mozgalom és ellenállási csoport történetéből. In: M. Kiss Sándor: *Variációk egy fogalom értelmezésére*. Budapest, Művelődéskutató Intézet, 1982. 95–125.

³¹ Kovács i. m. 1990. 48.

fejtette ki Donáth az antifasiszta egységfront létrehozásának szükségét, s azt, hogy – lásd a Magyar Frontot – a döntő szó a kommunistáké legyen, amit szótöbbséggel akarnak biztosítani. Ehhez kérte Donáth Kovács Imre támogatását.

Az olvasó engedelmével – kilépve egy pillanatra a folyamat elemzéséből – vizsgáljuk meg a megvalósulás tényeit. 1944 májusában megalakult a Magyar Front. Az MF megalakulásáról készült szöveget bejuttatták az 1944. március 19-én börtönbe került Bajcsy-Zsilinszky Endréhez. Íme, Bajcsy-Zsilinszky válaszában egy része: „Elképzelhetetlen, hogy jelentékenyebb szerepű párttagok aláírtak volna egy olyan röplapot, amelyet kommunisták tulajdonképpen kommunista célokért írtak, és amelyekben az aláírás sorrendje révén a Kisgazdapárt elismerte volna vezető szerepüket az úgynevezett Békepártban.”³²

A politikai képlet egyértelmű volt. 1944 májusára világossá vált – még az addig hezitálók számára is –, hogy az ország önerőből nem tudja önmagát függetleníteni a Német Birodalomtól. A Szovjetunió, bár egyre közeledett, messze volt még a magyar határtól, a nyugati hatalmak pedig 1943 végére egyre nyilvánvalóbban lemondtak a kelet-európai térség felszabadításáról/megszállásáról.

Fegyveres ellenállás viszont csak akkor bontakozhat ki egy országban, ha az idegen felszabadító fegyveres erő „tűzközelben” van. (Bár nem tartozik szorosan

a dolgozat témájához, csupán megjegyezzük: a trianoni döntések fenntartásában érdekelt kisantant államok, annak ellenálló sem támogatták a „horthysta” állam Nyugat felé irányuló kiugrási kísérleteit. Szent-Györgyi Albert 1943. februári törökországi küldetését kommentálva például Eden angol miniszterelnök megjegyezte: végre megjelent a demokratikus magyar erők képviselője. Másnap Beneš a BBC-ben „leleplezte” a Szent-Györgyi-féle horthysta küldetés „lényegét”. Eden ezután folytatatlannak tartotta az ügyet. Nem témája a dolgozatnak az angliai viszonyok vizsgálata, Eden megnyilvánulása viszont tény.) A Bajcsy-Zsilinszky-féle megnyilvánulás kétségtelenül bizonyítja, hogy a háború kezdeti időszakában világosan tetten érhető politikai ellentétek a hatalmon kívüli, de rendszeren belüli ellenzéken belül – a megkötött kompromisszumok ellenére is – továbbra is fennmaradtak.

1944 szeptemberében a nemzeti egység jegyében létrejött az MF Intéző Bizottsága Szakasits Árpád elnökletével. Tagjai között volt Kállai Gyula, Dessewffy Gyula, Pfeiffer Zoltán, Kenessey Pongrác, majd Tildy Zoltán és Kovács Imre.³³ Tegyük ehhez azt is hozzá, hogy a Donáth Ferenc által jelzett koncepció jegyében 1944 szeptemberében Kovács Imre közvetítésével, Horthy Miklós megbízásából létrejött még a Várban a párt új első embere, Rajk László és Ujszászy István tábornok között *a találkozó*.³⁴

Majd következett az október 15-ei nyilas puccs. De mi köze van a dolgozat témájához a fenti oldalaknak – kérdezheti az Olvasó némi malíciával? Mint jeleztük, március elejére a hódmezővásárhelyi konferencia alkalmából világossá vált a Diákegység Mozgalom utódszervezete és a Györffy Kollégium közötti szakítás. Míg a Fitos-féle vonal – s ez Szárszón 1943. augusztus végén mindenki előtt világos volt – továbbra is a rendszer megreformálásán dolgozott, addig a györffysták Kardos László irányításával már radikális átalakításon munkálkodtak. Kardos László interjújából tudjuk, hogy a györffysták az irányelveket a kollégiumban működő illegális kommunista sejt irányításával – Erdei Ferenc részvételével – már Szárszó előtt, Dunavecscén kidolgozták.³⁵ A német megszállás idején tehát mind a Fitos-, mind a Kardos-féle csoportosulás élő és működő hálózattal rendelkezett, s nemcsak értelmiségi csoportosulások, de ifjómunkások, parasztfiatalok, különböző egyházi ifjúsági szervezetek felé is. A györffysták esetében már az illegális párthoz tartozó Hegedüs András, Sipos Gyula, Tőkés Ottó, Szűcs Ferenc stb. kapcsolatai működtek.

1944. május 2-án a Magyar Királyi Rendőrség a következő hírt adta le az összes vidéki rendőrkapitányságnak: „az egyetemi és a főiskolai diákszövetségek, valamint a Turul Szövetség egyes szervezetei ötödikétől hatodikára [...] virradó éjjel [...] a kormány, a jelenlegi állapotok és a németek ellen támadó hangú plakátokat akarnak kiragasztani.

³² Pintér István: *Magyar antifasizmus és ellenállás*. Budapest, Kossuth, 1975. 291.

³³ Egy jellemző epizód: Kovács Imre i. m. 1990, 93.

³⁴ *Uo.* 66-73.

³⁵ Tasi József interjúja Kardos Lászlóval, 1970. szeptember. Hiteles másolat a szerző birtokában.

A plakátok szövege »nem tűrjük a német megszállást« felirattal kezdődik.³⁶ Az egyetemi és főiskolai diákszövetségek, valamint a Turul Szövetség egyes szervezetei tehát túléltek a német megszállást, a hálózat működött.

A hatalmi válasz sajátos volt: Hain Péter úgy döntött, hogy a letartóztatottakat szabadon engedi, a direkt megtorlás elmarad. Ezt követően a hatalom – hogy az egyetemistákat kivonják a fővárosból – elrendelte az új tanév kezdetéig az erdélyi munkatáborok létrehozását. Ez a döntés is sajátos volt. A munkatáborok létrejötte egyben azt is jelentette, hogy a tárgyalt időszakban nem lehet az egyetemistákat kötelező katonai szolgálatra berendelni. Másrészt, főként a már illegalitásba vonult győrfysták szerepvállalása következtében megindult az illegális szervezkedés, amely következtében 1944 nyarán megszületett a Szabad Élet Diákmozgalom, illetve a Nemzeti Ellenállás Diákmozgalma.³⁷

A történések mélyelemzése végeredményeként megállapíthatjuk, hogy az illegális szervezkedés megindítása mögött a rendszeren belüli, de hatalmon kívüli ellenzék jobboldala – kizsádk, jobboldali szocdemek –, illetve a győrfysták illegális kommunistaín keresztül az illegális baloldali ellenzék állt. Ez a közeledés hatalom és rendszeren belüli ellenzéke, illetve részben illegális ellenzéke között,

antináci alapon³⁸ előrevetítette egy egységes antináci ellenzék létrejöttét.³⁹

Sajátos helyet foglal el az ellenállás történetében az 1942 elején létrejött Szentgyörgyi Szervezet, az úgynevezett SZESZ.⁴⁰ Témánk szempontjából fontos kiemelni, hogy a szervezkedés 1942 elején indult meg. 1943-ban Dezsényi Miklós, Kruchina Viktor, Milassin István és Csűrös Lajos katonatisztek irányításával Mattheidesz Géza Nagymező utcai üzemének pincéjében kezdődött el a beszerített fiatalok fegyveres kiképzése.

A SZESZ másik útját jelentette, hogy Alpáry Imre és Fráter Iván irányításával elindult egy középen álló párt szervezése, amely részt kívánt venni a parlamenti politikai életben. Erre a lépésre a március 19-ei héten került volna sor. Az új párt parlamenti képviselője Hunyady-Buzás Endre lett volna.⁴¹

1944 nyarán tehát létezett a Szabad Élet Diákmozgalom, a Nemzeti Ellenállás Diákmozgalom, majd a Demokrata Diákfront, illetve a Parasztfőiskolások Közössége, továbbá az általuk létrehozott külvárosi, illetve vidéki csoportok. Működött az MF-től független SZESZ, illetve több más csoport, Dudás József, Demény Pál, Weisshaus Aladár csoportja, illetve a párt által instruált Fehér Lajos-féle partizáncsoportok.

A lényegyet egyrészt a megszálló németek elleni különböző típusú fegyveres akciók, illetve egy esetleges országos partizánharcra való készülődés jelentette. Ennek a szerveződő egységnek volt a vezető szervezete a Magyar Front Intéző Bizottsága, benne az önállóságukat is megőrző kommunistákkal. Csupán jelezzük, hogy egyre világosabbá vált, hogy Horthy számára – ha a rendszer valóban vállalni kívánja a kiugrást – a Szovjetunió kívül más hatalom nem maradt.

Az újabb változás a nyilas puccsal következett be. Az ellenállásra és kiugrára készülő erők formálisan 1944. november 9-re egyesítették erőiket. Létrejött a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (MNFFB) Bajcsy-Zsilinszky Endre vezetésével. Tagja volt Kállai Gyula, Soós Géza, Dudás József, Szakasits Árpád és a SZÉD, illetve a NED összefogásából létrejött Magyar Diákok Szabadságfrontja képviselőletében az illegális kommunista Gyenes Antal. Mint tudjuk, az MNFFB mint vezető szerv története 1944. november 22-én véget ért.

Joggal teszi fel a kérdést az olvasó: mi történt ez idő alatt az ellenállásra kész egyetemisták által vezetett, de legalábbis befolyásolt fiatalokkal. Mint jeleztük, 1944. március 19-e után a közös elv, a náciellenesség jegyében a volt Diákegység Mozgalom vezetői és a bolyaisták-győrfysták között ismét megindult

³⁶ M. Kiss-Vitányi i. m. 1983. 63., továbbá Fitos Vilmos, Kristó-Nagy István és Jónás Pál közlése.

³⁷ M. Kiss-Vitányi i. m. 1983.

³⁸ Lásd Ránki György ellenállás-fogalmát.

³⁹ Ugyanilyen folyamat vezetett többek között a Munkácsy Mihály utcai csoport létrejöttéhez. Schubert Antal az angyalföldi fiatalokat szervezte, Vitányi Iván Pesterzsébeten és Kőbányán tevékenykedett. Széles kapcsolatrendszert épített ki például Zimányi Tibor és Muharay Elemér is.

⁴⁰ Részletesen lásd M. Kiss i. m. 1982; Szekér Nóra: *Fedőneve: Marslakó. Világhírű magyar tudósok állambiztonsági megfigyelése*. Budapest, Jaffa, 2023.

⁴¹ Bánffy György színművész (Hunyady-Buzás Endre fia), Fráter Gedeon karmester (Fráter Iván fia) és Alpári Imréné (Alpári Imre özvegye) és mások közlése; M. Kiss i. m. 1982.; M. Kiss-Vitányi i. m. 1983. 139–142. (A Ferenc hegyi barlang ellenállásáról – a Várnai Zseni csoport).

a közeledés. 1944 nyarán létrejött Hegedüs András és társai (például a gyimesközéploki tábor vezetője, Jónás Pál) közreműködésével a NED és a SZÉD. Október 15-e után – immáron teljes illegalitásban – a közeledés tovább folytatódott, és megteremtődtek az egységes szervezet létrejöttének feltételei, amely 1944 novemberében perfektuálódott a Magyar Diákok Szabadságfrontja létrejöttében, melynek kiáltványát a Bolyai-Györffy első embere, Kardos László fogalmazta meg.⁴²

Hivatkozva az M. Kiss-Vitányi munkára, melyben a folyamatot eredeti dokumentumokkal alátámasztva ismertettük, most a leglényegesebb események felidézésére szorítkozunk. Az MDSZF – az aláírások tanúságtétele szerint – hét szervezet szövetségéből jött létre. Valójában, mint ezt jeleztük, a Diákegység Mozgalom tagságából és a bolyai-isták-györffysták egyesüléséből jött létre. Vezetőnek a DM-esek Fitos Vilmost, a györffysták Kardos Lászlót javasolták. Fitost „múltjára való tekintettel” a györffysták nem fogadták el, így lett kompromisszumos jelöltként a másik vezető a kiváló személyiség Kiss Sándor. A kéttagú vezetőség elvileg döntésképtelen helyzetbe is kerülhetett volna, így lett a vezetőség harmadik tagja a nagyon jó szervezőkészséggel rendelkező Zimányi Tibor.

A Diákegység Mozgalom, illetve a györffysták számaránya között jelentős különbség mutatkozott. A kettőből így lett hét szervezet, s a két, illetve három vezetőből hét. Az MDSZF 1944. december

12-ig, „a nagy lebukásokig” példásan működött. Eközben párt-instrukciók alapján népfregetos szellemben hét ifjúmunkás csatlakozása után felvette a Magyar Ifjúság Szabadságfrontja nevet, amely a munkás-paraszt-értelmiség egységet szimbolizálta.⁴³

Bár az MDSZF alapvető célja az általános nemzeti felkelésre való felkészülés volt, s ez, mint tudjuk, nem sikerült, a szervezet nevéhez két rendkívül jelentős esemény fűződik, amely rávilágít széles kapcsolatrendszerére. Az MDSZF egyik célja az egyetemi ifjúság október 15-e utáni átmentése volt. Erre nyújtottak lehetőséget az úgynevezett KISKA-alakulatok, amelyek történetéről kitűnő munkák születtek Gazsi József tollából.⁴⁴ Jelen tanulmányban csupán jelezzük, hogy a Görgey zászlóalj létrehozásának egyik célja a front megnyitása volt a Börzsönyben előretörő Vörös Hadsereg előtt. Az alakulat parancsnoka, Csohány Endre kitűnő munkát végzett, a kapcsolatfelvétel megtörtént. Az „eredmény”: Nazarov szovjet kapitány igazolása ellenére az alakulatot bevetés helyett fogságba vetették. Szerencsésebb tagjai évek múlva térhettek haza.

A másik MDSZF-patronált alakulat, a Táncsics zászlóalj Rákoshegy-Rákoscsaba-Vecsés térségében állomásozva vette fel a kapcsolatot parlamenterek küldésével, jelezvén, hogy a Vörös Hadsereg oldalán részt venne a náci elleni harcban. A parlamenterek csoportja célba ért, sorsuk fogság lett, kivéve Papp Tibort, a parlamenter vezetőjét, aki tolmácsként szolgálhatott

tovább. A Táncsics zászlóalj többi tagjának sorsa szovjet tűzérsegi tűz lett, s fejesztett menekülés. Ekkor sebesült meg példának okáért Göncz Árpád is. De ide illeszthetünk még egy apró epizódot: Kovács Imre ugyancsak a Görgey által biztosított folyosón jutott át a szovjetekhez. Sorsát ismerjük: fogság, majd egy szerencsés szökés.

U. I.: Játsszunk el a gondolattal, hogy a két alakulat átállását a Vörös Hadsereg elfogadja, a Görgey és a Táncsics pedig éppúgy részt vesz a főváros felszabadításáért folyó harcokban, mint például De Gaulle alakulatai...

Az MDSZF ugyanakkor fogadó-készség híján nem tudott jelentős eredményeket felmutatni, de az elszántságot és a felelősségvállalást elvitatni nem lehet tőlük (de legalábbis nem korrekt ezt tenni). Az, hogy milyen sors várt az MDSZF tagjaira 1945 után, egy másik tanulmány témája. Itt csupán annyit jelzünk, hogy sem Rákosi, sem Kádár „alatt” nem voltak, s lettek a rendszer kedvezményezettjei. Várhelyi József, a Táncsics parancsnoka néhány társával együtt 1972. november 3-án adta be – nem először – felvételi kérelmét a Partizán Szövetségbe. Sikertelenül. Kommunista ellenálló – a párt hű tagja – viszont egyre több lett.

⁴² Tasi József: *Interjú Kardos Lászlóval*; továbbá Kardos László részletesen ismertette a folyamatot jelen sorok szerzőjével.

⁴³ Göncz Árpád személyes közlése.

⁴⁴ Lásd a XIII. kerületi KISKA történetéről írt munkáit: Gazsi József: *Egy zászlóalj krónikája. Ellenállók Angyalföldön*. Budapest, Zrínyi, 1972., illetve a Görgey zászlóalj történetének feldolgozását: Gazsi József: *Fények a Börzsönyben. Egy antifasiszta zászlóalj története*. Budapest, Kossuth-Zrínyi, 1976.

Bartha Ákos

Angyalföldi vendetta

A Teve utcai tanoncellenállók elfeledett története

A magyar ellenállás históriájában akadnak olyan szereplők, akikre vonatkozóan igen hézagos a tudásunk. A legismertebb példa erre „Szír” (Weinberger Dezső), aki úgy lett a kommunista partizánmítosz évtizedeken át – tudományos munkákon, megemlékezéseken és képregényeken keresztül – népszerűsített hőse, hogy életéről és működéséről alig tudunk valami biztosat.¹ Ami a rendelkezésünkre álló információkat illeti, hasonló mondható el Császár Lajosról, a Teve utcai tanoncotthon vezetőjéről, azzal a jelentékeny különbséggel, hogy az ő nevét – és csoportja tevékenységének emlékét – az utókor sem őrizte meg.

A TEVE UTCAI TANONCOTTHON

Az 1987-es „Partizánlexikon” szerint Császár Lajos a budapesti Ferrotechnika gyár tervező technikus volt,² ám nevét hiába keressük a gyár fennmaradt, hatdoboznyi iratanyagában.³ Barátja, Oiszer Antal szerint Császár 1920 körül született, gépészmérnök végzettséget szerzett és az egyik angyalföldi cserkészcsapat tisztjeként került a Magyar Vöröskereszt

Egylet által működtetett, Teve utca 32. szám alatti tanoncotthon élére.⁴ A hetven férőhelyes angyalföldi szállást egy tehenészet istállójából és szénapadlásából alakították ki a tanoncok számára. „A tisztára kisöpört nappaliban azelőtt tehenek kérődtek, míg a szénapadlás helyén a »Felvidék« hálószoja van elhelyezve. Étkeztetésükről a főváros gondoskodik. Kéthetenként kultúrelőadásra jönnek össze, vasárnaponként a közös istentisztelet után a múzeumokat látogatják. A fiúk színlelőadásokat szoktak tartani” – olvashatjuk az otthont e leírás szerint jellemző bukolikus miliőről egy korabeli folyóiratban.⁵

Az említett kultúrelőadásokat utóbb olyan piarista öregcserkészek tartották, akik a Teleki Pál Munkaközösség tagjai voltak. Ezt a fiatal „keresztény” (értsd: nem zsidó származású) értelmiségiek által létrehozott szuverenista agytrösztöt 1943-ban engedélyezte a belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc. A munkaközösség első sorát erősítette Magyarország 1990 és 2000 közti köztársasági elnöke, Göncz Árpád,

valamint Jaczkó Pál, ügyvezető elnökük pedig Dr. vitéz Csicsery-Rónay István lett. Csicsery-Rónay két fontos titkos szervezetnek, a Magyar Testvéri Közösségnek és a Magyar Függetlenségi Mozgalomnak is tagja volt, pártja pedig az a Kisgazdapárt lett, ahová előbb-utóbb társai is beléptek. A Teleki Pál Munkaközösség alapítóinak öregcserkészcsapata már a harmincas években foglalkozott tanoncvédelemmel, szociális munkát pedig a hírhedt angyalföldi „Tripoliszban”⁶ végeztek.⁷

SZELLEMI ELLENÁLLÁS

Mohai Sándor, aki 1942 óta volt a Teve utcai otthon lakója, úgy emlékezett, a tanoncotthon lakói a német megszállás után egy körülbelül húszfős ellenállócsoportot alakítottak.⁸ Ekkoriban jobbra propagandamunkát végeztek. „Munkánk abból állott, hogy németellenes röplapokat gyártottunk és terjesztettünk” – konkretizálta a feladatokat egyikük, Nagy Miklós.⁹ A tanoncotthon ellenállóinak benne volt a kezük Gömbös Gyula tabáni szobrának 1944. szeptemberi lemezolásában is, mely

¹ Visszaemlékezéseken alapuló életrajzi adataihoz: *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon.* Főszerk. Liptai Ervin. Budapest, Kossuth, 1987. 351–352.

² Uo. 326. Császár – „Szírtől” eltérően – nem kapott a kötetben külön szócikket.

³ Budapest Főváros Levéltára (BFL) XI.162, „Ferrotechnikai” Lőtsős Vilmos Különleges Gépek Gyára iratai.

⁴ Lökkös Attila: Oiszer Antal-interjú. VERITAS Tkl OHA 719. sz. Sidney, 1999, 5.

⁵ P. Ditrich Imre: A budapesti fiútanoncotthonok. *Munkügyi Szemle*, 1940/11, 445.

⁶ 1912-ben létesült rossz hírű kislakásos telep Angyalföldön. Erdész Gabriella: Volt egyszer egy Tripolisz... *Mozgó Világ*, 1981/1, 3–15.

⁷ Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021. 273.

⁸ Mohai Sándor vallomása. (1947. 10. 24.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V-102309, 27.

⁹ Nagy Miklós vallomása. (1945. 04. 12.). ÁBTL 3.1.9. V-23721, 10.

rongálásról a nyilas *Összetartás* és az illegális kommunista *Szabad Nép* egyaránt hírt adott.¹⁰ Ezt követően, 1944. október 6-án került sor az emlékmű kommunista irányítású akciógárdák általi felrobbantására, mely ugyan már a saját korában is jelentős propagandaesemény volt, a legkevésbé sem segítette a kormányzat és a különböző ellenállási hálózatok között ekkoriban kicsúcsosodó – a nyilasellenes civilek felfegyverzésére irányuló – tárgyalássorozatot.¹¹

A különböző ellenálló csoportok közti átjárásokra utal, hogy a Teve utcai tanoncotthonban kommunisták is agitálhattak.¹² Talán ez is szerepet játszhatott abban, hogy az otthonban lakó, eredetileg szociáldemokrata Schubert Antal – a magyar népi színjátszás atyjaként tisztelt Muhoray Elemér fiatal követőinek vezéregyénisége¹³ – az említett akciógárdákban találta meg időlegesen a helyét.¹⁴ De a Teve utcaiaknál lelt egy darabig menedéket a Moszkvából hazatért, különutas kommunista Dudás József is, aki Horthy Miklós kormányzó nem hivatalos delegációjának tagjaként indult 1944. szeptember 22-én a szovjet fővárosba, s tért vissza onnan októberben, sebesülten.¹⁵

A tanoncok otthonuk rádióján hallgatták a BBC adását. Jaczkóék innen gyűjtötték az információkat, melyek aztán bekerültek a Teve

Tripoliszi székelőkapu a Tomori–telepen, a mostani Tomori utca és Mosoly utca sarkánál. Kép forrása: Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény <https://hu.museum-digital.org/object/516133> (utolsó letöltés: 2024.08.30.)

utcában sokszorosított és a tanoncok által munkások körében terjesztett illegális lapba, az *Eb ura fakóba*.¹⁶ Kiadványuk 1944. október 16-a után az „idegen és sváb hazatérő” művének tartott nyilasuralom ellen agitált. Rádióértesüléseik alapján arról adtak hírt, hogy a szövetséges nagyhatalmak még nem különítették el érdekszféráikat, és optimista képet festettek a Vörös Hadsereg által elfoglalt Erdélyről. Az *Eb ura fakó* harmadik száma már a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottság lapjaként látott napvilágot novemberben,¹⁷ amikor is a fiatalok az Üllői út feltérképezésén dolgoztak egy esetleges (a Vörös Hadsereget segítő) folyosónytás céljából.¹⁸

FEGYVERES ELLENÁLLÁS

„A nyilaskeresztes párt hatalomra jutása után fegyveres ellenállásra szervezkedtünk a németek és a nyilasok ellen” – vallott Nagy.¹⁹ A kormányzói proklamáció beolvasását követően azonban még nekik sem voltak fegyvereik, így hiába gyülekeztek (többedmagukkal) a *Pesti Hírlap* nyomdájánál.²⁰ A helyzet novembertől kezdett megváltozni. A Teve utcából jött „a fegyvereknek és a robbanószereknek egy jelentős része” – emlékezett a diákellenállásban tevékenykedő „muhoraysta”, Jónás Pál,²¹ aki éppen a Teve utcából vitt robbanóanyag átadásakor került a nyomozók kezére a Kálvin téri református templom előtt 1944. december 20-án. Ezen a vonalon bukott le

¹⁰ Gazsi József: *Antifasiszta ellenállás Budapesten, 1941–1945*. [1987] Kandidátusi értekezés. MTA KIK KT, D/14.302, 443. Lökkös i. m. 1999, 9. *Szabad Nép*, 1944. szeptember. FSZEK Mikrofilm. *Összetartás*, 1944. 10. 10. 5.

¹¹ Bartha Ákos: Van-e szándék? Az 1944. októberi kiugrási kísérlet és a „megbízható” munkásság felfegyverzése. *Betekintő*, 2024/2, 77.

¹² Lökkös i. m. 1999, 7.

¹³ Vitányi Iván: *Öt meg öt az tizenhárom. Az áprilisi front története*. Budapest, Gondolat – Vita, 1993. 32., 45.

¹⁴ N. Gy.: Hogyan lett partizán Schubert Antal ifjúmunkás? *Lobogó*, 1970/1, 4.; Fehér Lajos: *Harcunk Budapestért*. Budapest, Szikra, 1955. 115.

¹⁵ Magyar katonák nyitották rájuk tüzet tévedésből a határon. Vö. Faust Imre visszaemlékezése a nem hivatalos magyar fegyverszüneti delegáció moszkvai útjáról. Közli: Pintér István. *Párttörténeti Közlemények*, 1981/2, 203.; Lökkös i. m. 1999, 7.

¹⁶ Lökkös i. m. 1999, 6.

¹⁷ Bartha Ákos: Az 1944-es ellenállások budapesti sajtója. In: *Médiatörténeti tanulmányok 2020*. Szerk. Klestenitz Tibor – Paál Vince. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2020. 104–105.

¹⁸ Gazsi József: *Fények a Börzsönyben*. Budapest, Zrínyi, 1976. 60–61.

¹⁹ Nagy Miklós vallomása (1945. 10. 12.), 10.

²⁰ Vitányi Iván: *Szél-tenger*. Budapest, Szépirodalmi, 1969. 106.

²¹ Hegedűs B. András: Jónás Pál-interjú. VERITAS Tkl OHA, 90. sz. Budapest, 1986, 15.

a diákellenállás egyik vezetője, Kiss Sándor és több társa is.²² A Kisséket vallató csendőrnnyomozó vallomásából tudjuk, hogy bár a diákoknál „nagyobb mennyiségű robbanóanyagot és röpcédulát” foglaltak le, Kiss „önálló akcióként” írta le saját mozgalmukat, vagyis a kínzások dacára is sikeresen védte kapcsolatait.²³

Ezekben az időkben már Császárek is használtak „szappant”, a tisztálkodószerre emlékeztető ekrazitot. Oiszer úgy emlékezett, a rákosrendezői pályaudvarnál vasúti síneket, a Margit híd pesti oldalán német benzinkészletet robbantottak fel, és elvagdosták a német alakulatok vezetőkeit.²⁴ Megesett, hogy Észak-Rákospalotán egy lelőtt repülőgép géppuskáját szerelték ki és vitték magukkal. Zsákmányaikat az otthon pincéjében, a szénpor alá rejtették,²⁵ illetve a beszervezett rendőröknél is tároltak lőszert, géppisztolyokat és kézigránátokat.²⁶ „A fegyvereket összeköttetéseink révén szereztük, de voltak esetek, mikor német katonáktól pénzért vettük vagy

este, mikor már sötét volt, elvettük tőlük. Több esetben szabotázscselekményt is elkövettünk a németek ellen” – emlékezett a közeli zsidókórházban segédtűzoltóként szolgálatot teljesítő Nagy Miklós, akinek egy SS-katona nála talált fotója miatt kellett magyarázkodnia 1945 tavaszán. Nagy szerint „élelmet, cigarettát, pálinkát és pénzt” kapott jötevőjétől,²⁷ s az angyalföldi helytörténetírás is tud róla, hogy a tanoncellenállók körében „gyakran feltűnt egy német tiszt, aki segítette” a fiatalokat.²⁸

Jaczkó decemberben mint a Prónay-különítmény Rákóczi százada legalizálta a csoportot,²⁹ ami Mikó Zoltán vezérkari századoshoz fűződő kapcsolatukra utal (innen is kaptak fegyvereket).³⁰ Hogy a Gidófalvy Lajos tartalékos főhadnagy által vezetett XIII/1. KISKA-val³¹ szintén intenzív kapcsolatokat ápták, onnan tudhatjuk, hogy fegyveres kiképzésüket Gidófalvy egyik embere, Sillye Ferenc tartotta a Tarnay réten. Császár és Gidófalvy december végén a Teve utcában tárgyalt is

egymással, ami után a tanoncok ruhát, fegyvert, robbanóanyagot és legalitást biztosító iratokat kaptak a XIII/1 KISKA-tól. Sőt, hús fiú át is költözött a tőlük pár sarokra található Vilmos laktanyába.³²

Jaczkó 1944. december 29-én kapott parancsot Prónayéktól, hogy százada az oroszok elleni harc folytatása céljából vonuljon fel a Várba. A csoport a felszólításnak nem tett eleget,³³ ehelyett Császár irányításával két környékbéli papírgyárban és a Tripoliszban bújtak meg az ellenállók, akik 1944 utolsó napján már a budapesti ellenállás egyik fontos bázisától, Zsabka Kálmán zuglói XIV/2-es KISKA-jától kaptak parancsot a gyülekezésre. Mindez akkor történt, amikor Mikóék folyosónytitási akciójukhoz teherautókkal próbáltak ellenállókat szállítani Pestről a Rózsadombra.³⁴ A tanoncok maguk is úgy tudták, „a cél a front hátulról történő áttörése, megnyitása volt”, valahol Budán.³⁵ „A teherautóknak a terv szerint már a többi csoporttal és a lőszerezellel kellett volna megérkezni” – vallotta

²² Jónás Pál: Az ifjúsági mozgalmak történetéből, 1944–48. *Új Látóhatár*, 1971/4, 435.

²³ Balassa Bálint vallomása. d. n. ÁBTL 3.1.9. V-96915, 411. „Kezük, lábuk gumibottal lett verve és villanyozva lettek”. Uo. 412.

²⁴ Lökkös i. m. 1999, 10.

²⁵ *Gazsi i. m.* 1987. MTA KIK KT, D/14.302, 445.

²⁶ *Sághy Ferenc vallomása.* (1949. 04. 07.). ÁBTL 3.1.9. V-23721, 46.

²⁷ A Nagy Miklós által Schönfeld Györgyként említett SS-katona civilben gyógyszerész volt. Vö. *Nagy Miklós vallomása* (1945. 04. 12.), 10. „Georg Schönfeld” aláírású fotója: Uo. 63–64.

²⁸ „Ki volt ez a rejtélyes idegen? Egy idős hölgy néhány évvel ezelőtt a[z Angyalföldi – B. Á.] Helytörténeti Gyűjteményben visszaemlékezett arra, hogy ő a megszállás alatt társaival a Csángó utca 6/b alatti »katonai varrodában« nyert védelmet, ahol egy tekintélyes férfi, aki hol német, hol magyar egyenruhát hordott, gyakran megjelent és egyszer valaki Ranschburg úrnak szólította. Ez a műhely a közeli kórházakban elhunyt német katonák egyenruháját javíttatta élő bajtársai számára, így német hadiüzemként mentesült a nyilas razziáktól. Eredetileg a Fóti úton volt egy lefoglalt zsidó üzlet helyiségében, de kibővült és elfoglalták a – természetesen szintén zsidó – Klein J. D. Bútorszállító telephelyét a Csángó utcában. Plakátokon felszólították a környék »varrni tudó hazafias asszonyait, jelentkezzenek szolgálatra«. Nem egészen azok jöttek, akiket vártak, sok bujkáló üldözött nyert itt ideiglenes menedéket. Időnként a »német tiszt« magyar egyenruhában jelent meg és Rázsó főhadnagyként mutatkozott be. Amikor egyszer nyilasok jelentek meg és az iratokat kérték, hirtelen eltűnt, mint később kiderült, egy kiépített átjárón keresztül menekült. Ott dolgozott egy ismert orvos-professzor húga, Weil Irén (Rausnitz Jenőné), aki előzőleg sok foglyon segített a Margit körüli fogházban. Férfje belvárosi üzletéből szerzett elegáns ruhákkal vesztegette meg a fegyőröket, akik ezért hajlamosak lettek a félrenézésre. A varrodában dolgozók összeköttetésben voltak a közeli Zsidókórházzal, ez része volt a szervezett embermentésnek. Sajnos a titokzatos tiszt nyomtalanul eltűnt: elesett, hadifogságba került, vagy csak szerényen, jötteinek emlékével élt tovább? Ezt ma már nem tudhatjuk...” http://remlac.hu/angyalfold_htk/13angyalfold_htk_cimekszerint/teveutca44/teveutca44.html (Utolsó letöltés: 2023.11.23.)

²⁹ *Dr. Jaczkó Pál vallomása.* (1945. 04. 10.) ÁBTL 3.1.9. V-23721, 15.

³⁰ Mikó Zoltán és Prónay Pál kapcsolatához: *Bartha i. m.*, 2021, 275–276.

³¹ Az 1944 november elejétől megalakuló kiegészítő honvéd karhatalmi alakulatok (KISKA) az 1944 szeptemberében létrehozott Nemzetőrség utódszervezetei voltak. A KISKA az ellenállás fontos fedőszervezetévé vált Budapesten. Részletesen: Uo 211–267.

³² *Gazsi i. m.* 1987. MTA KIK KT, D/14.302, 444–445. Sillye korábban nemzetőr volt a Ferrotechnikánál. Vö. *Majtán András őrnagy hűszkp. személyzeti parancsnok levele a nemzetőr raj felállításáról.* (1944. 10. 18.) HU BFL XI.162. 3. doboz. Személyzeti ügyek, 1944.

³³ *Nagy Miklós vallomása* (1945. 04. 12.), 10.

³⁴ Ehhez részletesen: Bondor Vilmos: *A Mikó-rejtély. Mikó Zoltán és Raoul Wallenberg kapcsolata a magyar ellenállásban (1944–1945).* Budapest, Püski, 1995. 75–91.

³⁵ *Gazsi i. m.* 1987, MTA KIK KT, D/14.302, 445.

az egyik Teve utcai tanonc, Hafiek László.³⁶

LEBUKÁS ÉS MEGTORLÁS

Teherautó helyett azonban nyilasok, rendőrök és német katonák érkeztek. Az angyalöldi nyilasok egy tanonctól megtudták, hogy „az ellenállási mozgalom egyik része a fiatalságot át akarja vinni az oroszokhoz. Mi többen kimentünk rendőrökkel és az ellenállási mozgalomnak ezt a részét bevitük a pártba. Én a telepen, ahol az egyik őrt lefogtuk, körülnéztem és nagy mennyiségű robbanóanyagot találtam. Körülbelül 10 előállított volt” – vallott Dunai Gyula pártszolgálatos.³⁷ Itt, a Frangepán utca 12–14. alatti papírgyár pincéjében fogták el Császár Lajost, Császár feleségét és József nevű öccsét, valamint Nagy Miklóst és Hafiek Lászlót, továbbá Sággy Ferenc rendőr főtörzsőrmestert és Hegedűs Gergely rendőrt, illetve Hegedűs feleségét. Császár a nyilasokkal tartó, őt felpofozó Illés János rendőr tiszthelyettest meglökte, majd menekülni próbált, ám Illés ekkor combon lőtte a tanoncelenállók vezetőjét,³⁸ „valószínűleg a csontnál, mert lába megbénult”.³⁹

A tanoncok másik csoportja sem járt jobban. „1944. december 31-én este ½ 8 órakor ötödmagammal jöttem a Tripoliszból, mert az ellenállási mozgalom riasztva volt. Mikor Frangepán u. és Teve u. sarkára értünk, egy kb. 25 főből álló nyilas csoport várt bennünket [...]. Elfogtak minket, fegyvereinket elszedték és bekísértek a Petneházi u. 25. sz. alatt lévő nyilasházba. [...] Nem sokkal miutánunk állították elő a csoportunk vezetőjét, Császár Lajost, kinek a jobblába át volt löve és öccsét, Józsefet, valamint a papírgyár pincéjében tartózkodó munkásokat” – emlékezett Gáva Dezső.⁴⁰ „Betettek minket a fogdába, ahol már ott volt egy elvtársunk, Szolovics nevű, kegyetlenül meg volt verve” – tette hozzá Mohai,⁴¹ aki Gávával, Gazsó Józseffel, Majzik Sándorral, Bakó Imrével és egy „Öcsi” nevű fiatalal együtt került fogságba. „Császárt megkínózták, hallottam jajgatását, miután kivitték, majd összeverve hozták vissza, csak egy ingben és alsónadrágban, noha december volt” – idézte fel a tragikus napot Gáva.⁴²

A nyilasok a foglyok egy részét az egyik Andrassy úti pártházukba, majd onnan a frontra vitték, ahol közülük többen életüket veszítették

a Svábhegy körüli harcokban. Dunai utóbb arról vallott, hogy az angyalöldi pártházban hagyott „két vezetőt kivégezték”.⁴³ Ugyanitt, a Rákos-pataknál, a „Vasasok sporttelepének a szomszédságában” felhúzott Mackensen sporttelepen⁴⁴ gyilkolták meg az ellenállókkal tartó gépészmérnököt, Szolovits Dezsőt, Hegedűs Gergely rendőrt és Hegedűs Piroska nevű feleségét is.⁴⁵ Hafiek szerint csoportjukból „két erdélyi zsidó fiú” és egy „Lengyel nevezetű régi mozgalmi kommunista” szintén a nyilasok áldozata lett.⁴⁶

Mindez nem maradt teljesen büntetlenül. A háború után Dunait és egyik nyilas társát, Braunitzer Imrét halálra ítélték és kivégezték,⁴⁷ a szovjet hadifogságból visszaérkező Illést pedig 1949-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte a Népbíróság.⁴⁸ Sággy rendőr főtörzsőrmester úgy tudta, az áruló tanonc (Kőröshegyi Péter) sorsa is beteljesedett: vele eszerint az életben maradt tripoliszi ellenállók végeztek.⁴⁹

UTÓÉLET

„Császár Lajost kivégezték, a többieket büntetőszázaddal a frontra vitték, egyikükkel sem találkoztunk

³⁶ Hafiek László vallomása. (1949. 04. 07.) ÁBTL 3.1.9. V-23721, 43.

³⁷ Dunai Drimál Gyula népbíróági tárgyalása. (1948. 01. 20.) BFL XXV.1.a 3401/1947, 43. Dunai 1940 óta a Teve utca 49-ben lakott, vagyis jó helyismerettel rendelkezett. Vö. Dunai Gyula vallomása. (1947. 10. 02.) ÁBTL 3.1.9. V-92380, 50.

³⁸ Illés János vallomása. (1950. 12. 08.) ÁBTL 3.1.9. V-23721, 29.

³⁹ Hafiek László vallomása. (1949. 04. 07.) ÁBTL 3.1.9. V-23721, 44.

⁴⁰ Gáva Dezső vallomása. (1947. 10. 16.) BFL XXV.1.a 3401/1947, 39.

⁴¹ Mohai Sándor vallomása. (1947. 10. 16.) BFL XXV.1.a 3401/1947, 40.

⁴² Bakót, Gazsót és „Öcsit” a frontra hurcolták, ahol Gáva szerint mindhárman életüket veszítették. Vö. Gáva Dezső vallomása. (1949. 04. 09.) ÁBTL 3.1.9. V-23721, 45.

⁴³ Dunai Drimál Gyula vallomása. (1948. 01. 20.) BFL XXV.1.a 3401/1947, 43. (Ugyanígy vélekedtek Császár Lajos és testvére sorsáról az ellenállócsoport túlélői is.)

⁴⁴ Mackensen sporttelep. *Reggeli Ujság*, 1936. 09. 07. 11.

⁴⁵ Császár Lajosné vallomása, d. n. ÁBTL 3.1.9. V-23721, 31. Szolovits Dezső első világháborús hadiárva, a debreceni zsidó reál gimnázium tanulója, az Eötvös Loránd Matematikai és Fizikai Társulat 1929. évi díjazottja volt. Vö. *A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914-1918-as világháború emlékére*. Szerk. Hegedűs Márton, Budapest, Hungária Nyomda, 1940. 213.; *A Debreceni Zsidó Reál gimnázium Értésítője az 1925-6. iskolai évről*. Közzétette: Dr. Kardos Albert. Debrecen, 1926. 22.; Tanulmányversenyek. *Matematikai és Fizikai Lapok*. 37. évf. (1930), 97. A német megszállás után szerszámlakatosként dolgozhatott a Ferrotechnikában. *Lótsős Vilmos levele Szolovits Dezsőhöz*. (1944. 04. 18.); *Szolovits Dezső „zsidó munkavállaló” igazolványa*. (1944. 07. 01.) BFL XI.162, 3. doboz, Személyzeti ügyek, 1944. Halála tényéhez: Gonda, Moshe Élijahu: *A debreceni zsidók száz éve. A mártírhálált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére*. Tel-Aviv, A Debreceni Zsidók Emlékbizottsága, 1967. 379.

⁴⁶ Hafiek László vallomása. (1949. 04. 07.) ÁBTL 3.1.9. V-23721, 44.

⁴⁷ Császár Lajosné vallomása. d. n. ÁBTL 3.1.9. V-23721, 31.

⁴⁸ Ítélet. (1951. 02. 07.) ÁBTL 3.1.9. V-23721, 54.

⁴⁹ Sággy Ferenc vallomása. (1949. 04. 07.) ÁBTL 3.1.9. V-23721, 47.

Jaczkó Pál, az 1947-es Magyar Közösség-per vádlottjaként. Kép forrása: *Szabad Kép* – A *Szabad Nép* melléklete, 1947.01.26. (Arcanum Digitális Tudománytár)

1945 után” – fogalmazott tanulmányában az egyik piarista öregcserkész.⁵⁰ „[...] nem tudtunk a nyomukra jutni később se. Az olyan idő volt, amikor az ember egyszerűen csinálta addig, amíg tudta, utána eltűnt és senki nem tudott róla semmit” – tette hozzá a Teleki Pál Munkaközösség egykori ügyvezető elnöke.⁵¹ Közvetlenül a világháború után mindazonáltal legalább az emlékezete élt az ellenálló csoportnak. A Teve utca 32. udvarán „szerény emlékművet” emeltek,⁵² a tanoncotthon felvette Bajcsy-Zsilinszky Endre nevét,⁵³ 1947

nyarán pedig Hegedűs Gergely rendőrtörzsőrmester posztumusz megkapta a Magyar Szabadság Érdemrend ezüst fokozatát.⁵⁴

A kiépülő kommunista diktatúra azonban nem kedvezett a Kisgazdapárthoz kötődő tanoncellenállóknak, akiket az a Jaczkó Pál mentorált, aki 1947 elején már „horthysta összeesküvők” között találta magát,⁵⁵ s aki utóbb a Magyar Közösség-per egyik vádlottjaként vált ismertté.⁵⁶ Az ellenálló KISKA-s kapcsolatai (Zsabka Kálmán, Gidófalvy Lajos) sem voltak

ezekben az években szalonképesek, Mikó Zoltánt pedig már 1945. augusztus derekán kivégezték a szovjet hatóságok Odesszában, igaz, erről ekkor még nem lehetett tudni.

Az ellenálló csoport vezetője körül sem oszlott a köd. 1948 elején Császár Lajos felesége „kérelmet nyújtott be Budapest Székesfőváros Nemzeti Gondozó Bizottságához – fasisztaellenes tevékenység és az ellenállási mozgalomban való részvétel miatt a nyilasok által elhurcolt és minden valószínűség szerint kivégzett férje után – a nemzeti gondozási igényjogosultság megállapítása iránt”, mely cikornyás megfogalmazásból a „minden valószínűség szerint” kitétel arra utal, hogy férjét nem halottként, hanem eltűntként tartották nyilván.⁵⁷ 1956-ban aztán – ismeretlen okokból és időpontban – a tanoncellenálló emlékművét is lerombolták.⁵⁸ Emléküket ma sem őrzi semmi a Teve utcában.

⁵⁰ Lukács Gyula: A Teleki Pál Munkaközösség története, 1941–1947. *Valóság*, 1996/4, 48.

⁵¹ Kozák Gyula: Csicsery-Rónay István-interjú. *Veritas Tkl OHA* 198. sz. Bécs, 1989.

⁵² *Gazsi i. m.* 1987. MTA KIK KT, D/14.302, 446.

⁵³ Mi újság a tanoncotthonokban? *Ifjúság*, 1945. 10. 15. 2.

⁵⁴ II. Személyi rendeletek. *Rendőrségi Közlöny*, 1947. 07. 15. 346.

⁵⁵ Belpolitikai változások is következnek! *Népszava*, 1947. 01. 15. 1.

⁵⁶ Részletesen: Szekér Nóra: *Titkos Társaság: a Magyar Testvéri Közösség története*. Budapest, Jaffa, 2017.

⁵⁷ Dr. Horváth népjóléti tanácsos levele a Népbíróságnak. (1948. 01. 15.) ÁBTL 3.1.9. V-92380, 70. Megjegyzendő, hogy 1962-ben a magyar államtól konzuli útlevelet kérelmezett az Egyesült Királyságban élő, 1921. január 19-én született Császár Lajos műszerész-elektrotechnikus, aki 1941 és 1949 között a budapesti Telefongyárban dolgozott és az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után Ausztrián keresztül hagyta el az országot. ÁBTL, 3. 2. 5. O-8-002/4, 181.; Correspondence and nominal roles, done at Österreich: transport by train (CB/1); transit countries and final destinations: UK. AA DocID: 81772302.; „Egyik lába mű-láb” – olvasható róla egy magyar állambiztonsági feljegyzésben. Vö. *Jelentés*. (1962. 10. 24.) ÁBTL, 3. 2. 5. O-8-002/5, 464.

⁵⁸ *Gazsi i. m.* 1987. MTA KIK KT, D/14.302, 446.

Gulyás Martin

Történelmi források koncepciók fogságában

Mire alkalmas a népbíróvási peranyag, s mire nem?

Mottó:

„Szerintem a történész mindazt képes rekonstruálni a múltból, amire nézve vannak információi. Minél több van, annál pontosabban. Lehetnek közvetlen információi (ezek a puzzle meglévő »darabkái«), és lehetnek közvetettek (ha megfejtette a képet, és kitalálta, mi volt a hiányzó »darabkák« helyén.) Képes tehát különböző típusú és természetű jelenségeket megfigyelni, eseménysorokat rekonstruálni, hiányzó „láncszemekre” következtetni, fogalmak jelentését megfejteni, és még sok ilyen dolgot tud. Amit nem tud: olyan kérdésekre választ adni, amelyekről még közvetett információ sem áll rendelkezésre. Ennyit a tényekről. Ami pedig a tények értékelését illeti, abban teljes mértékben osztom a relativizmus álláspontját. A történelmi értékelés végtére is világnézet kérdése, és nem volna szerencsés, ha minden történésznek azonos volna a világnézete.”¹

Engel Pál

Az egyik legismertebb politikai közbeszélő anyai nagyapja,² majd az új köztársasági elnök felmenőinek múltja kapcsán fókuszba került az 1944–45-ös hatalomváltások, majd az azt követő jogszolgáltatás mibenlétének kérdése. Ellentétben azzal a szalonpolitológiai közhellyel, miszerint már bőven eltelt annyi idő, hogy bizonyos közszereplők és családtagjaik 1990 előtt viselt dolgai ne válhassanak politikailag megosztó és releváns kérdéssé, egy szempillantás alatt kiderült, hogy mégiscsak van relevanciája a családi múltnak. Az elvarrottnak hitt szálak felfejtésében a közéletben nagyobb ismertségnek örvendő magyar történész, Ungváry Krisztián járt az élen. Az ő „tényfeltárónak” nevezett szembesítő eljárását kritikával illetők³ többsége is megakadt az apák és fiúk toposznál, pedig itt sokkal súlyosabb szakmai-etikai problémákról van szó, ahogyan arra írásomban rá kívánok mutatni. Erről persze az „avatatlanoknak” nincsen és nem is lehet tudomása, hiszen a diskurzusok e téren is megszűntek, számos történeti összefüggés nem része a virágzó köztudatlanságnak.

Írásom arról szól, hogy a közösségi média által foglyul ejtett nyilvánosság viszonyai között hogyan működik egy közeg: hogyan és milyen szempontok szerint alakul a múltból való beszéd, továbbá milyen szempontok szerint formálódnak múltreprezentációk, s miként viszik ezek félre az egyes korzakokról folyó beszédet? Milyen reláció van a tudományos történetírás és a public history szélsőséges válfaja között, s e két szcénát miként hat egymásra?

¹ Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Osiris, 2003. 673.

² A történész 2024. január 28-án, vasárnap délelőtt tett közzé egy videót Bayer Zsolt élethazugságai címen: <https://www.youtube.com/watch?v=Su41K7JU39k> (Utolsó letöltés: 2024. 04. 25.). Ebben a címszereplő anyai nagyapjának nyilas múltját, s ennek a Bayerra gyakorolt szocializációs hatásait elemezte. A felvételt montázsolt dokumentumokkal kiegészült internetes cikk kísért a Telex oldalán, Bayer Zsolt nagyapja és emlékezete címmel: <https://telex.hu/komplex/2024/01/29/bayer-zsolt-nagyapja-gyimes-karoly-nyilas-besugo> (Utolsó letöltés: 2024. 04. 25.). Dolgozatomban külön megjelölés nélkül az említett helyeken ezekre gondolok.

³ A teljesség igénye nélkül a témával a Youtube videómegosztó portálon több közéleti műsor is foglalkozott, ezek közül kiemelendő a *Keljfelfejtő* 2024. január 29-i adása, továbbá a *Frisshírek Podcast* két felvétele, utóbbiakban maga Ungváry erősíthette meg nézeteit aktuálpolitikai témákba ágyazva.

A félreértéseket elkerülendő előre bocsátanám, hogy a szerzővel nem állok ismeretségben, személyével semmilyen gondom nincs, a szerepfelfogásával viszont már annál több. Tekintettel arra, hogy a történészszakma maradék presztízsét rombolja. Nem kért vagy utasított senki, hogy ezt az irományt elkövessem, pusztán intellektuális felbuzdulásból tettem ezt, bármennyire furcsa is ez a „coming out” a mai közbeszédben. Ungváry munkássága elismerésre méltó – éppen ezért is érthetetlen, miért ébreszt maga iránt kérdőjeleket ámokfutásnak is tekinthető közéleti megnyilatkozásaival –, a *Szembenézés hiánya* c. magánkiadásban megjelent műve itt van a polcomon, szerintem alapmű. A második világháborúról, továbbá Budapest ostromáról írt könyvei szintén nem megkerülhetők, az elmúlt években a Horthy-korszak társadalomtörténetéről írt művei kevésbé sikerültek – mint arra számos szakavatott volt szíves rámutatni.⁴

Mivel kutatói oldalról az elmúlt években a leghosszabb ideig működő Szegedi Népbíróság ítélkezési gyakorlatát elég alaposan megismertem, számos település több tucat népbírósági aktáját dolgoztam fel, bátorkodom néhány kutatói tapasztalaton nyugvó észrevételt fűzni ahhoz, „milyen múlt” is tárható fel a népbíróságon keletkezett iratokból.

BEVEZETÉS A NÉPBÍRÓSÁGOK SIVÁR VILÁGÁBA

Először is, a háborús bűnösök felelősségre vonására az ország nemzetközi kötelezettséget vállalt, ami – ezt épeszű embernek kár is lenne vitatni – egyébként találkozott a korabeli társadalmi elvárásokkal is. A végrehajtás módja azonban jó magyar szokás szerint több gellert is kapott: az ügyeket nem a hagyományos bírói szervezetrendszeren belül folytatták le, hanem létrehoztak egy, a tradicionális jogi szervezetrendszeren kívül álló politikai különbíráskodási szisztémát. A népbíráskodás fontos jellemzője, hogy szakított a visszamenőleges hatályú büntethetőség tilalmával, azaz olyan cselekedeteket szankcionált büntetéssel, amelyek az elkövetés pillanatában nem minősültek annak. Az eljárások kollektív sértettje a „magyar nép”, mint jogalany volt.⁵

De milyen célból tették mindezt? Ennek illusztrálására csak néhány beszédes idézetet hozok. A népbíróságok felállítását az országban elsőként 1944 végén Szegeden a Magyar Kommunista Párt kezdeményezte a nemzeti bizottság ülésén, a következő megfontolásból: „a népbíróságok nem annyira jogi, mint inkább politikai alapon működnek és a politikai megítélés különben is az adott viszonyoknak megfelelően lokális jellegű.”⁶ A korszak elismert jogtudósa, Horváth Barna szerint a jogeset

és múltbéli szituáció „szociális kontextusának”, társadalmi körülményeinek felderítése a cél, majd annak jogi minősítése.⁷ A kommunista ideológus, Révai József szerint a népbíróság egy politikai fegyver, amely „a nép ítéletét szövegezi meg”, továbbá „a közjó [...] és a demokratikus állam érdekei fogják vezérelni”, célja pedig a demokrácia ellenségeinek megsemmisítése.⁸ Berend György jogtudós, a Népbíróságok Országos Tanácsának (NOT) egyik tanácselnöke a lényegre fókuszálva úgy fogalmazott, hogy „a múlt rendszert – múltbani képviselőinek felelősségrevonása útján – a lehetőségekhez képest gyökeresen felszámolja.”⁹ Ries István igazságügy-miniszter szerint a bírászkodásnak egyszerre kell kérlelhetetlennek és igazságosnak is lennie, továbbá „nyilvánvaló, hogy ezek a bűnösök nem várhatnak igazságot, csak megtorlást.” A népbíróságok tagjainak a „demokratikus Magyarország felfogását” kell képviselniük, így ezek az új rendszer „legélesebb és legfélelmetesebb” fegyvereivé válhatnak.¹⁰ Az elsőfokú ítéleteket tartalmazó iratokon a rezsim- és korszakváltás szimbolikus jeleként a „Szent Korona nevében” fejléccel a gépiraton gyakran legépelték, s a Szent Koronát Magyar Népre javították át.

A téma kisszámú kutatója között talán mára sikerült eljutni ahhoz a konszenzus közeli állapothoz, miszerint fenntartva azt, hogy valós

⁴ Erről ld. a *Korall* társadalomtörténeti folyóirat 2013. évi 53. és 54. számában közölt vitát Bódy Zsombor és a szerző között. Ungváry tényrekonstrukció „szokásairól” ld. Bolgár Dániel: Mítoszok a zsidó jólétről – a Horthy-kori statisztikáktól a mai magyar történetírásig. *Múltunk*, 2015/4, 112–163.

⁵ A magyar népbíráskodás sajátosságairól összefoglalóan ld. Zinner Tibor: „éjjel nappal jó hangulatban dolgozunk és igyekszünk igazolni a belénk vetett reményeket.” *Szembenézés - a népbíróságokról feketén fehéren*. MTA Law Working Papers, 2016/6.; illetve: *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás? Népbíróság-történeti tanulmányok*. Szerk. Gyenesei József. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2011. 6–66.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára, MSZMP Csongrád Megyei Pártbizottság Archivuma XXX. f. 2. ő. e. A Szegedi Nemzeti Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei. 1945. január 2-i ülés jegyzőkönyve; illetve: *Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. Csongrád megye felszabadulása és az élet megindulása 1944. szeptember–1945. október*. Szerk. Rácz János, Szeged, Szeged Nyomda, 1970. 273, 290.

⁷ Horváth Barna: *Demokrácia és jog*. In: *Demokrácia*. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem, 1945. 51.

⁸ Meg kell kezdenünk programunk megvalósítását. *Délmagyarország*, 1944. 12. 19.

⁹ Berend György: *A népbíráskodásról szóló 1945. évi VII. t. c. és népbírói rendszerünk*. Budapest, 1946. 11.

¹⁰ A népbíróság védelmében. *Népbírói Közlöny*, 1945. 11. 08.

bűnelkövetők is elnyerték méltán megérdemelt büntetésüket a népbíróság nyújtotta keretrendszerben, alapvetően az ügykreálást (ld. a „népellenes bűnök” tág értelmezési horizontját), valamint magát a népügyész-ségi-népbírósági szervezetrendszer ténykedését, káderállományának összetételét a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak érdekszempontjai – akár a személyes bosszú, az elitváltás szándéka, valamint a traumákkal és frusztrációkkal teli helyi társadalom konfliktuskezelési gyakorlatai – „kollektív közbölcsessége” határozta meg. Általában igaz, hogy a bizonyítási eljárás, a vádemelés és az ítékezés fittyet hányt a jó ízlésre és a magyar jogrendszert jellemző normákra, eljárásrendekre.¹¹ Így például a népbírósági tanács tagjai közül csak a tanácsvezetőnek kellett jogvégzettnnek lenni, a többiek pártdelegáltak voltak.)

A tanúvallomásokat jellemzően három helyen vették fel – a politikai rendészeti osztályon, a Népfrent pártjainak helyiségében vagy a település közösségi tereiben, gyakran a hangulati közeget befolyásolni képes népes hallgatóság jelenlétében. A szövegtükörből és a vissza-visszatérő megfogalmazási módokból kikövetkeztethetően a vallomások jelentékeny hányada világos koncepciót tükrözve, egy kaptafára készült úgy, hogy egyébként a tanúvallomást tevők a politikai rendészet, vagy akár a helyben lévő szovjet tiszték vendégszeretete mellett vallottak „önként és lelkiismeretük szerint, érdektelenül”... Mint tendencia írható le az a gyakorlat, hogy sem a bizonyítási eljárás során, sem a főtárgyaláso(ko)n a védőügyvéd által beterjesztett mentő tanúkat jellemzően nem idéztette be

a tanács, vagy ha mégis, akkor az általuk elmondottak figyelembe vétele az ítélethozatal során opcionális lehetőség volt. Mindez nem azt jelenti, hogy a valós bűnleszenvedők ne adhattak volna hangot valós sérelmeiknek – mint azt a Gyimes-ügyben idézett néhány terhelő vallomás is mutatja, illetve hogy a jogvégzett tanácsvezető egyébként a mérlegelés során ne adott volna valamicskét a mentő jellegű beadványokra. Nem tekinthetünk el attól a körülménytől, még ha számos esetben nem is bizonyítható, hogy alkalmasint sugalmazással, vagy annál erősebb ráhatással segítettek nekik abban, hogy az elvárt módon, megfelelően valljanak. A népügyész készítette vádirat gyakran az összegyűlt terhelő tanúvallomások legerősebb részeitől szerkesztett pongyola jogi munka, gyatra kompiláció volt – ez részben az elsőfokú ítéletekre is igaz volt. A NOT nem is hagyta mindezt szó nélkül, ami abban is megnyilvánult, hogy az elsőfokon hozott ítéletek felét megsemmisítette.

Ez a vélelmezett, vagy bizonyíthatóan meglévő ráhatás, a milió nyomásgyakorló ereje, a traumatizált, igazságosztásra kondicionált megnyilatkozók vállalt szubjektívizmusa nyilvánvalóan rontja a tanúvallomások forrásértékét, ezért kell borzasztóan vigyázni azzal, hogy mit hisz el a történész a gyakran kiszínezett papírra vetett extravagáns történetekből, még akkor is, ha egyébként egy emberiesség elleni (a magyar népbírósági jogban a „népellenes” kategória alá „besöpört”) bűncselekményben a morális igazság az áldozat oldalán van. Elgondolkodtató, hogy Ungváry a népbíróság meghosszabbított kezéért jár el: a mentő bizonyítékok igazságtartalmát

elvitatja, s jelzi, hogy azokkal vannak problémák, míg a vádlókat gyakorlatilag elfogadja és felemeli. Előbbi azért teszi, mert a Gyimes korrekt eljárásait igazoló mentő tanúk vallomásain előfordult, hogy nincsen aláírás, vagy az nem olvasható. Van egy rosszabb hírem is Ungváry Krisztiánnak: remélhetőleg maga is tudja, de tucatjával vannak olyan tanúvallomások és egyéb, a vádképző szervekhez eljuttatott beadványok, amelyeken nem hogy a vallomástevő kézzel írt aláírása, hanem egyáltalán semmilyen egyedi hitelesítő jel nincsen, ettől függetlenül tartalma beépült a vádiratba, majd az ítéletbe. Zárójeles megjegyzés, de ide kívánczik: ahogyan az ötvenes években is, a tanúvallomás kéziratos piszkosata általában nem maradt meg, így a jegyzőkönyvvezető – vagy általában a gépíró – úgy kerekíthette a tisztázati példányba kerülő szöveget, ahogy lelkiismerete és külső-belső politikai indíttatásai diktálhatták. Ungváry ugyan egy-két kiszólásával maga is érzékelteti, hogy a tanúvallomások világa sikamlós terep, ettől függetlenül különösebb gond nélkül levon belőlük súlyos következtetéseket.

A tárgyilagos megközelítés alól persze felmentést adhat az a kényelmes pozíció, amikor is a történész érzelmei foglyává válik, ami különösen a magukat holokausz-történészként definiálókra igaz, vagy ha éppen politikai perzekútornak érzi magát az egyén. Ebben az esetben háttérbe lehet szorítani mindazt, amit egyébként a népbíróság működési gyakorlatával kapcsolatban tudunk, valamennyi, a koncepciót veszélyeztető zavaró tudásmorzsát lesöpörhetünk az asztalról, mivel a Cél szempontjából másodlagosnak tetszik. Hiszen ha az az alapállás,

¹¹ Mindezeket az összefoglaló-értékelő megállapításokat esettanulmányok sokaságával bizonyította az egyik legtöbb népbírósági aktát feldolgozó történész, Vincze Gábor. Ld. Vincze Gábor: Igazságszolgáltatás vagy bosszúállás? Hódmezővásárhelyiek a népbíróság előtt (1945–50). *Belvedere meridionale*, 2010/XXII. 5–6., 4–12.

hogy *ipso facto* látni akarom azt, hogy az áldozat elégtételt kapjon, a bűnös pedig elnyerje büntetését, e pozícióból fittyet lehet hányni az áldozat által előadottak valóságtartalmára, az áldozat narratíváját az égbe lehet emelni, míg a tettestől a minimális mentő körülményeket is el lehet vitatni. Aki ezt a hozzáállást sérelmezi, azt általában bűnösmentegítőként szokták stigmatizálni, az érzékenység hiányával vádolják, s nem fogadják el azt, hogy valaki az áldozati narratíván túl, kívülállóként, az utókor szerencsés szülöttjeként önmagában is képes vizsgálni a világ jelenségeit, adott esetben érdek és érzelem nélkül reflektálni a közös múltra. A holokausztot, a két világháború közötti antiszemita jelenségekkel és tendenciákkal terhelt kurzust túlélő szerencsétlen sorsú emberek nyilvánvalóan minden rosszat, kígyót-békát kiabáltak az egyébként vélt vagy valóban bűnös tettesre (ha az nem menekült el, s kéznél volt) – vagy akit helyben találtak, s akire ki lehetett vetíteni gyűlöletük tárgyát. Hiszen a megbüntetésében voltak érdekeltek, eltekintve attól, hogy alkalmasint milyen ténybeli bizonyítékokkal lehetett a súlyos vádak alátámasztani, amelyek kiállják a jogi bizonyítás próbáját is. Ezt emberileg nem is lehet és kell elvitatni, érthető. Ugyanakkor 2024-ben illene oda eljutni, hogy aki az áldozatoknak a történeteivel kapcsolatban kérdőjeleket emel, az nem azért teszi, mert egyébként antiszemita előítélet vezérli, hovatovább holokauszt-relativizáló vagy egyenesen tagadó, hanem azért cselekszik így, mert egyébként képes az önálló gondolkodásra, s minden létező szöveget kritikusan kezel – fenntartva természetesen azt, hogy az

eljárás alá vont személy bűnös is lehet. Megjegyzem, a jobboldali elfogultsággal és emlékezetpolitikai aktivizmussal aligha vádolható Bibó István a zsidókérdésről írt klasszikussá vált esszéjében szintén megjegyzi a felelősségre vonással kapcsolatban a következőket: „hamarosán a vádló és védekező indulatoknak és húzásoknak egy olyan tömkelege alakul ki, hogy a legtisztábbnak induló ügy is percekben belül rejtelmessé válik az alaptalan feljelentések, az előre elfogult tanúk, hamis ráismerések és rá nem ismerések, gyanús mentővallomások és akasztást követelő vagy a vádlottakat vértanúkként kezelő tárgyalótermek összevisszaságában.”¹²

Miért volt fontos mindezeket a kutatási tapasztalatokat elővezetni a Gyimes- (és újabban Sulyok)-ügyek kapcsán? Mert az Ungváry által előásott forrástörzsek (hiszen terjedelmi okokból nem ismerteti meg az Olvasóval mindet) „már ránézésre is” egyértelműen magukon hordoznak a fent idézett jelenségek közül jó néhányat. A podcast¹³ olyan sajtómozaikokat vonultat fel annak bizonyítására, hogy Gyimes közveszélyes nyilas tevékenységet folytatott, amelyek 1945-ben keletkeztek, s a népfront pártjainak sajtótermékeiből származnak. Az érthetőség kedvéért: ez nagyjából olyan, mintha ma egy közélet iránt érdeklődő személy a *Nyugati Fényről*, vagy a *Vadhajtások* oldaláról remélne kiegyensúlyozott és korrekt tájékoztatást. Figyelembe kell venni, hogy ezek a népbíróági ügyekről beszámoló hatásvadász cikkek általában kétféleképpen keletkeztek. Az első eset az, amikor maga a népügyész, vagy

a népügyészszégi adminisztratív munkatársak valamelyike kísértelve a kihallgatósobából vagy a hivatali épületből, találkozott egy sajtómunkással, majd kalákában összedobtak egy ütős cikket – alapozva persze arra, amit az illetőről a közvélemény tudott vagy tudni vélt. A második eset, hogy a tárgyaláson jelen lévő újságírói-tudósítói szerepkört betöltő személy sajátos hangnemben, ideológiai vezényszavakkal kiszínezett „tudósítás” formájában adott hírt a történetekről – igazolva a közvéleménynek az elszámoltatás tényét. A jelen esetben az alábbi megfogalmazások is erre a gyakorlatra utalnak: „Az após, Solti János is nyilas volt, helyi tudósítások szerint 1944-ben is zöld ingben járt, és Endre László, a magyar holokauszt egyik fő felelősenek tartott államtitkár és nyilas kormánybiztos protezsáltja volt.” Továbbá „a kiskőrösi nyilas párt egyik fő alapítója és legfontosabb szervezője volt, a családot helyben kifejezetten szélsőjobboldalinak tartották”, „aktív tagja és szervezője volt Kiskőrösön a nyilas pártnak”.¹⁴ Előre bocsátom, hogy magam készséggel hajlandó vagyok mindezt elhinni. De mi bizonyítja, s írja körül tartalmilag mindezt? Milyen történelmi tényalapja van ezeknek a nyilvánvalóan hatásvadász, politikai elfogultságot tükröző mondatoknak? Az 1944–45-ös helyi politikai sajtó? Maga Endre László vallja, tanúsítja mindezt valahol? Az odavetett sajtócímkek átvétele helyett többet tudhatnánk meg minderről, ha az lenne a kérdés, hogy mit jelentett Kiskőrösön nyilasnak lenni. Miben merült ki a pártszervezés, hogyan nézett ki a szervezetépítés? Meddig jutottak, hány nyilas pártocská volt? Mit tud meg a közreadottakon túl erről az

¹² Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: *Uő: Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945–1949*. <https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/395.html> (Utolsó letöltés: 2024. 04. 25.)

¹³ Ungváry Krisztián: *Bayer Zsolt élethazugságai*. <https://www.youtube.com/watch?v=Su41K7JU39k&t=650s> (Utolsó letöltés: 2024. 04. 25.)

¹⁴ A kiemelések forrása: Ungváry Krisztián: *Bayer Zsolt nyilas nagyapja tanította be a hüvelyi motozást a kiskőrösi gettóban*. *Telex.hu*, 2024. január 28. <https://telex.hu/belfold/2024/01/28/ungvary-krisztian-bayer-zsolt-nagyapja-gyimes-karoly-nyilas-besugo> (Utolsó letöltés: 2024. 04. 25.)

Olvasó? Azért az mégiscsak furcsa eljárás, hogy újságban felemlített pletykákat, zszurnalisztikai túlzásokat meg sejtetéseket tényként állítunk be anélkül, hogy mélyebben utánuk mennénk. Vagy legitim metódus az egy akadémiai doktortól, az alapítványi fenntartású Miskolci Egyetem kutatóprofesszorától, hogy elfogadunk történeti leírásként korabeli sajtómegfigalmazásokat? Meglepne, ha ezt az eljárást ajánlaná a diákjainak. Bízom abban, hogy a kérdés csak költői.

Ahhoz, hogy a közvélemény egyáltalán megértse a helyzetet és képessé váljon bármiféle ítéletalkotásra, elő kellett volna állítani egy olyan kontextust, amelyben értelmezhetővé válik az, hogy mit jelentett egy személy ügyének népbírósi pertraktálása. Ez azonban elmaradt, sőt Ungváry úgy tesz, mintha maga is fent ülne a tanácsvezető mellett, s az utókor bölcsességével ítélkezik. Ungváry csúnyán visszaél a népbírósi joggyakorlatot illető tudásbeli hiáttussal, amennyiben egyszerűen elmulasztja a kontextus ismertetését, s olyan látszatot kelt, mintha a népbírósi ügyet egyébként korrekt, a polgári jogi normákat figyelembe vevő ítélezés jellemezte volna, amely jelen esetben Gyimes ügye ugyanis történeti értelemben nem Gyimesről szól, hanem arról a fasizált társadalmi közegről, amely őt létrehozta, majd arról a népfrontos-antifasiszta igazságtételi aktivizmusról is, amely őt felelősségre kívánta vonni, s amely eszközként nyúlt a sértett

zsidósághoz céljai elérése érdekében. Az Ungváry-módszer szerint azonban ez az összefüggésrendszer elbeszélhetetlen. Ami azért is meglepő, mert írások sokaságában lépett fel a tettes-áldozat narratíva túlhaladása mellett érvelve.¹⁵

A hallgató kissé értetlenül áll a podcast egy adott pontján, amikor is Ungváry közli, hogy az általa egyébként addig mindennek elmondott orvost a népbírósi felmentette. A felmentés hátterében Ungváry két dolgot említ. A Gyimesre kedvező ítéletet azzal hozza összefüggésbe, hogy ad 1. Gyimes sikeresen tévesztette meg bírját (s ha igen, akkor mivel?), ad 2. a terhelő vallomások hiányoznak abból az aktából, amelyből a népbírósi ügyész dolgozott.¹⁶ Ma lehet, hogy hiányoznak. De népbírósi ügyet látott történész feltételezheti azt, hogy a bizonyítás során ezek nem álltak a népügyész, illetve a népbírósi tanács rendelkezésére? Nyilván nem. S hogy ennek mi lehet a magyarázata, arra paradox módon maga Ungváry adta meg a választ: Gyimes a szocialista korszakban aztán hálózati személy lett. Így vagy saját lobbijének bizonyítékaként a saját kérésére vagy feljebbvalói szándékai szerint a későbbi esetleges kellemetlenségek elkerülése érdekében kiemelhetők ezeket innen. Csak apró adalék, de Gyimes népbírósi aktája – mint az a videomontázsából és az arra épülő cikkből kiderül¹⁷ – nem a területileg illetékes állami levéltárban van, mivel azt részévé tették az állambiztonsági dossziéjának, így feltehetőleg a vármegyei levéltárban hiába keresnénk. Íme, egy újabb bizonyíték arra, hogy a történész általában azt látja és láttatja a múltból, amit az iratképző szervek szelekciós

gyakorlata során meghagytak neki. Ez bizonyosodik be a Gyimes szervezési körülményeiről adott okfejtésében is, amelyre Ungváry sem tud megnyugtató és egzakt választ adni, konkrétan hogyan is történhetett. Ugyanígy elhagyott liánként lengedezik a szófelhőben a hatvanas évekhez kötődő magzatelhajtás ügye is, amelyet nem tud kontextusba helyezni Ungváry, pusztán Gyimest meghatározó mozaikként vakolja építményére. Azt azonban bátorsággal levonja belőle, hogy valószínűleg ez Bayer abortusszal kapcsolatos véleményére hatással lehet, vagy értéktétele szerint kellene, hogy legyen.

Summa summarum: a koronaékszerként kezelt népbírósi perakta, s az abban szereplő ügy arra tökéletesen alkalmatlan, hogy egyébként a vád alá vont személy élettörténetét tárgyilagosan, a maga teljességében megítéljük. Aki mégis erre vetemedik, az a tévedés lehetőségének (következtetéseivel pedig a közvélemény minimum félrevezetésének) minden ódiáját magára vonja, s egyben azt is elárulja magáról, hogy a források értelmezése terén hagyja magát az érzelmei és a prekonceptiói által vezettetni. Ezen jogügyletek fennmaradt irataihoz (zűrzavaros kulimász) sokkal inkább úgy érdemes közelíteni, hogy azok leginkább az 1945-öt megelőző másfél-két évtized lokális erőviszonyairól és egyéni megéléstörténeteiről tudósítanak bennünket, társadalomtörténeti keresztmetszetek és korrajzok megalkotására alkalmasak. Arra csak nagyon korlátozottan és fenntartásokkal, hogy a második világháború alatti társadalom egyéni cselekvőinek tetteit patikamérlegen, tényszerűen ábrázolni

¹⁵ Ungváry Krisztián: *Tettesek vagy áldozatok? Feltáratlan fejezetek a XX. század történelméből*. Budapest, Jaffa, 2014.

¹⁶ Ungvári Krisztián: Bayer Zsolt élethazugságai. <https://www.youtube.com/watch?v=Su41K7JU39k> (10:40-10:50) (Utolsó letöltés: 2024. 04. 25.)

¹⁷ Ungváry: Bayer Zsolt nyilas nagyapja... i. m.

tudjuk. Noha a korabeli vizsgáló szervek erre törekedtek, a kutatási tapasztalatok szerint katasztrofális egyoldalúsággal és amatőrizmussal tették mindezt.

Egész egyszerűen arról van szó, hogy a múlt, s azon belül az egykori cselekvők döntési szituációi bonyolultabbak annál, minthogy azok egy, a mában kreált és komolyabb tét nélkül lóbált „erkölcsi guillotine” mentén megítélhetők lennének. Aki mégis ez utóbbit teszi, az egyrészt lehet, hogy begyűjti a közösségi média felületeire költözött politikai mikiegerektől meg rajongói szubkultúráktól kapható lájkokat és krediteket (az ellenoldaltól meg a korbácsot), továbbá róla szólnak a hírek, vele van tele a sajtó, növekednek a könyveladási statisztikák; de hogy a történelmi múlt megismeréséhez mindez nem visz közelebb – noha ezzel legitimizálja saját beszédhelyzetét –, csak az indulatokat és a homályt növeli, az bizonyos.

Felmerülhet az Olvasóban a kérdés, hogy akkor van-e mégis megoldás? Megismerhető-e a múlt, tudunk-e róla érvényeset mondani? Ilyen forrásadottságok mellett érdemes lenne elfogadni azt, hogy sem én, sem Ungváry Krisztián, sem más nem fog tudni igazságot tenni ezekben az ügyekben. Főleg úgy, hogy a szélsőséges mozgalmakra kevésbé jellemző az, hogy alaposan dokumentálnák saját tevékenységüket, amiből esély nyílna arra, hogy megismerjük őket. (Szintén nem a megismerést segítő körülmény az, hogy a XX. század viharaiban számos dokumentum megsemmisült, illetve a politikai rendszerváltások

gyakori velejárója volt a perdöntő jellegű források esetleges megsemmisítése, rejtélyes és kalandos eltűnése.) Csak megközelítőleg tudunk válaszokat adni, amit kötelességünk nem teljes bizonyossággal beállítani. Egész egyszerűen azért, mert a fennmaradt iratanyag ezt nem teszi lehetővé, a képzeletvilággal történő kiszínezés pedig falszifikálható állítások sokaságához vezet. Nem tudunk visszamenni 1945 tavaszára, hogy az akkor megnyilatkozó embereket újra kihallgassuk. El kell fogadni, hogy a történetírás nem fizika. Nem úgy megy, hogy megmértem a tényként számba vehető információkat, egy képlet szerint összefüggésbe rendezem azokat, majd a számítás egzakt eredményéről értékelést tudok adni.

JÓZANSÁG, GYERE HAZA!

Mi ezzel az elnagyolt bizonyításra épülő múltreprezentációval a probléma? Ungváryt nem az érdekli, hogy miként ment végbe a holokauszt Kiskőrösön,¹⁸ hogy milyen társadalmi környezetbe illeszkedett Gyimes tevékenysége, vagy hogy honnan rekrutálódott a nyilas párt bázisa, s hogyan következett az agrártársadalom és a helyi „neobarokk” felépítményéből¹⁹ az illegális ellenzék. Nem nehéz belátni, hogy ez egy teljesen más közeg, mint a fővárosi nyilas tömeggyilkosok világa – ettől persze még nem lesz szimpatikus és vállalható, *csak más*, aminek jelentősége van, a megértése pedig feladat. Melyek voltak azok a témák, amelyek a helyieket foglalkoztatták, miként intézményesültek – jellemzően rosszul – a lokális politikai akaratok, s hogyan ömlött

ki mindez a konfliktustömeg legkésőbb 1944-ben? Ezek ugyanis tipikusan történetírói kérdésfeltevések, amelyekből lehetne a közt érintő erkölcsi és politikai tanulságokat levonni. (Persze ez utóbbi már inkább emlékezetpolitikai feladat.) Az ilyen vagy ehhez hasonló kérdésfeltevések elmulasztására pedig nem mentség az, hogy egy videoblogban, vagy cikkben nem lehet mindenre kitérni. Persze aki a verbális lincseléshez szoktatott közbeszédbe történő beilleszkedéshez gyárt magának szerepet, abban az esetben az ilyen típusú kérdésfeltevések elhagyhatók. Arról nem is beszélve, hogy milyen közéleti relevanciája van Gyimesnek? Semmilyen. Azáltal válik történetileg érdekes szereplővé, hogy anyai nagyapja (!) volt egy ma aktív közbeszélőnek. Mintha Bayer erről egyébként tehetne.

Ungváryt ugyanis nem a történeti érdeklődés vezette Bayer felméréseihez. Egész egyszerűen a neki ellenszenves politikai oldalt akarta ütni annak egyik legjelentősebb közéleti megmondóemberén, Bayer Zsolton keresztül, de fegyverként csak a nagypapát találta a fegyverszekrényben. Nem lehet úgy múltat feltárni, hogy – ha fát vágnak, hát hullik a forgács alapon – átgázolok azokon, akik a saját, homályosan definiált értékrendemnek nem felelnek meg, s nem vagyok tekintettel alapvető emberi érzékenységekre, főleg, ha a 20. századról van szó. Vagy ha igen – s ez a határátlépés megengedett – akkor az olyan beszédkulturához és a múlttal való olyan szelektív viszonyuláshoz vezet, mint amilyen ma divik. S tessék elviselni

¹⁸ Szerencsére a *Kiskőrös Múltjából* nevet viselő Facebook-oldal időszaki jelleggel ugyan, de színvonalas bejegyzések sokaságával teszi mindezt. Id. 2021. április 26-i bejegyzést.

¹⁹ A neobarokk jelző a két háború közötti szellemi vitákban a magyar társadalom viszonyaira használt többnyire negatív minősítő jelző volt, széles szemantikai mezővel. Így utalt a társadalom alacsony mobilitási és modernizációs potenciáljára, a társadalmi osztályok szinte kasztszerű elkülönülésére, továbbá a társadalmi értékrend torzulásaira, ideértve az „úri mentalitást”, a személyi függés és a lojalitási viszonyok jelentőségét. Bővebben ld. Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. *A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris, 2007. 353.

és ne szakmaiatlan gyűlöletkeltésnek bélyegezni, ha ennek pandantjaként a „másik oldal” szereplőivel történik hasonló.

Persze megvan ennek a maga célracionális koordináta-rendszere: „érte úgy sem kár”, az ellenfél dehumanizálható, ráadásul két legyet lehet ütni egy csapásra. Fájdalmat okoz a számára ellen-szenves alaknak, illetve törleszt azon tehetetlenek helyett, akiknek a célszemély okozott verbálisan szenvedést. S persze felkorbácsolja a gyűlöletcunamit – ez innentől aztán végképp közügy –, sőt szórva régóta mesterségesen égni hagyott sebekbe, hogy aztán még az esélye is lehetetlenné váljon annak, hogy valaha értelmes diskurzus folytatódhasson arról, miért döntöttek úgy felmenőink adott történeti szituációban, ahogy döntöttek. Ezen a ponton pedig felmerül egy fontos kérdés, ami a történészi szerepre vonatkozik. Nevezetesen, milyen lelki és intellektuális állapot az, amelyben a történész a rá vonatkozó normákat levetve harci ölebbé változik? Másként fogalmazva: kinek akart megfelelni Ungváry Krisztián? Őt mire determinálja a környezete, ha már Bayer esetében erre kíváncsi? Van ugyanis egy olyan értelmi-ségi szerepfelfogás, amely szerint bizonyos emberek örök zsúriként, mindenben illetékes erkölcsbírósként tételezhetik magukat. Ezek az emberek mindenki múltja és adott kérdésben kinyilvánított álláspontja felett tántoríthatatlan következetességgel és konoksággal mondhatnak ítéletet egyfajta objektív igazság nevében. Jelen esetben felmerül a kérdés: feladta-e a történésznek az, hogy közéleti megmondóemberek fogadatlan pszichiáterévé változzék? Erre a szerepfelfogásra utal ugyanis az, ami a podcastfelvétel végén elhangzik. Ungváry mintegy felszólítja Bayert, hogy Ő, azaz mintegy

a zsűri tagja most (még?) lehetőséget ad neki arra (!), hogy valljon színt, ha már ő kitergette a szennyest, amire egyébként senki sem kérte. Most egy kollektív terápia keretében feltárhatják az „élethazugság” összetevőit. Mintha egyébként bármelyikünknek is bármelyik magyar család emlékezetében keresnivalónk lenne. Mi ott csak vendégek lehetünk, ha egyáltalán odaengednek bennünket.

Jelen esetben nincs másról szó, mint a múlt politikai célú felhasználásáról. Ami egyébként egy legitim és létező jelenség, és senkinek nem kell tőle a kardjába dőlni. Pontosan egy olyan beszédkultúra kialakítása tenné ezt kezelhetővé, amelyben elválnak egymástól jelentésrétegek, úm. a múlt mint önmagában érdekes „példatár” tanulmányozása (ennek szakembere a történész), s az ezen példakkal kapcsolatos jelentésadás (ez pedig az emlékezetpolitika terepe, művelői sokfélék lehetnek). Nagyon nem mindegy azonban az, hogy milyen színvonalon zajlik, s milyen hullámverést hoz magával a múlt politikai interpretációja. Szélsőséges esetben ugyanis bekövetkezhet az, hogy elvesznek a közös vonatkoztatási pontok, s képtelenné válik a közösség a közös ünneplésre, pártrendezvényekké silányulnak a nemzeti ünnepek. (Ezzel nem azt mondjuk, hogy politikai tényezőknek nincsen joga az önálló múltértelmezésre, hiszen a táborképzés egyik eszközéről is szó van.) A történelmi emlékezet politikai törésvonalak mentén történő felparcellázása szorult helyzetbe hozza a történetst is: miképp fogalmazza meg szakmailag aládúcolt mondanivalóját egy olyan közegben, ahol árgus szemek azt figyelik, hogy mondatai melyik tábor múltértelmezésébe simulnak bele, kiknek szolgálatnak muníciót? A szakemberek jelentős részét a skatulyázás és az ebből

fakadó marginalizálódás veszélye rettent el a közszerepléstől, ennek viszont az egyik következménye az, hogy emlékezetpolitikuskok és egybites narratívák tarolják le a terepet, másrészt pedig a piaci rést megérző középszerű figurák állnak neki a „megmondásnak”. A tudósok pedig állnak a partvonalon kívül, s kérdik, minek is dolgoznak, minek is dolgozzanak? Kit érdekelne már a dal?

A tárgyalt esetben a történelem olyan alantas szerepbe került, hogy lényegében hivatkozási alapjává és alapanyagává vált egy politikai műbalhénak. Nem szerencsés ennek a trendnek az erősítése egy olyan ember által, aki saját személyes felelősségét a beszédkultúra formálása terén egyébként maga emeli az égbe azzal, hogy olyan színben tetszeleg, mint aki egy-személyes szélmalomharcot vív a magyar félmúlt sötét lapjainak tisztára mosása érdekében, mint aki purifikátorként rántja le a leplet bizonyos szereplőkről, legyen az úszóedző vagy a néhai herceg-prímás maga.

Hogyan járt volna el Ungváry történészhez méltó módon, ha más lett volna a cél? Publikálhatta volna az ügyet egy erre tartott szaklapban, ahogyan az egyébként szokás. (*Nota bene:* újabban már a *Hócipő* nevű satirikus kéthetilap is bejelentkezett erre a szerepre.) Ha egy exponált közszereplő felmenőjének ügyével kapcsolatban a mának szóló tanulság fellebbentése lett volna a cél. Egy ilyen lépéssel ugyanis teljesen más lenne a kontextus. Persze Ungváry is tudja, hogy ilyeneket már jószerivel a szakmabeliek sem olvasnak, ami világos jele a leépülésnek, a reflexióhiánynak. De továbbmegyek: ha tekintettel van Bayer mint érintett magánszemély érzékenységre, ami egyébként a jelenkortörténet területén való

mozgolódás esetén megkerülhetetlen alapkövetelmény (a „beábrándultak” most sóhajtanak, hogy nem érdemel kíméletet, hiszen ő is bánt másokat), akkor elsőként elküldi az iratokat Bayernek egy kísérőlevéllel, s megírja benne, hogy „figyelj, nem tudom, a mellékelt dokumentumokban foglaltakat hogyan őrizte meg a családi emlékezet, vagy miket tudsz erről, de én ezt meg ezt találtam.” Majd illedelmesen felveti, hogy a nyilvánosság elé viheti-e a sztorit, hiszen roppant tanulságos, s okozna-e ez a leszármazottaknak ellenérzést? Vagy egyáltalán mivel tudja kiegészíteni az ő kutatási eredményeit? Bayer családi emlékeivel lehetett volna ütköztetni az iratok által rajzolt valóságot, s akkor közelebb kerültünk volna a megismeréshez. Aki emlékezetkutatással megéletrészek feltárásával foglalkozik, annak három dologra *ab ovo* szüksége van: empátiára, befogadói attitűdre és mindenekelőtt a megszólaltatott tanúk részéről megnyilvánuló bizalomra.²⁰ Hogyan képzelte Ungváry az ügy folytatását egy ilyen kezdés után? Hogy a megtámadott majd kezes báránnyá változik (erről híres...), s kezeit tördelve a színi díszletek előtt igazat ad neki mindenben? Majd min csodálkozik, amikor olyan válaszokat kap, amilyenek jöttek, s nyilvánosan be van ígérve az apák-nagyapák sorsával való hadakozás? Ungváry a Gyimessel kapcsolatos családi emlékezet megnyilvánulásai alatt azt érti, amit Bayer erről a nyilvánosság előtt alkalmasint (!) elmondott, tehát közvetlen empirikus tapasztalata nincsen arról, hogy bizalmas körben, például egy oral history-interjú keretében a Bayer-család eminens tagjai hogyan nyilatkoznának minderről. Ez fundamentális különbség.

Hozzáteszem, a dialógus egyébként sajátos körülmények között ugyan, de elkezdődött, már az Ungváry által előidézett sajnálatos események után, holott erre a javasolt módon, az illemhelyként kezelt nyilvánossághoz fordulás előtt kellett volna sort keríteni. Bayernek a cikk zárásától számított első, szokatlanul korrekt és családi emlékekbe betekintő válaszirása a dialógus lehetőségének a jele volt, meg is lepődött rajta mindenki, hogy tud ő ilyen kimért és bensőséges is lenni, ha akar. Tetszik vagy nem, ez egy szakma, írott és íratlan normákkal, még akkor is, ha a közbeszéd felspannolt szektáinak világa erre nem alkalmas. Helyette marad az egymásnak való üzengetés a házi sajtóban, a párhuzamos monológok gyakorlata, s az „ügynek” a globalista-szuverenista tengelyen történő elhelyezése. Itt aztán hagyj fel minden reménnyel!

Fontos azonban jelezni, hogy itt nem pusztán egyéni játszmákról és beleállásokról van szó, az ügy önmagán túlmutató jelentőséggel bír. Az ilyen purparlák ugyanis a tágabb diskurzusközeget is megrontják, s azok szakmai munkáinak hozadéka sem tud közkinccsé válni, akik és amelyek egyébként ezt megérdemelnék. Egész egyszerűen érdektelenné válnak, lefokozódnak, elhárul róluk a fókusz. Hallotta például azt valaki, hogy egy levéltáros a fehérterror áldozatairól páratlan szenzációként új névsort alkotott?²¹ Na, ugye. Pedig igen. Hiszen kit érdekelne a tárgyilagos, kiegyensúlyozott (s hangsúlyozottan nem objektív, hiszen a történetírás minden híreszteléssel ellentétben szubjektív műfaj) értékelés, ha nem folyik eléggé a vér, s nincs mindenáron szenzáció? Ungváry – nem először,

s aligha utoljára – az öt perc hírnévért cserébe megszegte a történeti etika egyik egyszeregyét: tollunkat a múlt megismerése és az igazság iránti vágy vezesse, ne pedig a gyűlölet, meg egyéb hátsó számítás. Bár látszólag az első vezeti, gyakorta erre is hivatkozik, a gyakorlat a másikat igazolja. S ez utóbbi a kettőt összevetve, aduként esik a latba. Az ügy napvilágra kerülésének és lefolyásának – feltéve s hangsúlyozva, hogy a napirendre tűzés célja az, hogy a köz számára hasznos erkölcsi tanulságok keletkezzenek, s ne a virtuális gyűlöletközösségek kapjanak új csontot –, így ahogy van, nem lett volna szabad megtörténnie sem. A sebeket nem begyógyítani igyekszik, noha a múltfeldolgozásra hivatkozik, aminek elvileg ez lenne a célja. Maga is eteti a trollokat, s elősegíti azt a helyzetet, hogy viczorogják a zártosztály, élve a közösségi média minden nyomorúságával. A komment szekción végig tekintve egyesek magát Bayer Zsoltot látják könyékig matatni a kiskőrösi nők ováriumában, holott még mindig csak a nagyapjáról van, pontosabban lenne szó. Vagy lehetett volna.

Zárásként szeretném a tisztelt szakmabelieknek jelezni, hogy mielőtt megfellebbezhetetlen igazságokat igyekszünk megfogalmazni a népbírók működésével és joggyakorlatával kapcsolatban, vár még ránk néhány tízezer akta. Talán intézet is van elég ahhoz, hogy keretet adjon egy ilyen országos kutatásnak.

A szerző történész, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár archívumi főmunkatársa.

²⁰ A kutatói hozzáállás mibenlétéről ld. az alábbi kötet első három fejezetét. Thompson, Paul: *The Voice of the Past*. Oxford, Oxford University Press, 2000.

²¹ Kóródi Máté: *Adattár a Magyar Nemzeti Hadsereg tisztí különítményes csoportjai és más fegyveres szervek által elkövetett gyilkosságokról (1919. augusztus 3. – 1921. október 23.)* Budapest, Clio Intézet, 2020.

„Láttam az elnyomottak könnyeit, akiknek nincs vigasztalójuk”

Ujváry Gábor: *Antiszemita zsidómentők?* Budapest, Magyar Napló, 2024.

„Hogyan lehet leírni azt a hullámozást az emberekben, amely a néma állati félelemtől az öngyilkos lelkesedésig terjedt a vérontás és alattomos fosztogatás legalacsonyabb ösztönétől a szent áldozathozatal legmagasztosabb vállalásáig, melyben az ember fölülmúlja önmagát, s egy pillanatra más törvények szerint élő, magasabb világok szféráit érinti?”

(Ivo Andric: *Híd a Drinán*)

Ujváry Gábor, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár főigazgató-helyettesének legújabb, *Antiszemita zsidómentők?* című kismonográfiájában öt olyan személlyel foglalkozik, akik a Horthy-rendszerben vagy az azt követő nyilas uralom idején meghatározó pozíciót töltöttek be és különböző mértékben antiszemita nézeteket vallottak. A nyilas Kemény Gábor kivételével mindnyájuk életrajza mostanra alaposan feltárt és más szempontok szerint – bizonyos esetben a jelen kötet szerzője által – vizsgált. Ez a feldolgozottság teszi lehetővé, hogy Ujváry az említett öt személynek ne csak a karrierével vagy életútjával foglalkozzon, hanem öt hús-vér embert tárjon az olvasóközönség elé. Olyan emberek életét, akik egytől egyig koruk gyermekei voltak, így cselekedeteiket bizonyos részben a korszellem szempontrendszer határozta meg. Mindez a megértéshez visz közelebb és nem jelenti – sokszor igenis elítélendő – tetteik elfogadását, jusztfikálását. A történész örökös feladata, hogy visszatekintve az elmúlt korokra, kísérletet tegyen arra, hogy meglássa a tettek mögött meghúzódó motivációkat. Talán éppen a megértésre való törekvés a kötet legmeghatározóbb motívuma. Ezenkívül a szerzőnek kifejezett célja is, hogy eloszlassa a történelmet vagy történeti alakokat fekete-fehérnek láttató, leegyszerűsítő magyarázatokat, és belátásra sarkalljon.

Öt életutat látunk tehát, amelyek részleteiből a szerző a kötet témája által diktált szükségszerűség nyomán néhányat hangsúlyosabb vonalvezetéssel rajzol meg. A kötet tartalmát részben Ujváry saját értékelése és elemzése biztosítja, részben pedig a „szereplők” kortárs, vagy utólagos emlékezései, vallomásai. A könyv egyszerű és logikus felosztás szerint öt egységre tagolódik, az öt „főszereplő”

életének bemutatása alapján. Az életutak – mutatva a korabeli jobboldali politikai közeg szerteágazó jellegét – egészen sokrétűek, de a szerző vizsgálati kérdései minden esetben azonosak: Milyen hatalmi pozícióban volt az illető? Milyen módon vállalt szerepet a zsidóság jogfosztásában? Milyen antiszemita megnyilvánulásai voltak, akár nyilvánosan, akár saját feljegyzéseiben? Hogyan, miként és mikor változott meg a zsidósághoz való viszonyulása?

Hóman Bálint alakját már sokan, sok szempontból vizsgálták. A szerző – aki a 20. századi magyar kultúrpolitikát kutatja – Hómannal már régóta foglalkozik. Jól mutatja jelentős, ellentmondásos és vitatott politikai működését, hogy a kötet második legnagyobb terjedelmű fejezete foglalkozik életével és működésével. Aktív szerepe volt az első és a második zsidótörvény előkészítésében és más, jogfosztó intézkedések foganatosításában. Úgy vélte, hogy ezzel Magyarország „leszerelheti” a német követeléseket, szociális vonalon pedig képes lesz előmozdítani a népi tehetségek érvényesülését, amely végső soron a középosztály átalakulását hozta volna magával. A német megszállás és az azt követő, a zsidóságot érintő erőszak – hasonlóan Zsindely Ferenchez – megdöbbentette, valamint szembesítette azzal, hogy az általa korábban képviselt politikai irányvonal kudarcot vallott (ezzel együtt sem adta vissza képviselői mandátumát). E tapasztalatok nyomán Hóman kezdeményezte számos – a magyar kulturális élet területén érdemeket szerzett – zsidó származású író, tudós és művész mentesítését.

Zsindely Ferenc 1934 és 1944 között államtitkári és miniszteri tisztséget is ellátott. Ez idő alatt ő is kivette részét az első két zsidótörvény meghozatalához vezető folyamatokból. Naplőbejegyzéseiből¹ is kitűnik

¹ *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója 1941. február 23. – 1946. március 9.* Szerk. Székér Nóra. Budapest, ÁBTL – Kronosz, 2021.

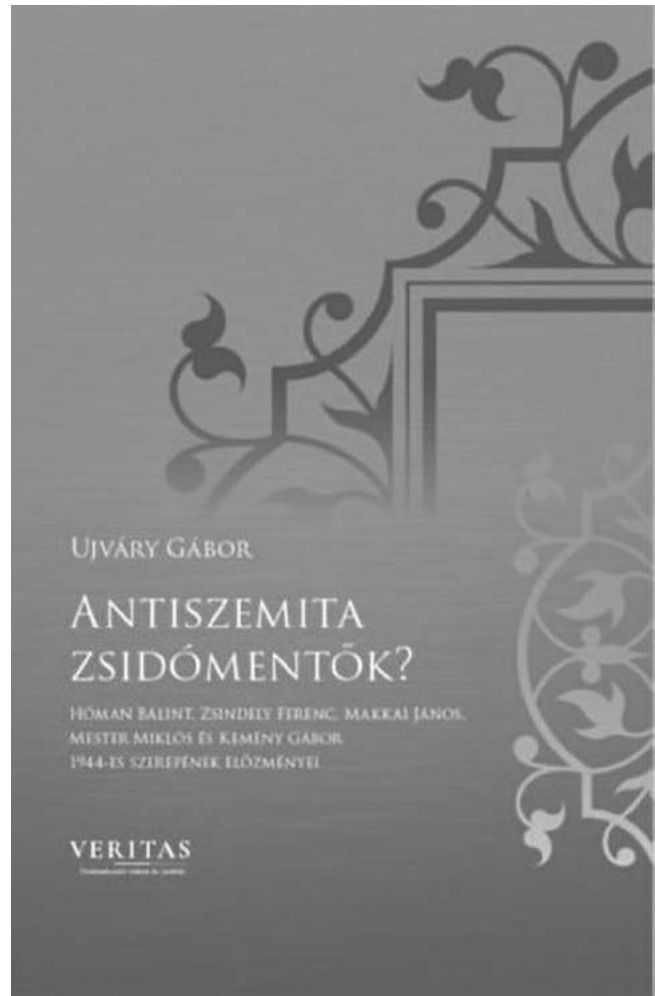
a zsidókkal szembeni ellenszenve. Fordulópontot jelentett életében a német megszállás, egyben keresztény hitének megerősödése. Utóbbi a szerző nem emeli ki kellő mértékben, jóllehet, a Zsindelyben megindult és gondolkodásában fordulatot hozó belső folyamatokban vitathatatlan szerepe lehetett élő hitének is, amely arra indította, hogy támogassa felesége, Zsindelyné Tüdös Klára embermentő tevékenységét.

Kevéssé lehet ismert az olvasóközönség számára Makkai János, Mester Miklós vagy Kemény Gábor neve. Mindhárman eltérő háttérrel kerültek a politikai élet különféle színtereire. A német megszállás – ahogy azt Hóman és Zsindely esetében már láttuk – mindhárma életét új irányba fordította. Antiszemizmusuk – annak mértéke és oka miatt – csak nehezen hasonlítható össze. Közülük a legellentmondásosabb a nyilas Kemény Gábor volt, aki, mint a Szálasi-kormány külügyminisztere, több ezer zsidó származású személy mentésében, valamint a védett házak kijelölésében vállalt szerepet.

Ujváry könyvének nagy érdeme, hogy a sok esetben már kiadott és ismert naplók útján valósággal megszólaltatja szereplőit az antiszemizmus és az embermentés kérdéseit, valamint személyes szerepvállalásukat illetően. Rengeteg idézettel találkozunk a kötetben, ezeket pedig a szerző megjegyzésekkel látja el, és közbevetéseivel elvezet minket a következő vallomásig vagy kortárs véleményig. Ezek az ellentmondásos – és talán éppen ezért nagyon is emberi – szereplők ilyen módon maguk tesznek kísérletet arra, hogy magyarázzák a feszítő, morális helyzeteket és fordulatuk okát.

De valóban beszélhetünk fordulatról? Valódi pálfordulásról, mint ahogy ez a kötetben is gyakran említésre kerül? Vagy másról van szó? E „valami más” megvilágítására felidézhetjük a kortárs, igencsak megosztó Szabó Dezsőt, akivel kapcsolatban ugyancsak gyakran emlegetnek fordulatokat, élete végén, a légópince mélyén tartott előadásait olvasva mégis azt látjuk, hogy ezekben gondolatiságának lepárolt esszenciája jelenik meg. Talán az átértett, döntő jelentőségű, életet veszélyeztető helyzet okozza, hogy a legbelső, mindig is jelenlévő érzések és motivációk törnek a felszínre? A kérdés nyitott: valódi pálfordulásokat látunk?

Tény, hogy ezek az emberek nem váltak filozofákká. Ugyanakkor, valami mélyen emberi tulajdonságuk került hirtelen a felszínre. Ez legalább annyira emberi tényező, mint az ellentmondásos viselkedés, és úgy látszik, hogy éppen a kiélezett helyzetek azok,

amelyek képesek egyesek látását eltompítani, míg másokból előhozni az irgalmat.

Gyakran ezeket a súlyos, háborús éveket szemlélve jutunk arra a pesszimista – és sokszor realista – következtetésre, hogy a háború segít megvillantani az emberi lélek valódi – sokszor sötét – mélységeit. Azt látjuk, hogy a kegyetlenség nyomán kiontott vér az égbe kiált. Íme, milyen állatias tud lenni az ember, ha nyomás alá kerül, ha érzékeit a sürgető döntéshelyzet eltompítja. Ujváry könyvéből kiderül, hogy ha alaposan vizsgáljuk az egyéni élethelyzeteket, láthatunk mást is. Lám, a végveszély érzete nemcsak esztelen kegyetlenségre, de irgalomra is tudja indítani az embert, bármit vallott is korábban. A háború valóban „a feszültség legmagasabb fokára” juttatja az emberi energiákat, és ahogy súlyos tétje lesz a történelemnek, a hangsúlyok is áthelyeződnek az ember gondolkodásában, új, nem tapasztalt szférákat feltárva.

Azoknak ajánljuk Ujváry Gábor új kötetét, akik nyitottak arra, hogy túllépjenek a történelem leegyszerűsített, fekete-fehér szemléletén. Ilyen módon az olvasó új, személyes megvilágításban szemlélheti a vészkorszakot, valamint az odavezető utat.

BERTA KRISTÓF

Valami véget ér(t), valami fáj

Ablonczy Balázs: *Az utolsó nyár – Magyarország, 1944.* Budapest, Jaffa, 2024.

Remélhetőleg senki nem veszi provokációnak, netán nyegleségnek, hogy e némiképp rendhagyó recenzió címe egy Bonanza Banzai-dalsor parafrázisa. A kötetet kézbe vevő olvasót ugyanis fokról fokra elfogja valamiféle kora őszi mélabú, de nagyon nehezen tudja megfogalmazni magának, pontosan miért is e szelíd szomorúság, ami miatt ez a sláger és annak hangulata jut az eszébe. Ez a nehezen megmagyarázható, furcsa érzés is visz előre minket az olvasás során, mert reméljük, hogy a végén erre is fény derül.

Annyi bizonyos, hogy a könyv műfaja és a szerző stílusa is közrejátszik abban, hogy a recenzenst érzelmi hatások is érik a kötet olvasása közben. A Jaffa Kiadó *Modern magyar történelem* című sorozatában (amelynek Müller Rolf mellett a szerző is szerkesztője) napvilágot látott munka első pillantásra tanulmánykötetnek is tűnhet, azonban más, több: a tíz fejezet egy tanulmánykötet írásainál sokkal szervezettebben egymáshoz kapcsolódva vezet körbe bennünket 1944 nyarának Magyarországon (talán a vidéki lakosságra, parasztságra kisebb hangsúlyt helyezve). Március 19-e után, de még október 15-e előtt vagyunk. Az utolsó nyár Napjának melegét érezzük arcunkon, amikor a balról és jobbról oly sokat ostromozott „klasszikus” (neobarokk?) világ már halálos sebet kapott, mégis roskadozva ugyan, de talpon van, az „őrségváltók” „új hangja” pedig harsányan zeng. Mindeközben a „kisember” csupán élni és bombázást, deportálást túlélni akar, kelet felől pedig egyre hangosabb ágyúdörgést sodor a szél.

A jegyzetelt, hivatkozásokkal szükség szerint ellátott fejezeteket talán ez az alaphangulat köti össze a szokásosnál jobban, aminek megteremtésében kulcsszerepe van a tudatosan megválasztott szerzői hangnak. Ablonczy Balázs igen jó érzéssel méri ki az alkalmankénti magánjellegű hangvétel és a tudományos stíl arányát, ami egyfajta személyes objektivitást eredményez. Ettől az olvasó érzelmi megérintettsége, s emiatt lett ez az írás „érzékeny recenzió”.

A keménytáblás kötet borítójáról egy szalmakalapos, fürdőruhás hölgy és egy magyar királyi főhadnagy mosolyog ránk. Az eredetileg fekete-fehér fotó színezése valószínűleg mosolygásra, fejcsóválásra készíti az egyenruha-fetisisztákat, de ez a sorozat

más köteteinél is alkalmazott egyedi technika szintén hozzájárul egy sajátos olvasói hangulat megteremtéséhez. A névmutatóval és végjegyzetekkel együtt 247 oldalas munkának kettős mottója van: a Hubay-Ránki-Vas-musical, az *Egy szerelem három éjszakájából* vett bús, a régi Budapesttől búcsúzó versszak-részlet és Márai 1943–1944-es naplójának szégyenérzetet megörökítő három sora. A szerző Bevezetőjében (az első fejezetben) folytatja ezt az érzelmi felütést, és a második világháborúval kapcsolatos személyes, családi emlékeztetét is megidézi. Ugyanakkor itt olvashatunk célkitűzéséről is: egyrészt miért hagyott ekkora nyomot a magyar társadalom emlékeztetében 1944–45, másrészt pedig mit tudott „kezdeni” az országgal a március 19-e után a hatalom sáncai mögé került szélsőjobb.

A második, *Egy átlagos csütörtök* című fejezet volta-képpen a hazai események, illetve politikai és szélesebb értelemben vett közélet-közvélemény az 1944. március 19-i német megszállás és a román kiugrás augusztus 24-i közismertté válása közötti időszakban történt alakulásának elemzése. A *Konc* című fejezet a deportált zsidóság vagyonának sorsát, az érte folytatott ízléstelen tülekedést ismerteti, míg *Az ő országuk* a berendezkedő szélsőjobb minden téren történő berendezkedését elemzi, különös tekintettel a kultúrára és a sajtóra. A *Váriak és vármegyiek* című tanulmány az 1944-es régi-új (konzervatív-jobboldali és szélsőjobb) politikai elit (beleértve természetesen magát Horthy Miklós kormányzót is) teljesítményét vizsgálja és állít ki róla lesújtó bizonyítványt, ezzel meg is válaszolva a Bevezetőben feltett egyik szerzői kérdést. A „*Légiveszély, Bácska, Baja!*” a nyáron Magyarországot ért angolszász légitámadásokat, az ezzel szembeni védekezést, valamint a magyar ipart megrengető bombázások mindennapi emberekre gyakorolt félelmetes hatását mutatja be. A *Mozgásban* a bombázások és a közelgő hadműveletek, harcok hatására kitelepített gyermekek, illetve menekültek helyzetét, sorsát beszéli el, több egyéni visszaemlékezés felvillantásával. Az „*Azért mindenki szeretne már valami jót enni*” című fejezetben az ország közellátását ismerhetjük meg, a német nyomás alatt működő hazai mezőgazdaság teljesítményét, a feketepiacot, valamint a szórakozás, szabadidőtöltés adott helyzetben elérhető lehetőségei kerülnek bemutatásra. A *nagy ábránd*

a szélsőjobb három különösen dédelgetett tervét: a moldvai csángók (illetve a horvátországi magyarok) magyar „törzsterületre” telepítését, a magyar görög-keleti egyház létrehozását, illetve a „fajnemesítést” elemzi. Ezen önmagában is érdekes fejezet végén azonban az összegző szerző olyan fontos megfogalmazással él, aminek sorai a kötet tételmondatainak is tekinthetők: „...kulcsszerepben itt is, mint annyi más helyen Közép-Európában, az állam található: 1944 az a pillanat, amikor 1867 örökségét végleg elvetik a közgondolkodók, már semmit nem várnak, sem a szabadság varázshatalmától, sem a kiművelt emberfőktől, sem más hasonló óságoktól. Mindent az államnak kell rendeznie egy nagyobb közjó (a magyar Magyarország) megteremtése érdekében. Semmit nem lehet az egyénre vagy a szűkebb közösségekre bízni.” [209.] A recenzió címében zárójelbe tett „t” betű mint a múlt idő jele így nyer értelmet: a szerző kimért logikával győzi meg az olvasót azzal, hogy 1944-ben az 1867-es gondolat és minden, amit a magyar társadalom, közgondolkodás és attitűd tekintetében jelentett, bizonyosan és megmásíthatatlanul véget ért.

Az utolsó fejezet a *Sósmező, Arad, Nagysármás – epilógus* címet kapta. 1944. augusztus 27-én Sósmező község volt az első település az akkori Magyarországon, amit a szovjet csapatok elfoglaltak. Véget ért az utolsó nyár. Ablonczy azonban még kitekint a kora őszbe is: szeptember 13-án a magyar csapatok tíz napra elfoglalták Aradot a város magyarságának ünneplése közepette. A tovább folytatódó hadműveletek közepette Heszlényi József altábornagynak, az itt harcoló 3. magyar hadsereg parancsnokának egy „díszelgés” mellett még arra is volt érkezése, hogy rendelkezzen a gettó felállításáról és a zsidók csillagviselési kötelezettségéről. Emellett atrocitások, gyilkosságok is történtek a városban, akárcsak a mezősegi Nagysármáson, ahol a községet rövid időre visszafoglaló magyar erők egy alakulata és a csendőrség 126 zsidó személyt (csecsemőtől az aggastyánig) végzett ki. Szomorú és felkavaró búcsúja ez az „anyaországnak”, illetve a magyar államot képviselő hatóságoknak „édes Erdélytől” és a Partiumtól...

„A háború ott van mindenütt” – szól a kötet utolsó mondata. Igaz. A háború befejeződött, de nem ért véget nagyszüleinkben, valamennyire szüleinkben, s bennünk sem, erre talán mindannyian tudunk saját példát mondani. Több minden azonban véget ért, illetve véget érőben volt 1944 nyarán. A szerző szerint a polgárosodás és a nemzeti fejlődés ügyének a 19. századi liberális magyar gondolkodók (példának Kemény Zsigmondot hozza) által megálmodott összhangjának lehetősége végleg megszűnt. Ez a lezárt egyszerű múlt idő. De három tekintetben ott volt a folyamatos múlt is: a fokozatosan sírba szálló március 19-e előtti politikai rendszer és elit, a német megszállás által a hatalom csúcsaira repített szélsőjobboldal és kiépülő rezsim, valamint – és ez legalább ennyire fontos – a magyar társadalom addigi megszokott – ilyen vagy olyan – életformája. És mindabból, ami 1944 nyarán véget ért vagy kezdett véget érni, e világ (annak egyes elemei vagy egésze) az, ami sokaknak még ma is hiányzik – még akkor is, ha ezt nem tudják, és e hiányérzetüket esetleg politikai formációkra vagy rendszerekre vetítik rá. Mert nem a Horthy-korszak (nevezzük most így) politikai-gazdasági-társadalmi stb. berendezkedésének, hanem e világnak az elsüllyedése az a valami, ami fáj. Hisz’ a kor minden borzalma és visszássága mellett búcsúzni kellett az elegáns szalmakalapos hölgyektől és a fess, lakkcsizmás főhadnagyoktól is. A szerző által egyik mottóul választott musical sorait folytatva:

„Egész ország, de csupán az úri,
ez kellett, csak ez jutott nekünk.
Mégis fáj, hogy pusztul, fáj búcsúzni.
Isten veled, édes életünk!”

Ablonczy Balázs könyve segíthet eligazodni fenti fájdalmaink és hiányérzeteink erdejében. Tudományos értékei mellett ezért is érdemes elolvasni a kötetet.

STRAUSZ PÉTER

A trianoni békediktátum egy emberközelibb aspektusból

Vizi László Tamás: *A kényszernek engedve. A trianoni békediktátum aláírása és ratifikációja, 1920.* Budapest, Ráció Kiadó, 2023.

A kötet 2023-ban jelent meg a Ráció Kiadó gondozásában. A téma fontossága vitathatatlan, és noha úgy tűnhet, hogy a trianoni békediktátumot minden aspektusból elemezték már az évek során, vannak még összefüggések – ahogyan az a könyvből is kiderül –, amelyek eddig kevesebb figyelmet kaptak vagy új kutatások eredményein alapulnak. Vizi László Tamás – a Kodolányi János Egyetem rektora – elsődleges kutatási területe a trianoni békediktátum, illetve következményeinek vizsgálata. Számos, a témában írt tanulmány mellett több kötet szerkesztője. 2016-ban jelent meg *A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig – Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés (1920–2010)* című monográfiája a CEPoliti Kiadó gondozásában. Emellett a szerző a 2019-ben létrehozott székesfehérvári Trianon Centenárium Emlékbizottság elnökeként az elmúlt években több, a témát érintő tudományos konferencia, kutatás szervezésében és munkájában, illetve az eredmények publikálásban vett részt. Így a most megjelent monográfia – szintén a Ráció Kiadó gondozásában napvilágot látott *Összeomlás, terror, Trianon* című tanulmánykötettel együtt – az emlékbizottsági munka egyfajta méltó lezárásának is tekinthető.

Vizi László Tamás már könyvének előszavában világossá teszi, hogy az tulajdonképpen miben tér el a korábbi munkáktól és ad újat az olvasó számára. Az új megközelítés pedig nem más, mint a trianoni békediktátum aláírói életútjának beemelésével bemutatni az eseményeket, vagyis azt, hogy Drasche-Lázár Alfréd és dr. Benárd Ágost életútja miként fonódik össze a békediktátum létrejöttével, majd aláírásával és ratifikációjával. A munka arra is kitér, hogy kettejük életútja a szerződés után miként alakul. A szerző ismerteti azt is, hogy eddig milyen történeti megállapításokkal találkozhatunk személyekkel kapcsolatban.

A szerző több helyen idézi a jelentősebb, témában megjelent munkákat [12–13.] A vélemények igen széles skálán mozognak. Tulajdonképpen két pólus van, az egyik oldalon majdhogynem dr. Benárd Ágostot és Drasche-Lázár Alfrédet okolják Trianonért, a Vizi László Tamás által idézett szerzők szerint ugyanis bár nem ők tehetők felelőssé annak

létrejöttéért, felróják nekik, hogy például tagjai maradhattak az úri kaszinóknak. A másik oldalon egy kissé óvatosabb, objektívebb megállapítást olvashatunk, amely inkább arra hegyezi ki az eseményeket, hogy ez az egész procedura a két aláíró személyre milyen nyomást helyezhetett, feladatuk milyen nehéz és hálátlan volt. Továbbá e meglátások szerint egyikük sem kívánt a továbbiakban aktívan részt venni a magyar politikában. A kötet három nagy egységre oszlik: a békediktátum aláírására, ratifikációjára és aláíróinak 1920 utáni sorsára.

A kötet első nagyobb egységében a békediktátum előzményeiről, előkészítésének körülményeiről olvashatunk részletesebben [17–45.]. Kirajzolódik az olvasó számára, hogy milyen fontos részletei voltak a békediktátum megszületésének. Megtudhatjuk, hogyan zajlott a magyar delegáció útja, hogyan alakult a szerződés tervezete, illetve a szakirodalomban talán kevésbé említett Millerand-kísérőlevélről – a békeszerződés esetleges jövőbeli módosítására tett első utalásáról is – olvashatunk.

A következő alfejezet rész [46–103.] adja a trianoni békediktátumról szóló kutatások új megközelítését. Ezen részben olvashatunk arról az időszakról és eseményekről, amely a már kész, megfogalmazott béketervezet aláírásáról, illetve az előtte zajló kormányzati egyeztetésekről szól. A dilemmáról, hogy az ország aláírja-e egyáltalán vagy megtagadja-e azt, amennyiben pedig az aláírás megtörténik, úgy kire háruljon ennek a terhe.

Az is kiderül, hogy kik azok, akik nem lehetnek az aláírók, és az is, hogy mi ennek az oka. Például Teleki Pál külügyminiszterként nem írhatta alá, mert ha megtenné, az a folyamatban lévő francia–magyar tárgyalásokat negatívan befolyásolhatná.

A következő alfejezet rész a munka egyik legfontosabb része [104–124.], mert miután a szerző felvezette a békediktátum megszületésének körülményeit, az erről szóló tanácskozásokat, rátér a két aláíró személyre és 1920-at megelőző életútjuk ismertetésére. Ez – meglátásom szerint – kiemelten fontos aspektus a békediktátum aláírásának

szempontjából. Hiszen Drasche-Lázár Alfréd és dr. Benárd Ágost személyéről, életpályájáról kevesebb szó esik a szakirodalomban, ám az olvasó számára és a kutatás szempontjából is rendkívül fontos, hiszen komplex képet kaphatunk a két személyről, ezáltal könnyebb megítélni és megérteni tevékenységüket. Kirajzolódik, hogy Benárd és Drasche-Lázár milyen családi háttérrel rendelkezett, illetve, hogy miként indult el politikai pályájuk. Első ránézésre úgy tűnhet, hogy e kitekintés nagyon kiesik a kronológiából, ám nem töri meg az addig felvázoltakat, hanem tökéletesen kiegészíti azokat.

Ezen életút-ismertetések után a szerző visszatér a kronológiai elvhez [125–162.]. Arról olvashatunk, hogy a dr. Benárd Ágost által vezetett delegáció miként indult el Párizsba és ott mi is várt rájuk, hogyan zajlott az aláírás, illetve a delegáció hazatéréséről és az azt követő nyilatkozataikról tudhatunk meg részleteket. Hangsúlyos ismertetést kap az is, hogy a magyar sajtóban miként jelent meg a békediktátum aláírása. Továbbá – és ez az egyik legnagyobb újdonsága a témának – a szerző kitér Benárd Ágostnak az aláírási ceremóniáról tíz és húsz év távlatából papírra vetett visszaemlékezéseire. Ez megfigyelésem szerint szintén sokkal komplexebbé teszi számunkra az aláírásról, illetve nem utolsósorban aláíróról alkotott képünket.

A könyv következő nagy egysége a trianoni békediktátum ratifikációja, illetve annak körülményei [165–185.]. Ebben a fejezet részben a szerző áttekinti, hogy milyen utat is járt be a ratifikáció. Elsőként szerepel az is, hogy az aláírás után, 1920 nyarán miként is vélekedett a békediktátum elfogadásáról a frissen beiktatott Teleki-kormányzat. Teleki Pál bemutatkozó miniszterelnöki beszédében azt hangsúlyozta, hogy vannak olyan pontok a szerződésben, amelyeken mindenképpen változtatni kellene, és úgy vélte, hogy az adott pillanatban erre a nagyhatalmak is nyitottak lesznek. 1920 szeptemberében a nagyhatalmak ugyanakkor még a ratifikációs folyamat felgyorsítását sürgették, az antant pedig szeptember második felében azonnali becikkelyezést követelt. 1920 októberére a törvényjavaslatot a Nemzetgyűlés elé terjesztették, és kezdetét vette az erről szóló parlamenti vita is. Ebben a részben többek között Friedrich István korábbi miniszterelnök felszólalásáról is olvashatunk, amelyben főként a becikkelyezés felgyorsításának problematikáját emelte ki. Windisch-Graetz Lajos is felszólalt a törvényjavaslat vitája során, beszédében kiemelte a várható következményeket. Olvashatunk továbbá az elszakított területek képviselőinek tiltakozásáról

is. Többek között a felvidéki tótság nevében is fel szólaltak a nemzetiségi képviselők, és kiderült, hogy nem kívántak asszisztálni a békediktátum ratifikációjához, továbbá hangsúlyozták a magyar és tót nép ezeréves, közösen megélt történelmét is.

A munka másik kiemelendő része a kötet következő nagy egysége, amely dr. Benárd Ágost és Drasche-Lázár Alfréd aláírást követő életpályáját mutatja be. Kiderül belőle, hogy 1944-ben mindketten elhagyták az országot, Drasche-Lázár Alfréd Ausztriába távozott feleségével. Benárd Ágost is Ausztriába menekült, ott belépett az SS-be, tette mindezt azért, hogy életét mentve teljesen kivonja magát az ekkor már nyilas uralom alá került magyar állam joghatósága alól. Ezt követően a háború végéig orvosi hivatását gyakorolta magyar hadikórházakban. A nyilasok elől megmenekült, ám később a kiépülő kommunista rendszer által létrehozott népbíróság elől már nem.

A kötet harmadik, legérdekesebb és leghangsúlyosabb része Benárd Ágost 1945 után kezdődő népbírósági peréről szól. A szerző felvázolja az ellene felhozott hat vádpontot. A vádpontok közül néhány: Benárd Ágost fasiszta, a baloldal ellen uszított képviselőként, *A Nép* című napilap uszító főszerkesztője volt, demokráciaellenes tevékenységet folytatott. Ezek részletes ismertetése után Vizi László Tamás közli az ítéletet is, amelyből kiderül, hogy a vádlottat elsőfokon tíz év fegyházbüntetésre, teljes vagyonelkobzásra ítélték, másodfokon módosult az ítélet hat évre. Az egészségi állapota miatt elhagyhatta a váci fegyházat gyógykezelés miatt, ám oda soha többet nem tért vissza. 1968-ban bekövetkezett haláláig álnéven élt.

Összességében a kötet szerzője az előszóban megfogalmazott célokat elérte, és az olvasó számára egy nagyon objektív, részletes, az eddigiektől eltérő aspektusból mutatta be a trianoni békediktátum létrejöttét, beemelve a két aláíró mozgalmas életpályáját. Annak ellenére, hogy a téma maga intenzíven kutatott, a könyv számos újdonsággal tudott szolgálni, amelyet a fentebb említett, a korábbi megközelítésekől eltérő, újfajta, az aláírók szemszögéből láttató megközelítés segített. A kötet címválasztása is találó, nagyon jól összefoglalja annak tartalmát: *A kényszernek engedve*.

PURCSI ADRIENN

Református sorsok a szocialista Csehszlovákiában

Nemzeti és ideológiai béklyóban. Reformátusok és a Református Egyház a második világháború utáni Csehszlovákiában. Szerk. Simon Attila, Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 2023

A kötet a *Református Keresztyén Egyház Szlovákiában a szocializmus éveiben (1948–1989)* elnevezésű kutatási projekt keretén belül készült a Selye János Egyetemen folyó forrásfeltáró munkának köszönhetően. A nyolc különböző szerzőtől származó tanulmányt tartalmazó könyv 2023-ban, Komáromban jelent meg, Simon Attila¹ szerkesztésében.

Már a főcím is arra utal, hogy a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház 1989-ig az államszocializmus időszakában a Csehszlovák Népköztársaságban mind az ideológiai szabadság, mind a nemzeti egyenjogúság szempontjából az állam által meghatározott keretek között létezett és erős korlátok között működhetett. A tanulmányok ezen állítást fejtik ki a kapcsolódó történelmi események bemutatásával, konkrét levéltári forrásokkal alátámasztva.

A felvidéki református egyház történetében a trianoni békeszerződés töréspontot jelentett, amikor a jelentős magyar lakossággal rendelkező Felvidék Csehszlovákiához került. A református gyülekezetek 1921-ben önálló egyházkerületeket alakítottak, 1938-ban – az első bécsi döntést követően – egy részük visszakerült Magyarországhoz, majd 1945 után újból Csehszlovákiához csatolták őket. A második világháborút követően a lakosságcsere, a reszlovakizáció, valamint az egyházi ingatlanok, illetve iskolák államosítása sújtotta a református közösséget. A kommunizmus idején az egyház működését szoros állami felügyelet alá vonták, a lelkészképzés a prágai teológiai fakultáson zajlott. A rendszerváltás után az egyház szabadon létrehozhatta intézményeit, többek között a komáromi Calvin János Teológiai Akadémiát, amely később a Selye János Egyetem Teológiai Karává alakult.²

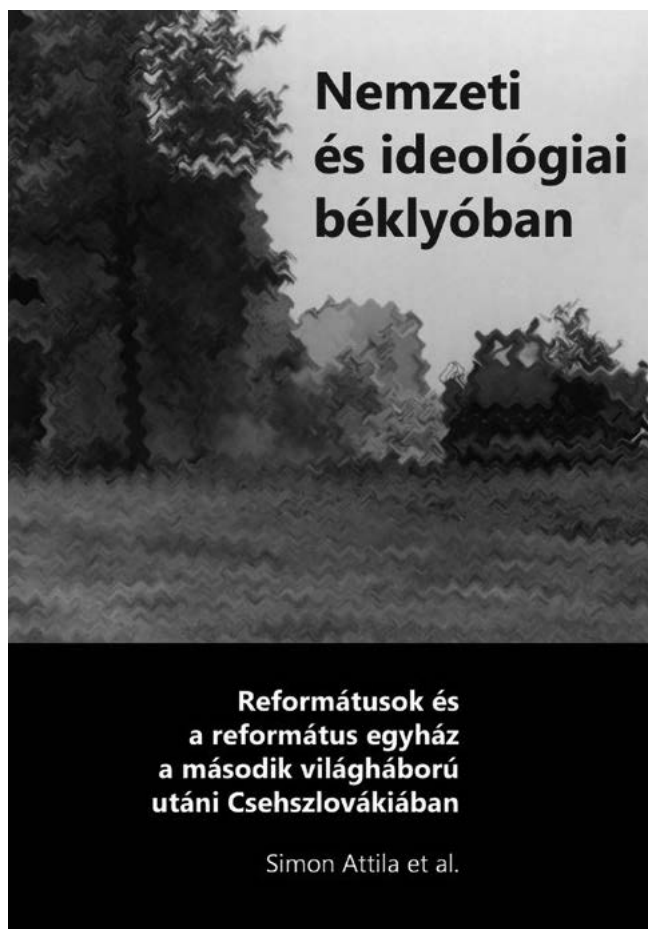
A szerkesztő-szerző Simon Attila véleménye szerint a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története gyakorlatilag megíratlan, továbbá – talán túlzottan is szerényen – kijelenti, hogy ezen a kötet nem változtat, annak ellenére sem, hogy az utóbbi években jelentős előrelépések történtek a Selye János Egyetemen a szlovák oktatási minisztérium által támogatott, 2016 és 2019 között végzett forrásfeltáró munkának és a jelen kötetet megalapozó kutatásoknak köszönhetően. [7.] Véleményem szerint a tanulmányok egymással is összekapcsolható rendszerben, aprólékosan, jól követhetően mutatják be a református egyház második világháború utáni csehszlovákiai történetét.

A tanulmányok a következő témákkal foglalkoznak: Gyurgyík László Szlovákia lakossága vallási összetételének alakulását vizsgálja 1921 és 2021 között, statisztikai adatokat aprólékosan elemelve [9–32.] Simon Attila a szlovákiai magyar református papok ellen a második világháború utáni években folytatott népbírószági eljárásokat, a belügyi-állambiztonsági szervek által alkalmazott retorziókat és represszív célzatú adminisztratív intézkedéseket mutatja be konkrét példákkal [33–59.]. A Szlovákiai Református Egyház Szervező Bizottsága³ 1939–1951 közötti történetének összefoglalása Somogyi Alfréd munkája [60–95.]. Popély Árpád a nemzetiségi kérdést, illetve a nyelvhasználatot érintő különböző adminisztratív-represszív intézkedéseket veszi górcső alá [96–112.]. A következő két tanulmány egymással is összekapcsolódik, Szarka László bemutatja a Szlovákiai Református Keresztyén Egyházat és (cseh)szlovák egyházpolitikát az 1950–1960-as években [113–135.], majd Vajda Barnabás – csehszlovák-magyar összehasonlító aspektussal – a békepapok, állami egyházügyi hivatalok és a Keresztyén Békekonferencia történelmi szerepét ismerteti [136–157.]. A pozsonyi református egyházközség 1973-as jubileumi

¹ Dr. habil. Simon Attila, PhD., a Selye János Egyetem Tanárképző Kara Történelem Tanszékének vezetője, a Fórum Kisebbségkutató Intézet vezetője. 2011-ben a Pécsi Tudományegyetemen habilitált, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választotta 2019-ben. Kutatási területe Szlovákia és a szlovákiai magyarok története.

² A szlovákiai református egyház története. Magyar Egyházi Levéltárosok Egyesülete, 2008. <https://melte.hu/node/102> (Utolsó letöltés: 2024. 08. 22.)

³ A másfél évtizedre meghatározó vezető testület a szlovákiai reformátusság legfelsőbb képviselői, egyházigazgatási és végrehajtó szerve volt.

ünnepségének elemzése [158–171.] Búza Zsolt esettanulmánya, végül Lévai Attila a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház felsőoktatás-történetét vázolja fel a második világháborútól a rendszerváltásig [172–194.].

Általános keretet adnak a kötethez Gyurgyík László *Szlovákia lakossága vallási összetételének alakulása 1921 és 2021 között. Különös tekintettel a református vallásúak kerületek és járások szerinti változásaira* című írásában [9–32.] közreadott szemléletes statisztikai adatok, amelyekben negyven év ateista propagandájának hatása egyértelműen tetten érhető [13.]. Ez a tanulmány két fő aspektust vizsgál: áttekinti az 1921 és 2021 közötti szlovákiai felekezeti változásokat, majd ismerteti a református felekezeti lakosság közigazgatási egységek szerinti változásait. A tanulmány a számok nyelvén mutatja ki, hogy a református felekezeti

számbeli változásait meghatározó módon befolyásolta a nemzetiségi összetétel [25.].

Fontos részletekkel szolgál az olvasók számára Simon Attila a kötet *Népbírószági eljárások szlovákiai magyar református papok ellen a második világháború utáni években* című, második tanulmányában [33–59.] a népbírószági eljárások történelmi előzményeiről, okairól és lefolyásokról. Alapvetése az, hogy „a csehszlovák politikai elit fel akarta számolni a német és a magyar kisebbséget”. [33.] A református lelkészek a népbírószágok – a szerző szavaival – „célkeresztjébe” kerültek, ugyanakkor további kiterjedt levéltári kutatások szükségesek a pontos adatok és folyamatok megismeréséhez [42.].⁴

A kötet tanulmányai között szerves kapcsolat van. Az első tanulmány statisztikai adatokkal mutatja be a lakosságcsere hatását az egyházra és a hívőkre [12.]. A negyedik tanulmányban⁵ a lakosságcsere elemzése kapcsán Popély Árpád tollából olvasható a vizsgálat további megállapítása, amely szerint: „A lakosságcsere mellett a szlovákiai magyarság számának csökkentését célozta a magyar lakosság közmunka ürügyén végrehajtott csehországi deportálása is.” [106.]

A tanulmányok az adott tárgyban elérhető szakirodalmat, valamint a Szlovák Nemzeti Levéltárban őrzött iratokat mélységükben veszik alapul. Az ötödik tanulmányban [113–135.] – *Szlovákiai Református Keresztyén Egyház az 1950–1960-as évek csehszlovákiai egyházpolitikájában* – Szarka László részletesen feldolgozza a szlovákiai egyházpolitika kormányzati intézményeinek a Szlovák Nemzeti Levéltárban őrzött iratanyagait. A szerző kiemelten foglalkozik az 1956-os magyar forradalom csehszlovákiai hatásával és az 1968–1969-es csehszlovákiai események egyházpolitikai vonatkozásaival.⁶ A szerző a nemzetiségi és nyelvhasználati kérdéseket kifejezetten ebből az aspektusból is vizsgálja.

Vajda Barnabás a kötet hatodik, *Békepapok, állami egyházügyi hivatalok és a Keresztyén Békekonferencia* című cikkében részletesen – többek között összehasonlító szemszögből is – foglalkozik a pártállam

⁴ „Azzal kapcsolatban, hogy hány református papot jelentettek fel és idéztek a népbírószág elé, csupán az összes dél-szlovákiai területi levéltár népbírószági anyagának a gondos átvizsgálása után lehetne érdemben nyilatkozni.” [42.]

⁵ Popély Árpád: „Ha még egyszer merek magyarul prédikálni...”. A pozsonyi református egyházközség és a szlovákiai református egyház (1945–1953), [96–112.]

⁶ A téma szempontjából a kötetben is több helyen szereplő Varga Imre tevékenységével kapcsolatosan például további érdekes aspektusokat tartalmaz az alábbi tanulmány: Simon Attila: A népbírószágtól az állambiztonsági szolgálatokig. Adalékok Varga Imre református püspök életpályájának a megítéléséhez, *Fórum – Társadalomtudományi Szemle*, 2022/4. 61–76. <https://forumszemle.eu/2022/11/22/a-nepbirosagtol-az-allambiztonsagi-szolgalatokig-adalekok-varga-imre-reformatus-puspok-eletpalyajanak-a-megitelesehez/> (Utolsó letöltés: 2024. 08. 12.)

által szervezett-működtetett csehszlovákiai és magyarországi békepapi mozgalommal [136–157.]. A református egyházak vonatkozásában kiemelt fontosságú Keresztyén Békekonferencia (KBK) szovjet indíttatású létrehozását és egyházi, illetve nemzetközi kapcsolatrendszerének kiépítését – kifejezetten ebben a kontextusban – kiemelt hangsúllyal tárgyalja a szerző, újszerű módon megközelítve a papi békemozgalom nemzetközi hátterét. Vajda Barnabás részletesen elemzi a csehszlovák egyházügyi hivatal működését és szervezeti felépítését, a kommunista-szocialista egyházügyi hivatalok együttműködését, különös tekintettel a KBK kapcsolataira. Különösen alapos ez a munka: mind a magyar, mind a csehszlovák tárgyi levéltári iratanyagokat megvizsgálta a csehszlovák és a magyar egyházügyi hivatalok konkrét együttműködése és a módszertani hasonlóságok tekintetében is.⁷ Kiemeli továbbá a szerző, hogy csehszlovákiai témakörben a Magyar Nemzeti Levéltárban (MNL) őrzött egyházügyi anyagok kevés iratot és utalást tartalmaznak.

A *nemzeti és ideológiai béklyó* címet Vajda tanulmánya számos példával támasztja alá, ezek közül a legszemléletesebb: „Egy 1961-es kétoldalú magyar–csehszlovák egyházügyi találkozóról beszámoló feljegyzésben a CSÁEH⁸ (meg nem nevezett) képviselője Szlovákiában az alábbi mondatokat jegyezte le, amit a csehszlovák partnertől hallott: »Szlovákiában bonyolult az egyházpolitika, mert a papok nemcsak a vallásos reakció képviselői, hanem sovinizták és fasiszták is. Különösen a katolikus papok terjesztik a sovinizmust. A magyar protestáns lelkészek nagy része is sovinizta. Tehát a sovinizmus a vallás mögé búvik.«”⁹ [156–157.] Ugyanakkor fontos, új kutatási eredmény, hogy a szerző megállapítása szerint az általa vizsgált források alapján az 1970-es évek közepén a reformátusok ügye szinte elveszítette a vallási jellegét, elkezdett betagozódni a magyar nemzetiségi csoport politikai ügkörébe [157.].

A tanulmánykötet elsősorban a tudományos célközönség számára nyújt támpontokat a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház történetének mélyebb megismeréséhez. Ugyanakkor minden, az egyház és a reformátusok sorsának megismerésére nyitott olvasó számára értékes, érdekes olvasmánynak bizonyulhat.

A mű megítélésem szerint tudományos szempontból mind a szovjet minta követése, illetve a szocialista pártállamok szétfejlődése, mind a nemzetiségi kérdések egyházpolitikai vonatkozásai tekintetében fontos mérföldkőnek számít, egyúttal további kutatásokat is megalapoz. A csehszlovákiai reformátusok második világháború utáni történetével foglalkoztak korábban is – már a rendszerváltástól kezdve is jelentek meg a témában tanulmányok, cikksorozatok¹⁰ –, azonban a most megjelent kötet az események kronologikus bemutatásán túl további szempontokat – a történések mélyebb mozgatórugóit – is bemutatja, valamint tartalmazza a Selye János Egyetemen 2016 óta folyó két kutatási projekt legfrissebb forráskutatási eredményeit.

PÉTSY ZSOLT BALÁZS

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, fond: Külügyminisztérium – Béke-előkészítő osztály, fond: Külügyminisztérium TÜK-iratai, Csehszlovákia, fond: Magyar Állami Egyházügyi Hivatal – Csehszlovák Állami Egyházügyi Hivatal, fond: Prágai Nagykövetség TÜK-iratai

⁸ A csehszlovák Állami Egyházügyi Hivatal, szlovákul Štátny úrad pre veci cirkevne (ŠÚpVC).

⁹ Feljegyzés 1961.02.16-17-én a CSEH és a MEH vezetői között lefolyt megbeszélésről. MNL-OL, XIX-A-21-d-0014-3/1961. [157.] CSEH: a csehszlovák egyházügyi hivatal, MEH: a magyar egyházügyi hivatal, azaz az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH).

¹⁰ Például Szabó Antal: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története I–II. *Regio*, 1990/3, 133–162., 1990/4, 204–221.

Az elmúlt időszak legfontosabb eseményei

KUTATÓK ÉJSZAKÁJA ÉS LAPSZÁMBEMUTATÓ LAKITELEKEN

2024. szeptember 27-én a RETÖRKI második alkalommal rendezte meg a *Kutatók Éjszakája* rendezvényeinek sorába illeszkedő programsorozatát, ezúttal a lakiteleki Hungarikum Ligetben. Ennek keretein belül a RETÖRKI Levéltárának épületében Marton József levéltári munkatárs általános iskolai diákok számára tartott levéltár-pedagógiai foglalkozást, az érdeklődők ezen kívül megtekinthették a rendszerváltás pártjainak anyagaiból rendezett plakátkiállítást, valamint egy rendszerváltás történetéhez kapcsolódó kamarakiállítást, és meglátogathatták az Antológia Kiadó és Nyomda épületét, de lehetőség volt a Hungarikum Liget épületeiben is körülnézni, interaktív programokon részt venni (Hungarikum Kiállítóház, Csillagnéző Planetárium).

Szintén e programsorozat részeként került sor a *Rendszerváltó Szemle* folyóirat 2024/2-es, *Film, színház, muzsika* című lapszámának bemutatójára is, melynek során Strausz Péter, Nagymihály Zoltán és Endrédi Tamás beszélgetett a lapszám tematikájából kiemelten az 1956 és 1990 közötti filmekkel kapcsolatos kérdésekről, elsősorban a mozgókép történelemképünkre gyakorolt hatását középpontba állítva.

RÉSZVÉTEL AZ F. DÁRDAI ÁGNES 70. SZÜLETÉSNAPIJA ALKALMÁBÓL RENDEZETT TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁN

A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata Prof. Dr. F. Dárdai Ágnes tiszteletére szervezett tudományos konferenciát 2024. szeptember 27-én, az MTA Humán Tudományok Kutatóházában. A rendezvényen Chira Csongor, a RETÖRKI tudományos segédmunkatársa mutatta be az Intézetünk által fejlesztett, tanulást segítő *HistóriAPP* nevű mobilapplikációt. Emellett a konferencia előadói és résztvevői tiszteletpéldányokat vehettek át a RETÖRKI történelemdidaktikai kiadványaiból.

A MAGYARSÁGKÉP SZOMSZÉDAINK TANKÖNYVEIBEN CÍMŰ KÖTET MEGJELENÉSE

A Kiss Gy. Csaba szerkesztette kötet a RETÖRKI *Műhelytanulmányok* sorozatának első darabja, mely sorozat az egyetemek, az oktatók, a fiatal szakemberek és a RETÖRKI közös munkájának az eredményeit kívánja bemutatni, valamint elérhetővé tenni a szakma és a szélesebb olvasóközönség számára. Az első kötet a magyar történelem eseményeinek és jelentős alakjainak a szomszédos országok tankönyveiben – kitekin-téssel a török középiskolákban használt oktatási kiadványokra – való megjelenítését, bemutatását, vagy éppen említésük elmaradásának okait elemzi. A kötet Lakiteleken, a Németh László fordítótábor keretében került bemutatásra. A kiadvány elektronikus verziója elérhető Intézetünk honlapján.

RÉSZVÉTEL A NÉMETH LÁSZLÓ MŰFORDÍTÓ TÁBORBAN

A 2024. augusztus 21–23. között Lakiteleken megrendezett műfordítói táborban és a kapcsolódó kulturális szakmai programokon Lázin Áron és Szénási Dorottya kollégánk vett részt. A rendezvényen bemutatták a *Magyarságkép szomszédaink tankönyveiben* című kötetet is.

A MAGYAR FELSŐOKTATÁSI LEVÉLTÁRI SZÖVETSÉG VÁNDORGYŰLÉSE

P. Holl Adrien, a RETÖRKI állományvédelmi szakértője tartott előadást a 2024. augusztus 21–23-án Miskolcon megtartott szakmai rendezvényen.

RÉSZVÉTEL AZ ELTE KÖNYVTÁRI NAPOKON

2024. szeptember 10-én a RETÖRKI is képviseltette magát az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán megrendezett XV. Könyvtári Napokon, ahol az érdeklődők tájékozódhattak Intézetünk munkásságáról, régebbi és legújabb kiadványairól.

RETÖRKI ÁLLOMÁNYVÉDELMI MŰHELYKONFERENCIA ÉS WORKSHOP

2024. szeptember 17-én a RETÖRKI budapesti épületében került sor a RETÖRKI, valamint egyházi és felsőoktatási levéltárak munkatársai, illetve az állományvédelem területén dolgozó szakemberek részvételével megrendezett műhelykonferenciára, mely gyakorlati állományvédelmi kérdéseket és azok megoldásait járta körül. A rendezvény elsősorban olyan gyakorlatokat kívánt a közös szakmai hasznosulás érdekében átadni, amelyek állományvédelmi szervezeti egység vagy szakember nélkül működő levéltáraknak, gyűjteményeknek lehetnek hasznosak.

MEGEMLÉKEZÉS ÉS KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS A RECSKI NEMZETI EMLÉKPARKBAN

2024. szeptember 21-én a Recski Szövetség Egyesület meghívására M. Kiss Sándor, a RETÖRKI Tudományos Tanácsának elnöke és Marschal Adrienn tudományos munkatárs részt vett a volt kényszermunkatábor megnyitásának 74., valamint bezárásának 71. évfordulója alkalmából megtartott megemlékezésen és kerekasztal-beszélgetésen.

HOGYAN TOVÁBB? POLITIKAI FORDULATOK EURÓPÁBAN 1945–1991 MŰHELYKONFERENCIA

A Nemzeti Emlékezet Bizottsága 2024. szeptember 26–27-én kétnapos műhelykonferenciát szervezett *Hogyan tovább? Politikai fordulatok Európában 1945–1991* címmel, melyen a RETÖRKI képviselőjében előadást tartott Pálincás Barnabás és Lázin Áron kollégánk, illetve egyetemi oktatói affiliációjával Heil Kristóf Mihály, a RETÖRKI operatív igazgatója is.

VELÜNK ÉLŐ TÖRTÉNELEM – ELŐADÁS OROSZLÁNYBAN

A Rákóczi Szövetség oroszlanlyi helyi szervezetének meghívására 2024. október 10-én a *Velünk élő történelem* című programsorozat keretében Pálincás Barnabás kollégánk *Vészjelzés a (cseh)szlovákiai magyar iskolákért* címmel tartott tudományos ismeretterjesztő előadást.

A Rendszerváltó Szemle 2024/3–4. számának szerzői

Bartha Ákos (Budapest, 1982)

Történész. A Debreceni Egyetemen végzett történelem, majd magyar nyelv és irodalom szakos tanárként, 2012-ben ugyanitt PhD fokozatot szerzett. 2019-ben jelent meg Bajcsy-Zsilinszky Endréről szóló monográfiája. 2015-től a Magyar Tudományos Akadémia (majd Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, jelenleg HUN-REN) Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének munkatársa, a *Századok* folyóirat szerkesztője.

Bern Andrea (Kecskemét, 1984)

Történész. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerezte diplomáit, és ugyanott védte meg doktori téziseit 2019-ben. Hat éven át rendezte és digitalizálta Horthy Istvánné hagyatékát Lewesban, Dél-Angliában. Ebből az iratállományból 2015-ben szerkesztésében és jegyzeteivel jelent meg Horthy Miklós kormányzó házastársának német őrizetben írott két kötetnyi napi feljegyzése *Horthy Miklósné: Napló, 1944–1945* címen, majd egy 14 iratcsoportot magában foglaló forrásgyűjtemény *A Horthy család hagyatéka 1914–1994*, mielőtt a hagyaték eredeti iratai 2023 novemberében részben az ő munkájának köszönhetően a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába kerültek. Számos tanulmánya jelent meg a Horthy-korszak politikatörténetének témájában. Foglalkozik emellett életvezetési minták, motívumok transzgenerációs családtörténeti gyökereinek feltárásával. 2024 júniusától a Nemzetstratégiai Kutatóintézet munkatársa.

Berta Kristóf (Budapest, 1998)

Történész. Alapszakos bölcsész és történész diplomáját a Károli Gáspár Református Egyetemen szerezte. 2023 óta az egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának PhD-hallgatója. Fő kutatási területe a két világháború közötti magyar társadalom- és hadtörténet.

Gulyás Martin (Csongrád, 1991)

Történész. Szentesen érettségizett, majd a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte történelem alapszakos tanulmányait. Ezt követően a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem szakos mesterdiplomát társadalmi krízisek és uralmi technikák szakirányon. 2014 és 2018 között a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának főállású tudományos kutatója, 2018 óta a RETÖRKI Archivum levéltárosa. 2019-ben *summa cum laude* minősítéssel védte meg történelemtudományi doktori (PhD) disszertációját.

Joó András (Budapest, 1970)

Történész. Tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, angol és történelem szakon végezte, majd a Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen (ma Corvinus Egyetem) doktorált 2001-ben. Fő kutatási területe a 20. századi diplomáciatörténet, különös tekintettel a második világháborúra. A második világháború alatti magyar külpolitikáról szóló monográfia szerzője (*Kállay Miklós külpolitikája: Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*). Több, mint egy évtizeden át Budapesten, az Általános Vállalkozási Főiskolán tanított, 2012-től főiskolai tanári kinevezéssel. 2019 tavaszától a Milton Friedman Egyetem óraadó oktatója. 2015-től 2024 tavaszáig a VERITAS Történetkutató Intézet főmunkatársa volt, ahol a második világháború alatti Magyarország történetének kutatásával foglalkozott. 2024 áprilisától a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos főmunkatársa.

Kádár Lynn Katalin (1942, Budapest)

Történész. Alapszakos egyetemi tanulmányait a Coloradói Egyetemen, mesterszakos tanulmányait pedig a Washingtoni Egyetemen végezte. 2005-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetemen doktori fokozatot szerzett. Azóta független kutatóként és íróként a második világháború és a hidegháború idején nyugaton tevékenykedő emigráns, elsősorban az amerikai hírszerzés által finanszírozott és hírszerzési tevékenységet folytató politikai csoportokkal foglalkozik. Számos egyéb publikációja mellett szerzője Eckhardt Tibor életrajzának, illetve szerkesztője a hidegháborúval foglalkozó, *Inauguration of Organized Political Warfare (A szervezett politikai hadviselés kezdete)* című kézikönyvnek. 2013-ban megalapította a Helena History Press kiadót, amely Közép- és Kelet-Európával foglalkozó, illetve onnan származó tudományos munkákat jelentet meg angol nyelven. A *Comenius* (Csehország) és a *Hungarian Cultural Studies* (USA) című tudományos folyóiratok tanácsadó testületének tagja. Tagja volt az American Hungarian Educators Association (AHEA), a The New York American Hungarian Library and Historical Society és a National Coalition of Independent Scholars (NCIS) elnökségének. 2011-ben Magyar Arany Érdemkereszt kitüntetést kapott a pályakezdő magyar kutatók részére ösztöndíjat nyújtó Modern Minerva Alapítvány megalapításáért és finanszírozásáért.

Kovács Tamás (Kaposvár, 1979)

Történész. A Pécsi Tudományegyetemen folytatta történelmi tanulmányait, majd ugyanitt szerezte meg a doktori címet 2014-ben. Habilitációs eljárását a Károli Gáspár Egyetemen abszolválta 2023-ban. Történészként dolgozott a Holokauszt Emlékközpontban (2003–2008, 2019–2022) és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban (2008–2018). Egyetemi oktatóként előbb a Pannon (korábban: Veszprémi) Egyetemen dolgozott, 2018 óta a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi Karán egyetemi docens. Tudományos munkásságának fókuszában a magyar rendészeti és állambiztonsági szervek története áll. Három monográfia szerzője, egynek társszerzője, valamint négy könyv szerkesztője, összes tudományos műveinek száma 186.

M. Kiss Sándor (Budapest, 1943)

Történész, professor emeritus. 1967-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett magyar-történelem szakos tanári diplomát, majd 1996-ban kandidátusi címet, 2004-ben habilitált. 1991 és 1994 között a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület kormányfőtanácsosa. Tagja volt az 1956-os forradalom és szabadságharc alatti sortüzek történetét kutató Történeti Tényfeltáró Bizottságnak. 1997-től 2013-ig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézetének alapító intézetvezetője. 2013-tól a RETÖRKI főigazgató-helyettese, majd tudományos igazgatója, jelenleg az Intézet tudományos tanácsának elnöke. Fő kutatási területe az 1956-os forradalom és szabadságharc, illetve az azt követő megtorlás története. 2022-ben Széchenyi-díjjal ismerték el munkásságát.

Nyári Gábor (Ajka, 1986)

Történész. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen folytatta történelmi tanulmányait, ugyanitt szerezte meg a doktori címet 2017-ben. Történészként dolgozott a Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítványnál, az Antall József Tudásközpontban és a Kairosz Kiadónál. 2018-tól az Emberi Erőforrások Minisztériumának miniszteri tanácsadója, 2019-ben a Magyarországtudató Intézet tudományos munkatársa, 2020-tól a RETÖRKI főigazgatója, majd ügyvezető igazgatója. Két monográfiája mellett több mint 100 publikációja jelent meg. Fő kutatási területe a Horthy-korszak, valamint az 1945 és 1956 közötti magyar emigráció története. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának tagja.

Pétsy Zsolt Balázs (Budapest, 1980)

A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskolájának másodéves doktorandusz hallgatója. A *KRE-Dlt* – a KRE Doktorandusz Önkormányzata online tudományos folyóirata – főszerkesztő-helyettese, a történelemtudományi rovat szerkesztője. Magyar-lengyel összehasonlító történeti kutatásokat végez, fő kutatási területe a magyar-lengyel belügyi-állambiztonsági kapcsolatok, különös tekintettel az egyházakkal kapcsolatos pártállami tevékenységekre.

Pócs Nándor (Margitta, 1988)

Történész, levéltáros. Diplomáját a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szerezte, 2016-tól az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának munkatársa. 2018 és 2023 között a levéltár hivatalos folyóirata, a *Betekintő* szerkesztője, majd főszerkesztője. Jelenleg a Pécsi Tudományegyetem doktorandusza. Szűkebb kutatásai területe a magyar jobboldali radikalizmus története, illetve a Horthy-korszak eszme- és politikatörténete.

Purcsi Adrienn (Budapest, 1998)

Történész. A Károli Gáspár Református Egyetemen szerzett történelem mesterszakos diplomát. 2023-tól a KRE Történelemtudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója. Kutatási területe a két világháború közötti magyar politika- és eszmetörténet.

Strausz Péter (Budapest, 1977)

Történész. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen történelem és magyar nyelv és irodalom szakos diplomát, majd 2008-ban ugyanitt PhD fokozatot szerzett. 2018-ban habilitált, 2019-től a Budapesti Corvinus Egyetem Vezetéstudományi Intézet egyetemi docense. 2020-tól a RETÖRKI munkatársa, a történész munkacsoport vezetője, 2022-től az Intézet tudományos igazgatója. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának tagja.

Szekér Nóra (Budapest, 1976)

Történész. Tanulmányait a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán történelem, német és esztétika szakán végezte. Ugyanitt szerzett PhD fokozatot, disszertációja a Magyar Testvéri Közösség történetét dolgozza fel. Az egyetemi diploma megszerzése óta folyamatosan végez felsőoktatásban oktatási tevékenységet. 2003-tól 2005 szeptemberéig a Kodolányi János Főiskolán tudományos munkatársként, 2014-ig az Óbudai Egyetemen, mint adjunktus állt alkalmazásban. 2014–2017 között a RETÖRKI, 2017 novemberétől az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTL) kutatója. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának tagja.

Szerencsés Károly (Prága, 1960)

Történész, író. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett történelem-orsz szaks tanári diplomát. 1996-ban a történelemtudomány kandidátusa, majd 2009-ben habilitált egyetemi docens lett. 1988–2024 között az ELTE Új- és Jelenkori Magyar Történeti tanszékének tanára, a történeti doktori iskola alapítója. Történész szakértőként közreműködött a Terror Háza Múzeum létrehozásában. 2024-től a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Nemeskürty István Tanárképző Karán a Történelem és Társadalom Tanszék vezetője. Szűkebb kutatási területe a választójog, az 1945 utáni politikai küzdelmek és a Kádár-rendszer története.

Vincze Gábor (Békés, 1962)

Történész, muzeológus. A szegedi József Attila Tudományegyetemen folytatta történelmi tanulmányait, 1991-ben szerzett diplomát történelem szakon. Történészként dolgozott a JATE Társadalomelméleti Gyűjteményében, mint a közép-európai kisebbségi kérdés referense. Vendégtanárként három évig oktatott a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar történelem szakán. Az első másfél évtizedben a romániai magyar kisebbség 1945 utáni történetét kutatta. 2006-tól a hódmezővásárhelyi Emlékpont történészeként egyebek mellett református egyháztörténettel, vásárhelyi vonatkozású népbírói és állambiztonsági ügyekkel is foglalkozott/foglalkozik. Az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark történészeként kezdte el a volt csendőrok 1945 utáni sorsát is kutatni. Eddig 25 könyve jelent meg magyar, angol és román nyelven, valamint több mint 150 tanulmányt és számos cikket publikált. Jelenleg a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum, Könyvtár és Közművelődési Központ történész-muzeológusa.

Vizi László Tamás (Veszprém, 1961)

Történész, jogász. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskolán 1985-ben, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1987-ben szerzett történelem szakos diplomát. 2002-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karán jogászként végzett. Történettudományi PhD-dolgozatát 2004-ben védte meg az ELTE BTK-n. 1992-től a Kodolányi János Főiskola, majd Egyetem Nemzetközi tanulmányok és Történelem Tanszék oktatója, főiskolai tanár. 2019-től 2024-ig a Magyarságkutató Intézet tudományos főigazgató-helyettese, a Történeti Kutatóközpont igazgatója. Jelenleg a Kodolányi János Egyetem megbízott rektora. Kutatási területe a magyar nemesi felkelés története a francia háborúk korában, valamint a két világháború közötti időszak magyar kül- és politikatörténete, a trianoni békeszerződés, s az azt magyar részről aláíró delegátusok élete.

A szerkesztők életrajzai

Házi Balázs (Budapest, 1987) – felelős szerkesztő

Történész, levéltáros. A budapesti Toldy Ferenc Gimnáziumban érettségizett 2006-ban. 2013-ban a PPKE Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem mesterszakos diplomát. Segédlevéltárosként a Magyar Országos Levéltár több projektjében is részt vett. 2013–2014-ben az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, majd 2014 októberétől a RETÖRKI alkalmazásában áll. A Bethlen Gábor Alapítvány titkára.

Nagymihály Zoltán (Budapest, 1988) – főszerkesztő

Történész. 2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol elsősorban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta, szakdolgozata a *Látóhatár* c. müncheni lap történetét mutatta be. 2013-ban és 2014-ben fél évet töltött a németországi magyar diaszpóra közösségeiben a nemzetpolitikai államtitkárság Kőrösi Csoma Sándorprogramjának ösztöndíjasaként. 2014-től a RETÖRKI munkatársa. A PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója, a Bethlen Gábor Alapítvány kurátora.

